

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 15

Запоріжжя
2015

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к.і.н. М. В. Дедков (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
к.і.н. В. В. Мороко (Запоріжжя),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
06. 10. 2015 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 15. – Запоріжжя, 2015. – 264 с.

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2015
© Запорізький краєзнавчий музей, 2015

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Деркач Т. Г.</i> Експедиція за тайнами архейских пород Западного Приазовья	5
<i>Ерохина Л. А., Дуленко С. Д.</i> К 120-летию со дня рождения коллекционера-энтомолога Ивана Николаевича Гулинова	11
<i>Шелегега В. І.</i> Поширення рідкісних видів змій на території Запорізької області і на острові Хортиця	15
<i>Мордовської М. М., Шаповалов Г. І.</i> Середньовічні човни-довбанки хортицького типу з Дніпра	22
<i>Шевцов А. С.</i> Турецькі шаблі з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею	26
<i>Чайка О. В.</i> Одежда и бытовые вещи духоборов в коллекции Запорожского областного краеведческого музея	34
<i>Куценко С. Ю.</i> Електронні виставки музеїв: особливості та класифікація	49

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Джос В. С.</i> Пам'ятки доби каменю та енеоліту долини р. Молочна (матеріали до археологічної мапи)	57
<i>Пустовалов С. Ж.</i> Классификация бронзовых ножей эпохи ранней бронзы степной Украины	73
<i>Мінакова К. В.</i> Дерев'яний посуд з поховань інгульської катакомбної культури	84
<i>Тихомолова І. Р.</i> Курган «Могила Долосанка» в Надпорож'є	94
<i>Попандоупуло З. Х.</i> Верхнехортицкий грунтовый могильник белозерского времени (по материалам исследований А. В. Бодянского)	100
<i>Плешивенко А. Г.</i> Защитный доспех из кургана у с. Новое Запорож'є	128

ІСТОРІЯ

<i>Власов О. Ю.</i> Дніпровські пороги за джерелами кін. XVI – XVIII ст.	145
<i>Сикоза Д. Н., Кобалия Д. Р., Додонов Р. А.</i> Предметы с затонувшего судна XVII века, найденного в устье Днепра в 1997 году	158
<i>Кравчук П. П.</i> Практика тюремного ув'язнення у Південній Україні перед викликом соціальних і правових перетворень: друга половина XIX – початок XX століття	168

<i>Барков І. В.</i> Локалізація будинків розпусти в міському просторі Олександрівська в 1874 — 1914 рр.	200
<i>Петрова К. А.</i> «Одесский листок» як джерело з історії благодійності в м. Одесі Херсонської губернії початку ХХ ст.	207
<i>Лініков В. А.</i> Про що говорять тіні	215
<i>Стойчев В. М.</i> Нариси з історії села Вознесенки Олександрівського повіту Катеринославської губернії на зламі епох . . .	221
<i>Давидич Т. Ф.</i> Творчество архитектора Г. Г. Вегмана. (Жизнь творческой личности в контексте эпохи)	235

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Морговської М. М.</i> Музейні перемоги	247
---	-----

ХРОНІКА

До 70-річчя Георгія Івановича Шаповалова	249
<i>Тесленко Д. Л.</i> Слово про вчителя	251
<i>Бекетова В. М.</i> Єлінова-Крилова Людмила Петрівна (1930 — 1987 рр.)	254
Національний заповідник «Хортиця»: 50 років поступу.	258

ЭКСПЕДИЦИЯ ЗА ТАЙНАМИ АРХЕЙСКИХ ПОРОД ЗАПАДНОГО ПРИАЗОВЬЯ

Одним из основных направлений музейной работы является комплектование фондов. С целью пополнения геологической коллекции музея вулканогенно-осадочными породами архейского и протерозойского возраста Западного Приазовья сотрудниками отдела природы 24 – 27. 05. 2011 г. был организован выезд в Бердянский район. Руководитель экспедиции: старший научный сотрудник отдела природы ЗОКМ Деркач Т. Г. Маршрут экспедиции был выбран таким образом, чтобы за короткое время посетить как можно больше обнажений. Бердянский район был выбран не случайно. Здесь под пологом осадочных пород среди живописных обнажений кристаллических пород скрывается множество тайн каменной истории нашего Приазовья, прочитанных украинскими геологами. Прежде всего, на его территории расположена Сорокинская зеленокаменная структура с уникальными выходами золотоносных залежей Сурожского месторождения и редкометального месторождения Крутая Балка. По реке Берде на дневную поверхность выходят разнообразные докембрийские и протерозойские породы кристаллического фундамента Западного Приазовья, характерные для ранних этапов истории Земли, которые зачастую являются и геологическими памятниками природы.

В качестве научного консультанта был приглашен профессор, заведующий отделом геологии и геохронологии докембрия Института геохимии, минералогии и рудообразования им. М. П. Семененко НАН Украины доктор геологических наук Артеменко Г. В. В настоящее время этот отдел является ведущим в Украине по изучению вопросов изотопной геохронологии и стратиграфии докембрийских формаций, геологии зеленокаменных структур, изучения состава и эволюции литосферы. Перед поездкой была получена консультация у Кравченко Г. Л. – первооткрывателя Сурожского золоторудного месторождения.

Исследования проведены по балкам Собачей (рис. 1, 1) и Крутой (рис. 1, 2), вдоль русла р. Берды. В геологическом строении площади принимают участие разнообразные по составу и генезису породы, которые претерпели значительные преобразования в результате мощных метаморфических процессов. Сама Сорокинская зона представлена породами метаосадочного комплекса и метаморфизованными породами вулканогенно-плутогенного комплекса.

Согласно схеме геологического районирования кристаллического фундамента, Приазовский мегаблок представляет собой гранулит-зеленокаменную область [1, с. 10]. Сорокинская тектоническая зона (СТЗ) расположена в западной части

Приазовського блока Українського щита. Умовля структурно-тектонічних образів в межах СТЗ були крайнє змінливі, що обумовлено, перше всього, довгою історією розвитку тектонічної структури, багачисленними етапами активізації, глибокою ерозією.

Геологічне строєння Сорокінської структури визначено совмещенними метавулканичєскими і плутонічєскими породами, котрі учасвують в строєнні палеовулканичєских сооружєній і їх реліктів. Поєтому, їх рассматривают в составє вулкано-плутонічєских формаций [2, с. 244]. Сурожське золоторудне месторождєніє Сорокінської структурно-тектонічєской зони знаходиться в 30 км севернее г. Бердянська. Золото в корєнних породах рудопроявлєнія на участку балки Собачєй вперше було открито в 1990-х гг. Кравчєнко Г. Л., знатокєм докембрія Приазовського мєгаблока. Расположенное в межах рудного поля СТЗ, месторождєніє було разбурєно в 1993 – 1996 гг. в результатє проведення геологічєской партією «Кировгеология» работ по поіску золота [3, с. 7]. Возраст формироваія золотого оруднєнія предположитєльно от 2200 до 2600 млн. лет назад ($Ar_2 - Pr_1$) [3, с. 18]. Мєтаморфичєские породы нижнеосипєнковской свиты в межах Сурожського месторождєнія представлєны главнєм образом амфиболитами і различнними амфиболитсодержащими сланцями, ультрабазитовой интрузією (рис. 1, 3). В таблицях представлєн перєчєнь собранных в експедиції пород, поступивших в фонды музея.

Таблица 1. Вулканогенно-осадочные породы Сурожського золоторудного месторождєнія сорокінського комплекса

№ п/п	Название породы	Инвентарный №
1	Кварцит железистый золоторудный	ЗКМ Г-586 (1, 2)
2	Мєтапорфир кварц-плагиоклазовый	ЗКМ Г-586 (3, 4)
3	Сланєц по ультрабазитам (ультрабазит окварцованный)	ЗКМ Г-586 (5, 6, 7, 8)
4	Сланєц тальк-хлоритовый (ультрабазитовая интрузія)	ЗКМ Г-586 (9, 10)
5	Амфиболит	ЗКМ Г-586 (11)
6	Сланєц ультрабазитовый с пустотами от кислотного выщєлачивания	ЗКМ Г-586 (12, 13)
7	Амфиболит с амфиболом и плагиоклазом	ЗКМ Г-586 (14)

В центральной части Сорокінської структури в балке Собачєй расположено обнажєніє теригєнных пород крутобалковской свиты (AR_2kb) мєтаконгломерат-пєсчанисто-глинозємисто-сланцєвой формации (рис. 2, 1). Радиогєнный возраст пород этой формации по результатам исследований кластогєнного циркона глинозємистих сланцєв – 3300 ± 40 млн. лет, а гальки плагиогранитов с горизонта мєтаконгломератов в устьє б. Собачєй – 3055 млн. лет как минимум [2, с. 253].

Таблица 2. Породы крутобалковской свиты осипєнковской серии

№ п/п	Название породы	Инвентарный №
1	Фрагменты будин из пєсчаника (будинованные кварцєвые жилы, преобразованные на псевдо-гальки)	ЗКМ Г-585 (1, 2)
2	Фрагмент будины из плагиогранита	ЗКМ Г-585 (3)
3	Сланєц	ЗКМ Г-585 (4, 5)

Таблица 2. (Окончание)

4	Бластомеланиты среднего состава, тектонически переработанные	ЗКМ Г-585 (6, 7, 8)
5	Метагравелит	ЗКМ Г-585 (9)
6	Метапесчаник	ЗКМ Г-585 (10, 11)

В балке Крутой в пределах Сорокинской структурно-фациальной зоны выявлено крупное поле редкометальных пегматитов, сформированных 2240 млн. лет назад [3, с. 18]. На поверхность выходит очень небольшое обнажение.

Таблица 3. Коллекция пород из месторождения Крутая Балка

№ п/п	Название породы	Инвентарный №
1	Пегматит с редкометальным (литиевым) оруднением, с турмалином, биотитом, мусковитом, роговой обманкой, кварцем, полевым шпатом	ЗКМ Г-583 (1 – 5)
2	Пегматит с чешуйками слюды мусковита	ЗКМ Г-583 (6, 7, 8)
3	Катаклазованный кварц с черными чешуйками биотита	ЗКМ Г-583 (9)
4	Турмалин (шерл)	ЗКМ Г-583 (10, 11)
5	Гнейс слюдистый	ЗКМ Г-583 (12, 13, 14)

В мезоархее сформированы сорокинский ультрабазитовый и шевченковский плагиогранитный комплексы. В состав шевченковского комплекса входит Осипенковский массив и небольшие массивы плагиогранитов (рис. 2, 2), которые распространены в обрамлении Сорокинской структуры [2, с. 257]. Изотопный возраст, полученный для плагиогранитов шевченковского комплекса – 2830 ± 35 млн. лет [2, с. 253]. Осипенковские гранодиориты секут золотомещающие породы осипенковской свиты [3, с. 18]. В нашей коллекции они представлены образцами гранодиорита биотитового с амфиболом и плагиоклазом (плагиогранитоид) – ЗКМ Г-586 (16, 17, 18, 19, 20).

Таблица 4. Коллекция пород тоналит-плагиогранитной формации

№ п/п	Название породы	Место нахождения	Возраст	Инвентарный №
1	Амфиболит	балка Глодовая	около 3200 млн. лет-мезоархей AR_2	ЗКМ Г-587 (1, 2, 3)
2	Амфиболит биотитовый катаклазованный	балка Глодовая	мезоархей Ar_2 зеленокаменная порода	ЗКМ Г-587 (4)
3	Тоналитовый биотитовый гнейс	карьер у с. Карла Маркса	западно-приазовская серия PR_1, AR_2	ЗКМ Г-587(5, 6, 7)
4	Кварцит полевошпатовый	карьер у с. Карла Маркса	центрально-приазовская серия AR_3 Шевченковский комплекс	ЗКМ Г-587 (8, 9)
5	Кварцит безрудный гранитизированный	карьер у с. Карла Маркса	центрально-приазовская серия AR_3	ЗКМ Г-587 (10)

Таблиця 4. (Окончание)

6	Гранит микроклиновий	карьер у с. Карла Маркса	палеопротерозой PR ₁	ЗКМ Г-587 (11, 12, 13, 14, 15, 16)
7	Пироксенитовий коматиит (вулканит ультраосновного состава из отдельных лавовых потоков)	карьер у с. Карла Маркса	3100-3200 млн. л. AR ₂	ЗКМ Г-587 (17)
8	Кварц (из жилы)	карьер у с. Карла Маркса		ЗКМ Г-587 (18)
9	Кальцифир карбонатний	окрестности с. Калайтановка	неоархей AR ₃	ЗКМ Г-587 (19, 20)
10	Карбонатний кальцифир (доломитовий)	окрестности с. Калайтановка	неоархей AR ₃	ЗКМ Г-587 (21)
11	Кварц (из кварцевой жилы)	окрестности с. Калайтановка	палеопротерозой Pr ₁	ЗКМ Г-587 (22)
12	Пегматоидний гранит	окрестности с. Калайтановка	палеопротерозой Pr ₁	ЗКМ Г-587 (23, 24)
13	Амфиболит (вулканит)	окрестности с. Калайтановка	мезоархей Ar ₂	ЗКМ Г-587 (25)

В Бердянском районе к памятникам природы отнесено 13 обнажений горных пород, имеющих научную и эстетическую ценность [4, с. 168 – 197].

Одним из необычных по конфигурации останцев кристаллических пород и наиболее известным является памятник природы местного значения «Кварцитовые скалы» или «Ослиные уши» у с. Радионовка (рис. 2, 3). Образованные эрозией пород центральноприазовской серии, кварцитовые скалы в виде гребней обнажаются вдоль правого берега Берды на 200 м.

Коллекция, собранная сотрудниками музея в результате этой поездки, очень небольшая, учитывая большое разнообразие пород и минералов Приазовья. Но она получилась интересной и показательной в плане наглядного представления о древнейших образованиях. Образцы подобных сборов необходимы для понимания геологических процессов, происходивших на территории нашей области миллиарды лет назад, того, какие богатства хранит наша земля. Они несут в себе разнообразную информацию для научно-просветительской работы и имеют экспозиционную притягательность. Результат поездки в Бердянский район показал необходимость постоянного изучения современных научных геологических исследований и проведения сборов образцов для пополнения фондов музея по геологическим структурам совместно с учеными, изучающими историю геологического развития и геологическое строение Запорожской области.

Библиография

1. Державна геологічна карта України масштабу 1 : 200 000, аркуші L-36-VI (Запоріжжя), L-37-I (Пологи). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. – К., 2004. – 145 с.

2. Звіт про тематичні роботи «Аналіз геолого-структурних особливостей зеленокам'яних структур з метою прогнозування корисних копалин і вдоско-

1

2

3

Рис. 1. 1 – Балка Собачья; 2 – Балка Крутая; 3 – Ультрабазитовая интрузия

1

2

3

Рис. 2. 1 – Теригенные породы крутобалковской свиты; 2 – Массив плагиогранитов; 3 – Памятник природы «Ослиные уши»

налення їх картування» (2000 – 2005 рр). Книга 1 і текст звіту. – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Державна геологічна служба. Казенне підприємство «Південукргеологія». Дніпропетровська комплексна геологічна партія. – Дніпропетровськ, 2005. – 279 с.

3. Кравченко Г. Л. Суружское золоторудное месторождение (Западное Приазовье) / Г. Л. Кравченко // Минералогический журнал. – 1999. – 21, № 4. – С. 7 – 19.

4. Геологічні пам'ятки України [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В 4-х томах. – К., 2007. – Т. 2. – 320 с.

Деркач Т. Г.

Експедиція за таємницями архейських порід Західного Приазов'я

В результаті проведення експедиції відділу природи Запорізького обласного краєзнавчого музею в Бердянський район фонди музею поповнені найдавнішими архейськими породами Західного Приазов'я, які відображають його геологічну історію та деякі корисні копалини. Наводиться перелік порід за геологічними структурами та комплексами. В додатку подані фотографії відслонення порід.

Derkach T. G.

Expedition to unravel secrets of Archean rocks in the Western Azov region

As a result of the expedition carried out to Berdiansk district by the Nature Division of the Zaporizhzhya Regional Museum the funds of the museum have been replenished by the ancient Archean rocks of the Western Azov region which depict its geological history and some minerals. The list of rocks by geologic structure and complexes is given in the article. The photographs of the rocks exposure are presented in Annex.

Ерохина Л. А., Дуленко С. Д.

К 120-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ КОЛЛЕКЦИОНЕРА-ЭНТОМОЛОГА ИВАНА НИКОЛАЕВИЧА ГУЛИНОВА

Авторы выражают благодарность за помощь в написании статьи А. В. Жакову – руководителю турпоходов ОСЮТУР и М. А. Муленко – научному сотруднику отдела охраны памятников природы, истории и археологии НЗХ.

Данная статья посвящена энтомологу-любителю Гулинову Ивану Николаевичу. С его именем связано накопление типового материала во многих научных коллекциях, как частных, так и академических. О его вкладе в сбор, изучение и бережение энтомофауны Северного Приазовья, в свое время, писали центральные и местные СМИ. Но, как часто бывает, газеты того времени допустили неточности, которые авторы попытались в этой статье исправить, а также найти неизвестные подробности биографии Гулинова.

В энтомологическом фонде Запорожского областного краеведческого музея коллекция Гулинова И. Н. занимает значительное место. Она состоит из 1546 экземпляров и собрана преимущественно в Бердянском районе в 50 – 70 гг. XX в. На протяжении 40 лет десятками тысяч насекомых Северного Приазовья,

собранными им, пополнялись академические, музейные, учебные и частные коллекции.

Биографических сведений о Гулинове крайне мало. В «Автобиографии» Иван Николаевич указывает год и место рождения — 1895 г., г. Зеньков Полтавской обл. [1]. Вместе с научным сотрудником отдела природы Бердянского краеведческого музея Дуленко С. Д., мы попытались установить связь между разрозненными фактами (даты, семья). Со слов дочери нам стало известно, что родился он 12 (27) сентября в купеческой семье, где кроме него было еще трое детей — один брат и две сестры. К слову, старший брат, Григорий Николаевич, был известным ученым, он окончил Харьковский Технологический институт в 1903 г., в котором потом занимал должность профессора и преподавал химию [2, с. 10]. Отец Гулинова — купец Николай Сергеевич, был гласным думы г. Зенькова и имел мануфактурную лавку [3]. Биографические данные говорят о том, что ум исследователя и интерес к энтомологии у Ивана проявились в раннем возрасте. Уже в 14 лет начал собирать первые коллекции [1]. Можно предположить, что согласно традициям купеческих семей, или по требованию родителей, дети, прежде всего, получали качественное прикладное образование. Поэтому, после Полтавского коммерческого училища, в 1916 г. он поступил в Полтавский коммерческий институт. Отсюда был призван в армию, в смутное время был участником гражданской войны. В советское время коммерческий институт был переименован в Полтавский институт народного хозяйства, Гулинов И. Н. закончил его в 1924 г. Работал экономистом на предприятиях Донбасса. В 1935 г. переехал в г. Бердянск, работал экономистом в плановом отделе на Первомайском заводе. В это время началом его исследовательской деятельности становится сотрудничество с лаборантом пединститута Владимиром Николаевым. Для Академии наук УССР ими было собрано

И. Н. Гулинов

20 000 экземпляров насекомых. Благодаря знакомству с зоологом пединститута Иваненко Иваном Демьяновичем Гулинов освоил составление научных энтомологических коллекций [1]. Важным направлением в своей исследовательской работе он считал сбор и обработку материала, которому придавал особое значение. К сотням образцов разнообразных насекомых составлял этикетки с указанием времени и места поимки, о чем пишет в дневнике «Сезонная жизнь насекомых юга Украины» [4]. Большое количество типового материала, а это сотни образцов стрекоз, таракановых, богомоловых бабочек, жуков, сетчатокрылых, перепончатокрылых, двукрылых и пр., в его коллекциях имело значение в изучении энтомофауны вообще и Северного Приазовья в частности. Благодаря ему в видовом составе местной энтомофауны учеными было иденти-

фицировано 1260 видов [4]. На протяжении почти 4-х десятков лет он активно исследовал Бердянск и его окрестности, выполняя заказы различных институтов, ученых, музеев, лабораторий и пр., о чем свидетельствует большое количество специалистов, личные контакты с которыми он поддерживал, или передавал материалы. Для Московской фабрики наглядных пособий «Природа и школа» он собрал, обработал и передал 56 700 экз. Энтомологи Ленинграда, Харькова и Львова получили от него 4080 насекомых. В лабораторию экологии и токсикологии Киевского Государственного Университета передано 2200 экз. Для МГУ — 14 600 насекомых [4]. Изучение собраний Гулинова имело международное значение. Благодаря этим сборам было открыто и описано несколько новых видов насекомых. В газетах писали, что в 1946 г. в его собраниях профессор АН УССР Белановский И. Д. открыл 2 новых рода и 5 видов мух-тахин. Один вид назван его именем «Фаниопсис гулинови». В 1973 г. к. б. н. Киевского Государственного Университета Ю. Г. Вервес описал 3 новых вида мух саркофагид, один из которых назван именем Гулинова «Саркофагина гулинови» [5, с. 4; 6, с. 4]. Об этом факте в дневнике упоминает и сам Гулинов И. Н., но не указывает их названий. Учитывая отсутствие ссылок на научные издания, мы решили провести поиск и анализ недостающих фактов. Прежде всего в публикациях этих газет фамилия профессора указана в одном случае «Білановський» [5, с. 4], в другом случае Белаковский [6, с. 4]. Как мы выяснили профессор института зоологии им. И. И. Шмальгаузена АН УССР И. Д. Белановский является автором фундаментального исследования по биологии тахин [7]. Но насекомых с названиями «Фаниопсис гулинови» и «Саркофагина гулинови» мы не нашли ни в 2-х томнике Белановского И. Д. «Тахины Украинской ССР», ни в изданиях интернет ресурса. Далее, в других публикациях ссылка дается на профессора АН УССР В. В. Савицкого [1; 8, с. 4]. Профессора Савицкого В. В. не было, но в Киеве работал известный лепидоптеролог Вадим Васильевич Совинский (1881 — 1957) [9]. Авторы допускают, что Гулинов И. Н. мог вести переписку с ними, и в оценке своей деятельности сослаться на авторитетное мнение этих ученых. Продолжая анализировать полученные данные, мы обратились за помощью к сотруднику ОСЮТУР А. Жакову и с его помощью установили, что, на сборах Гулинова 1965 — 1968 гг. были открыты и описаны четыре новых вида моли-чехлоноски *Coleophora gulinovi*, *Coleophora berdiabski*, *Coleophora armeniae*, *Coleophora ucraina* [10]. Первые экземпляры из Украины, с которыми работали энтомологи, были из его сборов. Нам удалось найти и другие надежные источники подтверждающие его международную деятельность. В Бердянском краеведческом музее сохранилась переписка Гулинова с ученым из Чехословакии профессором Владимиром Штербой [11]. В 1976 г. Владимир Штерба просит его собрать 6 видов дневных бабочек по несколько экземпляров — *Vanessa xanthomelas* — Большая крапивница, *Papilio Machaon* — Махаон (16 — 20 экз.), *Colias erate* — (20 экз.) — Желтушка степная, *Synchlœ daplidice* (10 экз.) — Рапсовая белянка, *Papilio podalirius* — (10 экз.) — Парусник [11]. В последние годы жизни Гулинову было тяжело самому заниматься сбором насекомых и вести переписку, и ему помогала Мария Марковна Рыбас — преподаватель Бердянського техникума виноградарства и виноделия.

Из заметок видно, что он работал над созданием книги о местной энтомофауне. Для издания он подготовил и систематизировал свои многолетние наблюдения: «Итак, книга написана. В нее вошли виды насекомых, обитающих в окрестностях Бердянска и между тем они характерны для нашей степной полосы юга Украины.

Поэтому книга и названа «Сезонная жизнь насекомых юга Украины». К большому сожалению, из-за ограничения объема книги, я включил только 21 вид насекомых наиболее интересных по образу жизни и жизнедеятельности в природе» [4]. Книга не вышла, но остались коллекции, собранные им, которые не утратили своего значения, и по-прежнему остаются важными в изучении энтомофауны нашего региона, они сыграли свою роль в науке и являются уникальными. Всю свою жизнь Гулинов посвятил любимому делу — энтомологии. Умер Иван Николаевич Гулинов 12 октября 1979 г. похоронен на старом кладбище г. Бердянска.

Таким образом, установив фамилии и имена известных Украинских энтомологов И. Д. Белановского и В. В. Совинского мы внесли уточнения в газетные публикации. Названия насекомых, открытых в его сборах, должны звучать правильно. Открытия, сделанные на основе сборов И. Н. Гулинова, независимо от их научной ценности, для нас дороги и имеют огромное значение, потому что это труд нашего земляка — человека неравнодушного к избранному им делу, который был энтомологом-любителем, но не был дилетантом.

Библиография

1. Архив ЗОКМ, Д. 2652.
2. Павловский И. Ф. Первое дополнение къ краткому біографическому словарю ученых и писателей Полтавской губерніи съ половины 18 вѣка / И. Ф. Павловский [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tur.histpol.pl.ua/ru/ppkk-sovremennoe-sostoyanie/sudebnye-resheniya?id=11709>
3. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tur.histpol.pl.ua/ru/ppkk-sovremennoe-sostoyanie/sudebnye-resheniya?id=11709>
4. Архив ЗОКМ, Д. 2626.
5. Будко Н. Колекція Гулинова / Н. Будко // Запорізька правда. — от 3 сентября 1974. — С. 4.
6. Сергійчук В. Колекція природолюбів / В. Сергійчук // Сільські вісті. — 1976. — № 216. — 4 с.
7. Белановский И. Д. Тахины Украинской ССР / И. Д. Белановский. — 1953. — Ч. 1. — 190 с., Ч. 2. — 240 с.
8. Штань Ю. Дивний світ комах / Ю. Штань // Запорізька правда. — 1978. — № 173. — С. 4.
9. Совинский В. В. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://unienc.ru/w/ru/1012486-spisok-entomologov.html>
10. Baldizzone G. Coleophoridae le la region Derdjansk / G. Baldizzone, H. Patzar [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://Species/Wikimedia/org/wiki/Coleophora_gulinovi. — P. 352 — 361.
11. Архив БКМ КП, Д. 18866.

Ерохіна Л. А., Дуленко С. Д.

До 120-річчя від дня народження колекціонера-ентомолога Гулінова Івана Миколаєвича

Стаття присвячена ентомологу з м. Бердянська Гулінову І. М., який протягом 40 років вивчав ентомофауну Північного Приазов'я і складав колекції. Зібрані ним зразки поповнили наукові, учбові та музейні зібрання. На його зібраннях були відкриті нові види молей-чохлоносок.

Erokhina L. A.

Dedicated to the 120-the birthday of the collector and entomologist Gulinov I. N.

Article is dedicated to the entomologist from Berdyansk Gulinov I. N. who was studying during 40 years an entomofauna of Northern Priazovye and made collections. The samples of insects collected by it filled up scientific, educational and museum meetings. On its collecting new species of moth *Incurvaidae* were open.

Шелегеда В. І.

**ПОШИРЕННЯ РІДКІСНИХ ВИДІВ ЗМІЙ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ І НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ**

Фауна плазунів острова Хортиця і в цілому Запорізької області, не дивлячись на небагатий видовий склад, вивчена ще недостатньо [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Тому виникла необхідність об'єднати наявні відомості про тварин з вказівкою місць їх поширення, термінів сезонної активності і фактів безпосереднього спостереження. Крім того, на тлі антропогенного пресу на біоту збільшилася кількість видів плазунів, в тому числі змій, занесених у Червону книгу України [8, сс. 3, 392, 393, 396]. У зв'язку з цим, отримані в результаті досліджень дані доповнюють наявну інформацію і можуть представляти певний інтерес для організації ефективної охорони рідкісних видів.

Стаття підготовлена на основі матеріалів групи ЮНЕКО гуртка «Екологічне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР, досліджень фахівців НЗ «Хортиця», матеріалів фондів ЗОКМ, зібраних за період 1997 – 2015 рр.

Підряд Змії (*Serpentes*) на території нашої області представлений родиною Вужеви (*Colubridae*) і родиною Гадюкові (*Viperidae*). Родина Вужеви представлена 4 родами: Вужі (*Natrix*), Полози (*Coluber*), Лазаючі полози (*Elaphe*), Мідянка (*Coronella*). З роду Вужів на території області проживає два види: вуж звичайний (*Natrix natrix*) і вуж водяний (*Natrix tessellata*), які поширені практично по всій території області і на о. Хортиця, спеціальних заходів з охорони нині не потребують [1, с. 96; 2, сс. 79 – 80; 7, сс. 4 – 17].

Мідянка звичайна

Мідянка звичайна (*Coronella austriaca* Laurenti, 1768) – єдиний вид роду у фауни України. Занесена до Червоної книги України (2009 р.) [8, с. 390]. Інформація про чисельність і місця поширення цього виду на території області дуже незначна. Одиначні особини виду були знайдені у м. Запоріжжя (центрального парку «Дубовий гай»), с. Малокатеринівка (Запорізький район), урочищі «Лиса Гора» (Василівський район) і с. Велика Знам'янка (Кам'янко-Дніпровський район). Всі знахідки приурочені до узбережжя Дніпра і Каховського водосховища [1, с. 98; 7, сс. 2 – 3]. Наявність мідянки на острові Хортиця потребує підтвердження [2, с. 78].

Полоз сарматський

Не менш рідкісним представником змій родини Вужеви в Запорізькій області є полоз сарматський – *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814) з роду Лазаючих полозів, якого раніше відносили як окремий підвид до чотирьохсмугового полоза – *Elaphe quatuorlineata* (Lacépède, 1789). Це – найкрупніша змія області. За усними

повідомленнями зоологів цей вид зустрічається на півночі області, але його поширення і чисельність потребує подальших детальних досліджень та матеріальних підтверджень [7, с. 2]. Такої ж думки дотримуються автори нового видання Червоної книги України (2009 р.), які вказують, що полоз сарматський поширений на півдні степової зони (Миколаївська, Одеська, Херсонська областей) і в Криму, фактично, обминаючи Запорізьку область [8, с. 393].

Нами відмічено проживання полоза сарматського на півночі області в біотопах, пов'язаних з долиною Дніпра. Так одиничні статевозрілі особини виду завдовжки 1,1 – 1,3 м були відмічені учнівськими екологічними експедиціями «Центр туризму» у заповідних балках Росоховата, Бальчанська, Таволжанська лівого берега Дніпра на території Вільнянського району Запорізької області (1997 – 2000 рр.) [1, с. 98; 6, сс. 37 – 40]. У подальші роки особини полозу сарматського неодноразово спостерігалися в балках Лівобережжя Дніпра (Вільнянський район) співробітником «Центр туризму», вчителем Петро-Михайлівської школи Олійником Максимом під час екологічних експедицій з учнями і підтверджувалися відповідними фотографіями (рис. 1, 1).

У 2013 р. велика одинична особина полоза сарматського завдовжки біля 2 м була зафіксована нами під час екологічної експедиції неподалік с. Назарівка на території Розівського адміністративного району області, що межує з природним заповідником «Кам'яні Могили».

На території НЗ «Хортиця» Є. Черногоським у 90-ті р. ХХ ст. були зафіксовані дві зустрічі з окремими особинами полоза сарматського в заплаві частині острова в районі озера Річище. Довжина тварин складала 2,15 м і 1,5 м [1, с. 98]. Інші зоологи – дослідники плазунів о. Хортиця, припускають наявність на острові полоза сарматського, але вважають, що усна інформація від спостерігачів рідкісної змії потребує подальшого вивчення і підтвердження [2, с. 78; 4, с. 243].

У 2014 р. С. Охрименко, завідувач відділу охорони природи Національного заповідника «Хортиця», повідомила про існування у заплаві частині острова нечисленної, але стабільної популяції полоза сарматського в районі музейно-екскурсійного комплексу «Протовче». Влітку 2015 р. ця інформація була підтверджена екологічними експедиціями «Центр туризму» (кер. Шелегеда О. Р.). Але вся ця інформація, як і раніше, опиралася тільки на усні повідомлення і не мала матеріального підтвердження, навіть на рівні фотографії.

У травні 2015 р. на сторінці одного з користувачів соціальної мережі Facebook з'явилася наступна інформація: «Вчора, прогулюючись по острову Хортиця, побачили таке. Признаюся чесно, злякалися. Але вирішили постежити. Змія погрілася на сонечку, а потім поповзла на сусіднє дерево і сховалася в дуплі. Змія вигляд має вражаючий». До короткого повідомлення було надано кілька фотографій дійсно доволі великої змії (ймовірно завдовжки біля 2 м), яка відпочивала, або грілася на гілках дерева [9]. Вивчивши детально викладені фотографії, ми дійшли висновку, що знайдена спостерігачами змія – полоз сарматський. Верх тіла знайденого і сфотографованого плазуна – буро-жовтий, уздовж спини і по боках проходить ряд витягнутих упоперек тіла крупних буро-коричневих з чорнотою плям, які іноді зливаються, утворюючи поперечні зигзагоподібні смуги. На голові помітна темна смуга позаду очей, черево солом'яно-жовте в дрібних темних плямах (рис. 1, 2).

Трохи пізніше, у червні 2015 р., співробітниками НЗ «Хортиця» на східному узбережжі острова була знайдена молода особина змії, збита машиною. Її довжина складала 40 см, верх тіла змія мала сірий з чорними поперечними пля-

Рис. 1. Полоз сарматський. 1 – б. Бальчанська, 2013 р.;
2 – о. Хортиця, травень 2015 р.; 3 – о. Хортиця, червень 2015 р.

Рис. 2. 1 – Шлюбні ігри полоза жовточеревого, б. Генералка, о. Хортиця, 2013 р.;
 2 – Гадюка степова, б. Канцерівка, 2013 р.; 3 – Поширення рідкісних видів змій на о. Хортиця

мами, які частково зливалися в зигзагоподібну смугу. З боків також тягнулися ряди більш дрібних округлих чорних плям, черево — світло-рожеве, з чорним крапом (рис. 1, 3).

Знайдена особина була передана до «Центру туризму» і визначена як полоз сарматський, у якого молоді особини за забарвленням істотно відрізняються від дорослих, нагадуючи гадюк. Імітація за формою, розміром і забарвленням гадюки (застережлива мімікрія) характерна тільки молодим особинам сарматського полоза. При довжині близько 50 см їх забарвлення починає змінюватися від линьки до линьки і закінчується при досягненні статевої зрілості на третьому-четвертому році життя при довжині близько 70 см, після чого полози набувають свого характерного «видового» забарвлення.

Після визначення екземпляра полоза сарматського був переданий до Запорізького обласного краєзнавчого музею, як матеріальне підтвердження існування цього виду на о. Хортиця (і в цілому в Запорізькій області).

Полоз жовточеревий

Полоз жовточеревий або каспійський — *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789) — єдиний представник роду у фауні України. Деякі дослідники (Nagy et al., 2004) відносять вид до роду *Dolichophis* (Gistel, 1868). Раніше полоз жовточеревий розглядався як *Coluber jugularis caspius* (Gmelin, 1789) і відносився до роду Полозів. Внесений до Європейського Червоного списку (1994 р.) і Червоної книги України (2009 р.) [8, с. 391]. Природоохоронний статус виду — вразливий.

Жовточеревий полоз — одна з найкрупніших і агресивних змій нашого краю. Володіє великою силою, стрімкістю і легкістю в русі. Забарвлення спини коливається від ясно-жовтого до темно-бурого тонів. Черево жовтого, оливкового, або червонувато-жовтого кольору. У молодих полозів (до 1 м) по тілу можуть бути темні плями або поперечні смуги. Найбільші особини, виявлені на території області, за даними Є. Черноготського, досягали 1,98 м в довжину [1, с. 97]. Але типова довжина складає 0,9 — 1,5 м.

У даний час достовірно відмічено проживання виду на півночі області в біотопах, пов'язаних з долиною Дніпра. Найбільш типовими для виду є місця з ярами і балками, густо зарослі деревною рослинністю і розвиненим травостоем. Скрізь зустрічаються, як правило, одиничні особини. У Василівському районі (урочище «Лиса Гора») на території Національного природного парку «Великий Луг» дослідниками була зафіксована щільність до 1 — 2 особин на 1 га [7, сс. 1 — 2]. Учнівськими екологічними експедиціями «Центр туризму» полоз жовточеревий був зафіксований у балці Маячка на території Національного природного парку «Великий Луг» (Василівський район), долинах степових річок Правобережжя Дніпра: р. Канцерівка (балка Канцерівка, околиці с. Верхня Хортиця), р. Конка (пам'ятка природи «Урочище «Пристіни», околиці с. Григорівка), р. Середня Хортиця (заказник «Солов'їний Гай», околиці с. Бабурка).

За даними Петроченка В. І. (1990 р.) на Хортиці полоз жовточеревий є видом більш-менш звичайним. Зустрічається в усіх типах відкритих біотопів острова, але в межах останніх тримається виключно в місцях з виходами корінних порід або поблизу колоній гризунів. У плавнях Хортиці не помічений. Щільність популяції в петрофітному степу до 4 особин / га, у різнотравно-ковиловому — 1,5 особин / га [2, с. 80].

Учнівськими екологічними експедиціями «Центр туризму» одиничні статево-зрілі особини виду завдовжки 1,1 — 1,3 м були зафіксовані в заповідних балках

острова Хортиця: Ушви́ва, Велика Молодня́га, Сову́тина, Генералка, Широка, на скельних ділянках пляжу профілакторію «Запоріжсталь» виключно в місцях з виходами корінних порід (рис. 2, 1) [6, сс. 22, 27, 30].

Гадюка степова

Найбільш благополучним із всіх рідкісних видів змій області є гадюка степова – *Vipera renardi* (Christoph, 1861), занесена до Червоної книги України (2009 р.) і Червоного списку МСОП (2014 р.) [8, с. 397]. На території Запорізької області вид широко представлений на правому березі Молочного лиману і в долині річки Молочної, в балках і ярах уздовж автотраси Василівка – Запоріжжя, на узбережжі Азовського моря (Приморський район, коса Обіточна), в Токмацькому районі, а також уздовж лівого берега Каховського водосховища. За даними моніторингових спостережень Кармишева Ю. В. (2014 р.) у верхів'ях Молочного лиману (територія Національного природного парку «Приазовський») чисельність гадюки схильна до значних коливань у різні роки. Наприклад, наприкінці 90-х рр. її чисельність складала 4 – 5 особин на 1000 м маршруту, а у 2010 – 2013 рр. тут же цей показник знизився до 0,5 – 1 особин/1000 м маршруту [7, с. 3].

Учнівськими екологічними експедиціями «Центр туризму» гадюка степова була зафіксована у Велико-Білозерському районі в балкових степових комплексах вздовж берегової смуги р. Велика Білозерка (заказник Велико-Білозерський), урочищі «Лиса Гора» (Василівський район), заповіднику «Кам'яні Могили» (Розівський район), де її чисельність складала 4 – 5 екземплярів на 1000 м маршруту. Поодинокі особини зареєстровані у Вільнянському районі (б. Бальчанська), на узбережжі Азовського моря (Якимівський район, Утлюкський лиман, с. Кирилівка), на степових схилах берегової смуги р. Чингул (Токмацький район), на правому березі Дніпра в балці Канцерівка (околиці с. Верхня Хортиця), на правому березі р. Молочна в районі с. Мордвинівка (рис. 2, 2).

Повідомлення про знаходження гадюки степової на острові Хортиця [2, с. 78; 4, с. 243; 7, с. 3] подальшими дослідженнями не підтвердилися.

Наприкінці жовтня 2010 р. екологи-краєзнавці «Центр туризму» спільно із співробітниками НЗ «Хортиця» проводили природоохоронну акцію з висадки жолудів дуба в центральній частині острова на місці колишніх грушевих садів неподалік від верхів'я балки Костіної. Після корчування плодкових дерев територія стала поступово заростати рідколіссям, бур'янами, луговою і степовою рослинністю. Під час роботи з нори виповзла досить велика змія: 60 см в довжину і біля 3 см у діаметрі. Ймовірно, готуючись до зимівлі, вона тільки нещодавно сховалася в укритті, і, сполохана дітьми, намагалася знайти новий притулок. Не проявляючи агресії, змія заповзла під колючий кущ терну, який виявився неподалік, і сховалася там серед трави і опалого листя. Змією виявилася гадюка степова, що підтвердили і присутні на акції співробітники НЗ «Хортиця» [6, сс. 44 – 45].

У 2014 р. співробітник відділу охорони природи НЗ «Хортиця» Муленко М. спостерігав одиничну особину гадюки степової у штучній лісопосадці на межі дендропарку і полів ЦІМЕЖ.

Таким чином, на основі проведених досліджень можна зробити такі висновки:

1. На території Запорізької області виявлено місцезнаходження 4 видів змій, занесених до Червоної книги України (2009 р.): мідянка звичайна, полоз жовточеревий, полоз сарматський і гадюка степова. З них на о. Хортиця достовірно зафіксовано 3 види: полоз жовточеревий, полоз сарматський і гадюка степова.

2. Місця знаходження всіх видів плазунів прив'язані до долин річок і узбережжя Азовського моря.

3. Більшість місць безпосереднього спостереження рідкісних видів знаходиться на природоохоронних територіях, що сприяє їх збереженню.

4. Для рідкісних видів змій острова Хортиця помітна приуроченість до різних елементів ландшафту і форм рельєфу, що сприяє зменшенню міжвидової конкуренції між ними.

Полоз жовточеревий займає байраки, сухі і відкриті степові ділянки, зарості кущів і кам'янисті схили північної частини і західного узбережжя острова. Полоз сарматський — байрачні і заплавні ліси східного узбережжя острова і плавнів. Гадюка степова — ділянки центральної частини острова, виведені з господарського використання, на яких розпочався процес відновлення справжнього різнотравно-типчакково-ковилого степу (рис. 2, 3).

Бібліографія

1. Ерохина Л. А. Видовой обзор пресмыкающихся Запорожской области / Л. А. Ерохина // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 92 — 100.
2. Петроченко В. И. Герпетофауна о. Хортица (Днепр) / В. И. Петроченко // Вестник зоологи. — 1990. — № 6. — С. 78 — 80.
3. Петроченко В. И. Фауна позвоночных животных о. Хортица / В. И. Петроченко // Природа о. Хортица. Сб. науч. трудов. — Запорожье : НЗ «Хортица», 1993. — Вып. 1. — С. 79 — 81.
4. Петроченко В. Тваринний світ о. Хортиця. Загальний огляд / В. Петроченко, О. Жаков // Заповідна Хортиця. Зб. праць. — 2006. — Вип. 1. — С. 243 — 246.
5. Петроченко В. І. Біорізноманіття хребетних тварин НЗ «Хортиця» // Зб. матер. Міжнар. наук. конф. «Сучасні проблеми біології, екології та хімії», м. Запоріжжя. — Запоріжжя : ЗНУ, 2007. — С. 416 — 417.
6. Шелегеда В. И. Книга природы о. Хортица. Змеи / В. И. Шелегеда. — Запорожье : КЗ «Центр туризма» ЗОР, 2015. — 55 с.
7. Кармышев Ю. В. Распространение редких пресмыкающихся на юге Украины / Ю. В. Кармышев, А. В. Волканова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/11_NPE_2014/Biologia/7_165401.doc.htm
8. Червона книга України. Тваринний світ [за ред. І. А. Акімова]. — К. : Глобалконсалтинг, 2009. — 600 с.
9. На Хортице по деревьям ползают гигантские змеи // Комсомольская правда в Запорожье. 26. 05. 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kp.ua/zp/501435-na-khortytse-po-dereviam-polzauit-hyhantskye-zmey>

Шелегеда В. И.

Распространение редких видов змей на территории Запорожской области и на острове Хортица

В работе представлен анализ распространения 4 видов редких змей, занесенных в Красную книгу Украины, на территории Запорожской области и НЗ «Хортица», информация о которых собрана за последние 18 лет, о местах их находок, лицах и организациях, которые проводили соответствующие исследования.

Shelegeda V. I.

Distribution of rare snakes on the territory of Zaporizhzhya region and on the island of Khortytsya

The paper presents an analysis of the spread of 4 species of rare snakes, listed in Red book of Ukraine, on territory of the Zaporizhzhya area and National reserve «Khortytsia», information about that is collected for the last 18, about the places of their finds, persons and organizations that conducted corresponding researches.

*Мордовської М. М., Шаповалов Г. І.***СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧОВНИ-ДОВБАНКИ ХОРТИЦЬКОГО ТИПУ З ДНІПРА**

Човни-довбанки — один з найдавніших видів транспорту у світі. Протягом декількох тисяч років принципи їх виготовлення та конструкція не зазнали суттєвих змін. Втім, не зважаючи на певну зовнішню подібність, знайти однакові довбанки вчені вважають за велику вдачу. Саме така вдача посміхнулася запорізьким гідроархеологам у 1984 та 2012 роках, коли на дні Старого Дніпра у берега острова Хортиця були знайдені два тотожні човни-довбанки.

Перший човен було виявлено в Старому Дніпрі біля о. Хортиця у 1984 р. Експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР) Запорізького обласного краєзнавчого музею. Ю. Вязовський побачив його на 1 км нижче залізничного мосту за 21 м від правого берега. Човен лежав носом до берега на правому борті на глибині 7,5 м і майже повністю знаходився у ґрунті. Того ж року човен було розкопано, піднято і транспортовано до Запорізького обласного краєзнавчого музею. З 1996 р. він прикрашає найбільшу залу археологічної експозиції музею [1].

В результаті мікроскопічного аналізу деревини, виконаного кафедрою деревоведіння та захисту лісу Білоруського технологічного інституту, встановлено, що човен виготовлено з дубу. За визначенням радіовуглецевої лабораторії Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології довбанку датовано 1395 — 1475 рр. [2].

Човен видовбаний з цілісного стовбура дерева, діаметр якого в нижній (кормовій) частині досягав 1 м (рис. 1, 1). Довжина його складає 5,2 м, а висота бортів із зовнішнього боку дорівнює 50 см. Середня ширина між ними — 60 см. Краї бортів злегка загнуті всередину і їх товщина у верхній частині сягає 1 см, а у середній — 3 см. У горизонтальній площині корпус зберіг природну кривизну стовбура дубу. У поперечному перерізі човен зберігає округлість стовбура і має форму овалу зі зрізаними зверху і знизу сегментами. Днище довбанки плоске, а ніс загострений знизу і з боків. У верхній частині він має невеликий, злегка винесений вперед і трохи заглиблений майданчик, що міг використовуватися як для сидіння, так і для укладання якоря, сітки для риболовлі або інших невеликих за розмірами речей. Поперек носової частини корпусу влаштовано наскрізний підквадратний отвір зі стороною 8 см. Він однаково ефективно міг використовуватися як для кріплення якоря, так і прив'язування судна або транспортування його волоком хоч по воді, хоч по суші. Не виключено, що даний отвір міг використовуватися і для набору декількох човнів в складні конструкції, як то катамаран або ж понтонний міст.

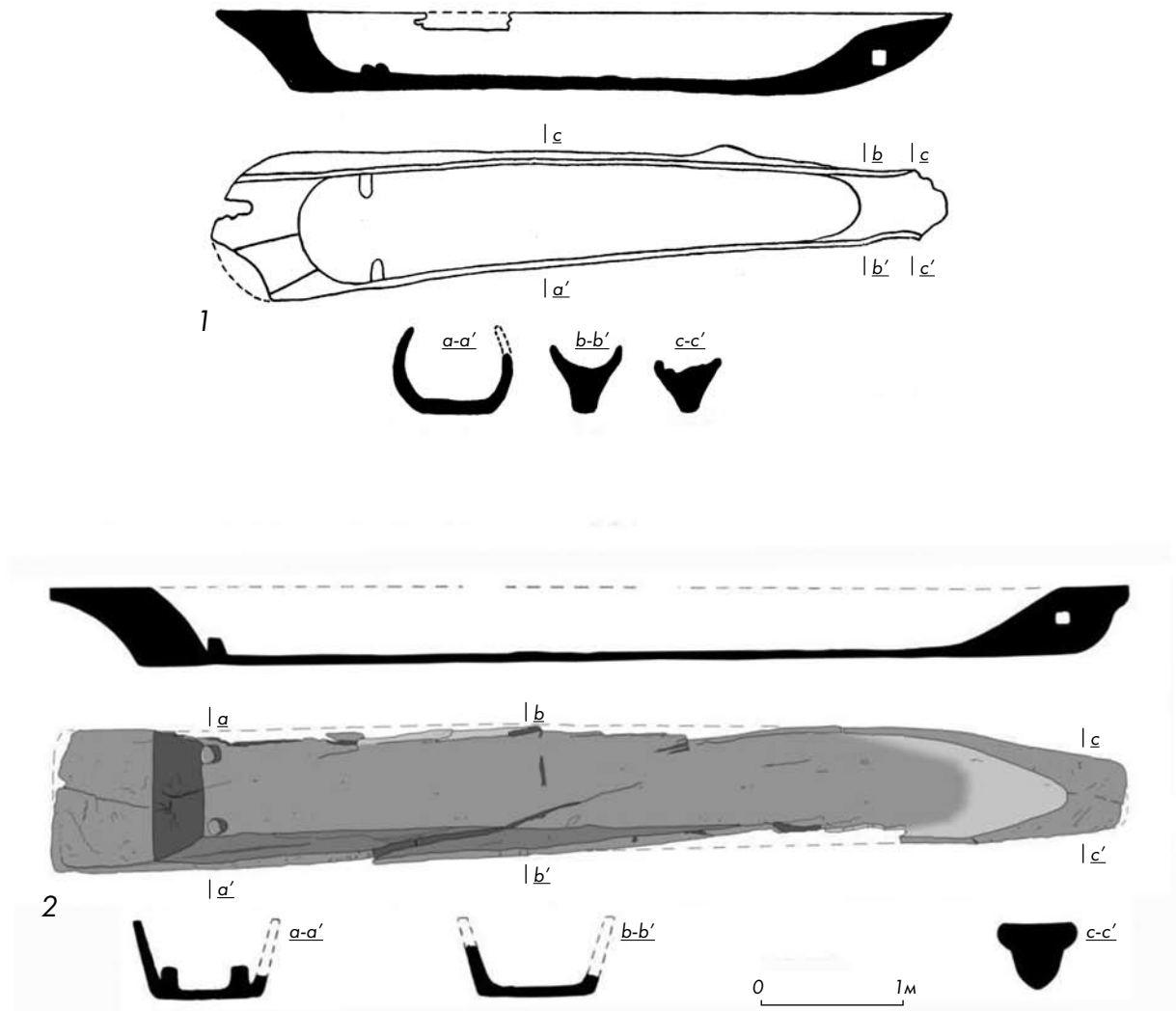

Рис. 1

Корма зверху має дещо загострений і заovalений, а у вертикальному поздовжньому розрізі — скошений вид. У верхній частині корми також розташований майданчик для сидіння весляра. Тут же, у кормовій частині судна, в днищі влаштовані упори для його ніг. Вони являють собою два прямокутні виступи розміром 8 x 15 см і висотою 3 — 4 см. Упори заокруглені згори і розташовані поперек човна в 46 см перед сидінням весляра. Вважається, що з появою подібних невеликих довбанок ними керували за допомогою жердин і весел-гребків. Пізніше з'явилися прив'язані через отвори у бортах весла, а потім весла з кочетами. Окрім обладнаного для весляра місця в кормі, інших пристосувань для керуванням судном не виявлено.

Через 28 років у 2012 р. Експедицією підводних археологічних робіт Національного заповідника «Хортиця» під час обстеження русла того ж Старого Дніпра було знайдено ще один аналогічний за конструкцією човен-довбанку. Його виявив В. Нефьодов на 400 м нижче гирла балки Генералки біля хортицького берега на глибині 4,8 м. Човен лежав носом на південь-південний захід і був частково засипаний піском. З ґрунту виступали частини носа, корми і лівого борту. Біль-

ша частина судна знаходилася під піщаними відкладеннями, шматками граніту і жорстви. Після підводних розкопок та підйому човен транспортували до місця реставрації [3].

За визначенням Київської радіовуглецевої лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України довбанку датовано 1390 – 1495 рр. [4, с. 49]. Датування знахідки 2012 р. повністю співпадає з датуванням човна піднятого у 1984 р.

В цілому, стан збереженості човна є задовільним. Найбільш пошкодженим виявився лівий борт, який частково виступав над ґрунтом. Велика частина його була відламана і залягала поруч. Під час розкопок було зібрано 16 фрагментів лівого борту різних розмірів.

Загальна довжина човна, так само видавбаного з дубу, дорівнює 7,54 м, а найбільша його ширина складає 84 см. Його корпус витягнутий і розширюється в бік корми (комеля стовбура дерева). У цьому ж напрямку спостерігається збільшення висоти борту. Тут його висота сягає 54 см, а у носовій частині доходить до 40 см. У перетині зовнішня і внутрішня частини човна прямокутні. З середини площина днища має невеликий прогин, однак чітко відокремлена від бортів. Кут між бортом і днищем добре виражений. Товщина, як днища, так і бортів нерівномірна, в більшості випадків вона становить 80 – 100 мм, борти звужуються догори до товщини 50 мм і дещо розвалені в різні боки.

Подібно до човна 1984 р. носова частина нещодавно піднятої довбанки, також має характерний, винесений вперед, трохи заглиблений і завужений спереду майданчик. Передня частина носу під краєм майданчика оформлена у вигляді п'ятикутної призми вершиною донизу. Поперек носової частини корпусу човна так само прорубано наскрізний підквадратний отвір зі стороною 15 см. З внутрішньої сторони скіс у носовій частині плавний, по верхній кромці округлий.

Аналогічно кормі човна 1984 р. виготовлена і кормова частина артефакта 2012 р. В перерізі вона має коритоподібний винос з плоским майданчиком зверху. Абсолютно аналогічно у човнів виготовлена нижня зовнішня частина корми (рис. 1, 2). В обох човнах в кормових частинах споруджені майданчики для сидіння весляра. Вони трохи відрізняються за формою – у човна 2012 р. він більш спрощений і має призматичну форму. Але наявність вирізаних у днищі перед місцем для весляра на кормі двох упорів для ніг не залишають сумнівів у їх призначенні. Упори мають вигляд стовповидних узвишень висотою 13 см і розташовані поперек дна на відстані 370 см один від одного. На користь того, що це саме упори вказує також їх зношеність. Вона характеризується Д. Кобалією в описі упорів, ознаками того що їх «верхня площина злегка округлена», тобто стерта ногами під час використання [3, с. 225].

На думку авторів, викладене дає право на певні висновки:

по-перше, повне співпадіння визначення дат виготовлення двох середньовічних човнів методом радіовуглецевого аналізу у двох різних лабораторіях та у різний час є надзвичайно важливим;

по-друге, не менш важливим є значне співпадіння конструктивних особливостей двох човнів-довбанок знайдених біля острова Хортиця. Подібної тотожності у конструкції та деталях облаштування не має жоден човен-довбанка на території Східної Європи [5];

по-третє, обидва човни походять з однієї локації: знайдені біля острова Хортиця на дні Старого Дніпра на відстані 2 км один від одного;

по-четверте, викладене свідчить про наявність певної уніфікації та стандартизації у технології виготовлення човнів-довбанок XIV – XV ст. на Запоріжжі.

Ці висновки дозволяють виділити моноксили XIV – XV ст., про які йдеться у даній роботі, у окремий тип човна-довбанки, який автори пропонують називати «хортицьким».

Добре відомо, що в південній частині острова Хортиця знаходиться багатошарове поселення Протовче, датоване X – XV ст. [6]. На думку авторів, човни-довбанки описаного хортицького типу XIV – XV ст., можна пов'язувати саме з цим поселенням.

Бібліографія

1. Шаповалов Г. И. Подводные исследования судов X – XII и XIV – XV вв. у острова Хортица / Г. И. Шаповалов // ДСПК. – Запорожье : Изд-во «Коммунар», 1991. – С. 174 – 179.

2. Шаповалов Г. И. Подводные раскопки челна XIV – XV вв. у острова Хортица / Г. И. Шаповалов // Памятниковедение. Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. – М., 1991. – Вып. 2. – С. 71 – 75; (Приложение. – С. 33 – 37).

3. Кобаля Д. Р. Новые моноксили. Результаты работы ЭПАР в 2012 году / Д. Р. Кобаля // ССПК. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Т. XVI. – С. 224 – 228.

4. Кобаля Д. Р. Новые моноксили. Результаты работы ЭПАР в 2012 году // Підводні дослідження : Археологія. Історія. Дайвінг. – 2013. – Вип. 5. – С. 42 – 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pdaid_2013_5_6

5. Окороков А. В. Древнейшие средства передвижения по воде / А. В. Окороков. – Калининград, 1994. – С. 218.

6. Ильинский В. Е. Золотоордынское поселение на о. Хортица / В. Е. Ильинский, А. А. Козловский // ДСПК. – Запорожье : ЗНУ, 1993. – С. 250 – 263.

Мордовской М. М., Шаповалов Г. И.

Средневековые челны-долбленки хортицкого типа из Днепра

Работа представляет собой сравнительный анализ двух челнов-долбленок, найденных Экспедицией подводных археологических работ в 1984 и 2012 гг. в реке Днепр у острова Хортица. Установлена полная аналогия в датировке этих средневековых челнов XIV – XV вв. Отмечается наличие определенной унификации и стандартизации в технологии их изготовления. Предлагается выделить данные моноксили в отдельный тип под названием «хортицкий».

Mordovskoy M. M., Shapovalov G. I.

Medieval khortytsia type dugout boats from the Dnieper river

The article represents a comparative analysis of two dugout boats found by The Underwater Archaeological Expedition in 1984 and 2012 in the Dnieper River near the island of Khortytsia. Dating back to the XIV – XV centuries the complete analogy of the two medieval boats was established. The certain unification and standardization in the production technology were stated. The authors propose to single out these monoxysls into a particular type called «khortytsia» type.

ТУРЕЦЬКІ ШАБЛІ З КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Серед усього комплексу холодної зброї саме шабля була основним типом турецької холодної зброї. В Османській імперії шаблею була озброєна, як кавалерія, так і піхота. Турецька шабля протягом століть пройшла складний шлях еволюції і розвитку і з плином часу постійно видозмінювалась зазнаючи іноземних впливів (персидського, європейського та ін.). Так, знаний зброєзнавець Венделін Бегайм зазначає, що в XVI ст. турецька шабля не мала верхів'я, а вже у XVII ст. верхів'я являло собою широке закінчення у вигляді раковини равлика. Клинок спочатку був злегка зігнутий, а пізніше набув великого вигину і часом був дуже вузький [1, сс. 205 – 206]. Шабля набула поширення серед сельджукських кочових племен у IX – X ст., в свою чергу від сельджуків її успадкували турки-османи [2, с. 84]. В Туреччині склався власний тип шаблі, який мав ряд характерних рис і відрізнявся за своїми якостями і властивостями від інших типів шабель іноземного походження. Разом з тим турецькі майстри виготовляли шаблі, в яких сполучалися турецькі та іноземні конструктивні елементи. Такі шаблі могли виготовлятися з місцевої сировини, або ж монтуватися з імпортованих деталей [3, с. 97].

У XVI ст. турецька армія була озброєна довгими масивними шаблями з невеликим вигином клинка, руків'я яких було трохи відігнуто у бік леза. Піхви до цих шабель мали дві широкі обіймиці і наконечник. Такий тип шаблі отримав назву «кіліч». Цю зброю носили вільно підвішеною на двох ремінцях, які прикріплювалися до поясу [2, с. 85].

В XVII ст. активно продовжується еволюція і розвиток турецької шаблі, у турецькому війську з'являється багато нових різновидів шабель, які інколи конструктивно дуже сильно різнилися між собою.

Шабля «пала» або «гаддаре» все ще мала широкий клинок (6 – 7 см) малої кривизни з масивним обухом та елманню. Руків'я було овальне у перетині і мало тенденцію до потовщення біля верхів'я. Верхів'я було або у вигляді орлиної голови, або у вигляді цільної трубочки відхиленої під прямим кутом у сторону леза. Щічки руків'я робилися з кістки. Кільйони короткі та закруглені, опущені вниз. Піхви до таких шабель були дерев'яні, обтягнені шкірою й мали широкі устя і наконечник та дві вузькі обіймиці. Хрестовина та оправа піхов прикрашена гравіруванням, черню і рослинним орнаментом [2, сс. 90 – 91].

Наступним типом шаблі, який був розповсюджений у Туреччині в XVII ст., був так званий «кліх» («клич») або «карабеля». На відміну від шаблі типу пала, карабеля має значно тонший клинок (в середньому 3 см). Клинок малої кривизни з елманню [2, с. 92]. Карабеля має ефес відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла [4, с. 52]. Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою. Оправа піхов складається з устя, наконечника і вузької обіймиці. Даний тип шаблі з'явився у Туреччині, пізніше, отримав велику популярність у Східній Європі, особливо у Польщі [4, с. 52].

У XVII ст. іранські шаблі («шамшири») під місцевою назвою «аджем-килидж» («перський меч») широко побутували в Туреччині. Згодом турецькі зброярі стали самостійно виготовляти шамшири з додаванням у конструкцію шабель нових

турецьких рис: клинок, наслідуючи перському, робили таким само масивним, з гладкою поверхнею, обтічним у перетині, але вигин його виходив менш плавним, ніж у перського, утворюючого частину кола. Для того щоб вийняти такий клинок з піхов, доводилось робити розріз на усті піхов, чого ніколи не робили для класичного шамшира [2, с. 111]. Османські зброярі лише зрідка відтворювали класичний іранський ефес, віддаючи перевагу місцевим формам [3, с. 97]. Так хрестовина, як правило, була зроблена з бронзи і мала довгі кільйони, руків'я робилось з рогу або дерева, а верхів'я комоподібної форми мало отвір для темляка [2, с. 111]. Такі шаблі, у яких сполучалися турецькі ефеси та перські клинки, в спеціалізованій літературі [4, с. 49] отримали назву — «шаблі турецького типу».

Іншим поширеним типом шаблі у турецькому війську був «аджем-кліх». Ці шаблі були дуже схожі на перські, але мали ряд турецьких рис. Зокрема це простежувалося у конструкції клинка, який поєднував перські і турецькі конструктивні особливості. Дані шаблі мали доволі великий вигин клинка, який в свою чергу мав доли і невелику елмань. Форма руків'я така ж як і у перських шабель, однак хрестовина прикрашена орнаментом на турецький манер. Такі шаблі виготовлялися або монтувалися (з імпортованих частин) в Туреччині [2, с. 101].

Також на теренах Османської імперії у XVII ст. були поширені так звані «ординки» і «чечуги» — шаблі, характерною рисою яких були особливі верхів'я-ковпачки. На думку вчених ці шаблі мають татарсько-киргизьке походження [3, с. 84]. Для ординки характерна масивна гарда відкритого типу; верхів'я у вигляді ковпачка, розгорнутого догори під тупим кутом; довгі, розширені на кінцях кільйони; масивний широкий клинок значної кривизни. Для чечуги характерні клинок з невеликою кривизною й вузьким довгим вістрям та ефес відкритого типу з наперсткоподібним верхів'ям, скісно нахиленим відносно руків'я [4, с. 52].

У XVIII ст. продовжують з'являтися нові типи турецької шаблі, зокрема виникає мабуть найбільш відома з турецьких шабель — «килидж». Ця шабля дуже відрізнялась за своєю конструкцією від своїх попередників. Килидж поєднав у собі риси пали і кліха (карабелі) — широкий клинок, великий вигин і елмань [2, с. 104]. Для клинка характерні мала довжина, підвищена кривизна і елмань значних розмірів [4, с. 48]. Вигин обуха закінчується за 20 — 25 см до вістря, потім клинок різко розширюється та витягується до вістря у практично пряму лінію, утворюючи елмань загострену з обох боків. Таким чином з'являється можливість нанесення не лише рублячо-ріжучих ударів, а й колючих [5, с. 264]. Килидж має ефес відкритого типу з хрестоподібною гардою з довгими кільйонами. Однією з особливостей цього типу шаблі є його руків'я «пістолетної» або «комоподібної» форми, зазвичай з отвором для темляка на верхів'ї [3, с. 113]. Щічки руків'я виготовлялися з рогу, слонової кістки або навіть каменю [5, с. 264]. Піхви дерев'яні, покриті шкірою або металом. Оправа піхов складається з устя, наконечника та двох широких обоймиць з кільцями [4, с. 48].

Іншим цікавим типом шаблі, який побутував на теренах Османської імперії, був «атеш-килич» (в перекладі «вогняна шабля»). Головною особливістю даного типу шаблі є її клинок хвилеподібної форми. Щербини на клинку можуть бути різної довжини і форми, можуть знаходитись, як на лезі, так і на обуху, а також з обох сторін клинка. Щербини сприяли кращому ураженню супротивника, збільшували ріжучий ефект і наносили важкі рани. Клинки атеш-килича мають вигин, як у шамшира і є здебільшого перського виробництва, в той час,

як ефес і монтування було турецьким. Піхви такі ж як і у шабелі типу шамшир [2, сс. 118 – 119].

Необхідно зазначити, що у XIX ст. у зв'язку з реорганізацією турецької армії і з метою уніфікації з'являються стройові шаблі. За основу був взятий все той же самий шамшир зі своїм вузьким вигнутим клинком без елмані, до якого монтувалися суто турецькі ефеси з характерним руків'ям «пістолетної» форми і отвором для темляка [2, с. 125]. Крім того з'являються турецькі шаблі європейського зразка. Клинки таких шабелі слабо вигнуті і мають закриті ефеси германського типу [2, с. 127].

Цікаво, що саме завдяки постійним військовим конфліктам з турками і татарами шабля стає популярним видом зброї у Європі і поступово витісняє собою з ужитку традиційний меч [6, с. 92].

Багато хто з відомих козацьких ватажків також віддавав перевагу саме турецьким шаблям. Шаблі турецького походження мали Богдан Хмельницький (карабеля) [3, с. 151], Іван Мазепа (турецький шамшир) [3, с. 173], Йосип Гладкий (килидж) [7] та інші.

В Туреччині існував особливий спосіб носіння шаблі. Так шабля носилася на шовковій перев'язі, яка йшла справа наліво, шабля підвішувалася вільно зліва, так що її кінець дивився вгору. Шабля у цьому положенні легко і швидко виймалася з піхов [8, с. 257].

Окремо також необхідно сказати про художнє оформлення турецьких шабелі, яке за своїм розмаїттям та вишуканістю дійсно захоплює. Турецькі майстри у своїй роботі використовували весь спектр прийомів художнього оздоблення – різьблення, інкрустацію, таушування, насічку, карбування, філігрань, штампування та інші [9, с. 167]. Шаблі прикрашались своєрідним рослинним і геометричним орнаментом [9, с. 170].

В колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею зберігаються декілька екземплярів турецьких шабелі XVII – першої половини XIX ст. різних типів. Дві шаблі (ОР – 404 та ЗКМ – 1806) були передані Львівським історичним музеєм у 1961 і 1954 рр. відповідно, ще один екземпляр (ОР – 41) був переданий Одеським державним історико-краєзнавчим музеєм у 1968 р., остання шабля (ОР – 109) була передана Краснодарським краєзнавчим музеєм у 1954 р.

При вимірюванні шаблі вказуються такі характеристики: загальна довжина шаблі – відстань від кінця вістря до кінця верхів'я (А); довжина клинка – відстань від вістря до п'яти (В); ширина клинка біля п'яти (С) та біля початку елмані, якщо вона є (D); довжина елмані (Е); кривизна клинка (F) – довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини леза до прямої лінії, що з'єднує кінець клинка з перехрестям (за методикою С. О. Плетнєвої [10, с. 17], при вимірі кривизни перпендикуляр опускається від обуха (f)); також вказується контрольний вимір від вістря до перпендикуляра, щоб мати чітке уявлення про те, у якій частині клинка визначено кривизну (G); довжина хрестовини (L), загальна довжина руків'я (N), висота перехрестя (R), товщина обуха при п'яті (T) [10, с. 85].

Усі виміри наведено в сантиметрах (см).

1. Килидж, XVIII ст., Туреччина. Інвентарний номер ЗКМ – 1806 (рис. 1, 1).

Сталь, золото. Кування, таушування, гравірування, карбування. Параметри шаблі: А = 75,3; В = 63,4; С = 4,2; D = 4,3; Е = 24,3; F = 10,4; f = 6,7; G = 27,8; T = 0,7; N = 9,5.

Рис. 1

Рис. 2

Клинок сталевий, великої кривизни, з рікасо (3,5 см) і великою дволезовою єлманню. Обух широкий, розложистий, Т-подібної форми в перерізі. Обух прикрашений таушованим золотом рослинним орнаментом і карбованим орнаментом, який в свою чергу утворює три реберця і два доли на обуху. Перша чверть клинка увігнута з боку леза на зразок ятагана, далі вигин леза змінюється на шабельний. За 33 см до вістря починається різкий вигин клинка. На початку єлмані спинка клинка на довжині 2,7 см утворює розширення, прикрашене рослинним орнаментом. Посередині клинка, у місці найбільшого вигину, біля самого обуха, з обох боків на довжину 24 см уздовж клинка, розташована плитка, яка трохи виступає над його площиною і утворює дол. З обох боків шаблі на єлмані вздовж клинка розташована ще одна плитка, що виступає над його площиною і зникає біля вістря, а також радикально звужується до обуха, утворюючи верхнє лезо. На плитці, біля розширення спинки клинка, знаходиться таушований золотом рослинний орнамент. Під плиткою розташоване реберце, що виокремлює платівку на єлмані. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Перша чверть клинка з обох боків прикрашена таушованим золотом арабським написом у двох поєднаних між собою картушах (рис. 1, 2). Довжина картушів з написом складає 16,7 см.

Ефес і піхви відсутні. Стан збереження клинка задовільний: на лезі є ряд великих щербин, орнамент і написи місцями затерті.

Дана шабля являє собою класичний турецький килидж. Цей тип шаблі став вершиною еволюції турецької шаблі.

2. Шабля турецького типу, пала, XVII – XVIII ст., Туреччина. Інвентарний номер ЗКМ – Оп – 404 (рис. 1, 3).

Сталь, срібло, кістка, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: А = 89,9; В = 74,6; С = 3,4; D = 3,7; E = 24,2; F = 7,5; f = 3,9; G = 36,2; T = 0,6; L = 13,9; R = 7,3; N = 10,3.

Клинок сталевий, малої кривизни, з чотирма вузькими долами і чотирма реберцями, рікасо (3,7 см) і слабо вираженою дволезовою єлманню. Верхній дол закінчується біля початку єлмані, інші три доли закінчуються на єлмані за 8,3 см до вістря. На двох долах нанесений просічний візерунок (рис. 1, 4). На відстані 4 см від п'яти є клеймо з цифрами «2251». Обух широкий, за 23,7 см до вістря звужується до загостреного з обох боків пера. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий.

Ефес відкритого типу (рис. 1, 5). Гарда проста, хрестоподібна, сталева. Кільйони видовжені, великої довжини, тонкі, мають мушлеподібні закінчення. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів і становить єдину конструкцію з хрестовиною. Шипи значної довжини. Гарда вкрита гравірованим та карбованим рослинним орнаментом.

Руків'я без нахилу. Щічки руків'я виготовлені з кістки, закріплені на хвостовику двома бронзовими заклепками і двома срібними фігурними розетками. Хвостовик прикрашений тонкою срібною платівкою з рослинним орнаментом. Верхів'я комоподібне, з отвором для темляка.

Піхви дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. Оправа піхов срібна, складається з великого устя, змонтованої прямо на ньому обоймиці з рухомим кільцем, другої обоймиці з рухомим кільцем, яка знаходиться майже по середині піхов і довгого наконечника з гребінцем. Уся оправа покрита карбованим та

гравірованим рослинним орнаментом. Довжина піхов — 79,4 см, ширина при п'яті — 4,6 см.

Дану шаблю неможливо однозначно віднести до того чи іншого типу, вона являє собою дуже цікаву суміш різноманітних типів шабел. Більш всього вона нагадує «палу» своїм масивним клинком з малим вигином. В той же час ширина клинка значно менша ніж у класичної пали, а форма ефесу характерна для килиджа. Можливо у даному випадку мало місце монтування ефесу (XVIII ст.) з клинком більш раннього часу (XVII ст.).

3. Шабля турецького типу, XVIII ст., Туреччина. Інвентарний номер ЗКМ — Ор — 41 (рис. 2, 1).

Сталь, бронза, шкіра, дерево. Кування, карбування, різьблення. Параметри шаблі: A = 82,4; B = 71,4; C = 3,6; F = 9; f = 6,1; G = 33,9; T = 0,5; N = 11.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів, рікасо і елмані, сторони повільно звужуються до кінця. Звуження обуха починається за 28 см до вістря. Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий.

Ефес відсутній. На хвостовику один отвір для заклепки. На кінці хвостовика кругла головка.

Піхви дерев'яні, у середній частині обтягнені шкірою. Металева оправа вкриває більшу частину піхов і складається з устя, однієї обоймиці (друга відсутня) із рухомим кільцем та довгого наконечника. Довжина піхов — 72,8 см, ширина при п'яті — 5 см.

Стан збереження клинка і піхов задовільний: на лезі присутні невеликі щербини, а вістря трохи обламане; металева обкладинка піхов має велику кількість незначних вм'ятин, у декількох місцях шкіра тріснула, немає однієї обоймиці.

Судячи з форми клинка і конструкції піхов, скоріш за все дана шабля являє собою класичний варіант турецького шамшира. Саме такі шаблі виготовляли в Туреччині маючи за зразок перські. Особливістю таких турецьких шамширів було те, що у ньому гармонійно сполучалися трохи видозмінений клинок перського типу і турецький ефес (ефес турецького килиджа).

4. Шабля європейського зразка, гусарська, кінець XVIII — перша половина XIX ст., Німеччина — Туреччина. Інвентарний номер ЗКМ — Ор — 109 (рис. 2, 2).

Сталь, латунь, золото, шкіра. Кування, таушування, чорніння. Параметри шаблі: A = 91,5; B = 80,3; C = 3,1; F = 8,1; f = 5,4; G = 43,4; T = 0,6; L = 10,3; R = 3,8; N = 9,5.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з одним широким долом, великим рікасо (19 см), без елмані, сторони повільно звужуються до кінця. За 23,5 см до вістря обух починає звужуватись до загостреного з обох боків вістря. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Клинок вкритий чорним воронуванням (чорнінням). З зовнішнього боку клинок шаблі орнаментований: на відстані 13 см від обуху знаходиться таушована золотом композиція, яка складається з повністю замальованого картуша, справа і зліва від якого знаходяться рослинний орнамент і арабські написи (рис. 2, 3). Далі вздовж усього клинка через кожні 4 см чергуються таушовані золотом рослинний орнамент і зірочки.

Ефес закритого типу (рис. 2, 4). Гарда латунна, складається із захисної дужки, що переходить у хрестовину. Перехрестя з двома парами шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Загнутий униз правий кільйон закінчується кулькою. Руків'я вкрите шкірою, має поперечні жолобки, по яких воно обмотане

крученим мідним дротом. Спинку руків'я вкриває латунна планка, що переходить у пласке верхів'я [11, с. 330].

Стан збереження шаблі задовільний: клинок трохи погнутий, на лезі є невеликі щербини, на деяких ділянках клинка орнамент і чорніння стерті.

В XIX ст. у зв'язку з реорганізацією турецької армії за європейським зразком і поступовим введенням однотипних уставних шабел до Туреччини проникають шаблі європейських типів [2, с. 125]. Особливою популярністю користувалися німецькі шаблі. Саме до такого типу шабел і належить даний екземпляр. Судячи з того, що клинок орнаментований таушованим золотом рослинним орнаментом, картушами і арабськими написами, дана шабля могла бути виготовлена німецькими майстрами на замовлення з Туреччини і потім належала турецькому офіцеру. Монтування та орнаментация шаблі могли виконуватись вже безпосередньо в Туреччині.

Дана шабля має ефес і клинок з чорнінням характерні для німецьких (пруських) гусарських шабел кінця XVIII — першої половини XIX ст. [11, с. 330].

У колекції ЗОКМ зібрані турецькі шаблі різних типів, які займають гідне місце у експозиції музею.

Бібліографія

1. Бехайм В. Энциклопедия оружия / В. Бехайм [пер. с нем., предисл. А. Н. Кирпичникова ; коммент. и прилож. С. Е. Еременко, В. М. Милованов, М. Ю. Некрасов]. — СПб. : АО «Санкт-Петербург оркестр», 1995. — 576 с., ил.
2. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие / Э. Г. Аствацатурян. — СПб. : Атлант, 2002. — 336 с.
3. Тоїчкін Д. В. Клинокова зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст. : проблеми атрибуції та класифікації / Д. В. Тоїчкін. — К. : Інститут історії України, 2013. — 464 с.
4. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII — XVIII ст. : історико-зброярче дослідження / Д. В. Тоїчкін. — К. : СтилоС, 2007. — 368 с.
5. Стоун Д. К. Большая энциклопедия оружия и доспехов. Оружие и доспехи всех времён и народов / Д. К. Стоун [пер. с англ. Л. И. Здановича]. — М. : АСТ, Астрель, 2008. — 767 с.
6. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. — СПб. : Атлант, 2003. — 552 с.
7. Тоїчкін Д. В. Зброя козацької старшини : шабля Йосипа Гладкого / Д. В. Тоїчкін // Військово-історичний альманах. — 2010. — Число 1 (20). — С. 105 — 117.
8. Винклер П. П., фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древних времен до начала XIX века / П. П. фон Винклер. — М. : Софт-мастер, 1992. — 330 с.
9. Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия Турции : XVII — XVIII вв. / Ю. А. Миллер // Труды Государственного Эрмитажа, 1958. — Т. 2. — С. 167 — 178.
10. Плетнева С. А. Древности черных клобуков / С. А. Плетнева // САИ. — Е1 — 19. — М. : Наука, 1973. — 96 с.
11. Кулинский А. Н. Холодное оружие немецких государств : Справочник / А. Н. Кулинский. — СПб. : «Издательский дом «Балтика» ; ТПГ «Атлант», 2000. — 416 с.

Шевцов А. С.

Турецкие сабли из коллекции Запорожского областного краеведческого музея

В данной публикации рассмотрены и введены в научный оборот четыре турецких сабли разных типов, из коллекции ЗОКМ. Каждая из сабель детально описана и измерена. В статье уделено внимание всем типам турецких сабель XVI – XIX вв., рассмотрены особенности их формы и отделки.

Shevtsov A. S.

Turkish sabers from the collection Zaporizhzhia region museum of local lore

In this publication considered and introduced for scientific use the Turkish sabers of four different types, which are in the collection of Zaporizhzhia region museum of local lore. Each of sabers specifically described and measured. In the article was paid attention to all types of Turkish sabers XVI – XIX centuries, reviewed the features of their shapes and finishes.

Чайка О. В.

ОДЕЖДА И БЫТОВЫЕ ВЕЩИ ДУХОБОРОВ В КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

На протяжении многих лет сотрудники Запорожского областного краеведческого музея формировали коллекцию бытовых вещей различных групп переселенцев, принявших участие в колонизации территории современной Запорожской области.

Начиная с 70-х гг. XVIII в. и до конца 60-х гг. XIX в. в малозаселенных степях Приазовья и Причерноморья были поселены украинцы и русские – выходцы из центральных губерний (государственные и помещичьи крестьяне); поляки, литовцы, евреи – из западных регионов империи; болгары, албанцы – из Бессарабии; иностранные граждане – греки из Крыма, меннониты из Пруссии, немцы из Баварии, Вюртемберга, Прирейнских областей, чехи из Богемии. Среди новоселов были представители не только разных национальностей, но и различных конфессий – православные, католики, лютеране, иудеи, сектанты – православного толка и протестанты.

К сектантам православного толка относятся духоборы, обитавшие на территории современного Мелитопольского района в первой половине XIX в. История возникновения этого религиозного течения привлекала внимание исследователей уже в то время. В 1832 г. была опубликована работа выпускника Киевской духовной академии Ореста Марковича Новицкого «О духоборцах», которая вызвала интерес специалистов. Тема сочинения была предложена митрополитом Киевским Евгением, который поручил ректору Киевской духовной академии Иннокентию подобрать для выполнения этой работы достойного пятикурсника. Выбор пал на Новицкого. Работа получила одобрение в высших церковных кругах, положительный отзыв редактора «Московского телеграфа» был опубликован в № 21 в том же году. Но были и критические высказывания в адрес ученого. Его обвиняли в том, что он слишком лояльно относился к духоборам, в том, что он

упорядочил разрозненные положения их вероучения и создал из них стройную систему (Варадинов). Но, тем не менее, все последующие исследователи использовали материалы Новицкого и те же документы при изучении данной темы. После окончания духовной академии Орест Новицкий стал ее преподавателем, затем — профессором университета Святого Владимира в Киеве. Спустя 50 лет он вернулся к теме духоборов и выпустил монографию «Духоборцы. Их история и вероучение» [1].

Впоследствии изучение истории духоборческих общин в разное время их существования продолжили другие авторы: И. Юзов — «Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане». Ч. 2. Духовные христиане. СПб., 1881; А. Лебедев — «Духоборцы в Слободской Украине». Харьков: Типография Губернского правления, 1890; А. Сердобольский — «Раскол и сектантство в Таврической епархии». Таврические епархиальные ведомости, 1892, № 9; М. Каменев — «Духоборческая секта». СПб., 1905; В. Ольховский — «Духоборы в канадских прериях». Ж. «Образование», 1903, № 4 — 8; «Животная книга духоборцев». Записал и собрал Владимир Бонч-Бруевич. СПб., 1909; Ф. Путинцев — «Духоборы». М., Издательство «Безбожник», 1928; В. Дружинин — «Духоборы». Л., 1930; А. Клибанов — «История религиозного сектантства в России». М., 1965 и др.

По мнению О. Новицкого наименование секте дал в 1785 г. Екатеринославский архиепископ Амвросий, который объяснял это название тем, что эти люди, отрицая все таинства православной церкви, восстают против действующего в ней духа. Сектанты приняли это название, но вкладывали в него иной смысл. Они считали себя борцами за дух. Первоначально они называли себя сынами божьими и утверждали, что в них Божество выражается с большей полнотой, чем в остальных людях. О происхождении секты духоборов и о времени ее зарождения существуют различные мнения. Впервые официально о духоборах упоминают в 1799 г., отмечая, что «они уже издавна сердца развращают». По одной из версий зарождение этого течения относят к 40 — 50 гг. XVIII в., когда, в с. Охочем Харьковской губернии, поселился отставной прусский унтер-офицер — квакер, знакомивший окружающих со своим учением. Впоследствии выходцы из этого села стали активными проповедниками духоборчества. Это было время появления различных сектантских течений в Российской империи.

В 50-е гг. XVIII в. в с. Охочем появился уроженец с. Никольского Екатеринославской губернии Силуан Колесников. Он был грамотным, любил читать мистическую литературу. Этот человек объединил учение, принятое в Охочем, с собственными духовными воззрениями и начал проповедовать в окрестных селах, организовав несколько общин в Екатеринославской губернии. Его приемниками стали сыновья Кирилл и Петр. Постепенно последователи духоборчества появляются в других губерниях. В 70-е гг. оптовый торговец шерстью из с. Горелого Тамбовской губернии Илларион Побирохин, побывав на Екатеринославщине, познакомился с местными духоборами. Он взял за основу их учение, добавил свои религиозные понятия и начал проповедовать у себя на родине. Он утверждал, что спасение идет не по книге, а по духу и от духа, что хранится оно не в Библии, а в «Книге животной» — живой памяти, что божественная Троица нераздельна, и что Иисус Христос не что иное, как божественный разум, который переселяется в избранных. Таким избранным — сыном божьим, он объявил себя. Побирохин избрал себе 12 последователей-апостолов, в задачи которых входило распространение учения, и 12 «смертоносных ангелов», выполняющих функции

преследования отступников от духоворческого вероучения. Активная работа сектантов по расширению круга своих сторонников вызвала нарекания со стороны духовенства. Власти приняли решительные меры, чтобы пресечь деятельность этих людей. Побирохин был предан суду. Члены его семьи и сподвижники были высланы на поселение в Сибирь.

Но дело его было продолжено Савелием Капустиным, отставным капралом, который после завершения службы вернулся на родину в Тамбовскую губернию. Здесь он женился, а когда пришло время рожать его жене, отправил ее к тестю — однодворцу Калмыкову, на которого и записали родившегося мальчика. Все это устраивалось для того, чтобы ребенок не был причислен к военным кантонистам. Так сын Капустина стал однодворцем Василием Калмыковым. Капустин обладал уникальной памятью, много читал, был вдохновенным оратором. Теперь уже он утверждал, что душа Иисуса Христа в нем и по наследству она перейдет в его потомков.

Таким образом, главными действующими лицами в духоворчестве оказались отставные унтер-офицеры, однодворцы. Они были грамотными, но малообразованными и распространять свое учение могли только в своей среде. Среди их сторонников было мелкие купцы, ремесленники, однодворцы, нижние казацкие чины. В то время основная масса населения была неграмотной, поэтому учение хранилось в предании или «Животной книге», живущей в сердцах и памяти. Так как власти считали духоворческое учение явлением вредным для жизни народа, для государства и церкви, его сторонники подвергались преследованиям. Духоборов ссылали в Сибирь, на Кавказ, в Прибалтику и Финляндию, в Архангельскую губернию, на Соловецкие острова, в Азов. Принуждали работать на рудниках, на строительстве фортификаций, секли кнутами мужчин и плетями женщин, конфисковали имущество. Но в результате добились того, что духоворчество получило распространение в новых местах пребывания сектантов. Уже в конце XVIII в. последователи учения появились среди донских казаков, в Херсонской, Таврической, Курской, Воронежской, Пензенской, Саратовской, Оренбургской, Рязанской, Московской, Тверской губерниях.

В период правления Екатерины II произошли некоторые изменения. Декларировалась политика религиозной терпимости. В 1773 г. был принят закон, запрещающий православному духовенству вмешиваться в дела других конфессий. Светская власть оставляла за собой право решать вопрос об учреждении храмов любой веры. Предписывалось трактовать ересь как обыкновенное гражданское дело, запрещалось «ради различия веры вчинять ссоры или распри». Подданных призывали к «миру и тишине между членами отечества самыми разновременными». Но на местах преследование духовоборов продолжалось. Формулировка обвинений теперь звучала как открытое неповиновение гражданской власти. Духоборов обвиняли в том, что они, открыто, проповедуют свое учение на площадях, и толпы народа постоянно окружают их. Противостояние усиливалось, духовоборы заявляли о ненужности в государстве высшей власти. В 1799 г. началась новая волна репрессий — 31 духобора из Новороссийской губернии заковали в кандалы и отправили навечно на рудники в Екатеринбургскую губернию. Подобную участь обещали всем духоборам. Их объявили самой вредной сектой, отдавали в рекруты вне очереди, облагали чрезмерными поборами, чтобы разорить, настраивали против них окрестное православное население.

Смягчение отношения верховной власти к духоборам произошло в период правления Александра I. В 1801 г. по его указу многие духоборы были возвращены из Сибири и водворены на места прежнего обитания в Херсонской, Харьковской, Екатеринославской губерниях. В 1803 г. вышел специальный указ по поводу духоборов Тамбовской губернии, в котором предлагалось назначать в населенные пункты, где проживают духоборы, священников кротких и благонравных, которые бы своим положительным примером («кротостью примера и святостью жизни») наставляли сектантов на путь истинный. Гражданским властям предписывалось контролировать обстановку в местах обитания духоборов и не позволять им оказывать неуважение к православным священникам, не допускать проповеди духоборческого учения среди православного населения. За подобные деяния привлекать к ответственности по закону за нарушение общественного порядка.

Вернулись духоборы из ссылки нищими. Их имущество было распродано, хозяйства разорены. Поэтому они подали прошение о создании особого поселения в месте, которое будет определено императором. Естественно царь был заинтересован в восстановлении благосостояния духоборов, так как нищие подданные не пополняют казну государства. Мысль о создании отдельных поселений духоборов была признана рациональной. Местом для поселения выбрали территорию в Таврической губернии на реке Молочной, так как в то время эта местность была еще слабо заселена. В указе царя Новороссийскому гражданскому губернатору Миклашевскому говорилось: «Вняв прошению от духоборцев, в Слободско-украинской губернии обитающих и получив таковое же от некоторых из них, в губернии вам вверенной живущих, о соединении их в одно место и водворение сколько можно отдельно от прочих, я признал за благо, сколько по уважению претерпенного сими людьми разорения, столько и потому предположению, что таковое отделение считаю я надежным средством к погашению их ереси и к пресечению влияния ее на других, переселить их в Новороссийскую губернию в Мариупольский уезд на обильных полях, лежащих по течению речки Молочной» [1, сс. 62 — 63].

По условиям переселения на каждую ревизскую душу выделялось по 15 дес. земли. На 5 лет духоборы освобождались от всех государственных податей. На каждую семью из казны на переселение выделялось по 100 руб. заимообразно. Предполагалось выплаты начинать через 10 лет, производить их в течение 20 лет по 5 руб. в год [2, с. 98]. Первыми переселенцами стали 296 душ (около 30 семей) возвращенных из Сибири выходцев из Слободскоукраинской и Екатеринославской губерний. Среди них был и сын Силуана Колесникова — Кирилл. Эти люди основали на новом месте слободу Богдановку. Здесь они успешно занялись земледелием. К ним захотели присоединиться духоборы из Тамбовской и Воронежской губерний. Разрешение на это переселение было получено, а Воронежскому губернатору было предписано проконтролировать, чтобы как можно большее количество духоборов выехало. Переезд осуществлялся за счет самих духоборов. Они получили такое же количество земли. От податей освобождались на 5 лет. Духоборам запрещалось принимать у себя беглых и вовлекать в секту новых членов. В 1805 г. на Молочные воды прибыло 494 духобора, среди них Капустин и его старший сын Василий Калмыков. Этой группой было основано село Терпение. Капустин взял в свои руки управление всем обществом. В 1808 г. здесь уже существовало 9 поселений: Богдановка, Спасское, Троицкое, Терпение, Тамбовка — на р. Молочной; Родионовка, Ефремовка, Горелое, Кириловка — при лимане [3, сс. 207 — 208].

Переселиться на Молочные воды изъявили желание и духоборы, сосланные в 1800 г. на рудники в Сибирь. Им отказали, предоставив такие же права и льготы по месту пребывания. В 1810 г. на Молочную переселили 17 душ из войска Донского. В 1815 г. — 60 душ из Архангельской губернии. В 1816 г. духоборы из Тамбовской губернии прибыли в слободу Новоспасскую, в Терпении поселили 90 душ ранее высланных из Финляндии. В этом же году прибыло 228 душ с Кавказа. В 1814 г. в духоборческих селениях Мелитопольского уезда проживало 1155 душ мужского пола [4, с. 67]. Количество переселенцев оказалось больше, чем было запланировано. Правительству пришлось приобрести еще 6 тыс. десятин земли. В 1822 г. в духоборческих поселениях на душу приходилось по 37,5 дес. Поэтому губернатор потребовал обложить налогом в 20 коп. излишки земли и постепенно увеличить численность населения за счет притока извне. В 1824 г. здесь были приняты 54 казака из войска Донского. В 1827 г. на Молочных водах проживало 800 семей духоборов (2005 душ м. п. и 1980 ж. п.).

Первоначально духоборы договорились об объединении своих ресурсов и о совместном ведении хозяйства. Они занялись здесь земледелием и животноводством. Обрабатывали поля и собирали урожай сообща. После окончания сельскохозяйственных работ часть урожая закладывали в общественное хранилище на случай голода, а остальное делилось поровну. В южных степях значительный доход приносило овцеводство. Шерсть не только продавали, но и обрабатывали на месте — были открыты сукновальни. Женщины занимались и ткачеством [1, с. 99; 5, с. 43]. Духоборы занялись производством поясов и красивых шерстяных шапок. Современники писали о духоборах, как о людях благонравных, трудолюбивых, ведущих трезвый образ жизни. Ленивых и пьющих они могли исключить из своего общества. Местные чиновники отмечали такие черты духоборов как неутомимость в работе и усердие к сельскому хозяйству, трезвость. Став зажиточными, они оказались самыми исправными налогоплательщиками. По отношению к начальству были покорны. Дома духоборов отличались удобством, опрятностью, в них был виден высокий уровень благосостояния.

Значительным событием в жизни духоборов на Молочных водах было посещение их Александром I в 1818 г. во время его путешествия в Крым. Император был приятно поражен цветущим состоянием духоборческих сел. При прощании духоборы подали прошение о возвращении из ссылки духоборов, имеющих родню в этих поселениях. Просьба была удовлетворена [6, с. 82].

Внутреннее управление поселений осуществлялось мирской сходкой стариков, в которой участвовали люди честного поведения, имевшие большой жизненный опыт. Сбором податей занимался голова — один на все села. Он возглавлял сельское правление, в которое входило по одному представителю, избранному от каждого селения. При правлении работал писарь [1, с. 260]. Волостное правление располагалось в с. Терпение. В этом селении был построен общественный (сиротский) дом — деревянное здание окруженное рощей из фруктовых и декоративных деревьев, бил родник и были устроены два фонтана. Дом этот называли Сионом. В нем проживали несколько неимущих мужчин и женщин. Кроме того здесь пребывали девицы-сироты, изучавшие псалмы и исполнявшие их во время молений. Во главе общины стоял Капустин. Для него был построен дом в два этажа с галереей, где он восседал и принимал поклонение рядовых жителей. Временами прием проводился в зале, в который мужчины и женщины входили в разные двери и получали благословение. Здесь

же осуществлялся суд «Мука и рай». Во дворе дома стояли 3 каменные бабы высотой около 6 футов. В других населенных пунктах не было определенного места сбора. Часто моления проходили под открытым небом. Пришедшие собирались в два кружка — женский и мужской [1, сс. 83 — 84]. Молитвенные собрания устраивались обычно в дни государственных праздников, чтобы не навлечь гнев властей. Духоборы считали, что их вера выше остальных. Они не признавали православной церкви, заявляли, что все, что в ней совершается, не приносит пользы. Но в то же время они праздновали храмовые праздники тех сел, из которых переселились: с. Терпение — Казанской богородицы, с. Тамбовка — чудотворца Николая, с. Спасское — Рождества Христова, с. Троицкое — день Святой Троицы, с. Богдановка — Василия Великого, с. Кирилловка — Покрова Пресвятой Богородицы, с. Горелое — Святых Флора и Лавра, с. Ефремовка — Архистратига Михаила. Только Родионовка не имела храмового дня. Об иконах духоборы говорили: «Мы рукотворным ликам не кланяемся». Но в то же время в их домах в парадном углу встречались киоты [1, с. 254].

Капустин руководил не только религиозными делами, но и хозяйственными. Постепенно он стал единолично распоряжаться всем имуществом, продал часть скота, оставшихся животных поделил (себе большую часть, остальное — на всех членов общины).

В 1816 г. духоборов обвинили в проповедовании своего учения среди православного населения соседних сел. Семидесятитрехлетнего Капустина арестовали, но, в результате проведенного расследования, доказать его вину не смогли и отпустили на поруки. Власти продолжали усиленно контролировать обстановку в духоборческих селах. В 1817 г. духоборы заявили, что Капустин умер 7 ноября в с. Горелом и предан земле. Представители власти усомнились в правдивости этой информации. Было назначено расследование, в результате которого трижды проводилась эксгумация. Следствие пришло к выводу о том, что похоронили совсем другого человека, а Капустин скрывается. В течение трех лет, находясь в подземелье, он руководил общиной. В 1820 г. он умер и его место занял сын — Василий Калмыков. Духоборы выясняли, кто информирует власти о внутренних делах в поселениях и пришли к выводу, что доносы писали Баев и Базилевский, которых изгнали из общины за воровство. Не складывались отношения у духоборов с Херсонским губернатором Ланжероном, который считал их очень вредными для православной церкви и требовал их выселения.

Возникали сложности и при призыве духоборов на военную службу — они, в соответствии со своими убеждениями, отказывались принимать присягу, считали непозволительным носить оружие. В псалме 59 «Животной книги» определялась позиция духоборов: «Вопрос: Почему вы императору служить не желаете? Ответ: Я исполнял бы волю императора, да он научает людей убивать, а моя душа того не желает». Правительство предложило отправлять их на службу в отдельный корпус в Грузию. Чтобы разрешить эту проблему Государственный совет в 1820 г. принял решение на службу духоборов принимать, но не требовать принятия присяги. В 1826 г. духоборов-казаков из войска Донского решили переселить на Кавказ, где они будут вынуждены защищаться от горских народов.

Со вступлением на престол Николая I ужесточилось отношение к сектантам. Их вероучение и деятельность стали рассматривать с точки зрения политической и государственной, т. е. какой вред приносит их существование для православной церкви и государства. С 1826 г. предписывалось помещичьих крестьян-духоборов

отдавать в военную службу в зачет рекрутов, а в случае непригодности к службе — ссылать в Сибирь на поселение. Беглых крестьян, которые скрываются у сектантов на Кавказе, если их не заберет помещик, там же зачислять в военную службу или в рабочие роты. Мелитопольским духоборам запретили выдавать плакатные паспорта, им не разрешали даже краткосрочных отлучек без ведома земской полиции, чтобы ограничить контакты с православным населением. Даже в период неурожая 1833 г. им не разрешили выезд на заработки в другие губернии. Указом 1833 г. было поручено подыскать этим людям работу в Крыму до жатвы 1834 г. Духоборам во всех регионах запрещалось приобретать землю далее 30 верст от места их водворения. Но все эти меры не давали результатов. Учение духоборов находило все новых последователей. Управляющий делами Министерства внутренних дел В. С. Ланской предложил, сектантов из людей свободного состояния: купцов, мещан, казаков, казенных и удельных крестьян, однодворцев, ссылать в Западную Сибирь, создавая небольшие поселения (до ста ревизских душ) на расстоянии не менее 25 верст от селений православных [1, сс. 125 — 127].

В 1833 г. был принят указ, в котором духоборы наряду с другими течениями были причислены к особенно вредным ересям. В качестве наказания за распространение учения их предавали суду. Осужденных отдавали в солдаты и отправляли в Кавказский корпус на бессрочную службу — они не имели права ни на отпуск, ни на отставку. Непригодных к службе переселяли в Закавказье. Наказания отменялись только для тех, кто отказывался от своей веры и переходил в православие. Этим людям разрешалось возвращаться во внутренние губернии, предоставлялось освобождение от податей на три года, казакам возвращалось казачье звание. В местностях, где проживало православное население, привлечение сектантов к общественным должностям запрещалось. С 1836 г. были ужесточены наказания для духоборов Сибири — за нарушение предписаний властей им грозила высылка на поселение, каторга на рудниках. При повторном осуждении — бессрочная ссылка. В 1837 г. эти меры были распространены на все губернии.

В поселениях духоборов на Молочной возникли свои проблемы. В 1832 г. после смерти Василия Калмыкова его место занимает Илларион Калмыков, не достигший тридцатилетнего возраста (возраст с которого по представлению духоборов душа Иисуса Христа обитает в теле наследника из рода Капустиных). Власть была фактически сконцентрирована в руках старшины, которая управляла деспотически. Общности имущества больше не существовало, нравственные нормы нарушались, рядовые жители сел были запуганы. За попытку уйти из секты люди подвергались репрессиям вплоть до убийства. Представители государственной власти начали расследование, которое продолжалось с 1835 по 1839 г. Были доказаны многочисленные факты жестоких убийств в духоборческих поселениях.

По окончании следствия был издан царский указ о переселении духоборов с Молочных вод в Закавказье под строгим надзором. Движимое имущество разрешалось продавать или везти с собой. Недвижимое — оценивалось специальной комиссией, за него выплачивалась компенсация. Земли, находящиеся в личной собственности, духоборы могли продать частным лицам или казне. Все это необходимо было осуществить до 15 мая 1841 г. Переселение производилось по подворному списку за счет средств Таврической казенной палаты с 1841 по 1845 гг. В 1841 г. отбыло 800 душ, в 1842 г. — 800 душ, в 1843 г. — 900 душ,

в 1844 — 1845 гг. остальные [1, с. 153]. Всего эту территорию покинуло немногим более 4 тыс. человек. На Кавказе они основали 8 деревень в Ахалцихском уезде, 3 поселения в Тифлисском уезде, 3 поселения в Елисаветпольском уезде. Значительная часть жителей духоборческих поселений на Молочной, которые хотели покинуть духоборческую секту, перешли в православие и остались жить здесь или выехали в места предыдущего обитания. В Государственном архиве Запорожской области сохранились списки «обратившихся из духоборческой секты в православие» [7, д. 105].

На Кавказе климатические условия оказались для части духоборов неприемлемыми — умирали старики, дети. На р. Молочную вернулись 300 переселенцев, отказавшихся от своей веры. Остальные, преодолевая трудности, приспособились к новым условиям и своим трудом вновь создали зажиточные хозяйства. Наибольшее спокойствие в среде духоборов наблюдалось в период с 1864 по 1886 гг., когда секту возглавляла Лукерья Калмыкова — жена П. И. Калмыкова. После ее смерти началась борьба за власть между М. Губановым и П. Веригиным. Так возникли большая и малая партии в среде духоборов. После введения всеобщей воинской повинности часть духоборов подчинилась властям, а сторонники П. Веригина устроили сожжение оружия в 1895 г., что привело к новой волне репрессий и жертвам среди духоборов. Последствием этих событий стало переселение в Канаду в 1898 — 1899 гг. Большую помощь, в это сложное для них время, духоборам оказал Л. Н. Толстой, отдавший на их нужды гонорар за роман «Воскресение» и призвавший русскую интеллигенцию принять участие в судьбах переселенцев. В Канаде снова пришлось преодолевать трудности и лишения, непонимание властей и соседей. Но пройдя через все испытания, духоборы сохранили в преданиях свою «Животную книгу», которая была записана в 1909 г. Бонч-Бруевичем, и память о времени проживания на юге Украины [8]. Именно здесь, под влиянием соседей меннонитов, сформировались традиции строительства жилых домов, были заимствованы методы ведения хозяйства, особенности пошива одежды, которые сохранялись все последующие годы. На р. Молочную духоборов переселяли из разных регионов, среди них были представители разных национальностей. Поэтому духоборческий костюм вобрал в себя элементы одежды этих народов.

Одежда мужчин-духоборов, в отличие от соседей крестьян украинцев и русских, больше напоминала европейскую. Они носили хлопчатобумажную рубаху с отложным воротником и прямым разрезом от горловины с завязками. Поверх белой рубахи надевали темную — из сатина, на которую выпускался воротник нижней. В праздничные дни под верхнюю рубаху надевали манишку — вышитый воротник с оплечьем. В прохладное время года носили еще один слой плечевой одежды — жилетку из сатина или шелка на подкладке, которая шилась плотно по фигуре, доходила до талии и застегивалась на крючки. На этом изделии делали по бокам прорезные карманы и украшали их вышивкой. К плечевой одежде относились и кафтаны отрезные по талии, присобранные сзади. Этот вид одежды четко просматривается на рисунке известного художника В. Верещагина «Духоборы на молитве». В мужском костюме присутствовал такой элемент как шейный платок, заимствованный у меннонитов и немцев, проживавших рядом. Штаны в мужском костюме шились с широким шагом, кроились с клином. Они были менее широкими, чем у украинских крестьян и больше напоминали штаны донских казаков, которых было немало в духоборческом сообществе. В зимнее время носили штаны

из сукна. Верхнюю мужскую одежду шили из черной или темно-синей домотканой шерсти. Чаще всего ее называли «куртик», «бекеша». Она была довольно длинной, доходила до колен, плотно облегла фигуру до талии и расширялась книзу. Застегивалась спереди на крючки, воротник был узким, стойкой. Рукав вшивной, узкий. В зимнее время носили темные полушубки из овчины такого же покроя. Головные уборы были представлены картузами с высоким околышем и коротким козырьком летом и крупной овечьей шапкой зимой. Мужчины-духоборы брили бороды, но носили усы.

Костюм женщины духоборки был очень своеобразным, он отличался сочетанием различных элементов, яркими красками, обилием вышивки шерстяными нитками. Женщины носили длинные сорочки, присборенные по вороту с отложным воротником, вышитым по краю красно-черным орнаментом и обшитым кружевом. Рукав вшивной, широкий, по краю был присобран. По верхней части манжета прошивалась узкая полоса тесьмы, край украшался вышивкой и кружевом. По подолу пришивалась тканая лента. Поверх сорочки надевали корсеты из сатина или шелка на хлопчатобумажной подкладке, простеганные шерстью. На полах корсета делали вставки полос из бархата, шелка, украшенных вышивкой гладью. Орнамент — цветочный. Вырез горловины — прямоугольный. Нижняя часть, горловина и проймы обшивались полосой контрастной по цвету ткани. В гардеробе духоборок была и нарядная блузка с застежкой сзади, которая называлась запон. Поясная одежда была представлена ткаными шерстяными, присобранными по поясу юбками: повседневными — коричневого и черного цветов и праздничными — лазоревого (ярко-голубого), куповрасного (цвета морской волны), малинового цветов. Поверх юбки надевали фартук — занавеску, изготовленный из шерстяной или хлопчатобумажной ткани. Фартук к праздничной юбке украшали вышивкой гладью и вязаным кружевом. В зимнее время женщины носили белые полушубки. Головным убором у женщин служила шапочка в форме полусферы, сшитой из двух частей со швом по центру. Наружная часть обычно изготавливалась из яркой ткани — шелка, сатина, подкладка — из хлопчатобумажной ткани. Между слоями ткани — вата. По низу шапки пришивали полосу черного плиса, над ним спереди — полосу золотого позумента. На передней части убора располагали украшение в виде банта и две ленты, которыми он стягивался на голове. В среде духоборов бытовали разные объяснения деталей этого головного убора: черный плис — это земля (или каторжные работы под землей), позумент — дорога духоборческая (или сияние славы духоборческой по всей земле, или солнце), ленты — реки (или дорога на Кавказ), выше лент — небо, к которому надо стремиться (или выше закона Божьего ничего нет), бант — расцветшие на земле цветы (или расцвет духоборчества, или символ единства разных народов, принявших духоборческую веру) [8]. Женщины-духоборки волосы в косы не заплетали, а распущенными подворачивали их под головной убор. Девушки же просто связывали волосы у затылка. Женщины и девочки обязательно стригли челку. В «Животной книге» в псалме 40 по этому поводу говорится: «На что подрезаете волоса? — Для того я подрезаю волоса, что скинула я дурные словеса». Никаких украшений женщины не носили. Женщины и девушки из богатых семей носили шелковые платки с золотистым цветочным орнаментом на высоком немецком колпаке, которые завязывались узлом под подбородком. Третий конец свободно спадал на спину [1, с. 85; 9, с. 79]. Традиционный духоборческий костюм сформировался в период пребывания их на р. Молочной и в последующее время, в период проживания

на Кавказе, не претерпел изменений. Об этом свидетельствуют фотографии запечатлевшие духоборов, эмигрировавших в Канаду, духоборческие костюмы, хранящиеся в различных музеях и семьях их потомков в различных регионах России, Украины, Грузии.

Первые вещи духоборов появились в коллекции Запорожского областного краеведческого музея в 1962 г. В с. Славянке Пришибского сельского совета Михайловского района у Антофеевой А. П. были закуплены 8 предметов женского облачения. **Башмаки кожаные** с фигурной перфорацией на носочной части (ЗКМ-3720-1). В просветах отверстий — красное сукно. На пяточной части парное изображение многолепестковых цветов (перфорация, красное сукно) с полусферической медной заклепкой в центре. По периметру по краям выполнена вышивка в виде чередующихся треугольников розового, голубого, зеленого цветов. Впереди — небольшие цветочки из шерстяных ниток розового цвета. Внутренняя часть покрыта ситцем в черно-белую клетку. Подметки кожаные, небольшой каблук окован медью. **Чулки женские** вязаные из шерстяных и льняных ниток белого и синего цветов (ЗКМ-3720-2). **Сорочка женская** белого цвета (ЗКМ-3720-3). Изготовлена из двух видов ткани: верхняя часть — из тонкой фабричной ткани, нижняя — более грубое полотно. Присобрана у ворота, воротник отложной, окаймлен кружевом, вышит красно-черным орнаментом. У основания воротника с двух сторон прорезные петли для стягивания ворота шнурком. По центру сорочки — глубокий разрез. Рукав вшит под прямым углом, у манжета густо присобран, по краю обшит кружевом, застегивается при помощи маленькой белой пуговицы и воздушной петли. Подол сорочки обшит тканой лентой с геометрическим орнаментом, выполненным в красно-белой цветовой гамме. **Юбка** (ЗКМ-3720-4) пошита из домотканой шерсти. Присобрана по талии на узкий поясик из фиолетовой шерсти. Ткань клетчатая, цвета — розовый (преобладающий), черный, белый. Передняя часть юбки украшена полосой бежевого кружева. Подол юбки обшит хлопчатобумажной тканью изнутри и узкой полосой плиса фиолетового цвета снаружи. **Фартук** (ЗКМ-3720-5) изготовлен из домотканой шерсти фиолетового цвета. Нижняя часть изделия украшена семью полосками хлопчатобумажной ткани белого, малинового, розового, зеленого, темно-зеленого, серого, фиолетового цветов. По краю пришито кружево, связанное из шерстяных розовых ниток. **Блуза короткая (запон)** (ЗКМ-3720-6) пошита из тонкого сукна светло-малинового цвета на подкладке из хлопчатобумажной ткани. Силуэт прямой, рукав длинный. Вырез прямоугольный. Застегивается на пять мелких плоских пуговиц. Петли воздушные, обозначены мелкими цветочками, изготовленными из шерстяных нитей розового цвета. Ниже застежки — квадратный вырез. Весь сложный контур выреза по периметру оторочен широкой полосой тонкой светло-зеленой шерстяной ткани и бежевого кружева. Аналогичную окантовку имеет нижняя часть блузы с разрезом спереди. По всей поверхности изделия вышиты небольшие стилизованные побеги. Рукав прямой, по краю — тонкий кант оранжевого цвета. Выше — полоса черного плиса с вышитым гладью растительным орнаментом. Над ним нашиты полоски шелка голубого и малинового цвета. Завершает композицию вышитая полоска растительного орнамента. **Корсет женский** (ЗКМ-3720-7) расклешенного силуэта, отрезной по спинке со встречными складками. Изготовлен из светло-зеленого шелка. Подкладка из ситца в мелкую клетку серого цвета с коричневым растительным орнаментом. Под подкладкой — шерсть-утеплитель. Форма горловины — каре. Проймы, нижний край и горловина обшиты шелковой

полосой розового цвета. Застежка — три крючка с металлическими петлями. На левой поле крепление петель прикрывают вязанные из ниток кружочки: верхний — зеленый, нижние — два зеленых и один розовый. Обе полы отделаны вертикальными полосами черного плиса с вышитым гладью ярким растительным орнаментом и узкими полосками розового и белого шелка. **Шапочка женская** (ЗКМ-3720-8) пошита в форме полусферы из тонкой шерстяной фабричной ткани красного цвета с растительным орнаментом. По периметру край оторочен черным плисом. Над ним — полоска тесьмы, утратившей свой первоначальный цвет. Впереди пришиты пучком разноцветные ленточки из шелка, имитирующие цветков. Подкладка из ситца, под ним — утеплитель из шерсти.

В 1980 г. от Самойловой А. В., потомка духоборов, проживавшей в поселке Бережном г. Запорожья мы получили комплекс из четырех вещей. **Фартук (занавеска)** (В-1841) изготовлен из домотканой шерсти фиолетового цвета. Пошит из двух полотнищ, присборен по поясу. Пояс, переходящий в завязки, изготовлен из хлопчатобумажной полосатой ткани. Поверхность фартука вышита гладью: в центральной части — ромбики и прямоугольники, в нижней — цветочные композиции. В нижней части пришита тканая лента с полосами зеленого, розового и голубого цветов. Ниже — вязаное кружево из шерстяных ниток оранжевого цвета. **Чулки** (В-1842) вязаные из хлопчатобумажных небеленых ниток с орнаментом черного цвета. **Заготовки для башмаков** (В-1843) выполнены из сукна черного цвета с обозначением линий раскроя. Носочная часть закругленная, пяточная — с двумя прямыми углами. На передней части заготовки и на заднике яркими шерстяными нитками вышит растительный орнамент. **Лента тканая** (В-1844) изготовлена из шерсти розового, желтого, бордового, бежевого цветов на ткацком станке. Полосы продольные. Сшита из двух частей.

В 1984 г. заведующая отделом археологии ЗОКМ З. Х. Попандопуло привезла из г. Дманиси (Грузия) два предмета женской одежды из семьи Ситниковой Т. М. **Корсет** (Этн-510) короткий расширяющийся книзу. Сзади отрезной по талии со встречными складками, по спине фигурные вытачки. Вырез прямоугольный. Изготовлен из сатина малинового цвета. По вороту, проймам, нижнему краю пришита полоса темно-голубой ткани. Полочки отделаны вертикальными полосами тонкой шерстяной коричневой ткани и атласными лентами. С обеих сторон по коричневому фону вышит гладью растительный орнамент. Корсет утеплен овечьей шерстью. Подкладка из хлопчатобумажной ткани серого цвета. **Юбка** (Этн-511) изготовлена из домотканой шерсти. Ткань розового цвета в бежевую клетку. По поясу собрана мелкими складками. Пояс из фланели темно-синего цвета. Подол подшит хлопчатобумажной тканью изнутри, снаружи пришито кружево более позднего времени.

В 2002 г. семья Дьяковых из г. Ростова-на-Дону (Российская Федерация) через Попандопуло З. Х. передала в наш музей предметы женской одежды и бытовые вещи. **Кисет** (В-4379) прямоугольной формы изготовлен из разноцветных лоскутов шелка, шерсти, бархата. Донышко кисета изготовлено из прямоугольного ситцевого лоскута красного цвета. Боковины, поднимающиеся кверху, из черного бархата. Центральная часть представляет собой квадрат ограниченный серебряной тесьмой и образованный шелковыми треугольниками зеленого, синего, фиолетового и кремового цветов. Над квадратом — двуслойная горизонтальная полоса из красного ситца, в которой продернут шнур, украшенный бусинами голубого цвета и кистями. Верхняя часть кисета выполнена из фиолетового шелка

Духоборы. 1. Костюм женский. 2. Шапочка женская. 3. Запон. 4. Башмаки. 5. Чулки. 6. Заготовки для башмаков. 7. Корсет. 8. Фартук

Духоборы. 1. Блуза. 2. Юбка. 3. Шапочка. 4. Манишка женская.
5. Платок головной. 6. Кисет. 7. Наволочки для подушек. 8. Полотенце

орнаментированного рельефными ромбами. По семейной легенде этот кисет был подарен их предку Лукерье Калмыковой. **Наволочки для подушек** размером 60 x 60 см (В-4380 и В-4381). Лицевая сторона изготовлена из разноцветных шелковых и шерстяных треугольников. Украшена яркими искусственными цветами из ткани. Обратная сторона из тонкой шерстяной ткани розового цвета. Застежка — пуговицы и воздушные петли, вывязанные и украшенные цветами из ниток. **Юбка женская** (В-4382) изготовлена из шерстяной ткани красного цвета в черную искорку. Пояс из синей хлопчатобумажной ткани. Юбка при-собрана. Подол подшит изнутри зеленой хлопчатобумажной тканью, снаружи украшен голубой шелковой лентой. **Блузы женские** (В-4383, В-4384) изготовлены из плюша: первая — зеленого цвета, вторая — малинового. Покрой прямой с вертикальными вытачками от плеча. Вырез под горло. Рукава длинные на манжетах. Застежка — 4 кнопки. **Шапочка женская** (В-4385) изготовлена в форме полусферы из зеленого атласа на подкладке из пожелтевшего ситца, простегана шерстью. По нижней части оторочена полосой черного бархата. Украшена розовыми и белыми лентами, кружевом. **Манишка женская** (В-4386) изготовлена из комбинированной хлопчатобумажной ткани белого цвета и полосатой. Воротник — стойка. Застежка сбоку на 6 пуговицах. Ворот и грудная часть вышиты гладью. Орнамент растительный.

В 2003 г. от жительницы г. Запорожья Розенковой С. В. в музей поступили вещи, изготовленные Угловой Марией Петровной в с. Богдановке в Закавказье. **Платок женский головной** (Этн-600) изготовлен из батиста белого цвета в форме квадрата. С двух сторон края обшиты кружевом. Платок вышит белым шелком гладью. Орнамент цветочный. **Полотенце декоративное** (Этн-601) изготовлено из хлопчатобумажной ткани белого цвета. Концы полотенца декорированы пятью поперечными полосами: красно-белой тканой лентой с геометрическим орнаментом, узким кружевом, узкой полоской голубого шелка, полоской розового шелка, широким кружевом. Такие полотенца традиционно украшали не только дома духоборов, но и помещения, в которых они собирались для молитвы. Со временем, когда домотканое полотно приходило в негодность, декоративное обрамление пришивалось к новой ткани. Поэтому эти предметы использовались много лет и передавались из поколения в поколение.

Бытовые вещи духоборов из коллекции Запорожского краеведческого музея экспонировались на протяжении многих лет на выставке «Этнографические клады Запорожья» 1994 — 2008 гг., сейчас часть из них размещена в постоянно действующей экспозиции «Заселение края в конце XVIII — начале XIX в.». Экспонирование предметов из этой коллекции помогает осветить историю создания на реке Молочной поселений, в которых были собраны представители разных национальностей — украинцы, русские, мордва, выходцы из разных регионов Российской империи. Но всех их объединяла вера. Здесь была предпринята попытка создать сообщество равенства и справедливости, уважения к личности, главенства духовного над материальным. Но постепенно, с ростом благосостояния, принципы всеобщего братства были забыты. Равенство соблюдалось в работе, а вот в распределении ее результатов преимущество присвоило себе руководство секты. Это вызывало возмущение и разочарование рядовых членов общества, появились желающие покинуть секту. Последовали жестокие расправы. И в конечном итоге это привело к высылке духоборов на Кавказ. Многие зажиточные жители поселений предпочли перейти в православие и сохранить за собой свою

собственность. История пребывания духоборов на р. Молочной в очередной раз доказала главенство материального фактора в человеческой жизни.

Библиография

1. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. 2-е изд. / О. Новицкий. — К. : Университетская типография (И. Завадзкаго), 1882. — 282 с.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800 — 1825 гг. / Е. И. Дружинина. — М., 1970. — 384 с.
3. Памятная книжка Таврической губернии. — Симферополь, 1867. — 519 с.
4. Багалец Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалец // Киевская старина. — 1889. — апрель. — С. 27 — 55, май. — С. 438 — 484.
5. Беженцева А. Страна Духоборья / А. Беженцева. — Тбилиси, 2007. — 152 с.
6. Михайлов Б. Д. Мелитополь : природа, археология, история / Б. Д. Михайлов. — Запорожье : Дикое Поле, 2002. — 273 с.
7. ГАЗО, ф. 246, оп. 1.
8. Особенности костюма духоборцев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://vk.com/wall-55889912_99
9. Бонч-Бруевич В. Животная книга духоборцев / В. Бонч-Бруевич. — СПб., 1909. — 327 с.

Чайка О. В.

Одяг і побутові речі духоборів в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею

В статті надається інформація про історію виникнення духоборства на території Російської імперії, про відношення влади та православної церкви до цієї течії. Найбільша увага приділяється рокам проживання духоборів на р. Молочній (1802 — 1841 рр.), куди вони були переселені з різних регіонів. Саме тут вони змогли досягти значних успіхів в галузі землеробства та тваринництва і створити заможні господарства. Проживаючи поряд з іноземними колоністами менонітами та німцями, духобори переймали в них традиції раціонального господарювання, будівництва житла, елементи чоловічого одягу. Саме в ці роки сформувався жіночий костюм, який вважається традиційним і зберігається в сім'ях нащадків духоборів в Україні, Росії, Канаді. Автор розповідає про формування музейної колекції одягу та побутових речей духоборів починаючи з 1962 р., наводить їх опис та зображення.

Чайка О. В.

Doukhobors clothes and domestic things in the collection of the Zaporozhia region museum of local lore

Information about history of Doukhobors' sorigin on territory of the Russian empire and about attitude of power and Orthodox Church toward this religious group is given in the article. Most attention is spared the years of Doukhoborsdwelling on Molochnariver (1802 — 1841), where they were transmigrated from different regions. Exactly here they were able to attain considerable successes in agriculture and stock-raising and to create well-to-do economies. Living next to foreign colonists — Mennonites and Germans, Doukhobors adopted in them traditions of rational manage, habitationbuilding, elements of men clothes. A women suit, which is considered traditional and kept in the of Doukhobors'sdescendants families in Ukraine, Russia, Canada, was formed exactly in these years. An author tells about formingof museum collection of Doukhoborsclothes and domestic things, beginning from 1962, and points their description and image.

ЕЛЕКТРОННІ ВИСТАВКИ МУЗЕЇВ: ОСОБЛИВОСТІ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Однією з ключових тенденцій сучасного розвитку людської цивілізації є формування нового інформаційного простору. Технологічну базу цього середовища складають глобальні комп'ютерні мережі, які дозволяють отримати доступ до будь-якого виду даних в будь-якому місці і в будь-який час. Проникаючи в сучасний культурний простір, інформаційні технології створюють нові умови для збереження культурної спадщини. Цей процес супроводжується появою різних за змістом і технічним втіленням нововведень в музейній галузі. Музейні спеціалісти шукають нові форми доведення інформації до своїх потенційних користувачів, у тому числі за допомогою оцифрування експонатів. У сучасному науковому світі, коли зростає інтерес до минулого, переведення в електронну форму експонатів музейного фонду, подальше розміщення знімків на Інтернет-ресурсах музеїв, створення і розвиток віртуальних баз даних виставок дасть змогу оприлюднити зміст колекції для усього загалу та зберегти на майбутнє надбання людської діяльності.

Питанням впровадження та використання інформаційно-комунікаційних технологій для створення електронних виставок, як нового феномену в музейній сфері, займалися О. Ю. Гольман [1], Н. П. Горюнова та О. А. Самотолкова [2], Е. А. Чижанова [3]. Аналізували історію походження та характеристику понять «віртуальні, електронні виставки», висвітлювали їхню специфіку та призначення, досліджували відмінності електронних і реальних виставок науковці В. С. Бабенко [4], Н. В. Збаровська [5], Г. П. Несговорова [6]. Але комплексно дана проблема в Україні не вивчалася.

Глобальна мережа Інтернет надала стрімкий поштовх для створення та розвитку Інтернет-представництва музеїв України. На сьогоднішній день можна говорити про існування самостійного, паралельного, віртуального життя музеїв у мережі Інтернет. Музеї, під впливом нових вимог часу, змінюють свої методи роботи у виставковій діяльності і, щоб привернути увагу більшої кількості відвідувачів, музейні фахівці презентують експонати в Інтернет-просторі.

Перш ніж розмістити виставку на сторінці веб-джерела музею, потрібно усвідомити, що вона не має бути статичною, оцифровані експонати повинні подаватися інтерактивно та динамічно. Електронна виставка — це новітній спосіб спілкування між музейними працівниками та відвідувачами. Наскільки це спілкування буде глибоким, цікавим і, головне, продуктивним, залежить тільки від якості подачі фотоматеріалу із виставок на сайтах музеїв.

На сьогоднішній час в тематичних музейних виданнях можна зустріти поняття «Віртуальні (електронні) музейні експозиції і виставки». Часто науковці під ці поняття закладають різний зміст, в музеєзнавстві не існує чіткого розмежування між поняттями електронний, віртуальний та цифровий. В деяких науковців таке ототожнення викликає заперечення, дослідники вказують, що аналіз понять «електронний» і «віртуальний» дозволяє виявити відмінності між ними, але допускають визначення віртуальна екскурсія і вказують, що це є процесом під час якого відбувається знайомство із колекцією музею завдяки поєднанню за певною логічною схемою. Наприклад, основою виступає змодельоване віртуальне приміщення музею, де розміщені експонати, в якому

можна подорожувати не виходячи із власного будинку. Прикметник «віртуальний» застосовується для позначення нематеріальної форми існування, а визначення «електронний, оцифрований» притаманне об'єктам, створюваним з використанням засобів комп'ютерної техніки. Таким чином, вживання поняття «віртуальна виставка», підкреслює відсутність матеріально вираженої форми, а використання поняття «електронна виставка, чи оцифрована» дозволяє поставити електронну (цифрову) виставку в один ряд з іншими електронними продуктами, показуючи тим самим наявність у виставки специфічних особливостей електронного продукту. В «Словнику основних музейних та екскурсійних термінів» визначаються поняття «Виставка» та «Експозиція». Експозиція – сукупність музейних предметів виставлених для публічного огляду на тривалий термін. Виставка (тимчасова експозиція) – сукупність музейних предметів, виставлених для огляду на короткий термін. В першому випадку виставляються на огляд відвідувачам реальні експонати у виставковому приміщенні музейного закладу [3].

Під поняттям віртуальність слід розуміти інформаційне середовище, в якому відбувається взаємодія між людьми із однієї сторони та комп'ютером з іншої. Протягом останніх десятиліть відбувається швидкий розвиток в музейній сфері завдяки використанню електронних публікацій. Під даним поняттям слід розуміти сукупність даних у вигляді тексту, зображень, які записані на електронні носії, чи опубліковані у мережі Інтернет. Завдяки публікації інформації за допомогою комп'ютерної техніки відпала нагальна необхідність затратити великі кошти на друк традиційної літератури для ознайомлення із діяльністю музею громадськості [4].

Електронна виставка – це найбільш прогресивна складова електронних публікацій, найважливішою функцією якої є представлення в інформаційному середовищі оцифрованих копій музейних предметів. Відповідно даний тип електронної публікації повинен виконувати основні функції традиційної виставки [4].

Різноманітні за тематикою, дизайнерським баченням «електронні виставки» виконують окремі функції традиційних реальних виставок: функцію публікації музейних предметів і науково-просвітницьку. Інтерактивна електронна експозиція за допомогою сучасних технічних засобів представляє інформацію на новому рівні, коментує і пояснює сюжетну і тематичну основу експозиції, а також висвітлює різноманітні відомості про музейні експонати в їх взаємозв'язку з культурно-історичним контекстом.

Універсального рецепту для використання музеями новітніх технологій в експонувальній справі не існує. Ця стратегія повинна вироблятися індивідуально для кожного музею, з урахуванням безлічі факторів, починаючи від типу музею, характеру його колекції, місії, аудиторії, місця в інформаційному просторі міста, і закінчуючи можливостями фінансування музейної установи та ін. Проте, в силах кожного музею окреслити те коло завдань, які він ставить перед таким комплексом робіт, а саме зрозуміти всі позитивні сторони в оцифровці музейних предметів і їх розміщення у віртуальному просторі [6]. Завдання можуть бути наступні:

1. Зорієнтувати відвідувача в топографії музею за допомогою електронного подання схем експозиційних залів, виставкових анотацій, розпланування розділів експозицій та окремих експонатів.

2. Створити візуальний експозиційний контекст, який відтворює умови і середовище проживання, ландшафти, умови побутування речей, явищ і т. ін.

3. Розкрити для відвідувачів красу і естетику культур та художніх стилів, створити їх індивідуальний художній і емоційний образ, таким чином сприяючи більш глибокому і осмисленому сприйняттю представлених музейних зібрань.

4. Доповнити експозицію музею інформацією, зображеннями предметів та іншими сутностями, які в повному обсязі недоступні в реальній експозиції (предмети фондів або зборів інших музеїв, архівних матеріалів, інформація для порівняння і зіставлення).

5. Надати структуровану і керовану наукову інформацію про музейні експонати, сформувану у відвідувачів базовий понятійний апарат профільної науки.

6. Уявити велику інформацію про роботу музею, багато аспектів якої традиційно залишаються прихованими від відвідувачів (інформація про хід наукових досліджень, у тому числі експедиції, інформація про нові надходження, про роботу зберігачів, реставраторів і т. ін.), сформувану у відвідувачів музею уявлення про специфіку музею як феномену сучасної культури.

7. Реконструювати втрачені об'єкти та експонати музею, показати різні історичні та інші фази проектних, реставраційних, будівельних робіт.

8. Забезпечити можливість для постійного оновлення інформації, представленої в електронній експозиції, з метою формування постійної аудиторії відвідувачів.

9. Забезпечити музей ефективним інструментом проведення музейно-педагогічної, просвітницької та екскурсійної роботи на рівні сучасних світових стандартів.

10. Забезпечити доступ до музейної інформації категоріям відвідувачів з обмеженими можливостями.

11. Підготувати основу для забезпечення віддаленого доступу до інформації про музеї.

12. Створити основу для видання електронних публікацій на різних носіях.

13. Удосконалювати систему обліку та моніторингу колекцій, що дозволяє зробити інформацію по зібранням музею більш доступною і зручною як для внутрішнього, так і для зовнішнього використання.

Для створення електронних виставок по різній музейній тематиці необхідні наступні спеціалісти:

- фахівець-предметник (все залежить від специфіки музею — це може бути історик, мистецтвознавець та ін.), який є спеціалістом безпосередньо з тематики виставки;

- художник (найкращим варіантом є фахівець з дизайнерського оформлення веб-сайтів);

- програміст, фахівець в сфері новітніх технологій;

- спеціаліст-мовознавець, особа, яка займається редагуванням тексту;

- незалежний експерт — людина, яка б незалежно оцінила якість зробленої роботи, щодо створення цифрової виставки;

- технічні редактори (якщо виставка супроводжується аудіо та відео матеріалами).

Створення електронних виставок відбувається в кілька етапів:

1. Розробка сценарію виставки. На першому етапі розробляється тематика виставки, її мотиваційне навантаження для потенційних відвідувачів, взаємозв'я-

зок музейних предметів у Інтернет-середовищі музею. Головна роль на цьому етапі відводиться фахівцю-предметнику.

2. Збір і підготовка матеріалу. Підбір ілюстрацій експонатів, написання тексту до них. На другому етапі збором і підготовкою матеріалу для майбутньої виставки займаються фахівці-предметники, мовознавці, які вичитують текст та дизайнери, які обробляють зображення музейних предметів у відповідних фоторедакторах.

3. Створення проекту електронної виставки. На цьому етапі основну діяльність здійснює дизайнер, він у фоторедакторі створює макет майбутньої виставки, яка буде розміщена на веб-ресурсі музею.

4. Програмний збір. На четвертому етапі основну роботу виконує програміст, він працює в рамках розробленого сценарію та використовує готовий дизайнерський макет. Діяльність ведеться у тісній співпраці із фахівцем-предметником і дизайнером. На цьому етапі розробляється попередній варіант електронної виставки, або як його називають комп'ютерні спеціалісти «демо-версія» виставки.

5. Тестування електронної виставки. Демо-версія електронної виставки поступає до незалежного експерта, який відшукує у проекті виставки помилки та неточності. Після перевірки фахівці за короткий проміжок часу виправляють недоліки та помилки проекту. Наступним етапом є розміщення розробленої виставки на веб-ресурсі музею. Після «запуску» виставки на сайті необхідно ретельно перевірити її функціонування, походити по посиланнях, завантажити окремі фото, визначити середній час завантаження сторінок, спробувати змінити масштаб перегляду та ін. Уявити себе на місці стороннього користувача, незнайомого зі структурою проекту та принципами його роботи.

6. Контроль правильності відображення матеріалів проекту в різних браузерах. На жаль, через відсутність єдиних стандартів відображення веб-сторінок різними браузерами, а також через велику кількість використовуваних користувачами їх версій, даний етап може піднести масу неприємних сюрпризів. Виставка, яка відмінно виглядає в браузері Орега, може функціонувати зовсім інакше, наприклад, в Internet Explorer. Теж стосується і інших браузерів.

7. Розробка графічного банера електронної виставки, а також, при необхідності, інших рекламних матеріалів, в т. ч. для оффлайн просування. Слід акцентувати увагу глядача на назві проекту, а також, можливо, на найбільш цікавих експонатах. Можна спробувати створити колаж з найбільш ефектних зображень чи анімаційний ролик. Метою є мотивація людини до відвідування ресурсу [5, с. 104].

Важливою є публікація інформації до виставок на іноземних мовах, в більшості випадків доцільно використовувати англійську мову, яка є інтернаціональною, оскільки у мережі Інтернет існує дефіцит інформаційних ресурсів по музеях, це набагато полегшить знайомство зарубіжних користувачів із нашими вітчизняними музеями.

При класифікації традиційних виставок велике значення приділяється видам експозиційних матеріалів. Кожен вид вимагає створення спеціальних умов розміщення та забезпечення їх збереження. Специфіка електронної виставки дозволяє не надавати великого значення створенню відповідних умов, які притаманні реальним виставкам, оскільки предметом експонування електронної виставки є не самі матеріальні цінності, а їх цифрові копії.

Для класифікації електронних музейних виставок використовується досвід видової класифікації традиційних виставок музеїв. Але при цьому відбувається дискусія між окремими науковцями, щодо раніше прийнятих класифікаційних рішень, що суперечать правилам логіки. Так, наприклад, викликало заперечення в окремих дослідників виділення за ознакою тематичного спрямування ювілейних виставок, поряд з меморіальними і монографічними. Вказується, що ювілейні виставки організуються переважно на честь святкування пам'ятних дат, і вони за своїм змістом, наповненням можуть бути меморіальними і монографічними. Піддається сумніву виділення меморіальних та монографічних виставок, оскільки монографічна виставка може бути створена в пам'ять про видатного діяча, а меморіальна присвячена конкретній персоні. Класифікація електронних виставок здійснюється за такими принципами:

1. За тематичним напрямом: універсальна, багатогалузева, предметна, монографічна.
2. За цільовим призначенням: меморіальні, просвітительські, ярмаркові.
3. За тривалістю: постійні, тимчасові.
4. За способом доступу: локальні, мережеві, комбіновані.
5. За категоріями аудиторії: для масового користувача, для спеціалістів.
6. За видами представлення: flash-технології, html-формат, gif-анімації.
7. За наявністю реальних виставок: копія традиційної виставки, оригінальна виставка.
8. За предметом експонування: однотипні (на виставці експонуються предмети одного виду, наприклад, твори живопису, речі, документи), багатопредметні (виставки експонують кілька видів предметів, об'єднаних за різними ознаками) [2].

На багатьох веб-джерелах музеїв можна зустріти фотоматеріали, які позиціонуються авторами, як електронні виставки, а в більшості випадків це звичайна фотогалерея, в якій хаотично, без жодної логіки зібрані фото із виставок, чи прес-релізи майбутніх виставок. Все це розміщується без жодної обробки і не дає можливості зацікавити відвідувачів відвідати даний музей, а науковцям системно працювати із експонатами. Представлені матеріали не володіють тими характеристиками, які притаманні електронним виставкам. Найбільш значущими характеристиками електронних виставок можна назвати інтерактивність і мультимедійність – комбінування різних видів інформації, таких як текст, графіка, звук, відео, анімація. На відміну від традиційної, електронна виставка надає музеям та їх потенційним відвідувачам додаткові можливості:

1. демонструвати експонати у вигляді слайд-шоу, фотоекскурсій;
2. виставки на веб-ресурсі музею можуть переглядати всі охочі, хто підключений до мережі Інтернет;
3. використання всіх можливостей комп'ютерної графіки для демонстрації оцифрованих копій музейних предметів;
4. на огляд може бути представлено більшу кількість експонатів та ін.

Однією з особливостей цифрової виставки є наявність гіпертексту: виставка може мати складну багаторівневу структуру, а її сторінки пов'язані гіперпосиланнями, крім того, можливий вихід на близькі за змістом ресурси Інтернету. Завдяки цьому користувач може отримати більш детальну інформацію про експонат, який цікавить його, швидкий перехід на інші сторінки виставки, без витрат часу на читання відомостей, які не становлять для відвідувача інтересу; отримати додаткові

відомості з інших ресурсів, пов'язаних з виставкою за допомогою гіперпосилань та ін. Електронні виставки можуть супроводжуватися аудіо звуком і відеорядом. Музика сприяє створенню атмосфери тієї епохи, якій присвячена експозиція, а відеоряд дає можливість побачити рух експоната, прослухати звук, видаваний експонатом, або музичний супровід [1, с. 23].

Знайомство з сайтами художніх, культурно-історичних, етнографічних, історичних, історико-художніх музеїв, музеїв-заповідників та ін. музеїв України дозволило виявити численні електронні експозиції колекцій різного профілю і призначення. Детально ознайомившись із специфікою подачі музейних предметів на сайтах музеїв України можна вказати про те, що механізми презентації експозиції реалізуються трьома способами – віртуальною експозицією, каталогом експонатів і створенням звичайної фотогалереї. Найпоширенішим способом залишається створення галереї, де зібрано фото експонатів із фондів музеїв. В цьому випадку відсутня можливість детально переглядати музейне зібрання.

Прикладами віртуальної експозиції може бути створення на базі сайту газети «День» відповідного розділу, «Віртуальні фонди музеїв України», що дасть змогу багатьом користувачам ознайомитися із найкращими музейними колекціями країни. Зокрема, можна переглянути фонди: історико-меморіального музею М. Грушевського, музею Уласа Самчука, музею Гетьманства, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, Меморіального музею В'ячеслава Липинського у с. Затурці, музею історії Острозької академії, Національного музею «Чорнобиль», музею модерної скульптури Михайла Дзіндри у Львові та ін. У процесі перегляду віртуальної екскурсії відвідувач може перейти до більш докладного опису експонату за допомогою механізму презентації експоната [7].

На сайтах музеїв України відсутні детальні каталоги музейних експонатів, які є досить поширеними на Інтернет-ресурсах музеїв Європи. Каталог дозволяє детально проводити пошук, сортування і фільтрацію за окремими ознаками експонатів. Даний механізм повністю орієнтований на аудиторію, яка виявляє більш глибокий інтерес до експонованих об'єктів. Це дає змогу поглиблювати взаємодію з кожним з експонатів окремо за допомогою механізму презентації експоната.

Отже, електронна виставка являється синтезом традиційного і нового способу подачі інформації про експонати у більш детальному огляді. Чіткого визначення, що таке електронна виставка в наукових джерелах не існує. Часто фахівці в музейній сфері об'єднують, а інші виокремлюють поняття електронна, віртуальна та цифрова виставка і вкладають в них різний зміст. Але з певною часткою впевненості дослідники вказують, що «електронна, цифрова та віртуальна виставка» – це публічна демонстрація в мережі Інтернет за допомогою засобів веб-технологій віртуальних образів спеціально підібраних і систематизованих музейних предметів. Будь-яка електронна виставка повинна відповідати всім основним вимогам, що пред'являються до звичайних реальних виставок музеїв. На відміну від традиційної, електронна виставка дає змогу відвідувачам дистанційно ознайомлюватися із експонатами без обмеження у часі, тому у музейних працівників зникає проблема у відсутності великих експозиційних майданчиків, оскільки мережа Інтернет надає необмежені можливості для розміщення виставок на музейних веб-ресурсах.

На сьогодні українські музеї лише на початковому рівні використовують можливості веб-технологій для публічної демонстрації експонатів в мережі

Інтернет, це пояснюється в більшості випадків довгим та важким переходом музейних працівників до використання нових методів у своїй роботі, відсутністю відповідних фахівців в галузі інформаційних технологій, та недостатнім фінансуванням музейної сфери. Найпоширенішим способом демонстрації музейних предметів у віртуальному просторі Інтернету залишається створення звичайного альбому, де зібрано фото експонатів із фондів вітчизняних музеїв. В цьому випадку втрачається можливість детально переглядати музейні зібрання.

На сьогодні залишається не вирішеною і потребує подальшого дослідження проблема зміни методів діяльності в експозиційно-виставковій сфері музею. Яким чином під впливом нових вимог, які диктує сучасне суспільство можливо спростити способи подачі інформації про експонати, візуально якісно відобразити музейний предмет за допомогою веб-технологій, щоб зацікавити більшу кількість відвідувачів. Дослідити відмінності та спільні характеристики понять «віртуальні», «електронні», «цифрові» виставки і в яких випадках те чи інше визначення буде вживатися.

Бібліографія

1. Гольман О. Ю. Нетрадиционные выставки / О. Ю. Гольман // Новая библиотека. — 2006. — № 1. — С. 21 — 24.
2. Горюнова Н. П. О размещении коллекций цифровых копий экспонатов культурно-исторического наследия в единой коллекции ЦОР / Н. П. Горюнова, О. А. Самолюкова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ict.edu.ru/vconf/files/9949.pdf>
3. Чижанова Е. А. Виртуальные выставки : новые технологии / Е. А. Чижанова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://old.kpfu.ru/lib/bin_files/chiganova1422.doc
4. Бабенко В. С. Виртуальная реальность. Толковый словарь терминов / В. С. Бабенко. — М. : Магадан, 2012. — 86 с.
5. Збаровская Н. В. Выставочная деятельность музеев / Н. В. Збаровская. — М. : Профессия, 2004. — 128 с.
6. Несговорова Г. П. Обзор виртуальных музеев в сети Интернет / Г. П. Несговорова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.iis.nsk.su/files/articles/sbor_kas_12_nesgovorova.pdf
7. Віртуальні екскурсії музеями України – Україна Incognita [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/museums.html>

Куценко С. Ю.

Электронные выставки музеев: особенности классификации

В статье проанализированы вопросы внедрения и использования информационно-коммуникационных технологий для создания музейных электронных выставок. Отражена история происхождения и характеристика понятий «электронные», «цифровые» и «виртуальные» выставки. Обращено внимание на различия между электронными и реальными выставками. Рассмотрена классификация электронных выставок. Раскрываются особенности создания электронных музейных выставок. Приводятся примеры организации электронных выставок на Интернет-ресурсах музеев Украины.

Kutsenko S. Y.**Electronic museum exhibitions: characteristics and classification**

The article analyses the question concerning the introduction and usage of informative and communicational technologies to create electronic museum exhibitions. It casts light on the origin and characteristic of such notions as «electronic», «digital» and «virtual» exhibitions. It explains the difference between electronic and actual exhibitions. The classification of electronic exhibitions is considered. The article shows peculiarities of creation of electronic museum exhibitions. A great number of examples of organization of Ukrainian electronic museum exhibitions are given.

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ КАМЕНЮ ТА ЕНЕОЛІТУ ДОЛИНИ р. МОЛОЧНА (матеріали до археологічної мапи)

Річка Молочна є найбільшою річкою північно-західного Приазов'я. Свій початок вона бере від злиття р. Токмачка та р. Чингул (північніше м. Молочанськ), а закінчується мілководним Молочним лиманом. Долина річки являє собою відкриту, суху заплаву, шириною від 1,5 до 2,5 км, яка з заходу обмежена високим та крутим схилом молочанського плато, який одночасно є правим корінним берегом річки, а зі сходу серією невисоких надзаплавних терас, які поступово зливаються з вододілом. Заплава перерізна неглибоким сучасним руслом р. Молочна та її численними стариками, а також сучасними дренажними каналами. В прирусловій частині заплава заболочена, поросла очеретом. Згідно адміністративно-територіального поділу, долина річки розташована в межах Токмацького, Михайлівського, Мелітопольського, Якимівського та Приазовського районів Запорізької області.

Вже давно долина р. Молочна привертає увагу вчених як район, в якому сконцентрована велика кількість різноманітних археологічних пам'яток (кургани, поселення, стоянки, стійбища, культовий комплекс «Кам'яна Могила»), які датуються широким історичним діапазоном, від епохи пізнього палеоліту до часів пізнього середньовіччя. До середини 90-х рр. минулого століття в долині р. Молочна було відкрито 10 пам'яток доби каменю та енеоліту. З середини 90-х рр. до 2012 р. нових пам'яток на даній території не виявлено. Лише в 2012 – 2013 рр. автором було відкрито ряд нових пам'яток доби каменю та енеоліту, що дозволяють доповнити археологічну карту регіону. В даній роботі наведений огляд всіх відомих на сьогоднішній день пам'яток доби каменю та енеоліту, що розташовані в долині р. Молочна.

Токмацький район

Чапаєвка – І. Одношарова стоянка часів неоліту. Стоянка відкрита та досліджена Н. С. Котовою та Ю. Я. Рассамакіним в 1989 – 1990 рр.

Пам'ятка знаходиться в 2 км на північ від с. Чапаєвка, на північному схилі мису (висота мису над рівнем заплави 3,5 м) правого берега р. Молочної, який в давнину омивався річкою з трьох боків [1, с. 101]. Площа стоянки приблизно 800 кв. м, розкопками досліджено лише 120 кв. м. Стратиграфія вивченої ділянки пам'ятника наступна: чорноземний шар потужністю приблизно 20 см; темно-коричневий суглинок, зачеплений оранкою та перемішаний при корчуванні дерев потужністю приблизно 20 см; гумусований суглинок на окремих ділянках зустрічаються вапнякові конкреції потужністю приблизно 30 см; нижче залягав світло-коричневий суглинок з вапняковими прожилками [1, с. 102].

Культурний шар з матеріалами першого етапу першого періоду Азово-Дніпровської культури приурочений до верхньої частини гумусованого суглинку. На пам'ятці виявлено 37 фрагментів кераміки, які належать одній посудині. Вона виготовлена з глини з домішкою піску та невеликою кількістю товчених черепашок. На стоянці також виявлено 128 одиниць крем'яних виробів. Серед них можна виділити: нуклеуси, великі та середні пластини, кінцеві та кінцево-бокові скребки, кутові різці на пластинах та серединні різці, косі вістря. Основною сировиною для виготовлення крем'яних виробів слугував сіро-коричневий прозорий кремій (з нього виготовлено 72 % всіх виробів), використовувався також чорний, жовтий та білий кремій. Склад крем'яних знахідок свідчить про виготовлення знарядь безпосередньо на стоянці [1, сс. 102 – 103, рис. 6].

Кістки тварин з пам'ятки були вивчені Л. Л. Гайдученко. Згідно його визначенням мешканці стоянки полювали на зубра, сайгу, кабана, лисицю.

Мелітопольський район

Прилуківка. Двошарова стоянка часів пізнього мезоліту – раннього неоліту. Стоянка відкрита Б. Д. Михайловим в 1963 р., та досліджена ним же в 1995 р. [2, с. 30]. В 2012 р. пам'ятка повторно обстежена автором. Вона знаходиться в 0,8 км на північний захід від північної околиці с. Прилуківка (поблизу зруйнованих сільськогосподарських споруд), на схилі піщаної дюни, яка є частиною надзаплавної тераси лівого берега р. Молочної [2, с. 30]. Площа пам'ятки приблизно 1000 кв. м, розкопками досліджено 40 кв. м. Велика кількість археологічних матеріалів виявлена в перевідкладеному стані. Лише на схилі балки піщаної дюни виявлена ділянка з збереженими культурними шарами. Стратиграфія збереженої ділянки пам'ятки виявилась наступною: слабогумусований шар з великою кількістю еолового піску – 0,2 м; пісок сарматського ярусу, багаторазово перевідкладений – 1,8 – 2,5 м; лінзи червоних скіфських глин – 0,05 – 0,1 м; світло-жовтий пісок лесового походження, видима потужність – 0,6 м [2, с. 30].

На вцілілій ділянці пам'ятки в шарі перевідкладених пісків сарматського ярусу виявлено два культурних горизонти, які були розмежовані між собою стерильним прошарком потужністю до 7 см: верхній культурний шар з матеріалами Сурсько-Дніпровської культури часів раннього неоліту залягав на глибині 0,5 – 0,6 м, нижній культурний шар з матеріалами кукрекської культури часів пізнього мезоліту залягав на глибині 0,7 – 0,8 м.

Підйомний матеріал зі стоянки представлений 10 фрагментами товстостінних кам'яних посудин, виготовлених з гнейсу, а також 161 екземпляром крем'яних виробів, серед яких ножеподібні пластини та їх фрагменти, скребки, в тому числі нігтьові кизлевського типу, вістря, трапеції, сегменти, проколки [2, сс. 30 – 31, рис. 1 – 3].

Матеріали з культурного шару часів раннього неоліту (Сурсько-Дніпровська культура) представлені 7 фрагментами кам'яних посудин (стілки та вінця), 1 фрагментом стінки ліпної посудини з домішкою слюди в тісті, який має сліди гусеничного орнаменту а також 104 крем'яними виробами, з яких 72 – знаряддя праці. Знаряддя праці представлені ножеподібними пластинами середніх розмірів з ретушшю, мікролітичними скребками та різцями на пластинах [2, с. 31, рис. 4 – 6]. Матеріали з шару пізнього мезоліту представлені 42 крем'яними предметами, серед яких 15 знарядь праці. Серед крем'яних виробів слід зазначити: пірамідальний нуклеус, ножеподібні пластинки з ретушшю, скребки, скобелі, вістря [2, сс. 31 – 33, рис. 7].

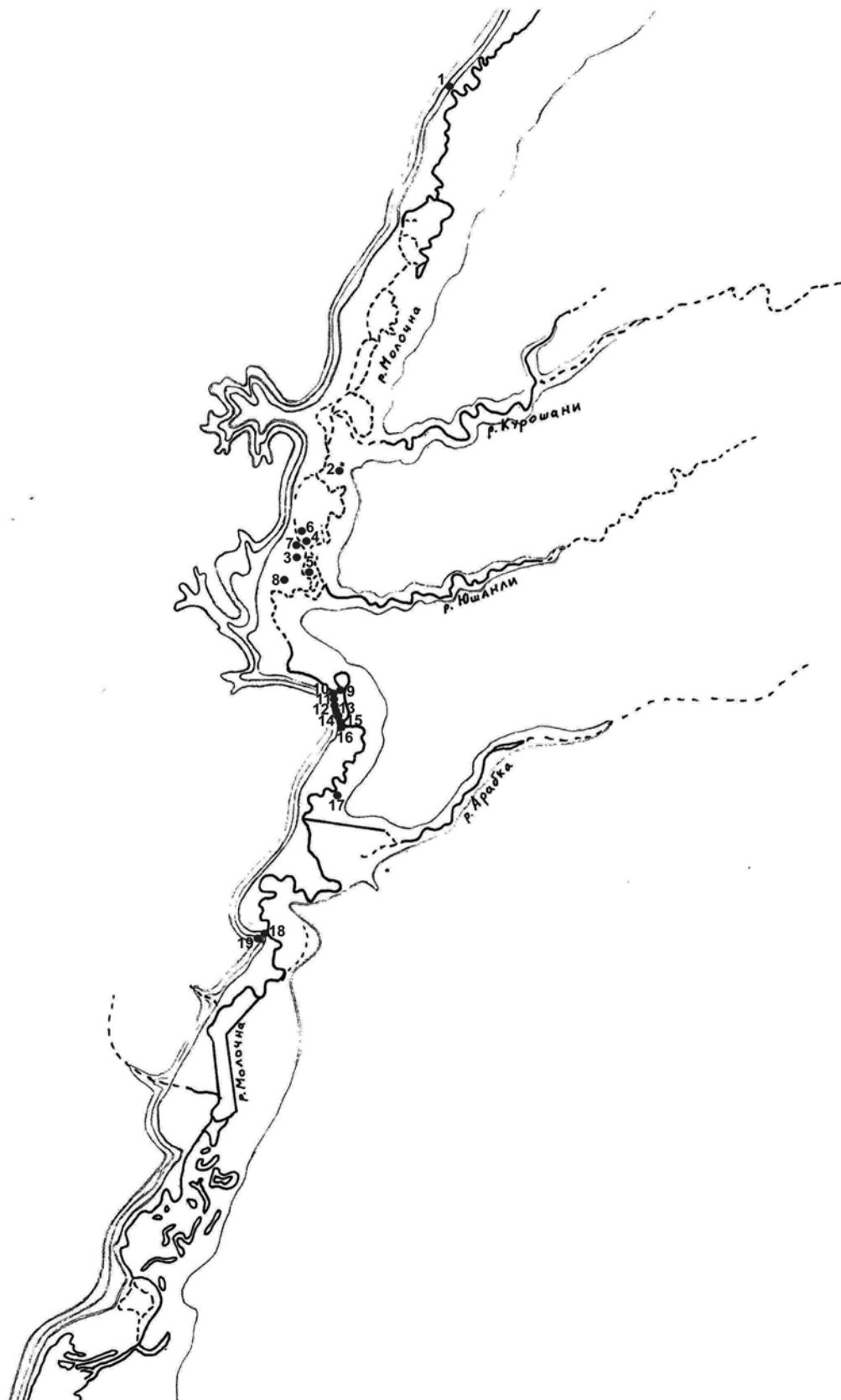

Рис. 1. Мапа пам'яток доби каменю та енеоліту долини р. Молочної: 1 – Чапаєвка; 2 – Прилуківка; 3 – Новопавлівка – I; 4 – Новопавлівка – IV; 5 – Новопавлівка – V; 6 – Новопавлівка – VI; 7 – Новопавлівка – VII; 8 – Новопавлівка – VIII; 9 – Підкова; 10 – Секіз – I; 11 – Секіз – II; 12 – Секіз – III; 13 – Кам'яна Могила – V; 14 – Кам'яна Могила – I; 15 – Кам'яна Могила – II; 16 – Кам'яна Могила – III; 17 – Старо-Бердянське лісицтво, 16 квартал; 18 – Семенівка – 1; 19 – Семенівка – 2

Новопавлівка – I. Пізньопалеолітичне місцезнаходження. Пам'ятка відкрита та досліджена Б. Д. Михайловим в 1976 р. [3, с. 15]. В 2012 – 2013 рр. пам'ятка повторно обстежена автором. Вона знаходиться за 0,9 км на схід від північної околиці с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), в заплаві, на правому березі старика р. Молочної, що періодично затоплюється.

Приблизна площа пам'ятки 500 кв. м, розкопками досліджено 42 кв. м. Археологічні матеріали часів пізнього палеоліту залягали в піщано-мулистому алювії сіро-чорного кольору заплавного походження. Насиченість шару крем'яними виробами дуже низька (1 – 3 знахідки на кв. м), кістки тварин зовсім відсутні. На думку Б. Д. Михайлова все це свідчить про перевідкладення археологічного матеріалу [3, с. 15].

На пам'ятці в 1976 р. виявлено 81 екземпляр крем'яних виробів. Серед них можна виділити: уламок мікролітичного пірамідального нуклеуса, пластинки середніх розмірів, деякі з яких мають ретуш, мікролітичні пластинки, кутові різці на пластинах, вістря з притупленим скошеним краєм, скребки, більшість з яких мікролітичні [3, сс. 15 – 17, рис. 1 – 2]. В 2013 р. нашими розвідками на пам'ятці було виявлено 13 крем'яних виробів, з яких можна виділити 2 мікролітичних скребка, проколку-перфоратор та трапецію (?), один бік якої має стругану спинку. Основною сировиною для виготовлення виробів слугував сірий та темно-сірий кремій. Крем'яні вироби вкриті легкою блакитною, блакитно-білою та жовто-молочною щільною патиною [3, с. 15]. Деякі вироби мають сліди дії вогню.

На думку Б. Д. Михайлова виявлений крем'яний комплекс має в цілому пізньопалеолітичні обриси, в яких простежуються сліди мікролітичності.

Новопавлівка – IV. Стоянка часів неоліту. Вона відкрита автором в 2012 р. [4, с. 55]. В 2013 р. було проведено шурфування пам'ятки. Стоянка знаходиться за 1,1 км на схід від північної околиці с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), в заплаві, на лівому похилому схилі берега старика р. Молочної, що періодично затоплюється, та з'єднуючись з сучасним руслом річки, утворюють півострів [4, с. 55].

Приблизна площа пам'ятки 5000 кв. м. На розораній поверхні заплави зібрано велику кількість підйомного матеріалу: численні кістки тварин, вироби з каменю, крем'яні вироби а також незначну кількість фрагментів стінок ліпних посудин з домішкою піску в тісті. Два фрагменти стінок ліпних посудин мають орнамент: один з фрагментів орнаментований відбитками зубчастого штампу, інший – орнаментований підтрикутними наколами. Найчисельнішою серією підйомного матеріалу є колекція крем'яних виробів, яка нараховує 163 екземпляри, з яких 51 – знаряддя праці. Серед крем'яних виробів слід виділити: плесканий нуклеус з залощеними майданчиками, пластинки середніх розмірів з ретушшю, пластинки з виїмками, пластинки з притупленим краєм, косі вістря, вістря листовидної форми, високі трапеції, скребки на відщепках та мікролітичні скребки, виконані з перетинів пластин, різці на пластинах, кутовий різець на реберчастій пластині, долотоподібне знаряддя, проколку-перфоратор. Крем'яна сировина сірого, темно- та світло-коричневого кольорів. Більша частина крем'яних виробів вкрита легкою блакитною або молочно-блакитною патиною. Велика кількість крем'яних виробів містить сліди дії вогню. В цілому виявлені знахідки за характером крем'яних виробів та фрагментами кераміки можна датувати періодом розвиненого неоліту.

На пам'ятці в місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу закладено 3 шурфи. Стратиграфія пам'ятки виявилась наступною: чорнозем (розораний

шар) потужністю 15 см; шар ґрунту каштанового кольору потужністю 15 – 25 см; світло-сірий суглинок з білоглазкою потужністю 8 – 28 см; сіро-коричневий суглинок з білоглазкою потужністю 32 – 48 см; світло-коричневий супісок з білоглазкою – з глибини 90 см. В шурфах виявлені поодинокі археологічні матеріали, які залягали в шарі каштанового кольору та в шарі світло-коричневого суглинку (від денної поверхні до глибини 0,55 м), але чітких ознак культурного шару не виявлено.

Новопавлівка – V. Стоянка часів неоліту. Вона відкрита автором в 2012 р.

Пам'ятка знаходиться за 1,8 км на схід від с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), в заплаві, в південно-західній частині островоподібного утворення, яке виникло внаслідок злиття старика, що періодично затоплюється, з сучасним руслом р. Молочної [4, с. 55]. Приблизна площа пам'ятки – 3000 кв. м. На задернованій поверхні заплави, виявлено невелику кількість підйомного матеріалу: кістки тварин, відбійник з пісковіку, декілька фрагментів ліпного посуду сірого кольору з домішкою піску та мушель в тісті, а також 24 вироби з кременю. Серед крем'яних виробів слід виділити: ножеподібні пластинки середніх розмірів, мікролітичні пластинки, скребки на відщепі та кінцевий скребок на пластині, трапецієвидні знаряддя. Кремень коричневий, сірий, жовтий, деякі вироби вкриті легкою блакитною патиною. Знахідки можна датувати часами розвинутого неоліту [4, с. 55].

Новопавлівка – VI. Стійбище часів неоліту. Пам'ятка виявлена та шурфована автором в 2013 р. Вона знаходиться за 1,1 км на північний схід від північної околиці с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), в заплаві, на вигині крутого лівого берега старика р. Молочної. З півдня та заходу пам'ятка обмежена невеличкими балками, які впадають до старика. Приблизна площа пам'ятки – 1500 кв. м. На розораній поверхні заплави, виявлено значну кількість підйомного матеріалу: вироби з каменю, з яких слід виділити товчач трапецієвидної, витягнутої форми з пісковіку, фрагменти ліпних посудин (стілки, вінця), а також 40 крем'яних виробів. Фрагменти ліпних посудин з сірою та бурю зовнішньою поверхнею, чорні в зламі, з домішкою піску та органічних волокон в тісті. Три фрагменти стінок, які скоріш за все належать одній посудині, орнаментовані неглибокими відбитками зубчастого штампі. Серед крем'яних виробів слід виділити: конічний нуклеус, масивну ножеподібну пластину з ретушшю (ніж ?), невеликі ножеподібні пластини з ретушшю, кінцеві скребки на масивних пластинах, мікролітичні скребки, косе вістря, трапеції. Крем'яна сировина коричневого, світло-коричневого та сірого кольорів. Більшість виробів вкрита білою та блакитною патиною. За складом крем'яних виробів та фрагментами кераміки знахідки можна датувати часами раннього неоліту. На пам'ятці закладено 1 шурф, ознак культурного шару не виявлено.

Новопавлівка – VII. Стоянка часів мезоліту, неоліту та енеоліту. Вона відкрита та шурфована автором в 2013 р. Пам'ятка знаходиться за 0,9 км на схід та північний схід від північної околиці с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), на правому березі старика р. Молочна.

На задернованій поверхні заплави, вздовж правого берега старика, на відстані 1,2 км зібрано велику кількість підйомного матеріалу, який тягнеться майже суцільною смугою завширшки до 40 м. На пам'ятці простежено 4 скупчення археологічних знахідок, які розташовані на своєрідних мисоподібних утвореннях, обмежених невеличкими балками, що впадають до старика.

Скупчення-1. Знаходиться за 100 м на північ від пізньопалеолітичного місцезнаходження «Новопавлівка — I». Під час обстеження на задернованій поверхні на площі приблизно 2500 кв. м виявлений підйомний матеріал у вигляді декількох фрагментів ліпних посудин, а також 35 крем'яних виробів, серед яких: нуклеус, ножеподібні пластини з ретушшю, скребки, в тому числі мікролітичні, вістря, низька трапеція. Крем'яна сировина сірого та коричневого кольорів. Деякі вироби вкриті білою та легкою блакитною патиною, два вироби мають сліди дії вогню. Знахідки попередньо можна датувати часами мезоліту — неоліту.

Скупчення-2. Знаходиться на правому березі старика р. Молочної навпроти стоянки «Новопавлівка — IV». Під час обстеження, на задернованій поверхні заплави на площі приблизно 2500 кв. м, зібраний підйомний матеріал у вигляді фрагментів стінок ліпних посудин (з сірою та чорною зовнішньою поверхнею, чорних в зламі, з домішкою піску в тісті), вапнякова зернотерка видовженої форми з двома ручками-виступами (овально-округлих обрисів) по боках, а також 41 крем'яний виріб. Серед крем'яних виробів слід виділити: фрагменти пластин з ретушшю, кінцевий скребок, скребки на відщепках, фрагменти косих вістрів, різець на пластині, високу трапецію. Крем'яна сировина сірого, коричневого, білого та жовтого кольорів. Деякі вироби вкриті легкою блакитною патиною. Знахідки в цілому можна датувати часами неоліту — енеоліту.

Скупчення-3. Знаходиться майже навпроти стоянки «Новопавлівка — VI», на правому березі старика р. Молочної. Під час обстеження на задернованій поверхні заплави на площі 1500 кв. м виявлений підйомний матеріал у вигляді фрагменту стінки ліпної посудини (з чорною зовнішньою поверхнею, чорний в зламі з домішкою піску та вапняку в тісті), а також 17 крем'яних виробів. Серед крем'яних виробів слід виділити: фрагмент наконечника дротика підтрикутної форми з прямою основою (з двобічною обробкою струмчастою ретушшю), фрагменти ножеподібних пластин з ретушшю, скребки на відщепках. Крем'яна сировина сірого, світло- та темно-коричневого кольорів. Деякі вироби вкриті легкою блакитною патиною. Виявлені знахідки можна датувати періодом раннього енеоліту.

Скупчення-4. Знаходиться на правому березі старика р. Молочної, за 150 м на захід від скупчення № 3. Під час обстеження на розораній поверхні заплави на площі 2000 кв. м виявлено значну кількість кісток тварин, а також зібрано наступний підйомний матеріал: фрагмент ліпної посудини, фрагмент розтирача конічно-округлої форми з пісковикової конкреції, а також 10 крем'яних виробів. Серед них можна виділити: ножеподібну пластину з ретушшю, різець на пластині, кутовий різець-скобель. Крем'яна сировина світло-коричневого та сірого кольорів. Більшість виробів вкрита блакитною патиною. Виявлені знахідки можна датувати часами неоліту — енеоліту.

На пам'ятці в місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу закладено 2 шурфи. В шурфах виявлено незначну кількість знахідок, але чітких ознак культурного шару не виявлено. Скоріш за все пам'ятка зруйнована внаслідок сільськогосподарського розорювання заплави в минулому.

Розглядаючи матеріали пам'ятки, можна висловити думку про те, що пам'ятка представляє собою залишки сезонних таборів мисливців та рибалок доби мезоліту — енеоліту.

Новопавлівка — VIII. Місцезнаходження часів неоліту. Пам'ятка відкрита автором в 2013 р. Вона знаходиться за 1 км на схід від с. Новопавлівки (нині північна частина с. Терпіння), на правому березі сухого старика безіменної притоки р. Молочної.

На задернованій поверхні заплави на самому березі сухого річища, виявлено декілька крем'яних виробів, серед яких: мікролітичний скребок на відщепі, фрагмент пластинки з виїмкою, фрагмент ножеподібної пластинки, відщеп з ретушшю. Крем'яна сировина коричневого та чорного кольорів. Крем'яні вироби вкриті легкою блакитною патиною. Знахідки можна датувати часами раннього неоліту.

Підкова. Безкурганний могильник доби енеоліту. Могильник відкритий автором в 1997 р. В цьому ж році пам'ятка була частково досліджена Б. Д. Михайловим [5]. Вона знаходиться за 0,5 км на схід від східної околиці с. Терпіння, та за 1,2 км на північ від пагорбу «Кам'яна Могила», в заплаві правого берега р. Молочної, на перешийку меандру, за 5 м від сучасного русла річки.

Площа пам'ятки не встановлена, розкопками досліджено площу в 173 кв. м. На дослідженій ділянці виявлений поховальний комплекс у вигляді кам'яного закладу з пісковикових плит, який був оточений кромлехом (діаметром 28 метрів) з пласких вапнякових плит. В західній частині кромлеху знаходилась невелика антропоморфна стела [5, с. 81, рис. 1]. В центральній частині кромлеху під закладом з двох пісковикових плит, на одній з яких проточено чотири паралельні борозенки, виявлено поховання № 1, могильна яма якого не простежена. Кістяк лежав на глибині 1,2 м, в випростаному положенні на спині (в «лодієвидному» положенні), головою на північний-схід. Кістки рук випростані вздовж тіла, кисть лівої руки лежала під тазом, стопи ніг перехрещені між собою. Голова небіжчика, на думку Б. Д. Михайлова, була відрубана та покладена з обертом на схід біля верхньої частини тулубу. Весь кістяк був щільно вкритий шаром червоної вохри. В правій глазниці черепа виявлений наконечник дротика (?), підпрямокутної форми, виготовлений з ножеподібної пластини. Біля кисті правої руки знаходилась пляма вохри та кам'яний відбійник [5, сс. 81 — 82, рис. 3].

Поховання № 2. Знаходилось на захід від поховання № 1, на відстані 2,2 м від нього. На дні поховальної ями трапецієподібної форми, на глибині 0,6 м від денної поверхні, виявлені погано збережені фрагменти кісток людини (фрагмент черепа та частина ліктьової кістки). Навколо могили виявлено 18 фрагментів ліпної посудини з домішкою товчених мушель в тісті, серед яких є фрагмент стінки з отвором. Також поруч виявлений відбійник та дрібні кістки тварин (вівця, бик) [5, с. 82, рис. 4, 3 — 5].

Поховання № 3. Виявлене на південь від поховань № 1 та 2. Поховання було перекрите антропоморфною стелою архаїчних обрисів. На глибині 0,4 м від денної поверхні виявлені шматочки червоної вохри та череп людини. Поблизу знайдені фрагменти ліпної кераміки з домішкою мушель в тісті, уламок ножеподібної пластини з зубчастим краєм, а також кістки вівці та бика [5, с. 82, рис. 4, 2].

Секіз – I. Пізньопалеолітичне місцезнаходження. Відкрите Б. Д. Михайловим у 1985 р. Систематично обстежувалося співробітниками музею-заповідника «Кам'яна Могила» у 1986 — 2000 рр. В 1985, 1999 рр. досліджувалося розкопками Б. Д. Михайлова [6, с. 31]. В 2012 р. пам'ятка додатково обстежена автором.

Пам'ятка знаходиться на схід від південно-східної околиці с. Терпіння, в заплаві правого берега р. Молочної, на правому березі старика р. Секіз (давня притока р. Молочної). Площа пам'ятки становить приблизно 2000 кв. м, розкопками досліджено 136 кв. м. Стратиграфія вивченої ділянки пам'ятки наступна: чорно-мулясті відкладення — 0,3 — 0,4 м; алювіальні сіро-чорні відкладення — 0,4 м; світло-жовтий суглинок лесового походження — до глибини 1,1 м [6, с. 31]. Археологічні знахідки у вигляді пісковикових та вапнякових камінчиків, а також

крем'яних виробів часів пізнього палеоліту залягали на глибині від 0,4 до 0,9 м в нижній частині чорно-мулястих та в алювіальних сіро-чорних відкладеннях та в верхній частині світло-жовтих суглинків. На площі розкопів траплялися 1 – 2 (інколи більше) крем'яні вироби, іноді вони були зовсім відсутні. Фауністичні рештки не виявлені. Все це, на думку Б. Д. Михайлова, вказує на неодноразове перевідкладення археологічного матеріалу внаслідок затоплення заплави талими та дощовими водами [6, с. 31]. Матеріали з місцезнаходження представлені: кам'яним скреблоподібним знаряддям та 692 екземплярами крем'яних виробів, більшість з яких виявлено на поверхні (підйомний матеріал). Серед крем'яних знарядь слід виділити: призматичні нуклеуси, пластинки з притупляючою ретушшю, бокові, кутові та серединні різці на пластинах та відщечах, масивне скребло, кінцеві скребки на пластинах та відщечах, в тому числі мікролітичні, скобелі на пластинчастих відщечах, вістря. Для виготовлення знарядь праці використовувався кремій сірого кольору, а також морська галька. Всі вироби вкриті щільною жовто-помаранчевою та молочно-блакитною патиною. Майже всі вироби мають незначну окатаність, а деякі – сліди дії вогню [6].

Секіз – II. Поселення часів неоліту – енеоліту. Поселення виявлене співробітником музею-заповідника «Кам'яна Могила» Ю. О. Рацкевичем в 1989 р. Систематично обстежувалося в 1990 – 1999 рр. В 1991 р. поселення шурфовано Б. Д. Михайловим. В 2012 – 2013 рр. пам'ятка додатково обстежена автором. Вона знаходиться за 0,2 км на схід від південно-східної околиці с. Терпіння, в заплаві правого берега р. Молочної, на обох берегах старика р. Секіз, які виражені в рельєфі у вигляді невисоких підвищень в заплаві.

Площа поселення – приблизно 10 000 кв. м., шурфовкою досліджено 10 кв. м пам'ятки. Нажаль матеріалів стратиграфічних спостережень на сьогоднішній день не збереглося. Більшість знахідок, що походять з поселення, виявлені на поверхні (підйомний матеріал). Вони представлені: виробами з каменю (дископодібні знаряддя, відбійник), фрагментом вінця кам'яної посудини, фрагментами ліпних посудин (стінки та вінця) та крем'яними виробами. Фрагменти ліпних посудин мають різний колір та вміст тіста, найчисельнішими є товстостінні фрагменти з буро-коричневою зовнішньою поверхнею, чорні і бурі в зламі з домішкою піску та подрібнених мушель в тісті, орнамент відсутній. Виявлені також фрагменти посудин, які суттєво відрізняються від попередніх, один з них представлений фрагментом стінки тонкостінної посудини з сірою поверхнею з домішкою графіту в тісті, орнаментованим наколами, вдавленими лініями та відбитками зубчастого штапу, інший – фрагментом вінця тонкостінної посудини з коричневою зовнішньою поверхнею, з домішкою дрібного піску та рослинних волокон в тісті, який орнаментований косими наколами, які додатково профарбовані вохрою. Колекція крем'яних виробів складає 87 екземплярів, серед них слід виділити: конічний нуклеус, пластини великих та середніх розмірів, в тому числі з ретушшю, ножі округлої форми, кінцеві скребки на пластинах, скребки на відщечах, вістря, наконечники стріл та дротиків з двобічною струмчастою ретушшю. Крем'яна сировина сірого, коричневого, червоного та жовтого кольорів, деякі вироби вкриті блакитною та молочно-білою патиною. Виявлені знахідки слід датувати часами неоліту та енеоліту.

В шурфах виявлено велику кількість кісток тварин, які за визначенням О. П. Журавльова, належать зубру, туру, північному оленю, косулі європейській, а також одомашненим бику, козі-вівці, коню, віслюку.

Секіз – III. Стоянка часів енеоліту. Стоянка виявлена автором в 2012 р. [4, с. 56], в 2013 р. проведено шурфування пам'ятки. Вона знаходиться за 0,25 км на південний схід від південно-східної околиці с. Терпіння, в заплаві правого берега р. Молочної, в закруті старика р. Секіз (на його лівому березі) [4, с. 56]. Площа стоянки приблизно 5000 кв. м, на пам'ятці закладено три шурфи загальною площею 6 кв. м.

Більшість знахідок, що походять з пам'ятки, виявлені на поверхні (підйомний матеріал). Вони представлені виробами з каменю (серед яких розтирач з вапняку), фрагментами ліпних посудин (стінки та вінця) та нечисленними крем'яними виробами. Фрагменти ліпних посудин з сірою та бурю зовнішньою поверхнею, чорні та бурі в зламі, з домішкою піску, шамоту та мушель в тісті. Серед крем'яних виробів слід виділити: ніж з кривим лезом, скобель, різець на масивній пластині, наконечник стріли трикутної форми з двохсторонньою ретушшю, мікролітичний скребок. Крем'яна сировина сірого та коричневого кольорів. Виявленні знахідки слід датувати періодом раннього енеоліту.

Стратиграфія ділянок пам'ятки, досліджених шурфами, є наступною: дерновий шар потужністю приблизно 0,3 – 0,35 м; сірий мулистий чорнозем потужністю приблизно 0,3 – 0,4 м; сірий суглинок з вапняковою крихтою потужністю приблизно 0,25 – 0,75 м; світлий суглинок зі слідами кореневої системи рослин та кальцитовими конкреціями – з глибини 1,05 м. Культурний шар з матеріалами доби раннього енеоліту залягає в нижній частині сірого ілистого чорнозему та верхній частині сірого суглинку з вапняковою крихтою. Окремі знахідки, які перебувають в переміщеному стані, трапляються й в дерновому шарі та в верхній частині сірого мулистого чорнозему, що свідчить про руйнування верхньої частини культурного шару внаслідок сільськогосподарського розорювання заплави. Поодинокі кістки тварин трапляються й в шарі світлого суглинку зі слідами кореневої системи рослин та кальцитовими конкреціями. Серед знахідок, виявлених в шурфах, слід зазначити кінцевий скребок на масивній пластині, та великі високі трапеції.

Кам'яна Могила – I. Багатошарова стоянка-поселення часів пізнього мезоліту, неоліту, енеоліту, епохи бронзи та раннього залізного віку. Пам'ятка виявлена В. М. Даниленком в 1938 р. Досліджена в 1938 р. О. М. Бадером, в 1947 р. та на початку 70-х рр. В. М. Даниленком, в 1983, 1987 рр. Д. Я. Телегіним, в 2011 – 2013 рр. Н. С. Котовою [7].

Поселення знаходиться поблизу урочища Червона Гора за 150 м на південний захід від пагорба Кам'яної Могили, на правому березі старика р. Секіз (ур. Красне озеро). Пам'ятка розміщується на овалному островоподібному підвищенні надзаплавної тераси правого берега р. Молочної, витягнутому зі сходу на захід на 350 – 400 м і шириною близько 100 м [8, с.12]. Площа поселення – приблизно 30 000 кв. м, розкопками досліджено трохи більше 200 кв. м. В 1951 р., в процесі підготовки до широкомасштабних археологічних досліджень, на поселенні за допомогою скреперів був підготовлений майданчик в 1000 кв. м для археологічних розкопок запланованих в 1952 р. [9, арк. 46], в результаті чого на цій ділянці були частково знищені шари епохи енеоліту – раннього заліза [7, с. 51]. За спостереженнями В. М. Даниленка археологічні знахідки траплялися до глибини 4 м. Кожен з дослідників по своєму описував геологічні та археологічні нашарування пам'ятки. Найбільш відомі описи В. М. Даниленка та Д. Я. Телегіна.

В. М. Даниленко надає наступну характеристику розрізів: сучасний ґрунтовий шар потужністю до 1,5 м; підґрунтя, нижня частина якого має зеленкуватий

відтінок, в якому залягають два горизонти шару розвинутого енеоліту (Середній Стіг — I, II); горішний шар викопного ґрунту, сіро-зелений суглинок потужністю 0,25 — 0,3 м, з матеріалами Азово-Дніпровської культури; середній шар викопного ґрунту (сіруватий суглинок) потужністю 0,3 м, в якому залягають матеріали розвинутого неоліту (Приазовська культура); жовто-сірий суглинок (перевідкладений лес) потужністю 0,35 — 0,6 м, в якому залягають чотири шари раннього неоліту; третій шар викопного ґрунту (сірий суглинок), який не містить знахідок; світлий лесоподібний суглинок потужністю до 1 м, який містить в собі три більш давніх горизонти, які були названі В. М. Даниленком архаїко-неолітичними, які містять в собі матеріали Кукрекської культури [8, сс. 13 — 17].

Дещо інакше бачив стратиграфію поселення Д. Я. Телегін: сучасний ґрунтовий шар потужністю до 1,1 м; супіщане підґрунтя темного кольору з деякими посвітленнями в верхній частині потужністю до 0,3 м; темно-жовтий суглинок з білястим прошарком в середній частині потужністю до 0,7 м. В шарі темно-жовтого суглинка Д. Я. Телегін виділив три різночасових та різнокультурних шари: в його верхній частині (над білястим прошарком) — кераміка та окремі крем'яні вироби Середньостогівської культури, в білястому прошарку — багаточисленні знахідки Надпорожської культури, а нижче невелика кількість крем'яних виробів, які на думку Д. Я. Телегіна, належать до докерамічного часу (Сурсько-Дніпровська культура) [10, арк. 23].

Археологічні матеріали з поселення складаються з підйомного матеріалу та знахідок, які походять з розкопів. Точна кількість знахідок на сьогодні невідома, це пов'язано з тим, що знахідки зберігаються в фондах трьох наукових установ: ІА НАНУ, НІАЗ «Кам'яна Могила» та Мелітопольському міському краєзнавчому музеї, і це, до певної міри, ускладнює їх вивчення [7, с. 52].

Кістки тварин з розкопок В. М. Даниленка були вивчені І. Г. Підоплічком. За його визначеннями, населення епохи мезоліту полювало в основному на зубра та кабана, зрідка на кулана, благородного оленя, вовка та зайця. Вже в цей період людина займалася тваринництвом, розводила велику та дрібну рогату худобу, можливо й коня. В період раннього неоліту населення займалося тваринництвом, розводячи мілку рогату худобу, свиню, коня [11, сс. 12, 178; 12, с. 54].

Кам'яна Могила — II. Двошарове поселення доби раннього енеоліту та пізньої бронзи. Поселення відкрите в 1933 р. В. М. Даниленком та досліджене ним в 1947 р. [8, с. 12; 13, с. 69]. Пам'ятка знаходиться на південь від пагорба Кам'яна Могила майже на сучасному правому березі р. Молочної, на невисокому піщаному підвищенні в заплаві (прохвістія). Воно відокремлене від основного поселення Кам'яна Могила — I стариком р. Секіз (ур. Красне озеро), ширина якого близько 150 м [13, с. 69].

Площа поселення — близько 5000 кв. м, розкопками досліджено трохи більше 100 кв. м [13, с. 69]. Стратиграфія поселення є наступною: шар гумусу; буре піщане підґрунтя; світлий пісок. Культурний шар з матеріалами раннього енеоліту, які характерні для другого етапу Азово-Дніпровської культури залягає в основі бурого піщаного підґрунтя. Археологічний матеріал на поселенні утворював не суцільне залягання, а окремі скупчення, які лежать в одній площині. Під час розчистки шару зафіксовано два скупчення: купу великих відщепів з однакового сірого кременю та розвал однієї, виготовленої з піскуватої глини, округлої посудини з плоским дном і комірцем на вінцях. Посудина має добре згладжені стінки, прикрашені складною композицією у вигляді концентричних кіл, розташованою на плічках, та горизонтальними зигзагами, що розміщено вище і нижче композиції з кіл. Окремі ділянки

фону профарбовані червоною фарбою. Також було знайдено фрагменти, інших, подібних за формою до описаних вище. Одні — виготовлені з глини, що містить в тісті пісок, інші — з глини з домішкою товчених черепашок і слідами вигорілої органічної речовини. Серед крем'яних виробів слід виділити: пластини шириною 2 — 3 см, кінцеві скребки, наконечник стріли витягнутої трикутної форми з прямою основою, тесло, виконане з масивної пластини з заокругленим робочим краєм, оброблене з боку спинки регулярною, майже струмчастою ретушшю. Крім інших знахідок слід відмітити рибальське грузило з сіро-зеленого жировика, та шматок гранично прозорого гірського кришталю [8, с. 44].

Кам'яна Могила — III. Поселення доби пізньої бронзи, неоліту (?) та енеоліту. Поселення відкрите в 1989 р. Б. Д. Михайловим. Досліджене в 1990 р. Б. Д. Михайловим та О. В. Тубольцевим, а в 2010 р. Н. С. Котовою [14; 15]. Пам'ятка знаходиться в заплаві правого берега р. Молочної, в 100 м на південь від пагорба Кам'яна Могила, на березі та в руслі старика р. Секіз [14, с. 37].

Площа поселення приблизно 5000 кв. м, розкопками досліджено 176 кв. м [16, с. 3; 15, с. 70]. Кожен з дослідників по своєму описував стратиграфію досліджених ділянок пам'ятки. Б. Д. Михайловим та О. В. Тубольцевим на пам'ятці простежена наступна стратиграфія: чорні мулисті відкладення потужністю 0,2 — 0,4 м; алювіальні чорно-сірі суглинки потужністю 0,2 — 0,4 м; гумусована супісь з вапняковими вкрапленнями потужністю 0,3 — 0,4 м; світло-жовтий суглинок з залістими конкреціями. За спостереженнями дослідників культурний шар доби неоліту (?) залягає в гумусованому супіску з вапняковими вклученнями [14, с. 38]. Деяко інакше побачила стратиграфію пам'ятки Н. С. Котова: дерновий шар потужністю до 0,1 м; чорна гумусована супісь потужністю 0,2 — 0,3 м; світло-сіра супісь потужністю близько 0,2 — 0,4 м; сіра супісь з великою кількістю вапнякових стяжок потужністю близько 0,1 — 0,15 м; сіра супісь з вертикальними вапняковими прожилками потужністю 0,15 — 0,25 м; жовтий суглинок. Культурний шар доби розвиненого енеоліту з матеріалами деріївської культури залягає в сірому супіску з вапняковими стяжками та прожилками [15, с. 70].

На пам'ятці виявлено невелику кількість фрагментів ліпних посудин з домішкою піску та мушель в тісті, деякі фрагменти мають гребінчастий та накольчатий орнамент. Виявлені фрагменти імпортової трипільської кераміки [15, с. 72]. Також на поселенні виявлено 992 одиниці крем'яних виробів, з яких 263 — знаряддя. Серед них можна виділити: пластинки з ретушшю, скребки на відщепках та пластинах (кінцеві, кінце-бокові, овальні та округлі) в тому числі мікролітичні, витягнуті трапеції, косі вістря, проколки, скобелі, різці на пластинах, двобічно оброблені наконечники стріл [14; 15, сс. 71 — 72]. Також виявлений односторонній кістяний ніж з крем'яними вкладнями, та декілька кістяних виробів невизначеного призначення. Більша частина знарядь виготовлена з сіро-коричневого напівпрозорого кременю, використовувався також світло-коричневий прозорий та біло-сірий непрозорий кремій. Виготовлення знарядь відбувалося безпосередньо на поселенні, про що свідчить присутність великої кількості відщепів з жовтяною коркою без слідів використання [15, сс. 70 — 71].

На поселенні виявлені багаточисельні кістки тварин. За визначенням О. П. Журавльова, в колекції переважають кістки домашньої худоби: бика домашнього, вівці домашньої, коня домашнього [15, с. 72], багато також кісток диких тварин — зубра та дикого кабана.

Кам'яна Могила – V. Стійбища та стоянки пізнього палеоліту – раннього мезоліту, енеоліту, ранньої бронзи, сарматського періоду та середньовіччя. Пам'ятка відкрита та шурфована автором в 2013 р. Вона знаходиться в заплаві правого берега р. Молочної, за 0,25 км на північний захід від пагорба Кам'яна Могила, в закруті старика р. Секіз (на його лівому березі), який утворює своєрідний мис витягнутий по лінії схід – захід.

Площа всієї пам'ятки приблизно 20 000 кв. м, площі окремих стійбищ та стоянок невизначені, оскільки різночасові матеріали малочисельні, не утворюють скупчень та зустрічаються в різних частинах пам'ятки. Створюється враження ніби різночасові пам'ятки частково перекривають одна-одну. Можливо це пов'язано з перевідкладенням археологічного матеріалу внаслідок затоплення заплави талими та дощовими водами або внаслідок сільськогосподарського розорювання місцевості в минулому.

Стійбище доби пізнього палеоліту – раннього мезоліту (?). Матеріали зі стійбища представлені кам'яним комбінованим знаряддям лавровидної форми та 10 крем'яними виробами, серед яких слід зазначити нуклеусоподібний шматок кременю з ретушшю, масивне скребло, кінцеві скребки на масивних відщепях, скобель, різець на відщепі, вістря з притупленим краєм. Всі крем'яні вироби характеризуються своєю масивністю. Крем'яні вироби виготовлені з сірого непрозорого кременю, вкриті блакитною патиною, деякі мають залишки жовтяної кірки.

Стоянка часів енеоліту. До цієї пам'ятки слід віднести: різноманітні кам'яні вироби (серед яких фрагмент зернотерки, абразиви, фрагменти шліфованих знарядь), велику кількість фрагментів ліпних посудин (стілки та вінця), та близько 35 крем'яних виробів. Фрагменти ліпних посудин з чорною, бурюю та сірою зовнішньою поверхнею, чорні в зламі, з домішкою мушель, крупного піску та шамоту в тісті. Деякі фрагменти орнаментовані відбитками перевитої мотузки по тулубу та горлу, а також округлими та прямими вдавленнями по зрізу вінців. Серед крем'яних виробів можна виділити: пластинки з ретушшю, скребок на відщепі, кінцевий скребок на пластині, вістря листоподібної форми. Крем'яна сировина чорного, сірого та жовтого кольорів.

В різних частинах пам'ятки було закладено 3 шурфи, загальною площею 6 кв. м. Стратиграфія в усіх шурфах виявилась однаковою: дерновий шар потужністю 0,3 – 0,35 м; сірий ілистий шар потужністю 0,32 – 0,38 м; сірий суглинок з кальцитовими конкреціями потужністю 0,33 – 0,66 м; світло-коричневий суглинок зі світлими вкрапленнями. Лише в шурфі № 1, який був закладений в західній частині пам'ятки, були виявлені залишки зруйнованого культурного шару часів енеоліту.

Старо-Бердянське лісництво, 16 квартал. Стоянка часів неоліту. Вона відкрита автором в 2012 р. Шурфована ним же в 2013 р. Пам'ятка знаходиться на території 16 кварталу Старо-Бердянського лісництва, на краю високого лівого берега р. Молочної, в районі вигину річки [4, с. 57]. Площа стоянки невизначена, оскільки її поверхня задернована та вкрита деревами, лише на ділянці старої ґрунтової дороги, яка спускається з високого берега річки в заплаву, на площі приблизно 10 кв. м виявлений підйомний матеріал, шурфовкою та зачисткою схилу берега досліджено площу в 4 кв. м.

Більшість знахідок, що походять з пам'ятки, виявлені на поверхні (підйомний матеріал). Вони представлені 25 крем'яними виробами, з яких 6 знарядь. Серед них можна виділити фрагмент олівцеподібного нуклеуса, пластинки з ретушшю,

перфоратори, вкладень кукрекського типу з різцевим сколом, різці на відщепі та пластині. Крем'яні вироби виготовлені з світло-коричневого напівпрозорого кременю [4, с. 57, рис. 4].

Стратиграфія дослідженої ділянки пам'ятки є наступною: перевідкладений пісок сірого кольору дещо задернований зверху потужністю 0,2 – 0,3 м; буро-коричневий пісок потужністю 0,32 – 0,75 м; світло-коричневий пісок – з глибини 0,62 – 0,95 м до дна розкопа. Слабо насичений культурний шар доби неоліту залягає в верхній частині буро-коричневого піску. Серед знахідок, які виявлені в зачистці схилу берега та в шурфі, можливо виділити: фрагменти ліпних посудин (стінки та вінець) з бурою зовнішньою поверхнею, чорні в зламі з домішкою дрібного піску та рослинних волокон в тісті, фрагменти пластин з ретушшю, а також скребок на відщепі.

Весь крем'яний інвентар характеризується своєю мікролітичністю. За складом та характером крем'яних виробів пам'ятку можна датувати часами раннього неоліту.

Семенівка – 1. Багат шарове поселення доби мезоліту, неоліту, енеоліту, епохи бронзи, раннього залізного часу та середньовіччя. Поселення відкрите в 1990 р. Б. Д. Михайловим. В 1990 – 1992 рр. пам'ятка досліджена Б. Д. Михайловим, Н. С. Котовою, О. В. Тубольцевим [17].

Пам'ятка знаходиться на околиці м. Мелітополь, за 0,8 км від туберкульозної лікарні, та за 3 км від с. Семенівки, на першій надзаплавній терасі правого корінного берега р. Молочної [18, с. 50]. Площа збереженої частини поселення приблизно 500 кв. м, розкопками досліджено лише 276 кв. м. Поселення частково зруйноване окопами Другої світової війни, а в 70-х рр. минулого століття верхні культурні шари були вивезені разом з гумусованим ґрунтом на дачні ділянки. В результаті археологічних розкопок було встановлено, що тераса складається з двох частин: південно-східної, яка створена на основі материкових суглинків, та північно-західної частини, яка була утворена на основі піщаного підвищення: дюни чи мілини. Стратиграфія південно-східної частини поселення є наступною: дерновий шар потужністю 0,3 м; гумусований суглинок з вапняковими конкреціями потужністю 0,25 – 0,4 м; світло-коричневий суглинок потужністю 0,1 – 0,2 м; темно-сірий гумусований суглинок з вапняковими конкреціями потужністю 0,2 – 0,4 м; світлий суглинок до дна розкопів. В північно-західній частині поселення простежена інша стратиграфія: дерновий шар, що утворився на місці вибірки ґрунту в 70-х рр. потужністю до 0,05 м; світло-сіра гумусована супісь потужністю від 0,1 до 1 м; темно-сіра гумусована супісь потужністю 0,1 – 0,8 м; пісок до дна розкопів [1, с. 89].

Нижній культурний шар пам'ятки відноситься до Сурсько-Дніпровської неолітичної культури. В південно-східній частині пам'ятки він залягає в світлому суглинку на глибині від 1,4 – 1,7 м до 1,5 – 1,8 м. На більшій частині пам'ятки, де були знищені верхні шари, він залягає на глибині 0,1 – 1 м. В цьому шарі виявлені фрагменти посуду з каменю та глини. Глиняний посуд представлений 200 фрагментами, від 22 посудин. При їх виготовленні використовувалися домішки мушель, піску, рослинних волокон та їх поєднання. Посуд мав гостре дно, округлий тулуб та різноманітне оформлення вінця. Посуд орнаментовано ямками, наколами, прокресленими лініями, зрідка – короткими гребінцевими відбитками. Колекція крем'яних знарядь праці складається з 152 екземплярів, що є 27 % від всього крем'яного комплексу. Серед знарядь праці слід зазначити: пластини-тупоспинники з кру-

тою ретушшю, скребки на пластинах (кінцеві, кінце-бокові, стрільчастої форми), скребки на відщеплах (підовальні, округлі, нігтьові, аморфні), кутові та бокові різці на пластинах, трапеції, косі вістря, кукрекський вкладень та близькі до них пластини з підтесною черевця. Крем'яні вироби виготовлені з темно-коричневого та світло-коричневого слабо прозорого кременю [1, сс. 89 – 91].

Разом з сурськими матеріалами виявлена кераміка першого періоду Азово-Дніпровської культури. Вона представлена залишками 3 або 5 посудин виготовлених з глини з домішкою мушель в тісті. Вони орнаментовані наколами та відбитками гребінцевого штампу [1, с. 91].

Вище сурського шару в гумусованому суглинку та в світло-сірому гумусованому супіску залягав культурний шар епохи раннього енеоліту з матеріалами другого періоду Азово-Дніпровської культури. В цьому шарі виявлено фрагменти приблизно 9 посудин, які виготовлені з глини з домішкою піску, іноді з поєднанням товчених черепашок. Посудини мали округлий тулуб, пласке дно, комірцевий вінець. Вони орнаментовані підтрикутними та підпрямокутними наколами, прокресленими лініями та гребінцевими відбитками [1, с. 91]. Крем'яні знаряддя з цього шару представлені пластинами з ретушшю, кінцевими скребками на відщеплах, трапеціями, всі вони виготовлені з коричневого та сіро-коричневого кременю. Знайдений також уламок сокири з каменю зеленого кольору та два фрагменти кераміки схожі на столовий посуд типу Болград-Алдені – II [18, с. 51].

Вище шару з матеріалами другого періоду Азово-Дніпровської культури в верхній частині світло-сірого гумусованого супіску та в гумусованому суглинку з вапняковими конкреціями був виявлений культурний шар з матеріалами Середньостогівської культури. В цьому шарі виявлено близько 100 фрагментів кераміки, приблизно від 14 посудин. Вони виготовлені з глини з домішкою черепашок та представлені уламками кубків та гостродонних горщиків з невисокими вінцями. Їх внутрішні, а іноді й зовнішні поверхні заглажені гребінкою. Посуд орнаментовано відбитками перевитої мотузки, гребінцевими відбитками, овальними наколами, прокресленими лініями. Крем'яні вироби з цього шару малочисельні та представлені пластиною з ретушшю, скребком на пластині, сегментоподібним скребком на відщепі, свердлом-проколкою, двобічно обробленими вістряма стріл. Також з цим шаром пов'язане мідне, чотиригранне в перетині, шило [19, сс. 37 – 38].

Остеологічні матеріали поселення були вивчені О. П. Журавльовим. На його думку населення Сурсько-Дніпровської культури розводило велику та дрібну рогату худобу, коней та свиней, в той час як об'єктами полювання були європейський віслюк, сайгак, тур, благородний олень, кабан та заєць. В азово-дніпровському шарі виявлено велику кількість кісток одомашненого коня а також кістки собаки. В цей час об'єктами охоти були віслюк та сайга [1, с. 91; 20].

Семенівка – 2. Стоянка доби неоліту. Пам'ятка відкрита та частково досліджена в 1992 р. Н. С. Котовою та О. В. Тубольцевим [17, с. 19]. Вона знаходиться на околиці м. Мелітополь, в 0,8 км від туберкульозної лікарні, та за 3 км від с. Семенівки, на високому правому корінному березі р. Молочної, безпосередньо над поселенням Семенівка – 1.

Площа стоянки невизначена оскільки поверхня пам'ятки задернована та вкрита лісонасадженнями, розкопками та шурфовкою досліджено 31 кв. м. В результаті археологічних розвідок було встановлено, що культурний шар з матеріалами пізнього періоду Сурсько-Дніпровської культури залягає безпосередньо під дерном (потужність 0,1 м) в суглинку на глибині 0,2 – 0,6 м від денної поверхні. На сто-

янці було виявлено 8 дрібних фрагментів ліпних посудин Сурсько-Дніпровської культури, з домішкою піску та черепашок в тісті. Серед них є один уламок вінця з комірцем, який прикрашений накольчастим орнаментом, а також фрагмент стінки, прикрашений наколами. Також на пам'ятці виявлено 157 одиниць крем'яних виробів, серед яких слід виділити: спрацьований нуклеус, численні пластини, в тому числі з ретушшю черевця, скребки (на відщеплах та перетинах пластин), в тому числі мікролітичні, кутові та бокові різці на пластинах, долото, трапеції та сегмент [17, сс. 18 – 19, рис. 15 – 16].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що на сьогоднішній день в долині річки Молочної відомо 19 пам'яток доби каменю та енеоліту. Майже всі вони (за винятком стоянки Прилуківка та Старо-Бердянське лісництво, 16 квартал) знаходяться на правому березі річки Молочної. За топографічними умовами пам'ятки розташовані в заплаві, на берегах стариків або на краю мисів першої надзаплавної тераси правого корінного берега, які врізаються в луки та близько підходять до сучасного русла річки чи старика. Характерним є те, що пам'ятки, розташовані на краю мисів надзаплавних терас, зазвичай є багатошаровими, в той час, як пам'ятки, що розташовані в заплаві, як правило, одношарові та в більшості випадків не мають чіткого культурного шару, скоріш за все це пов'язано з перевідкладенням матеріалів пам'яток внаслідок неодноразового затоплення заплави в період весняних паводків.

Бібліографія

1. Безусько Л. Г. Население эпохи неолита-раннего энеолита Западного Приазовья и окружающая среда / Л. Г. Безусько, Н. С. Котова, Н. Н. Ковалюх // ССПК. — Запоріжжя, 2000. — Вип. VIII. — С. 89 — 108.
2. Михайлов Б. Д. Новая стоянка эпохи мезо-неолита на реке Молочная / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и её окрестности. Сборник научных статей. — Запорожье : Дикое поле, 2003. — С. 30 — 36.
3. Михайлов Б. Д. Пізньопалеолітичне місцезнаходження на р. Молочна / Б. Д. Михайлов // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 90 — 93.
4. Джос В. С. Археологічні розвідки в долині р. Молочної в 2012 р. / В. С. Джос, О. Ю. Панова, Т. М. Дронова, М. В. Плетніченко // Матеріали міжнародної конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яної доби-енеоліту» до 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка. — Мелітополь — смт. Мирне, 2013. — С. 53 — 59.
5. Михайлов Б. Д. Могильник эпохи позднего энеолита вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и её окрестности. Сборник научных статей. — Запорожье : Дикое поле, 2003. — С. 81 — 82.
6. Михайлов Б. Д. Позднепалеолитическое местонахождение вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // Пізньопалеолітичні пам'ятки Північного Причорномор'я. — Херсон, 1992. — С. 31 — 36.
7. Джос В. С. Історія археологічних досліджень поселення під Червоною Горою біля Кам'яної Могилы / В. С. Джос // Матеріали міжнар. конф. «Північне Приазов'я в епоху кам'яної доби-енеоліту» до 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка. — Мелітополь — смт. Мирне, 2013. — С. 47 — 53.
8. Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1986. — 152 с.
9. Рудинский М. Я. Отчёт Мелитопольско-Терпеньеvской экспедиции за 1951 год / М. Я. Рудинский // Науковий архів ІА НАН України. — 1951/6. — 48 арк.

10. Телегин Д. Я. Отчёт об археологических исследованиях в Поднепровье и на р. Молочной в 1986 – 1987 гг. / Д. Я. Телегин // Науковий архів ІА НАН України. – 1986 – 1987/15. – 30 арк.
11. Даниленко В. Н. Неолит Украины / В. Н. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1969. – 258 с.
12. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. – К., 1959. – Вип. 2. – 234 с.
13. Даниленко В. М. Приазовська експедиція 1947 р. / В. М. Даниленко // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 67 – 69.
14. Михайлов Б. Д. Раскопки поселения Каменная Могила-3 в Северном Приазовье / Б. Д. Михайлов, О. В. Тубольцев // Археологія Полтавщини. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1991. – Частина II. – С. 37 – 39.
15. Котова Н. С. Новые исследования поселения Каменная Могила 3 / Н. С. Котова, Э. Нельсон, Л. А. Спицына, В. Тернер, О. В. Тубольцев // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2011. – Вип. 14. – С. 70 – 76.
16. Тубольцев О. В. Новое неолитическое поселение Каменная Могила 3 / О. В. Тубольцев // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 1 – 6.
17. Котова Н. С. Новые памятники эпохи неолита и энеолита у города Мелитополь / Н. С. Котова, О. В. Тубольцев // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк – Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 4 – 19.
18. Михайлов Б. Д. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополь / Б. Д. Михайлов, Н. С. Котова, О. В. Тубольцев // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 50 – 51.
19. Котова Н. С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья / Н. С. Котова. – Луганск, 2006. – 328 с.
20. Журавлев О. П. Костные остатки млекопитающих из поселения Семеновка 1 / О. П. Журавлев // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк – Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 19 – 27.

Джос В. С.

**Памятники эпохи камня и энеолита долины реки Молочная
(материалы к археологической карте)**

Долина р. Молочной уже давно известна как район концентрации большого количества разнообразных археологических памятников. В 2012 – 2013 гг. автором открыт ряд новых археологических памятников в долине реки, что позволяет дополнить археологическую карту региона. В данной работе приведен обзор всех известных на сегодняшний день памятников эпохи камня и энеолита, которые находятся в долине р. Молочной.

Dzhos V. S.

**The Stone Age and Chalcolithic archaeological monuments of the Molochna River valley
(material to archaeological map)**

The Molochna River valley has been known for a long time as the territory of location of the huge amount of various archaeological monuments. In 2012 – 2013 the author has discovered the range of new archaeological monuments which allow to complete the archaeological map of the region. The given work reviews all the present-day known Stone Age and Chalcolithic monuments, located within the Molochna River valley.

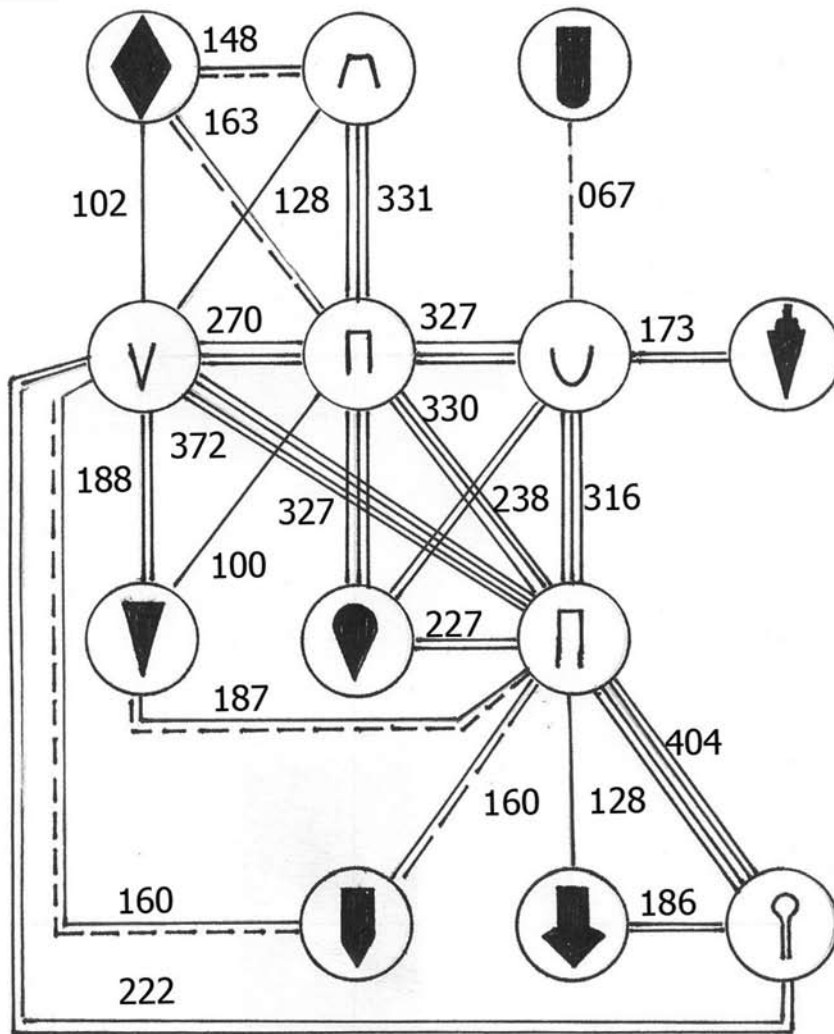
КЛАССИФИКАЦИЯ БРОНЗОВЫХ НОЖЕЙ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ СТЕПНОЙ УКРАИНЫ

Металлические ножи ямной и катакомбной общностей давно привлекают внимание исследователей. С 30-х гг. XX в. они являются объектом пристального внимания. Началось их изучение с материалов Северного Кавказа. А. А. Иессен разработал основы периодизации памятников эпохи бронзы Северного Кавказа по материалам металлических изделий [1; 2]. Им были выделены отдельные этапы развития кавказской металлургии. Однако его разработки оказались применимыми для всей зоны степей Восточной Европы. С этими этапами обычно и соотносили новые находки, в том числе ножи. С. Н. Братченко в соответствии с двухэтапной периодизацией катакомбных памятников Нижнего Подонья выделял определенные типы ножей катакомбной культуры Северского Донца и Нижнего Подонья [3].

В конце 70-х гг. XX в. С. Н. Корневский разработал типологию бронзовых ножей Предкавказья и Северного Причерноморья в эпоху ранней и средней бронзы. Все разнообразие ямных и катакомбных ножей было сведено им к четырем типам. К первому типу относились ножи с расширенным книзу лезвием и округленным острием. Ко второму типу ножи с выделенным подостренным лезвием в нижней части. К третьему и четвертому типам относились листовидные ножи (к 3-ему — ширококлинковые, а к 4-ому узкоклинковые) [4, с. 36]. Региональные периодизации металлических вещей, прежде всего ножей, были выполнены А. М. Смирновым и С. Н. Братченко для Донбасса [5; 6], С. Б. Рысиным и В. Я. Кияшко — для Предкавказья [7; 8].

В последнее время появился ряд публикаций, где приводятся данные о значительной выборке металлических ножей из погребений, поселений и о случайных находках на территории Украины [9; 10; 11; 12]. В работах Л. А. Черных приводятся данные о почти 300-х предметах. Автор считает, что в ингульской культуре «... преобладают «архаичные» типы ножей» [10, с. 67]. В другом месте читаем, что, «судя по особенностям ингульского комплекса, можно предположить определенную «автономность» металлообработки в западных регионах катакомбной КИО, для которой наряду с привозным металлом использовались какие-то местные медно-рудные источники, известные, очевидно, с периода ранней бронзы, например, Криворожские медные месторождения» [10, с. 68]. Характеристика ножей, сделанная данным автором, сопровождается указанием на территориальное распространение типов (без картографирования). Кое-где встречаются неточности в подписях под иллюстрациями и в указании источника информации (например, давая ссылку на нож из Алешкинского хутора, Л. А. Черных ссылается на монографию А. Л. Нечитайло [13], в которой этот нож не фигурирует и т. д.).

К сожалению, этот автор рассматривает ножи ямной и катакомбной общностей отдельно. Еще С. Н. Корневский показал значительную общность типов ножей ямной и катакомбной культур. Л. А. Черных из-за отдельного рассмотрения ямных и катакомбных ножей постоянно приходится пояснять, что те или иные типы ямных ножей встречаются и в катакомбных памятниках. Чтобы выявить степень близости и отличия ямной и катакомбной культур, необходимо рассмотреть ямные и катакомбные ножи вместе.

	клинок треугольный		клинок ромбический
	клинок листовидный		черенок ромбический
	клинок прямоугольный		окончание черенка
прямоугольное
	клинок пятиугольный		черенок прямоугольный
	клинок с раскованным
концом лезвия		окончание черенка
раскованное
	клинок с
редуцированным
раскованным концом		лезвие острое
			лезвие тупое

Рис. 1. Граф связей признаков, описывающих ножи

Л. А. Черных в своей первой статье детально характеризует принципы своей классификации. Здесь и общая форма клинка, и характер перехода от клинка к черенку, и заточка лезвия, пропорции ножей и т. д. [9, с. 45]. Но в один тип попадают однолезвийные ножи и двулезвийные [9, с. 53, тип IV*]. В одном случае автор выделяет специальные типы с округло заточенным лезвием. В другом — не принимает во внимание заточку вообще [10, рис. 3]. Все это делает необходимым определение с более четких позиций типологии ножей ямной и катакомбной общностей на территории Украины.

Металлические ножи — важный исторический источник. Их исследователей, прежде всего, привлекал хронологический аспект. Затем появились исследования, посвященные определению производственных центров, где они изготавливались. За рамками исследований почти везде оставались функции ножей и их социальное значение. Л. А. Черных также не выходит за пределы этих традиций. Она только в отношении ямных ножей I типа приводит вслед за С. Н. Кореневским их функцию — бритвы [9, с. 47].

На Украине единственной работой, где поднимались вопросы, связанные с функцией ножей, была статья И. Т. Чернякова и В. И. Никитина о бандуркинском кладе [14].

Целью настоящей статьи является проведение совместной классификации ножей ямной и катакомбной общностей с попыткой определения функции отдельных типов ножей и их социального значения. При анализе использована выборка ножей, опубликованная Л. А. Черных, и дополненная материалами, опубликованными В. И. Клочко и А. В. Козыменко [11], а также ножами из бандуркинского клада [14].

В основу типологии положены формы клинка, характер перехода от клинка к черенку, форма черенка, форма окончания черенка. Была проведена корреляция всех этих признаков между собой.

Граф, построенный по этим данным, показал, что выделяются 5 основных массовых типов ножей (рис. 1).

Первый тип характеризуется ромбовидным лезвием, заостренным окончанием лезвия, трапециевидным черенком, прямым окончанием черенка.

Второй тип характеризуется треугольным лезвием с острым окончанием и прямым окончанием черенка.

Третий тип характеризуется листовидным клинком с притупленным окончанием, прямоугольным черенком и прямым окончанием черенка.

Четвертый тип характеризуется пятиугольным клинком с острым окончанием и прямоугольным черенком.

Пятый тип характеризуется клинком с раскованным окончанием, прямоугольным черенком и раскованным окончанием черенка.

Первый — третий типы достаточно близки между собой и образуют плотные связи. Несколько обособленно стоят четвертый и пятый типы. Оказалось, что прямоугольный черенок, прямое окончание черенка являются признаками не только массовыми, но и характерными для многих типов.

За рамками этой типологии остались немногочисленные ножи с изогнутыми, узкими и однолезвийными клинками. Поэтому будем считать данную типологию предварительной. Приведенная процедура показывает, что нельзя излишне дробить типы. Этот факт необходимо использовать при дальнейшей классифи-

* Здесь и далее римские цифры означают номер типа по классификации Л. А. Черных.

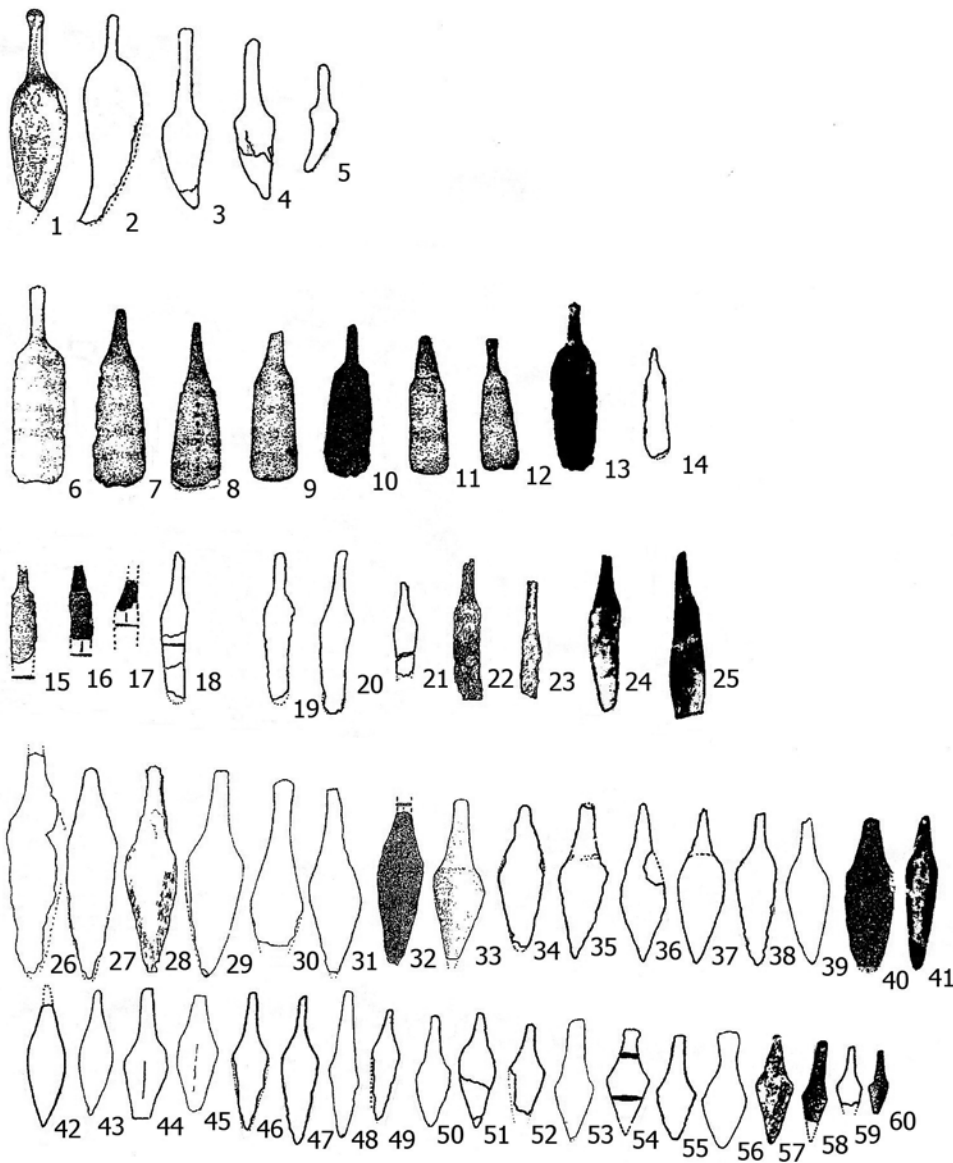

Рис. 2. **Тип 1.** Бритвы. 6 – Таракля-ІІ, 2/9; 7 – Михайловское поселение; 8 – Кривой Рог, гр. Рядовые Могилы, 2/1; 9 – Жовтневе ІІ – 5/7; 10 – к. Высокая Могила, п. 6; 11 – Смела, 521/8; 12 – Кривой Рог, к. «Царева Могила», п. 10; 13 – Клочко, Козыменко, 2011; 14 – Отрадное, 1/5. **Тип 2.** Узоклинковые однолезвийные ножи. 15 Олонешты, 6/2; 16 – Ольговка, 3/8; 17 – Белозерка, 8/29; 18 – Виноградное, 6/2; 19 – Виноградное, 3/40; 20 ? (источник установить не удалось); 21 – Михайловское поселение; 22 – Христофоровка, 6/16; 23 – Орехов, к. «Тарасова Могила», п. 31; 24 – случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011); 25 – случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011). **Тип 3.** Ножи с изогнутым концом клинка. 1 – Зимогорье, 2/9; 2 – Сватово, 12/1; 3 – Калиновка, 1/5; 4 – оз. Старое, 14/22; 5 – Водяно-Лорино, 1/12. **Тип 6.** Ножи с ромбовидным клинком. 26 – Голубовский, 4/4; 27 – Фрунзе, к. 3 Б; 28 – Целинное, 6/4; 29 – Медведовка; 30 – ВСХИ, 3/4; 31 – Покровское, 1/4; 32 – Давыдовка, 1/5; 33 – Приволье, 1/4; 34 – Васильевка, 7/7; 35 – Виноградное, 19/6; 36 Новое, 1/2; 37 – Любимовка, 27/2; 38 – Крым; 39 – Головкивка ІІ, 11/1; 40 – Новодмитриевка, 1/8; 41 – Случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011); 42 – Крым; 43 – Широкое, 38/13; 44 – Головкивка ІІ, 11/6; 45 – Любимое, 13/1; 46 – Зимогорье, 1/14; 47 – Григорьевка ІІ, 12/1; 48 – Кривой Рог, ЮГОК, 2/18; 49 – Новофилипповка, 5/6; 50 – Заливное, 4/2; 51 – Рисовое, 1/66; 52 – Константиновка, 9/15; 53 – Новоникольское, 1/2; 54 – Железный Порт, 1/15; 55 – Поповка, 1/2; 56 – Кремённая, 2/2; 57 – Шевченко, 28/14; 58 – Железный Порт, 3/15; 59 – Михайловское поселение; 60 – Ново-Каменка, 1/11

кации. Для того, чтобы охватить все предметы из данной выборки, проведем их классификацию.

Именно форма клинка определяет назначение ножа. Поэтому положим вариации формы клинка в основу классификации. Все остальные признаки (переход от черенка к лезвию, форма черенка и форма окончания черенка) будут учитываться как признаки-характеристики. Выделяются 9 типов клинков: 1 тип — прямоугольные клинки (9 экземпляров); 2 тип — узкоклинковые однолезвийные (11 экземпляров); 3 тип — клинки с изогнутым концом (5 экземпляров); 4 тип — клинки листовидные (93 экземпляра); 5 тип — клинки треугольные (82 экземпляра); 6 тип — клинки ромбовидные (35 экземпляров); 7 тип — клинки пятиугольные (42 экземпляра); 8 тип — клинки с раскованным концом клинка (29 экземпляров); 9 — с укороченным раскованным клинком (13 экземпляров). Всего выборка насчитывает 319 предметов.

В пределах отдельного типа (кроме бритв) выделяются клинки с округлым окончанием лезвия и с острым концом. При этом учитывается, что большинство клинков имеет различную степень сработанности. Для каждого типа степень сработанности определяется по-разному. Например, вариации сработанности больше для листовидных и треугольных ножей. Вариации сработанности для ножей с раскованным окончанием клинка значительно меньше. Они в целом меньше сработаны. Для каждого типа определено три степени сработанности: малая, средняя и большая. Степень сработанности определялась по отношению к наименее сработанному экземпляру в типе. При этом делалась попытка определить первоначальную длину клинка, исходя из сохранившейся части. Под малой подразумевалась сработанность в пределах 10 — 15 % от длины клинка. Под средней — до 30 %. Большая сработанность — свыше 30 %.

Рассмотрим выделенные типы, проведем сравнение между выборками ямных и катакомбных (восточнокатакомбных и ингульских) ножей.

1. Ножи первого типа с прямоугольными клинками в основном идентичны I ямному типу. К нему добавились нож из случайных находок, опубликованных в монографии Клочко, Козыменко [14] и нож из раскопок О. Г. Шапошниковой (Отрадное, 1/5), отнесенный ко II ямному типу (рис. 2). С. Н. Корневский интерпретирует данный тип ножей как бритвы [4].

2. Второй тип — узкоклинковые однолезвийные ножи. Клинок слегка изогнут. Лезвие находится на вогнутой стороне клинка. В 75 % случаев у ножей этого типа конец клинка обломан. Один из ножей (из коллекции А. В. Козыменко) покрыт сложным орнаментом [14, рис. 8] (рис. 2). Обломанные кончики ножей предполагают большие физические нагрузки на лезвие. Создается впечатление, что ножами что-то поддевали или выковыривали. Заоваленные кончики ножей в тех случаях, где они сохранились, не предполагают их боевое использование.

Среди черепов ямной и особенно катакомбной общностей часты случаи трепанации. Между тем, до сих пор инструменты, которыми выполнялись эти операции, неизвестны. Возможно, данная категория ножей является медицинскими (хирургическими) инструментами. Если обратиться к материалам Древнего Ближнего Востока, это предположение получает подтверждение. Так среди древнеегипетских хирургических инструментов мы находим достаточно полные аналогии ножам из ямных и катакомбных могил этого типа (рис. 3). Среди египетских ножей имеется черешковый нож с округлым окончанием клинка с одним лезвием, который практически ничем не отличается от ножей второго типа из

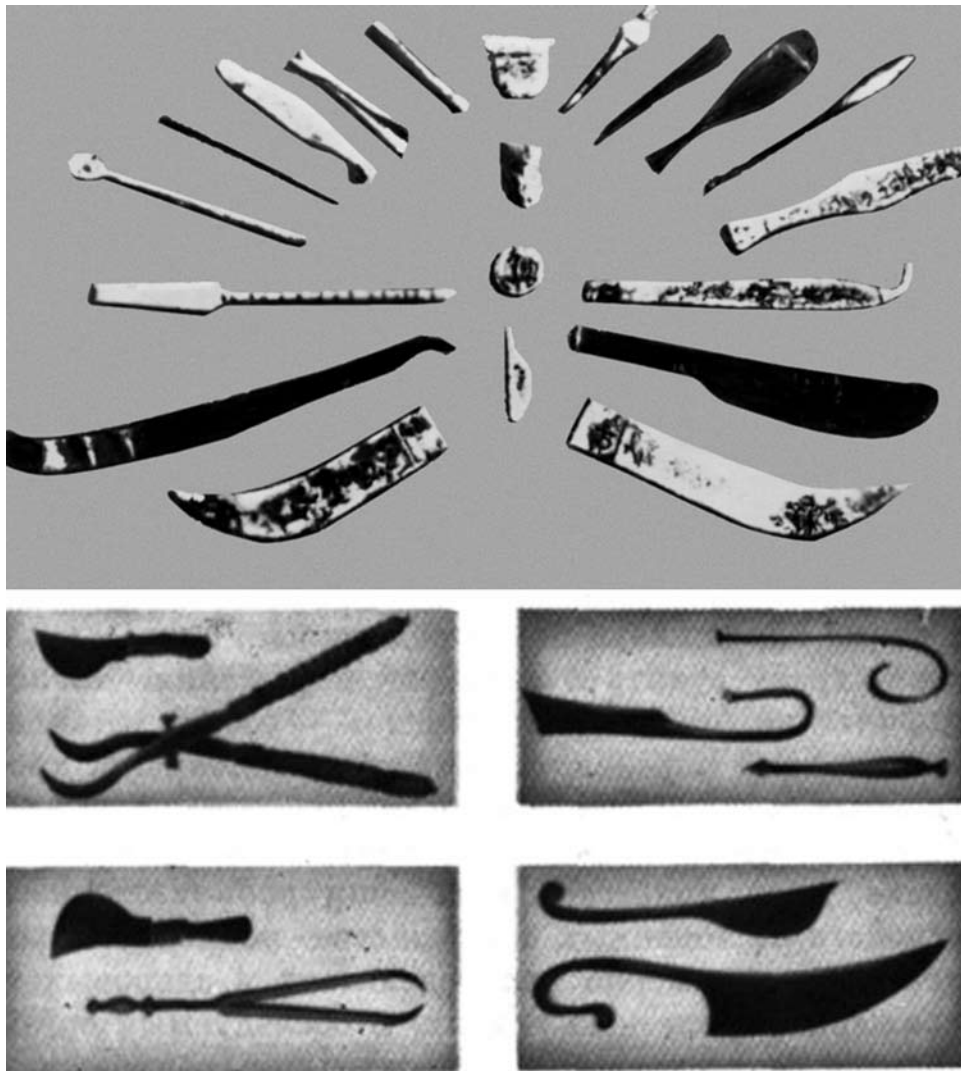

Рис. 3. Хирургические инструменты Древнего Египта

анализируемой выборки. Поэтому можно предположить, что и однолезвийные ножи второго типа также могут являться хирургическими инструментами. Как известно, врачеванием на Древнем Востоке, в частности в Египте, занималось высшее жречество. Может быть и ямно-катакомбные ножи данного типа так же использовались жрецами.

3. Третий тип. Ножи с изогнутым концом клинка. Выборку таких ножей собрал и опубликовал без определения функции С. Н. Разумов [15]. Мной было высказано предположение, что этот тип ножей использовался при изготовлении священного для индоевропейцев наркотического напитка сомы — хаомы [16]. Не исключено также, что ножи данного типа были полифункциональными орудиями. Близкие по форме, но с металлическими рукоятками, подобные ножи известны среди медицинских инструментов в Древнем Египте (рис. 2).

4. Четвертый тип. Ножи с листовидным клинком. Наиболее массовый тип в анализируемой выборке. Листовидный клинок может иметь острое окончание, затупленное или округлое. Он может быть более широким или более узким, больше сработанным или менее сработанным. Поэтому в данный тип объединены практически все ножи II типа ямных ножей, значительная часть ножей III типа ямных ножей (с пологими плечиками), значительная часть ножей IV, V, VI, VII,

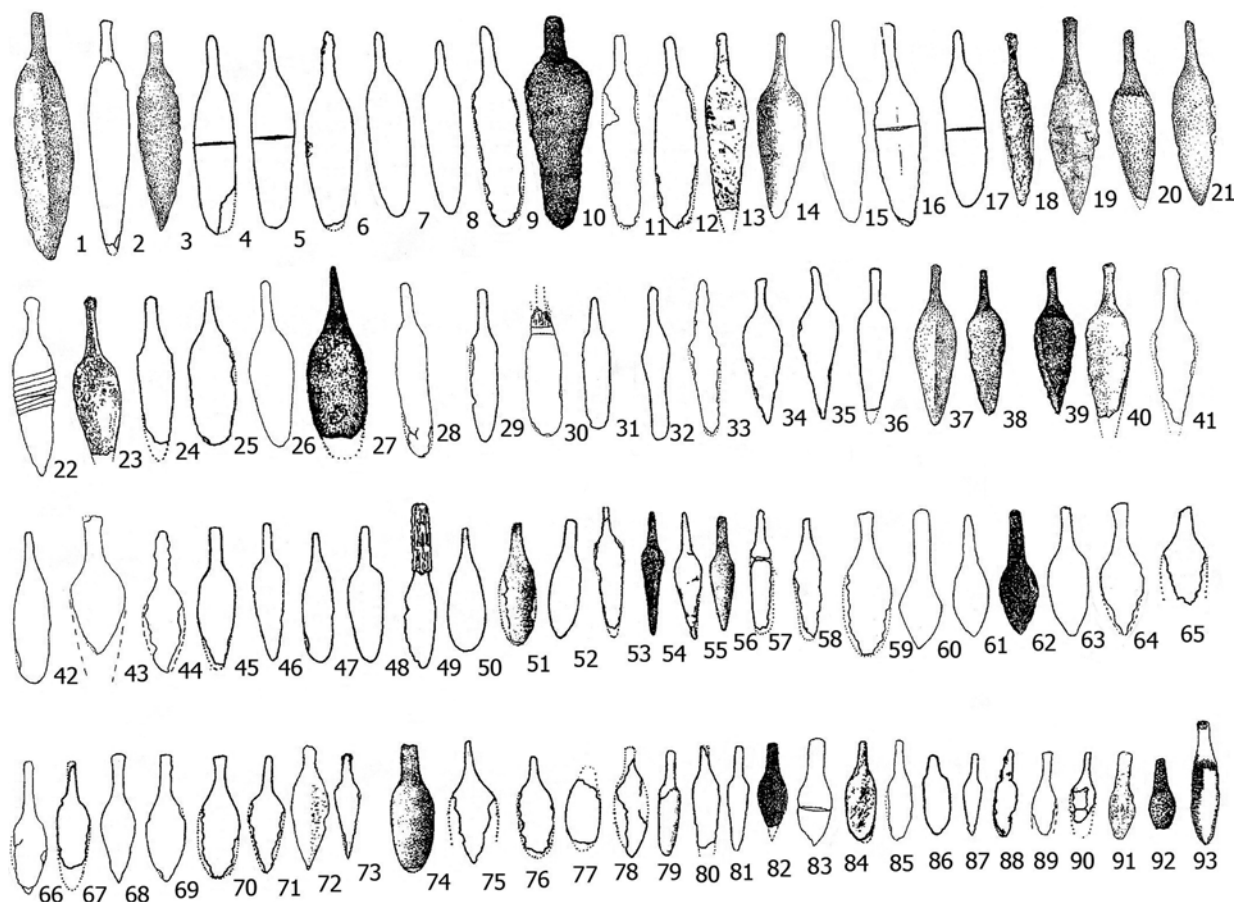

Рис. 4. Тип 4. Ножи с листовидным клинком. 1 – Зимогорье, 1/6; 2 – Сергеевка, 4/11; 3 – Астахово, 22/4; 4 – Ново-Николаевка; 5 – Большая Белозерка, к. М. Цимбалка; 6 – Волчанск, 1/23; 7 – Килия; 8 – Доброалександровка; 9 – Виноградное, 1/3; 10 – Боровское, 1/1; 11 – Петровка, Крым; 12 – Виноградное, 6/2; 13 – Заможное, 6/3; 14 – Приволье, 2/4; 15 – Соколово, 2/16; 16 – Гончаровка, 1/3; 17 – Крым; 18 – Черевков, 1/5; 19 – Лисичанск, 1/3; 20 – Артемовск, 2/15; 21 – Северск, 1/2; 22 – Преображенное, 1/6; 23 – Зимогорье, 2/9; 24 – Источное, 12/5; 25 – Михайловское поселение; 26 – Ново-Явленка, 1/7; 27 – Кривой Рог, «Царева Могила»; 28 – Филатовка, 12/2; 29 – Березовка, 1/1; 30 – Балабановка, 1/12; 31 – Михайловское поселение; 32 – Актово, 7/18; 33 – Улановка, 3/8; 34 – Новочерноморье, 4/6; 35 – Великая Каракуба; 36 – Говоруха, 8/2; 37 – Красная Заря, 6/6; 38 – Огородное, 1/8; 39 – Виноградное, 24/8; 40 – Славяно-Сербск; 41 – Кривой Рог, к. гр. «Рыбасово II», 1/4; 42 – Красная Заря, 2/9; 43 – Говоруха, 5/3; 44 – Раздоловка, 2/1; 45 – Малая Лепетиха, 4/13; 46 – Павловская группа, 14/3; 47 – Красная Заря, 2/9; 48 – гр. Богдановского карьера; 49 – Боровковка, 1/11; 50 – Жданов, виноградники, 1/7; 51 – Ясски, 2/2; 52 – Кривой Рог, ЮГОК, 10/6; 53 – Васильевка, 2/6; 54 – Широкая Балка, 4/2; 55 – Большая Белозерка, 5/1; 56 – Глинное I, 1/6; 57 – Великая Знаменка, 5/3; 58 – Семеновка, 2/1; 59 – Николаевка, 6/2; 60 – Красная Заря, 1/3; 61 – Шелаево, Кубаева Могила. Разрушенный курган; 62 – Жданов, виноградники, 1/5; 63 – Аккермень-I, 17/4; 64 – ВСХИ, 3/19; 65 – Болотное, 15/13; 66 – Чернухино, 1/9; 67 – Новое, 2/10; 68 – ВСХИ, 3/19; 69 – Преображенное, 1/4; 71 – Атаманай – II, 3/23; 72 – Волчанск, 1/30; 73 – Виноградное, 24/24; 74 – Приморское, 1/50; 75 – Кременная, 2/4; 76 – Заречное, 6/8; 77 – Алкалия, 3/33; 78 – Астахово, 3/15; 79 – Каушаны-I, 1/10; 80 – Старогорожено, 1/1; 81 – Каменка, 13/10; 82 – Малая Терновка, 1/9; 83 – Вербовка, 10/7; 84 – Орджоникидзе, гр. Чкаловская, 3/24; 85 – Покровское, 1/6; 86 – Волчанск-I, 1/23; 87 – Волчанск-II, 1/8; 88 – Железный порт, 6/7; 89 – Радянское, 2/22; 90 – Бабенково, 1/13; 91 – Баратовка, 1/13; 92 – Чкаловка, 5/1; 93 – Николаевка, 7/5

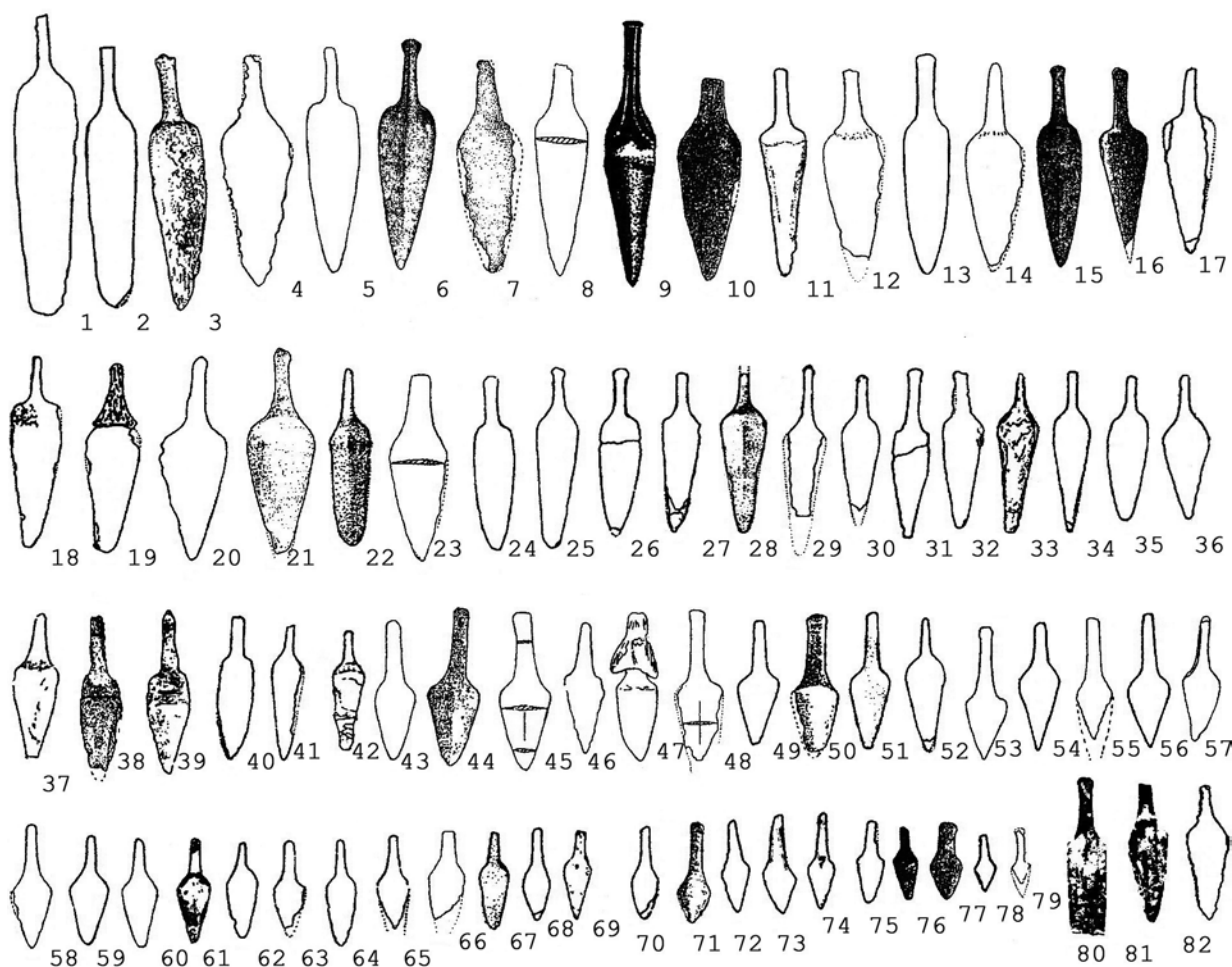

Рис. 5. Тип 5. Ножи с треугольным клинком. 1 – Жовтневое-II, 5/7; 2 – Кривой Рог, к. «Царева Могила», п. 10; 3 – Желобок, 3/9; 4 – Васильевка, 5/2; 5 – Говоруха, 7/24; 6 – Лисичанск, 1/4; 7 – Петровка, Крым, случайная находка; 8 – Чугуев, случайная находка; 9 – Старогорожено, 1/17; 10 – Великая Камышеваха, Гостра Могила, 2/4; 11 – ВСХИ, 1/1; 12 – Первоконстантиновка, 1/12; 13 – Николаевка-I, 1/3; 14 – Александровск, 8/2; 15 – Лисичанск, 2/2; 16 – Войково, 2/23; 17 – Акимовка, 1/6; 18 – Владимировка, «Большой курган», п. 12; 19 – Красная Зорька, 1/18; 20 – Приволье, 11/8; 21 – Приволье, 3/1; 22 – Долинка, 1/3; 23 – Колесниковка II, 3/1; 24 – Касперовка; 25 – Царевка, 4/6; 26 – Завадовские Могили, 7/30; 27 – Бабенково, 1/19; 28 – Широкое, 3/14; 29 – Васильевка, 8/9; 30 – Зимогорье, 1/5; 31 – Верхняя Тарасовка, 70/13; 32 – Сергеевка, 3/3; 33 – Болотное, 14/28; 34 – Поповка, 1/5; 35 – Коминтерн, 1/1; 36 – Сергеевка II, 4/5; 37 – Волчанск, 2/2; 38 – Кондратовка, 3/10; 39 – Майоровка, 4/15; 40 – Желябовка, 1/12; 41 – Балки, 1/57; 42 – Садовое, 2/1; 43 – Плющевка, 1/31; 44 – Красная Заря, 6/6; 45 – Александровск, 1/38; 46 – Красная Заря, 4/3; 47 – ЛПНЗ, 2/1; 48 – Голубовский, 1/1; 49 – Крым; 50 – Николаевка, 8/1; 51 – Красноярское, 11/30; 52 – Широкое-II, 1/3; 53 – Новоселовка, 2/2; 54 – оз. Старое, 14/18; 55 – Ковалевка VIII, 1/15; 56 – Сватово, 12/1; 57 – Аккермень I, 7/1; 58 – Войтово III, 4/9; 59 – Крым; 60 – Константиновка, 12/10; 61 – Кривой Рог, к. Могила, п. 2; 62 – Вербки, 10/5; 63 – Наташино, 10/8; 64 – Бирюково, 9/8; 65 – Малая Козырщина I, 8/4; 66 – Новоселовка, 1/9; 67 – Звонецкое II, 23/7; 68 – Первомаевка, 5/13; 69 – Березовка, 23/2; 70 – Крым; 71 – Николаевка, 11/7; 72 – Красное, 6/2; 73 – Суворовское, 17/1; 74 – Большая Белозерка, 5/6; 75 – Васильевка, 7/4; 76 – Константиновка, 9/15; 77 – Константиновка, 2/2; 78 – Шевченко, 2/3; 79 – Змеевка, 1/7; 80 – Случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011); 81 – Случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011). 82 – случайная находка (Клочко, Козыменко, 2011)

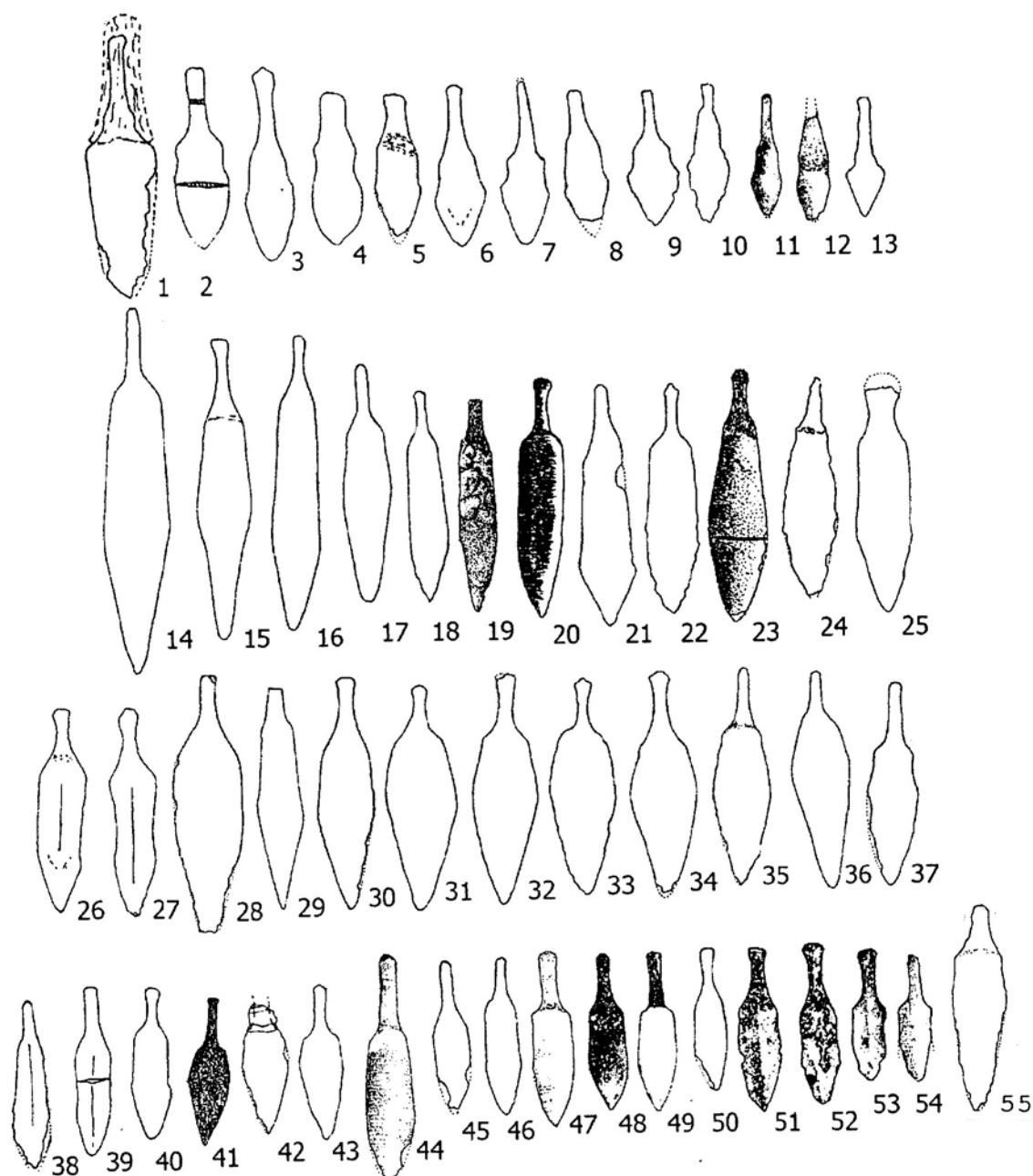

Рис. 6. **Тип 9.** Ножи с укороченным раскованным клинком. 1 – Благовка, 2/7; 2 – Новоплатоновка, 5/1; 3 – Николаевка, 1/4; 4 – Соколово ? (источник установить не удалось); 5 – Николаевка, 1/6; 6 – Петровка, 1/6; 7 – Новая Маячка, 4/1; 8 – Малая Камышеваха, 4/2; 9 – Артемовск, 1/1; 10 – Сватово, 4/6; 11 – Сватово, 18/4; 12 – Соколово, 2/24; 13 – Виноградное, 24/22.

Тип 7. Ножи с пятиугольным клинком. 14 – Новоникольское, 1/5; 15 – Шахаевская, 4/33; 16 – Покровское III, 3/3; 17 – Потаповский, 3/2; 18 – Краматорский курган, п. 2; 19 – Старорозановка, 1/9; 20 – Бобриково, 4/6; 21 – Алешинский хутор; 22 – Терны, 1/3; 23 – Николаевка, 5/10; 24 – Кондратьевка, 3/4; 25 – Беловодск, 6/9; 26 – Николаевка, 5/21; 27 – поселение Серебрянское; 28 – ВСХИ, 3/19; 29 – Фрунзе, 8/2-2; 30 – Виноградное, 31/3; 31 – Каменка, 15/3; 32 – Сватово, 12/5; 33 – Ивано-Дарьевка, 1/8; 34 – Фрунзе, 8/2-1; 35 – Александровск, 9/25; 35 – Луганск, 3/1; 37 – Шахтерск, 2/12; 38 – Кривой Рог, к. гр. Шевченко, 2/19; 39 – Преображенное, 1/2; 40 – Николаевка, 2/2; 41 – Лисичанск, 2/1; 42 – Ковалевка, 3/2; 43 – Майдан, 1/1; 44 – Сватово, 1/3; 45 – Сватово, 14/1; 46 – Вербовка, 5/6; 47 – Сватово, 18/2; 48 – Заможное, 5/7; 49 – Кривой Рог, к. Доглая Могила, п. 8; 50 – Слименко, 8/2; 51 – Заможное, 6/3; 52 – Заможное, 5/2; 53 – Невское, 2/10; 54 – Сватово, 10/12; 55 – Новоселовка, 1/9

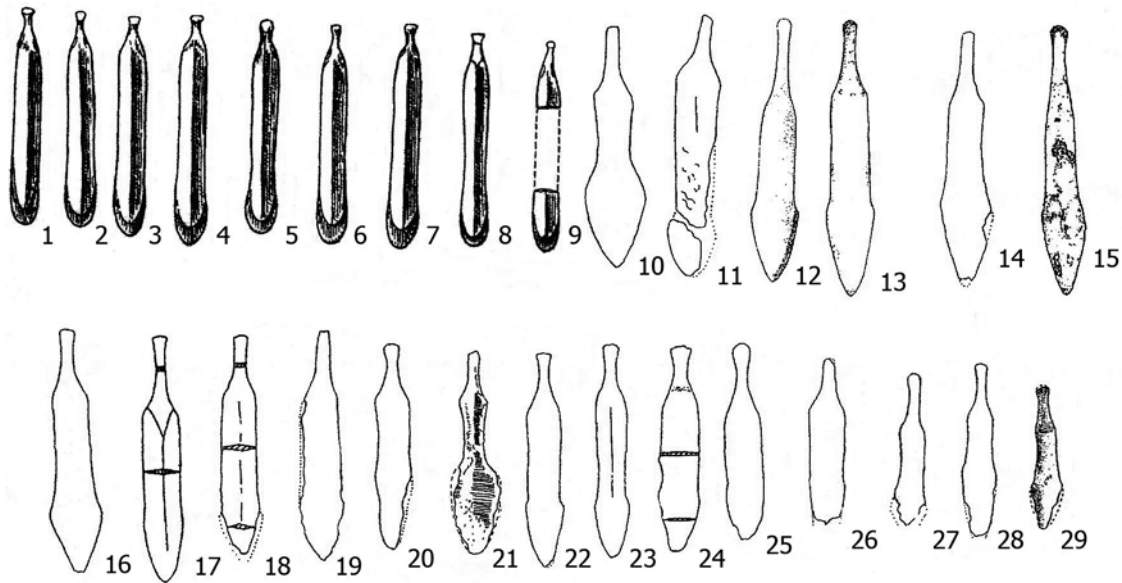

Рис. 7. Тип 8. Ножи с раскованным концом клинка. 1 – 9 – Бандуркинський клад; 10 – Говоруха 1/3; 11 – Фрунзе, 8/4; 12 – Окниця, 3/15; 13 – Беловодськ, 6/2; 14 – Желобок, 3/6; 15 – Кривий Ріг, Рыбасово II, 4/10; 16 – Степной, 3/5; 17 – Новоплатоновка, 5/1; 18 – Вербки, 4/3; 19 – Ивано-Дарьевка, 2/2; 20 – Благовка, 1/9; 21 – Александровск, 10/13; 22 – Войтово III, 6/2; 23 – Краматорск, 2/10; 24 – Артемовск, 2/3; 25 – Нижняя Бараниковка, 2/6; 26 – Александровск, 9/41; Новоникольское, 1/11; 28 – Новоникольское, 1/3; 29 – Сватово, 10/14

IX типов ямных ножей, по Л. А. Черных. В данный тип также вошли ножи катакомбных I, II, III, IV, VIII, IX типов (рис. 4), по Л. А. Черных. Данный тип может быть определен как кинжал.

5. Пятый тип. Ножи с треугольными клинками. Тип включает значительную часть ножей V ямного типа, по несколько ножей III, VI, IX ямных типов, III, IV, V катакомбных типов, по Л. А. Черных. Тип ножей с треугольными клинками – второй по массовости (рис. 5). Тип ножей определяется как кинжалы.

6. Шестой тип. Ножи с ромбовидным клинком. Тип включает часть ножей V, IX ямных типов и III, VII катакомбных типов (рис. 2), по Л. А. Черных. Это также кинжалы.

7. Седьмой тип. Тип ножей с пятиугольным клинком включает один нож из VII типа, VIII, IX, X типы по классификации катакомбных ножей. IX, X типы – всего лишь более сработанные ножи VIII типа катакомбных ножей. Нет оснований выделять их в отдельный тип (рис. 6). Функционально это также кинжалы.

8. Восьмой тип. Тип ножей с раскованным концом клинка. В основном совпадает с выделенным IX типом классификации катакомбных ножей. В него же включены и все ножи из Бандуркинского клада (рис. 7). Тип также определяется как кинжалы.

9. Девятый тип. Тип ножей с редуцированным незаточенным клинком, имеющим раскованное окончание. В него вошли ножи XI типа катакомбной классификации и два ножа VI типа катакомбных ножей, выделенные как отдельный тип, но имеющие все те же характеристики, что и XI тип катакомбных ножей (рис. 6). Тип также определяется как кинжалы.

Ножи с раскованным окончанием клинка, также считающиеся поздними, найдены на территории Украины и Молдавии в так называемых раннекатакомбных

погребениях (Рыбасово II, 4/10; Окница, 3/15). Ножи, подобные по типу ножам из Благовки и Виноградного, были найдены в катакомбном погребении Великентского могильника в Дагестане (III/11). Радиоуглеродные даты, полученные для этой гробницы, относятся к началу II тыс. до н. э. ($1\sigma - 2123 - 1893$ BC; $2\sigma - 2194 - 1780$ BC) [17], что подтверждает их позднюю датировку.

Проведенная классификация металлических ножей из ямных и катакомбных могил, а также случайных находок и кладов позволила резко сократить количество типов по сравнению с предыдущей классификацией Л. А. Черных. Только соединение в одной выборке ножей из ямных и катакомбных погребений позволило получить выборку, где присутствуют ножи всех возможных функций: бритвы, хирургические инструменты, ритуальные ножи, оружие (кинжалы). Таким образом, типы ножей получили свою интерпретацию. Наиболее разнообразны по типам кинжалы. Ножи хозяйственного назначения будут рассмотрены в дальнейшем.

Ножи являются не только источником датирования памятников, но и важным источником для исторических реконструкций.

Библиография

1. Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе / А. А. Иессен // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 120. — С. 7 — 237.
2. Иессен А. А. К хронологии «больших» кубанских курганов / А. А. Иессен // СА. — 1950. — Вып. XII. — С. 157 — 200.
3. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. — К. : Наукова Думка, 1976. — 248 с.
4. Корневский С. Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур / С. Н. Корневский // СА. — 1978. — № 2. — С. 33 — 48.
5. Смирнов А. М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А. М. Смирнов. — М., 1996. — 181 с.
6. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. — Луганськ : Шлях, 2001. — 195 с.
7. Рысин М. Б. Начальные этапы эпохи средней бронзы на Северном Кавказе / М. Б. Рысин // Между Азией и Европой : Кавказ в IV — I тыс. до н. э. (К 100-летию со дня рождения А. А. Иессена). — СПб, 1996. — С. 78 — 81.
8. Кияшко А. В. Культурогенез на востоке катакомбного мира / А. В. Кияшко. — Волгоград, 2002. — 268 с.
9. Черных Л. А. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги) / Л. А. Черных // Проблеми гірничої археології (Матеріали VII міжнар. Картамиського польового археолог. семінару). — Алчевськ, 2009. — С. 43 — 77.
10. Черных Л. А. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги) / Л. А. Черных // Проблеми гірничої археології (Матеріали VIII міжнар. Картамиського польового археолог. семінару). — Алчевськ, 2011. — С. 23 — 79.
11. Клочко В. И. Наш недавний бронзовый век / В. И. Клочко, А. В. Козыменко. — К. : Генеза, 2011. — 190 с.
12. Николова А. В. О ножах-«бритвах» ранней бронзы Северного Причерноморья / А. В. Николова, Л. А. Черных // *Stratum plus*. — 2012. — № 2. — С. 303 — 322.

13. Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы / А. Л. Нечитайло. — К. : Наукова думка, 1991. — 115 с.
14. Черняков И. Т. Бандуркинский клад бронзового века / И. Т. Черняков, В. И. Никитин // СА. — 1984. — № 2. — С. 134 — 145.
15. Разумов С. М. Ритуальні ножі доби бронзи (за матеріалами Надчорномор'я) / С. М. Разумов // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 105 — 110.
16. Пустовалов С. Ж. Про призначення квадратного та прямокутного посуду з поховань катакомбної спільності / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НАУ-КМА. — 2011. — Т. 114. — С. 42 — 45.
17. Gadzhiev M. G. Dagestan — American Archaeological Investigations in Dagestan, Russia 1997 — 1999 / M. G. Gadzhiev, P. L. Kohl, R. G. Magomedov, D. Stronach, Sh. M. Gadzhiev // Eurasia Antiqua. — 2000. — Band 6. — P. 47 — 123.

Пустовалов С. Ж.

Класифікація бронзових ножів доби ранньої бронзи Степової України

Стаття присвячена інтерпретації типів металевих ножів ямної та катакомбної спільнот. Автор з'ясовує призначення дев'яти типів ножів, які були виділені. Ножі першого типу визначені ще С. М. Кореневським, як бритви. Ножі другого типу — це хірургічні інструменти. Ножі 3 типу — ритуальні ножі або хірургічні інструменти. Ножі 4 — 9 типів, в залежності від закінчення клинка, можуть бути або зброєю, або білувальними ножами пастухів. Білувальні ножі частіше зустрічаються в ямних похованнях, а гострі — в катакомбних. Міжетнічний розподіл праці є відображенням сервісних відносин між ямним та катакомбним населенням. Сервісні відносини — яскрава ознака кастових суспільств.

Pustovalov S. Zh.

Classification of bronze knives of the era of early bronze of Steppe Ukraine

This article is devoted to the interpretation of the types of metal knives of the jamna and catacomb cultures. The author defines the functions of the nine knives types. The knives of the first type is the blade as believed S. N. Korenevsky. Second types — is the surgical tools. The knives of the third type is the ritual or surgical tools. The knives of the 4 — 9 types with pointed end is the dagger, and with blunt-pointed end is the knife of the cattleman. The knives of cattlemen is found in jamna culture graves. But the daggers is found in catacomb graves. Cross-ethnic division of the labour is the bounce of the servus relations between jamna and catacomb cultures. Servus relations — is the sign of the kast system.

Мінакова К. В.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ПОСУД З ПОХОВАНЬ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Серед племен доби бронзи, які населяли степову зону України, традиція вміщення дерев'яного посуду до поховань була найбільш широко представлена в середовищі носіїв катакомбної культурно-історичної спільності, для якої нами були зібрані відомості про наявність 209 дерев'яних ємностей, серед яких 51 артефакт знайдено у пам'ятках інгульської катакомбної культури.

Мета даної роботи — проаналізувати знахідки дерев'яного посуду інгульської катакомбної культури, класифікувати їх та визначити поховальний контекст для різних типів артефактів.

Історіографія питання. Незважаючи на відносно широке розповсюдження традиції вміщення дерев'яного посуду до поховань катакомбної культури, він не став предметом спеціального дослідження для авторів, які займаються катакомбною проблематикою, однак, загальні принципи дослідження були окреслені при вивченні відповідних артефактів інших культур доби бронзи. Створення історіографії відбувалось у три послідовні етапи. Перший етап тривав з 1956 до 1984 рр. У цей час відомості про дерев'яний посуд знаходимо в публікаціях археологічного матеріалу або в узагальнюючих виданнях, присвячених матеріальній культурі доби бронзи. Дослідники акцентують увагу на наявності даної категорії інвентарю і висувають припущення про виділений соціальний статус осіб, поховання яких супроводжувались дерев'яним посудом. Даний період відзначений працями Є. К. Максимова, М. М. Чередніченко, І. Ф. Ковальнової [1, с. 120 – 122; 2; 3; 4].

На другому етапі, який тривав з 1984 по кінець 1990-х рр., з'явилися спеціалізовані дослідження В. В. Отрощенко та Г. Г. Пятих, де аналізуються питання типології, функціонального призначення та проблеми походження дерев'яного посуду зрубної культури [5; 6; 7]. У 1994 р. виходить робота «Ремесло доби бронзи», в якій у спеціальному розділі, присвяченому деревообробці, С. Н. Ляшко розглядає, зокрема, категорію посуду [8]. Вихід вказаних робіт показав перспективність вивчення дерев'яного посуду, як окремої категорії поховального інвентарю та його значення для проведення соціальних реконструкцій. Це зумовило проблематику третього етапу дослідження, який розпочався наприкінці 1990-х рр. та триває по сьогоднішній день. В даний період проводиться дослідження дерев'яного посуду у поховальному контексті, пропонуються класифікаційні схеми, робляться спроби використовувати дерев'яний посуд у якості індикатора певного соціального стану померлого. Розробкою проблематики дерев'яного посуду займаються Р. О. Литвиненко, В. В. Циміданов [9; 10; 11]. Особливо хотілося б відзначити появу робіт узагальнюючого рівня, в яких дерев'яний посуд розглядається не окремо для різних культур, а комплексно, як особливий елемент культури Північного Причорномор'я доби бронзи — раннього заліза, який відбиває комплекс релігійно-ідеологічних уявлень. У такому ключі працюють В. К. Федоров та О. А. Дудін, які висвітлюють питання призначення дерев'яного посуду, а також звертають окрему увагу на вироби з металевим окуттям [12; 13; 14; 15; 16].

Певні паралелі з більш ранніми періодами проводить під час дослідження ритуального посуду скіфської доби О. Ф. Королькова [17].

Цікавими виявились дослідження С. Н. Братченка та С. М. Санжарова, які вказують на можливість спадкоємності і взаємозалежності певних типів керамічного посуду з її аналогами з менш довговічних матеріалів, наводячи приклад схожості катакомбних дерев'яних посудин з внутрішніми перегородками та на ніжках з керамічними курушками [18, с. 53].

Виходячи з аналізу літератури, яка присвячена даній проблематиці, слід виділити основні питання, пов'язані з вивченням дерев'яного посуду, які намітились у сучасній історіографії:

1. Розробка типології дерев'яного посуду доби бронзи.
2. Вивчення технології виготовлення дерев'яного посуду.
3. Соціальний та ідеологічний аспекти використання дерев'яного посуду.

Спробуємо коротко охарактеризувати головні ідеї, від яких ми відштовхувались під час проведення нашого дослідження.

Типологія дерев'яного посуду доби бронзи. Оскільки питання типології для катакомбного посуду не знайшли відображення в науковій літературі, важливе значення у сенсі вивчення історіографічного доробку набувають типологоторчі розвідки щодо дерев'яного посуду інших культур бронзового — початку раннього залізного віків степової зони Східної Європи. Одна з перших таких розробок належить Г. Г. Пятих, який на матеріалах зрубної культури Поволжя запропонував розподіляти дерев'яний посуд на три типи: глибокий посуд типу мисок та чаш, мілкий — типу блюд та підносів і ковші [7, с. 146].

Близька типологія розроблена С. В. Махортих для кімерійської культури. Ним виділені три типи дерев'яного посуду — миски, чаші, блюда. До типу мисок віднесений посуд, у якому діаметр вінця перевищує висоту в два і більше рази. Миски відрізняються від блюд або підносів своєю довжиною. До них віднесені посудини, максимальна «довжина» яких не перевищує 20 см. До чаш — посудини, висота яких є меншою від діаметра вінця, але не більше, ніж у два рази. До блюд — неглибокі посудини, «довжиною» понад 20 см [19, с. 34]. О. А. Дудін при розгляді дерев'яного посуду культур IX — VII ст. до н. е. Східної Європи також виділяє блюда, миски та чаші [15].

Важливе значення має класифікація дерев'яного посуду доби бронзи, запропонована С. М. Ляшко. Вона базується на двох головних принципах розподілу артефактів. Перший враховує спосіб виготовлення дерев'яного посуду з відповідним розподілом на три групи: 1) довбаний і точений, 2) бондарний, склепаний з окремих дощечок, 3) гнучий або плетений. Відповідно до другого принципу, який можна визначити як функціонально-типологічний, С. М. Ляшко поділяє дерев'яний посуд на чаші, кубки, ковші і блюда-підноси [8, с. 145].

Більше інформації знаходимо у праці Р. О. Литвиненка, присвяченій розгляду даного виду артефактів у бабинській культурі [9, сс. 23 — 34]. За технологічною ознакою автор пропонує розподіляти дерев'яний посуд на дві групи: 1) виготовлений з цільного шматка деревини методом вирізання — видовбування; 2) зібраний з окремих складових частин з застосуванням різних засобів кріплення (наборний посуд). При цьому Р. О. Литвиненко зазначає, що класифікація за технологічною ознакою є ускладненою, оскільки вироби доходять до нас сильно фрагментованими. Для уточнення термінів класифікації за морфологічною ознакою Р. О. Литвиненко звернувся до класичних тлумачних словників російської мови С. І. Ожегова та В. І. Даля, а також проаналізував конкретний археологічний матеріал. В результаті автор виділив чотири типи назв дерев'яного посуду та запропонував наступні визначення: чаша (миска) — напівсферична ємність, часто з накладками; склянка (чашка) — маленька питна посудинка; блюдо (блюдо-піднос) — «велика тарілка, кругла або довгаста, для подачі страви»; шкатулка (скринька) — складова ємність [9, сс. 26 — 30].

Технологія виготовлення дерев'яного посуду. Питання способів виготовлення дерев'яного посуду, або технологічний аспект є одним з основних моментів дослідження. Функціональний аналіз деревообробних інструментів доби бронзи, на думку багатьох дослідників, дозволяє встановити технологічні прийоми обробки дерева в цілому та виготовлення дерев'яного посуду зокрема. Деревообробні знаряддя є достатньо частими археологічними знахідками. Йдеться про знаряддя, виготовлені з кременю та каменю, а також з металів, при чому спостерігається міцний зв'язок між прогресивними зрушеннями в металургії та розвитком технології деревообробки. І. А. Післарій відмічає зростаючу роль деревообробки

за доби міді — бронзи. Це явище, на його думку, зумовлене появою металевих знарядь. Дослідник виділяє артефакти, які утворюють спеціалізовані теслярські набори — провушні і плоскі сокири, тесла, долота, ножі, а також, у поодиноких випадках, стамески і бурави. Більш того, спираючись на непрямі дані, І. О. Післарій зазначає, що у представників Бабинської культури деревообробка перебувала на такому рівні, який передбачає появу рубанка, у якості якого могло виступати тесло, закріплене особливим чином [20, сс. 20 — 21].

Аналіз деревообробних знарядь доби енеоліту — бронзи також проводили інші дослідники. Так, І. Ф. Ковальова серед інструментів, якими користувались за доби бронзи, називає бронзове тесло, кремнієві скобелі, різьбярі [4, с. 62]. С. М. Ляшко до деревообробних інструментів відносить сокири, тесла, стамески, долота, абразиви [8, с. 134].

Технологічний аспект виготовлення дерев'яного посуду може слугувати допоміжним елементом під час віднесення конкретної пам'ятки до певної археологічної культури. Відповідні розробки ми знаходимо головним чином у працях дослідників зрубної культури. Так, Є. П. Миськов у 1991 р. висловив припущення, що дерев'яні чаші з бронзовим окуттям зустрічаються виключно в похованнях покровської зрубної культури та не є характерними для бережнівських поховань [21, с. 60]. Незважаючи на те, що ця теза не знайшла підтвердження у подальшому, коли були відкриті дерев'яні посудини бережнівсько-маївської культури [22, с. 26], розгляд технологічних прийомів виготовлення дерев'яного посуду з культурологічних позицій виявився перспективним. Так, аналізуючи дерев'яні чаші зрубної культури, В. В. Циміданов прийшов до висновку, що для цієї культури характерним є їх виготовлення з цільного шматка дерева [10, с. 143]. А. Л. Антонов та В. В. Отрощенко відзначили домінанту цілісних посудин для зрубної культури і складених для бабинської [22, с. 27].

Одним з найменш вивчених технологічних питань є визначення матеріалу, з якого виготовлявся дерев'яний посуд. Спеціальні дослідження на предмет виявлення породи дерева автору наразі невідомі.

Соціальний та ідеологічний аспекти використання дерев'яного посуду. Припущення про особливий соціальний статус осіб, що супроводжувалися дерев'яними чашами, було висунуто ще у 1977 р. М. М. Чередниченко [2]. Припущення про зв'язок дерев'яних чаш з металевим окуттям зі жрецькою практикою було висловлене у 1981 р. І. Ф. Ковальновою, яка провела паралелі з індоіранським культом священого напою соми, відображеного у IX мандалі Рігведи [3, сс. 46, 64 — 65]. Схожі думки висловили також В. В. Отрощенко та В. В. Циміданов [5; 6; 10, сс. 75 — 78]. Однак, така інтерпретація на сьогоднішній день є дискусійною. Так, О. А. Дудін звертає увагу на можливість хибного тлумачення текстів Рігведи щодо використання саме дерев'яного посуду під час відправлення культів, пов'язаних з сомою, а також ставить під сумнів існування даного культу в степах Східної Європи [16, сс. 20 — 22].

Ю. О. Шилов пов'язує традицію виготовлення дерев'яних посудин з образом дерева життя, і «небесним цебром» [23, с. 423].

С. М. Ляшко та О. П. Медведєв висловили думку про поліфункціональність дерев'яного посуду, частина якого могла бути пов'язаною з ритуалами, а частина застосовувалася в побутових цілях та використовувалась для господарських потреб [8, с. 145; 24, сс. 167 — 168]. Таку точку зору частково підтримав О. А. Дудін, який вказав на те, що дерев'яні чаші використовувалися ранніми кочівниками в побуті,

в якості однієї з категорій посуду, а у поховання вміщувались дерев'яні чаші, які слугували для ритуальних церемоній під час здійснення культу [15, с. 37].

З питанням дерев'яного посуду, як індикатора соціального статусу померлого, тісно пов'язане питання про призначення металевого окуття, яке кріпилось на нього. До конструктивних елементів дерев'яного посуду доби бронзи відносяться металеві (бронзові, мідні, у виняткових випадках — золоті або срібні) накладки, гвіздки для їх прикріплення, металева стрічка, якою «прошивали» дерево, кільця для підвішування. Саме ці елементи, зважаючи на міцність матеріалу, з якого виготовлені, дійшли до нас у найкращій збереженості, і тому на даний момент найбільш часто використовуються при вирішенні ряду питань технологічних і культурно-хронологічних визначень дерев'яного посуду племен бронзи. О. А. Дудін відзначає, що «розміри окуть коливаються від мініатюрних, близько 2 x 4 см до більших 9 x 6 см; деталі кріплення окуть — металеві гвіздки або заклепки (від 5 до 10 см); за формою накладки, як правило, діляться на прямокутні та фігурні, іноді знаходять скобочки» [14, с. 125].

Ці елементи викликають жваву дискусію серед дослідників щодо їх призначення. На даний момент стосовно цього питання існують кілька основних точок зору. Метал міг використовуватися для скріплення окремих частин виробу чи як прикраса, або ж мати певне семантичне значення. Так, Є. К. Максимов припускає, що платівки застосовувалися з утилітарною метою — для лагодження тріснутого посуду, на противагу чому В. В. Отрощенко та І. Ф. Ковальова вважають, що посудини з накладками використовувалися у жрецькій практиці [1, сс. 120 — 122; 5; 25, с. 30]. О. А. Дудін вказує, що функції накладок декоративні, але питання про їх семіотичне навантаження відкрите і його вирішення залежить безпосередньо від вирішення питання про призначення дерев'яних посудин [14, с. 126]. В. В. Циміданов, зазначає, що посудини з окуттям в ямній, полтавкінській, донецькій катакомбній та синташтинській культурах індикатором соціального статусу не були, на відміну від зрубної КІС. Автором також було відзначено, що поховання, де виявлені дерев'яні посудини без накладок, також підкреслено неординарні, як і з накладками, але накладки знаходилися виключно в багатих похованнях [10, сс. 143 — 144].

Виклад основного матеріалу. Джерельна база нашого дослідження складається з 51 поховання, в яких містилось 53 дерев'яні ємності. Під час її створення до вибірки були залучені різні за інформативністю джерела. Оскільки деревина є матеріалом, який погано зберігається у землі, то частина знахідок дійшла до нас у вигляді характерного тліну на дні могили. В 18 випадках збереженість артефакту не дозволяє чітко говорити про його початкову форму та відповідно визначати функціональне призначення. Але ці поховання були залучені до нашого дослідження з метою встановлення території розповсюдження дерев'яного посуду. Картографування знахідок показало, що відповідні артефакти були присутні в межах усього ареалу побутування інгульської катакомбної культури (рис. 1).

Типологічно проаналізовані артефакти розподіляються згідно з класифікацією, розробленою нами для дерев'яного посуду доби бронзи (табл. 1). Серед предметів, форма яких визначається добре, 25 належать до відділу чаша-миска (в публікаціях можна зустріти обидві назви, однак вони відповідають не морфологічним, а функціональним характеристикам та описують глибокі напівсферичні ємності з округлим дном та округлими стінками), чотири — до відділу таць (більш розповсюдженими є назви «блюдо» або «піднос», але морфологічно вони стосуються

однакових за формою предметів: широких посудин з плоским дном та невисокими бортиками), три — до відділу банок (куди входять різні за розмірами посудини з плоским дном та прямими стінками). По одному екземпляру представлені корзина, шкатулка та ківш. Очевидно, що ці предмети мали різне функціональне призначення, отже їх роль у поховальній обрядовості також різнилась.

Табл. 1. Класифікація дерев'яного посуду доби бронзи за морфологічними ознаками

Розділ	Категорія	Група	Відділ	Тип
Речове джерело	Дерев'яний посуд	I. Ємність	ТА. Таця	а) таця овальна в плані б) таця прямокутна в плані
			ЧМ. Чаша-миска	а) чаша-миска зі звуженими до вустя вінцями б) чаша-миска з розширеними до вустя вінцями
			БА. Банка	а) з прямими стінками б) з округлими стінками
			КО. Корзина	корзина
			ШК. Шкатулка	шкатулка
			II. Столове приладдя	КІ. Ківш
		ЛО. Ложка		ложка
		КР. Кришка		а) кришка дисковидна в плані б) кришка підпрямокутна в плані

Найбільш численним відділом посуду виявляється чаша-миска. Показово, що серед 24 поховань, які містили відповідні артефакти, 10 (42 %) походять з території так званого Молочанського соціального центру (села Виноградне та Заможне Токмакського району Запорізької області). Неординарність поховань з цих курганів неодноразово підкреслювалась різними авторами [26, с. 59; 27, с. 135]. На нашу думку, їх слід розглядати окремо, оскільки виділеність обряду в даному випадку пов'язана не з ознакою «дерев'яний посуд», а відбиває особливості комплексу. У 9 випадках чаші-миски з басейну р. Молочної були знайдені у похованнях, відзначених ознакою «моделювання черепа», ще в одному випадку череп був відсутній, а дерев'яна чаша знаходилась на його місці (Виноградне к. 3, п. 24). Три поховання були парними та містили кістяки дорослих (Виноградне к. 33, п. 4; Заможне к. 7, п. 4; Заможне к. 7, п. 4). Для одного з них уточнюється, що пара складалася з чоловіка та жінки. Ще одне поховання було колективним та містило останки чотирьох людей: кістяки двох дорослих, один кістяк без черепа та череп дитини (Виноградне к. 8, п. 1). У одному випадку до поховання було вміщено дві чаші-миски (Заможне к. 7, п. 4). Цікаво, що керамічний посуд одночасно з дерев'яним було знайдено лише у п'яти похованнях. Тому говорити, що дерев'яний посуд виконував особливе призначення, на нашу думку, потрібно з обережністю. Ймовірно, в певних випадках він слугував заміником керамічних виробів. Важливе значення для встановлення функціонального призначення дерев'яних чаш-мисок з даного комплексу є знахідки жовтої рослинної маси в похованні 1 кургану 8 біля с. Виноградне, що не дозволяє визначити чашу-миску виключно як посуд для пиття або як ємність для певного ритуального напою.

Серед інших 14 поховань інгульської катакомбної культури, які супроводжувались дерев'яними чашами-мисками, немає жодного випадку моделювання черепа. В двох випадках кістки похованого лежали так званим «пакетом» (Головківка к. гр. V, к. 6, п. 10; Дубова Могила п. 3), в одному випадку поховання було

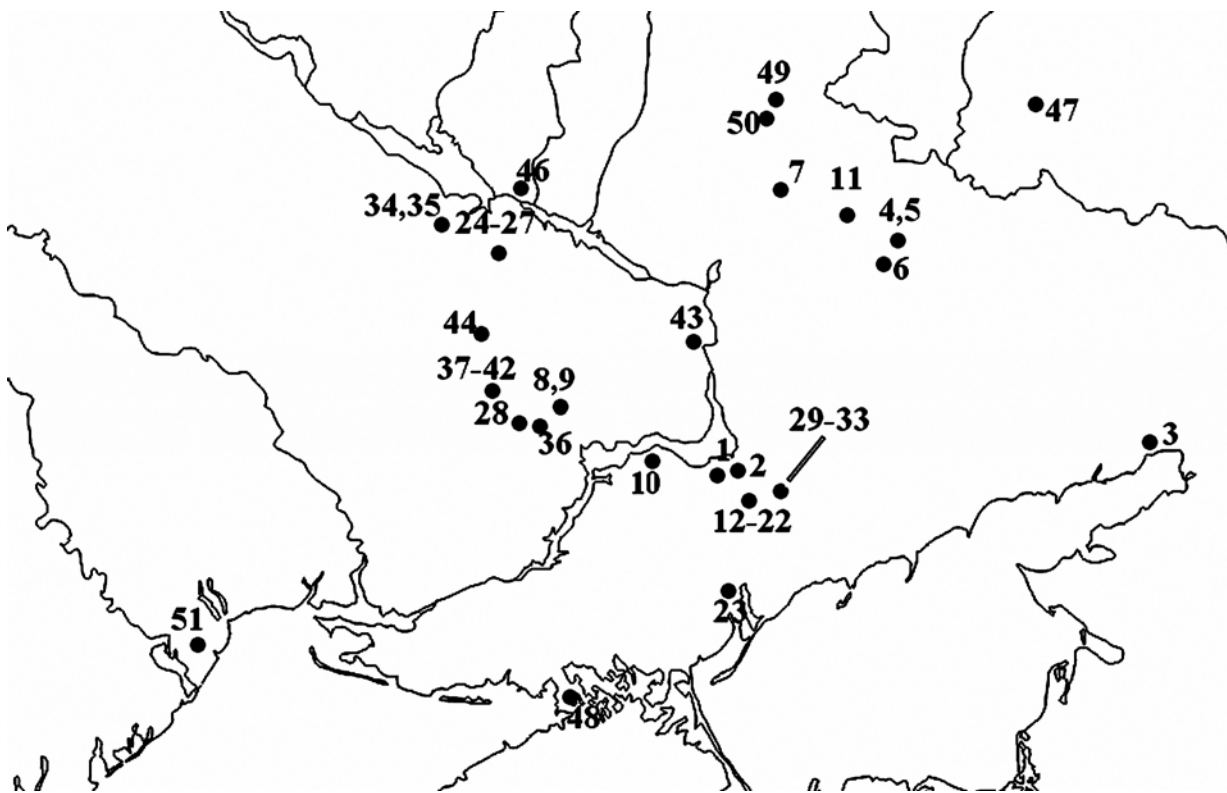

Рис. 1. Карта розповсюдження поховань

інгульської катакомбної культури з дерев'яним посудом

1. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (п. 17, к. 1 «Висока могила»).
2. Барвинівка Михайлівського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 7).
3. Бессергенівка Неклиновського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 10, к. 8, гр. III).
- 4 – 5. Благодатне Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 11, к. 13, гр. IV; п. 2, к. 10, гр. IV).
6. Богданівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 5, к. 12, гр. 3).
7. Бузівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 7, к. 1).
- 8 – 9. Бурлацьке Криворізького р-ну Луганської області (п. 3, к. 3; п. 4, к. 3).
10. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 3, к. 185, мог. Мамай-гора).
11. Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 4, к. 10).
- 12 – 22. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл. (п. 1, к. 12; п. 1, к. 8; п. 24, к. 3; п. 35, к. 3; п. 36, к. 3; п. 4, к. 33; п. 3, к. 33; п. 7, к. 4; п. 7, к. 8; п. 8, к. 4; п. 1, к. 12).
23. Володимирівка Акимівського р-ну Запорізької обл. (п. 20, к. 1 «Великий курган»).
- 24 – 27. Голоківка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (п. 10, к. 6, гр. V; п. 2, к. 8, гр. IV; п. 2, к. 23, гр. VI; п. 9, к. 8, гр. IV).
28. Дем'янівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 3, к. 1 «Дубова Могила»).
- 29 – 33. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 7; п. 3, к. 6; п. 4, к. 7; п. 5, к. 5; п. 7, к. 5).
- 34 – 35. Звенигородка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (п. 2, к. 1, гр. 10; п. 4, к. 1, гр. 10).
36. Зелений Гай Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. (п. 14, к. 1, гр. 1).
- 37 – 42. Кривий Ріг, м. Дніпропетровської обл. (п. 16, к. 1 «Царева могила»; п. 2, к. 2, гр. «Довга могила»; п. 3, к. 2, Курганна група в районі окислених відвалів ПдГЗК; п. 4, к. 1 могильника «Рибасово II»; п. 5, к. «Ремонтирська могила»; п. 8, к. 1 могильника «Рибасово II»).
43. Малозахарине Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 6, к. 1).
44. Недайвода Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. (п. 16, к. 1, гр. «Три брати»).
45. Новопетрівка Новоодеського р-ну Миколаївської обл. (п. 7, к. 2, гр. I).
46. Петрашівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. (п. 13, к. 1).
47. Преображенне Сватівського р-ну Луганської обл. (п. 10, к. 1).
48. Рисове Красноперекопський р-н, Крим (п. 12, к. 9).
49. Терни Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 3, к. 4, к. гр. II «Довга Могила»).
50. Шандрівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 4, к. 3).
51. Яськи Біляївський р-ну, Одеської обл. (п. 12, к. 2)

кенотафом та не супроводжувалось іншим інвентарем (Вербки к. 10, п. 4). Одне поховання було парним та містило скелет підлітка, череп, кістки ребер та хребці дорослого чоловіка. Серед інших поховань одне було дитячим та вміщувало скелет особи молодшої 10 років (Рисове к. 9, п. 12), всі інші являли собою могили дорослих, статеві визначення відсутні. Керамічний посуд був присутній лише в одному похованні (Благодатне к. гр. IV, к. 10, п. 2), ще в трьох знаходився необпалений посуд та посуд з остеомаси. Вміст посуду визначається лише в одному випадку — в похованні 12 кургану 9 біля с. Рисове всередині знаходився астрагал вівці.

Цікавою особливістю дерев'яних чаш-мисок інгульської катакомбної культури є відсутність металевих пластинок-окуть, широко розповсюджених у відповідному посуді інших культур доби бронзи. Лише на одній чаші були бронзові скоби, які скріплювали посудину у місці давнього зламу (Рисове к. 9, п. 12).

Таким чином, неможливо стверджувати, що дерев'яні чаші-миски відігравали особливу роль в обрядовості інгульської катакомбної культури. Більш ймовірним видається припущення, що вони виконували однакову роль з керамічними ємностями.

Дерев'яні таці в контексті поховань інгульської катакомбної культури представлені чотирма екземплярами (Преображенне к. 1, п. 10; Бурлацьке 84, к. 3, п. 4; Терни гр. II, к. 4 «Довга могила»; Головкивка к. гр. IV, к. 8, п. 9). Всі ці таці були знайдені пустими, тому складно говорити про їх призначення. Ймовірно, їх призначення не відрізнялося від аналогічних ємностей в інших культурах, де таці служили для перенесення м'ясних страв та різноманітних неїстівних предметів.

В трьох випадках ємності були віднесені нами до відділу «банки». Слід відзначити, що посуд цього відділу мав різні розміри та різнився за функціональним призначенням: усічено-конічна посудинка висотою 4 см з чотирма кістяними фішками всередині (Малозахар'їне, к. 1, п. 5), кругла плоскодonna баночка типу піксиди, наповнена вохрою (Заможне к. 6, п. 3), банковидна посудина висотою 13 см. Всі три поховання були впускними. Статєво-вікові характеристики присутні лише для поховання 3 кургану 6 біля с. Заможне: похований був дорослим чоловіком. Це ж поховання було відзначене обрядом моделювання черепа, але належність поховання до Молочанського комплексу не дозволяє говорити про зв'язок ознаки «дерев'яний посуд» з цим обрядом.

Поодинокі знахідки корзини (Шандрівка к. 3), ковша (Бурлацьке 84, к. 3, п. 3) та шкатулки (Володимирівка, Великий курган, п. 20) не дозволяють провадити реконструкцій їх ролі у поховальній обрядовості, але є важливими з точки зору визначення господарської діяльності носіїв інгульської катакомбної культури.

Таким чином, дерев'яний посуд інгульської катакомбної культури представлений чашами-мисками, тацями, банками, корзинами, ковшами та скриньками. Найбільший відсоток серед знахідок у поховальних пам'ятках припадає на чаші-миски, майже половина з яких була вміщена до поховань з басейну р. Молочна. Оскільки всі поховання Молочанського комплексу відрізнялись яскравістю поховального обряду (зокрема, високим відсотком модельованих черепів), то вважається недоцільним поширювати висновки, зроблені на їх основі, на весь масив поховань інгульської катакомбної культури. Аналіз поховального контексту не дозволяє визначити підвищену роль дерев'яного посуду цих типів та говорити про його зв'язок з певним прижиттєвим статусом або рангом померлого. Характерною рисою дерев'яного посуду інгульської катакомбної культури є відсутність металевих пластинок-окуть, що кріпились на вінця посудини та широко представлені для

інших культур доби бронзи. Перспективним вважається подальше порівняльне вивчення традиції вміщення дерев'яного посуду до поховань інгульської катакомбної культури у порівнянні з іншими культурами доби бронзи для виявлення її витоків та еволюції.

Бібліографія

1. Максимов Е. К. Памятник эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области / Е. К. Максимов // Труды Саратовского областного музея краеведения. — Саратов : Изд-во «Коммунист», 1956. — Вып. I. — С. 115 — 123.
2. Чередниченко Н. Н. Срубная культура / Н. Н. Чередниченко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 44 — 82.
3. Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) : учебное пособие / И. Ф. Ковалева. — Д. : Изд-во ДГУ, 1981. — 78 с.
4. Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. — Д. : Изд-во ДГУ, 1983. — 100 с.
5. Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / В. В. Отрощенко // Проблемы археологии Поднепровья. — Д. : Изд-во ДГУ, 1984. — С. 89 — 93.
6. Отрощенко В. В. Традиции изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы / В. В. Отрощенко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Междунар. конф., посв. памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 71 — 72.
7. Пятых Г. Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья / Г. Г. Пятых // СА. — 1984. — № 2. — С. 146 — 154.
8. Ляшко С. Н. Деревообрабатывающее ремесло эпохи бронзы / С. Н. Ляшко // Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. — К. : Наукова думка, 1994. — 189 с.
9. Литвиненко Р. А. Деревянная посуда культуры Бабино / Р. А. Литвиненко // ДАС. — Вып. 11. — Донецк, 2004. — С. 20 — 54.
10. Цимиданов В. В. Загадки срубных чаш / В. В. Цимиданов // Донская археология. — 2000. — № 3 — 4. — С. 142 — 148.
11. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. — Донецк, 2004. — 204 с.
12. Федоров В. К. Костяные ложечки и деревянная посуда кочевников в культе Сомы/Хаомы / В. К. Федоров // Золотые олени Евразии. — СПб. : Славия, 2001. — С. 52.
13. Федоров В. К. О предназначении деревянных сосудов ранних кочевников Южного Урала, украшенных драгоценными обкладками / В. К. Федоров // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время. — Уфа, 2006. — С. 46.
14. Дудин А. А. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период / А. А. Дудин // Vita antiqua. Збірка наукових статей. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. — № 7 — 8. — С. 123 — 129.

15. Дудин А. А. К вопросу о функциональном назначении деревянных чаш ранних кочевников степей Восточной Европы (IX – VII вв. до н. э.) / А. А. Дудин // ССПК. – Запоріжжя, 2009. – Т. XV. – С. 34 – 36.
16. Дудин А. А. Культ Сомы и археологические реалии в степях восточной Европы в первой трети I тыс. до н. э. / А. А. Дудин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 15 – 21.
17. Королькова Е. Ф. Ритуальные чаши с зооморфным декором в культуре ранних кочевников / Е. Ф. Королькова // Скифы Северного Причерноморья в VII – IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). – Тез. докл. междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. Б. Н. Гракова. – М. : ИА СОРАН, 1999. – С. 58 – 61.
18. Братченко С. Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III тис. до н. е.) / С. Н. Братченко, С. М. Санжаров. – Луганськ : Вид-во СНУ, 2001. – 108 с.
19. Махортых С. В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С. В. Махортых. – К. : Шлях, 2005. – 379 с.
20. Писларий И. А. Деревообработка в эпоху бронзы в Донецкой лесостепи / И. А. Писларий // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы : Тез. докл. науч. конф. – Донецк, 1979. – С. 20 – 21.
21. Мыськов Е. П. Погребения срубной культуры Ерзовского курганного могильника / Е. П. Мыськов // Древности волго-донских степей. – Волгоград, 1990. – Вып. 1. – С. 42 – 57.
22. Антонов А. Л., Отрощенко В. В. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти / А. Л. Антонов, В. В. Отрощенко // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 18 – 29.
23. Шилов Ю. А. Прародина ариев : история, обряды и мифы / Ю. А. Шилов. – К. : СИНТО, 1995. – 744 с.
24. Медведев А. П. Об атрибуции «жреческих» погребений у ираноязычных народов III – I тысячелетий до н. э. / А. П. Медведев // Исторические записки : науч. тр. ист. фак. Воронеж. гос. ун-та. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1997. – Вып. 2. – С. 165 – 171.
25. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) : учебное пособие / И. Ф. Ковалева. – Д. : Изд-во ДГУ, 1989. – 89 с.
26. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К. : Шлях, 2005. – 412 с.
27. Шапошникова О. Г. Ингульская катакомбная культура (ареал и вопросы периодизации) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.) : Докл. науч. конф. – Тирасполь, 2002 – С. 135 – 136.

Минакова Е. В.

Деревянная посуда из погребений ингульской катакомбной культуры

В статье идёт речь о находках деревянной посуды в погребениях ингульской катакомбной культуры. Приводится историографический обзор различных аспектов изучения проблематики. База исследования состоит из 51 погребения, которые содержали чаши-миски, блюда-подносы, банки, корзину, ковш и шкатулку. Анализируется погребальный контекст находок.

*Minakova K. V.***Wooden utensils from burials of Ingul Catacomb Culture**

The article deals with the findings of the wooden utensils in the graves of Ingul Catacomb culture. The various aspects of study of the problem are presented. The research was conducted on the base of 51 burials that contained bowls, trays, jars, basket, bucket and box. Funerary context of findings is analyzed.

*Тихомолова И. Р.***КУРГАН «МОГИЛА ДОЛОСАНКА» В НАДПОРОЖЬЕ**

В 1989 г. экспедицией ЗКМ были проведены спасательные раскопки кургана на правом берегу Днепра у с. Днепровы Хвыли Запорожского района Запорожской области [1, сс. 1 – 6, 14 – 25]. Он был расположен на водораздельном плато у истоков б. Крыловская (Кролевская, Крылова), впадающей в р. Днепр выше Вольного порога между Будилковским и Лишним (рис. 1, 1). На топографической карте 1865 г. здесь обозначена цепочка курганов, из которых к началу раскопок сохранился только один. Он соотносится с насыпью, помеченной как «Могила Долосанка». К началу исследований курган имел овальную в плане и сегментовидную в разрезе форму, высоту 1,2 м от уровня современной поверхности, диаметр 45 x 54 м, распахивался. Насыпь повреждена при строительстве дороги – центр и северо-западная половина нарушены выборкой грунта, восточную половину кургана пересекает траншея. Древний горизонт зафиксирован на уровне 0,7 – 0,8 м от репера*, лессовидный материк залегал на глубине 1,5 – 2,1 м. В кургане исследовано два погребения БМСК – 1 и 2, три жертвенных места – 1, 2, 3 (рис. 1, 2).

Жертвенное место 1 (рис. 1, 2). Сооружено в центральной части кургана на глубине 0,52 – 0,61 м. Поверх слоя серо-зеленой глиняной облицовки насыпи на площади 8 x 3,5 м были рассеяны фрагменты керамики, присыпанные прокаленной землей и углями. Отмечены находки мелких обломков обожженных костей животных. Следы горения на месте отсутствовали.

Сосуд. Лепной сосуд с намеченным ребром, стенками, резко сужающимися к плоскому дну. Фрагментирован, сохранился невыразительный обломок ребра, восстанавливается придонная часть сосуда, большинство обломков имеет старые сколы. Поверхность светло-коричневого цвета, небрежно заглажена, носит следы длительного использования. Черепок массивный, излом темный. По ребру проходит налепной уплощенный валик с подтреугольными вдавлениями. Высота сохранившейся части сосуда – 14 см, диаметр наибольшего расширения – 16 см, диаметр днища – 12 см.

Жертвенное место 2 (рис. 2, 1). Находилось в восточном секторе насыпи, в 18,5 м к востоку-северо-востоку от репера. В предматериковом сутлинке на глубине 1,62 м обнаружены кости мелкого рогатого скота. На площади 0,35 x 0,3 м расчищены 4 челюсти, 3 обломка челюстей, 16 фрагментов костей конечностей, 1 копыто, залегавшие в затечном грунте в два слоя, внаброску.

* В дальнейшем все глубины и расстояния, кроме особо оговоренных, даны от репера – наиболее высокой точки насыпи.

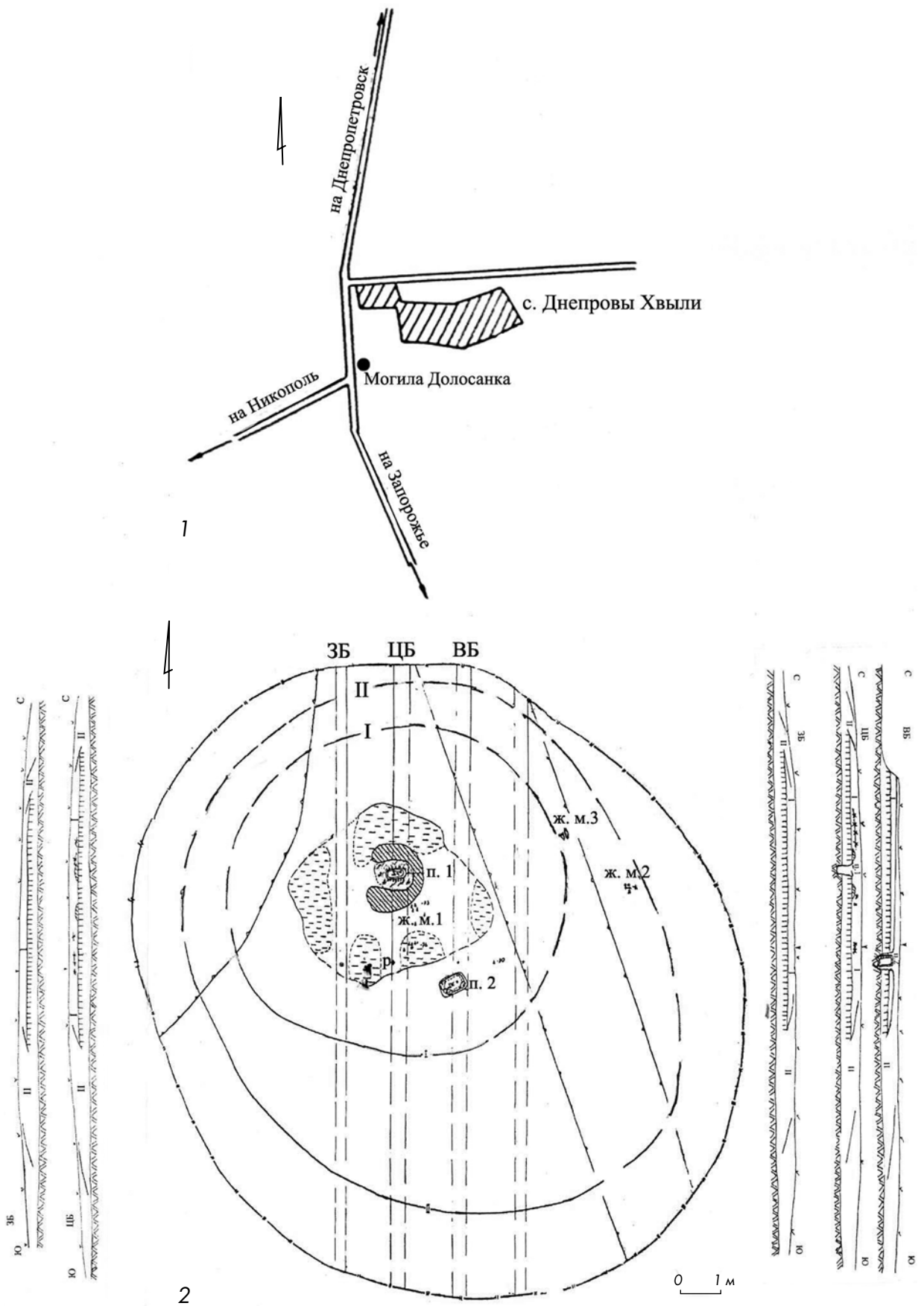

Рис. 1. Курган «Могила Долосанка»: 1 – ситуационный план расположения кургана, 2 – общий план и профили бровок

Жертвенное место 3 (рис. 2, 2). В северо-восточном секторе насыпи на дне строительной траншеи была обнаружена верхняя часть гранитной плиты, сломанной экскаватором. Рядом, в 16,5 м к северо-востоку от репера, зафиксирована *in situ* нижняя половина этой плиты. Она находилась в вертикальном положении, была ориентирована с северо-запада на юго-восток. Скол на уровне 1,45 м, выше дна траншеи, основание — на глубине 1,85 м, в материке. У ее подножья, под сломанной верхушкой залегал раздавленный череп быка, обращенный глазницами на юго-восток. Верхняя часть его расчищена на дне траншеи на уровне 1,68 м, фрагменты и отпечатки костей встречаются ниже, в затечном грунте, до глубины 1,85 м. Отдельные обломки костей, в том числе фрагмент рога и три фрагмента конечностей, обнаружены в отвалах траншеи. Череп находился у подножья плиты *in situ*, был нарушен при рытье траншеи, но не перемещен. Плита имела уплощенную форму с подовальным верхним и неправильно-прямоугольным нижним краем, размеры — 0,98 x 0,55 x 0,27 м.

Погребение 1 — основное, БМСК (рис. 2, 3). Находилось в центральной части кургана в 7 м к северу от репера. Опущено с древнего горизонта, над ним сооружена первая насыпь. Выброс из погребения лежал на древнем горизонте полукругом, открытым на запад, охватывая камеру с трех сторон. Яма имела подпрямоугольную со скругленными углами по верхнему и овальную по придонному контуру форму, была вытянута с востока-северо-востока на запад-юго-запад. Стенки наклонные, размеры по дну — 1,48 x 0,87 м, общая глубина — 1,33 м, дно ровное на отметке 2,13 м. Камера была заполнена темно-коричневым плотным грунтом. Перекрытие состояло из шести деревянных плах шириной 11 — 15 см, уложенных поперек камеры на ее края. Внешняя поверхность плах была обожжена. Сверху вся конструкция была накрыта слоем камыша, тлен прослеживался на площади 2,9 x 2,5 м.

Погребенный, взрослый человек, лежал в скорченном на левом боку положении головой на восток с небольшим смещением к юго-востоку. Обе руки были согнуты в локтях, кисть левой — находилась у таза, кисть правой — перед лицом. Ноги согнуты под острым углом в тазобедренных и коленных суставах. У южной стенки камеры перед грудью погребенного стоял лепной сосуд. Под костями и сосудом сохранились слабые следы коричневого тлена подстилки.

Сосуд* (рис. 2, 4) Лепной острореберный сосуд горизонтальных пропорций. Край венчика уплощен, хорошо выраженное ребро расположено в верхней половине, стенки резко сужаются к плоскому днищу с закраиной. Гладкий налепной валик охватывает сосуд под венчиком, такой же валик, подтреугольной в разрезе формы, проходит по ребру. Поверхность сосуда желтовато-коричневого цвета, заметны следы нагара. Черепок в изломе темный, массивный, слоится. Изнутри сосуд заглажен горизонтально направленным гребенчатым штампом. Наружная поверхность гладкая, на небольшом участке под ребром сохранились слабые отпечатки разнонаправленного гребенчатого штампа. Высота сосуда — 18 см, диаметр по венчику — 22 см, диаметр по ребру — 25 см, диаметр днища — 12 см.

Погребение 2 — впускное, БМСК (рис. 2, 5). Находилось в центральной части кургана в 3,5 м к востоку-юго-востоку от репера. Опущено с глубины

* В тексте и иллюстрациях отчета 1989 г. перепутаны сосуды из погребений 1 и 2. Исправления в статье внесены на основе полевой документации: в полевом дневнике сосуд из погребения 1 описан как «острореберный с двумя валиками», а в погребении 2 указана находка «сосуда украшенного валиком с ногтевыми вдавлениями», что подтверждается фотографией погребения 2, где отчетливо виден на сосуде валик с ногтевыми вдавлениями.

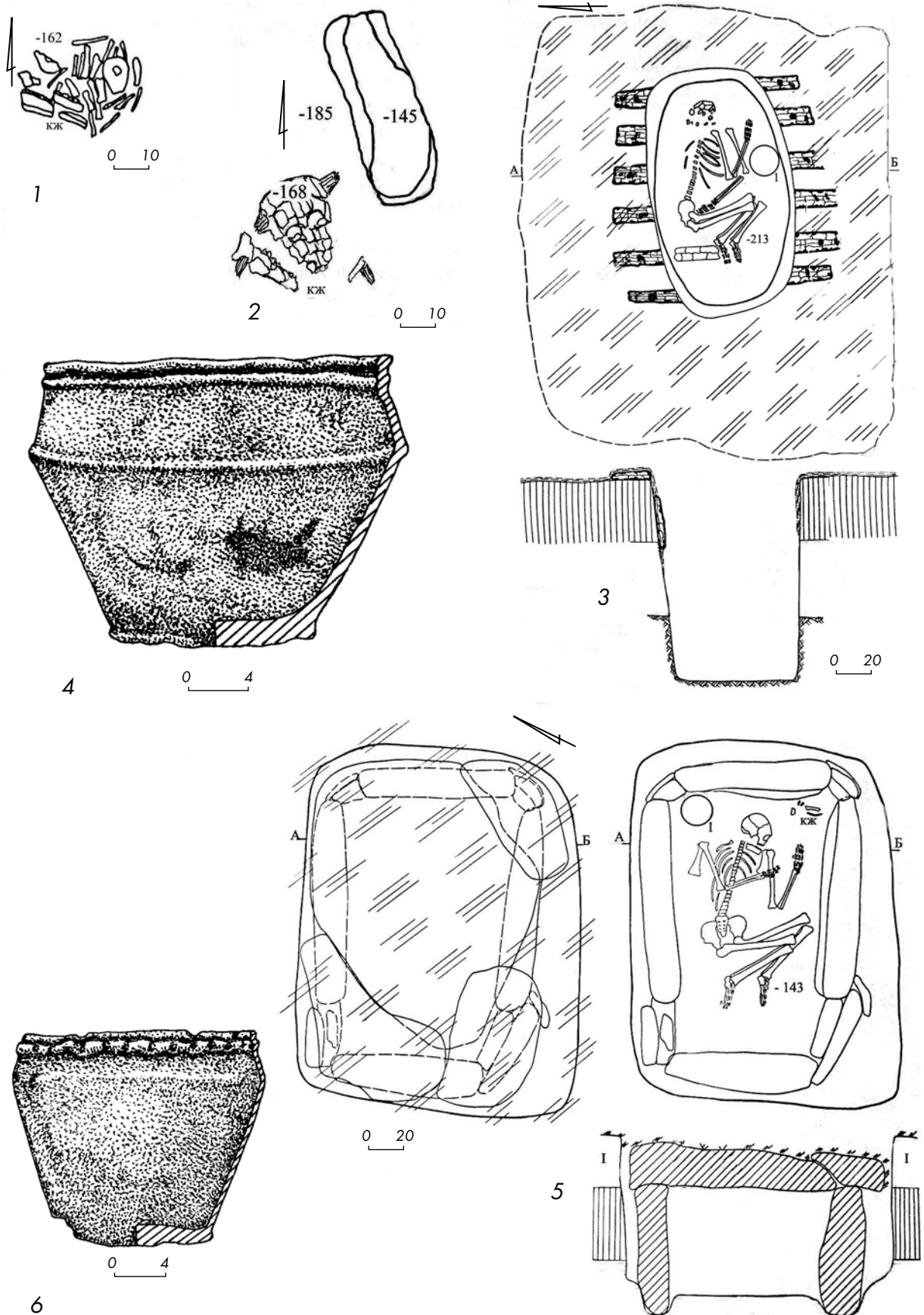

Рис. 2. Курган «Могила Долосанка». 1 – план жертвенного места 2;
 2 – план жертвенного места 3; 3 – план и разрез погребения 1;
 4 – сосуд из погребения 1; 5 – план и разрез погребения 2; 6 – сосуд из погребения 2

0,53 м — края первой насыпи кургана. Совершенно в каменном ящике, установленном в могильной яме подпрямоугольной формы со скругленными углами, отвесными стенками, вытянутой с северо-востока на юго-запад. Размеры камеры по дну — 2,15 x 1,56 м, прослеженная глубина — 1,02 м, дно — на уровне 1,43 м от репера. Каменный ящик был размещен ближе к северной стенке ямы. Камеру заполнял светло-коричневый рыхлый грунт, между стенками камеры и ящика содержащий значительное количество материковой глины и мелких камней. Внешние контуры ящика повторяли подпрямоугольную форму камеры. Внутреннее пространство имело подтрапециевидную форму, размеры — 1,53 x 0,95 x 0,6 м. Стенки ящика были сложены из четырех крупных плит, поставленных на ребро и состыкованных между собой, для его сооружения был использован светлый гранит. Углы укреплялись выкладкой из 3 — 4-х небольших обломков, заполнявших промежутки и завершавших конструкцию. Основания продольных плит были погружены в канавки глубиной 7 — 10 см, поперечные стенки установлены на дно камеры. Продольные плиты имели размеры 1,23 x 0,71 x 0,18 м и 1,18 x 0,75 x 0,26 м; поперечные — 0,9 x 0,68 x 0,18 м и 0,84 x 0,65 x 0,23 м. Для углов использовались камни размерами 0,6 x 0,3 м; 0,5 x 0,2 м; 0,12 x 0,4 м. Перекрытие состояло из крупной плиты, уложенной вдоль ящика и опирающейся на его стенки, и трех уплощенных обломков, закрывавших просветы. Они опирались на стенки ящика и края основной плиты. Размеры плит — 1,75 x 1,3 x 0,25 м; 1,1 x 0,69 x 0,28 м; 0,8 x 0,49 x 0,23 м; 0,7 x 0,4 x 0,8 м. В завершение камера была накрыта слоем камыша, следы которого зафиксированы на краях ямы и плитах.

Погребенный, взрослый человек, лежал в скорченном на левом боку положении, головой на восток. Руки были согнуты в локтях, кисть левой — находилась перед лицом, кисть правой — на левом плече. Ноги согнуты под прямым углом в тазобедренных суставах и под острым углом в коленных. Под погребенным прослеживались слабые следы белого тлена подстилки. В северном углу камеры, за головой погребенного, стоял лепной сосуд, в восточном углу находились ребра и позвонки животного.

Сосуд (рис. 2, б). Горшок лепной высоких пропорций с намеченным ребром и слегка прикрытым устьем. Венчик округлый, ребро расположено в верхней трети сосуда, днище плоское. Поверхность желтовато-коричневого цвета, заглажена, заметны следы нагара. Черепок в изломе темный, слоится. Под венчиком сосуд охватывает уплощенный налепной валик с ногтевыми вдавлениями. На внешней поверхности ниже ребра фиксируется небольшое пятно охры. Высота сосуда — 17 см, диаметр венчика — 18 см, диаметр по ребру — 20 см, диаметр днища — 11 см.

В сооружении кургана выявлены два строительных периода, связанные с погребениями 1 и 2 эпохи бронзы (рис. 1, 2). Первая насыпь была возведена в два приема над погребением 1. Камышовый настил над камерой, материковый выброс и площадка вокруг него на уровне древнего горизонта были накрыты слоем плотного темно-коричневого гумусированного грунта с включениями предматерикового суглинка и материка. Первый этап формирования кургана площадью 14,5 x 16 м и высотой 0,3 м завершила облицовка насыпи тонким слоем серо-зеленой глины. На вершине и восточной поле его над погребением 1 было сооружено жертвенное место 1. Спустя определенный промежуток времени, в течение которого облицовка оплыла, строительство насыпи было закончено

досыпкой из такого же плотного темно-коричневого грунта, доведшей высоту кургана до 0,6 м, а диаметр до 27 м (рис. 1, 2). В юго-восточный сектор сформированной первоначальной насыпи было впущено погребение 2. Над ним совершена досыпка из рыхлого желтовато-коричневого суглинка, полностью перекрывшая курган, сместившая его центр и увеличившая площадь в юго-восточном направлении. Выборка грунта для нее производилась вокруг первой насыпи, за ее пределами древний горизонт отсутствовал, и вторая насыпь покоилась на предматериковом суглинке. Уровень залегания его здесь понижен на 0,3 – 0,4 м. В результате, после завершения второго строительного периода, курган приобрел овальную, вытянутую на юго-восток, форму, диаметр – 36 x 44 м, высоту – более 0,8 м от уровня древнего горизонта. Состояние насыпи не позволяет проследить стратиграфию и конструктивные особенности устройства жертвенных комплексов 2 и 3, достоверно связать их с конкретным погребением. Планиграфия дает основания предполагать, что установка менгира и принесение в жертву головы и конечностей быка, могли быть произведены у подножия первоначальной насыпи и входить в цикл обрядовых действий, посвященных погребенному 1. Жертвенное место 2 возникло после сооружения досыпки над погребением 2. Размеры и форма кургана к началу раскопок были обусловлены последствиями эрозийных процессов и проведения сельскохозяйственных и строительных работ.

Погребения 1 и 2 из кургана «Могила Долосанка» принадлежат к кругу памятников Надпорожья, культурно-хронологическая интерпретация которых вызывала разногласия у исследователей [2, сс. 57 – 63; 3]. В отчете 1989 г. они были отнесены к сабашиновской культуре в соответствии с преобладавшим на то время пониманием ее как этапа срубной культуры [4, с. 94]. Выделение в процессе изучения сабашиновской и бережновско-маевской культур изменило ситуацию [3; 5, сс. 15 – 17]. Сооружение досыпки над впускным погребением, подпрямоугольная форма и размер могильных ям, средняя степень скорченности и восточная ориентация погребенных, наличие подстилки, сосуды, ребра животного в качестве напутственной пищи современными исследователями рассматриваются как признаки отвечающие основным характеристикам не сабашиновской, а БМСК [6, сс. 164 – 166; 7, сс. 19 – 21]. Типичное для сосудов БМСК сочетание форм, приемов изготовления и орнаментации, присущих как КМК, так и срубной культуре, демонстрирует керамика из погребений и жертвенного комплекса 1 [6, сс. 164 – 165], особенно ярко это проявляется в острорезном сосуде погребения 1. Сходство сосуда из жертвенного места 1, связанного с погребением 1, и сосуда из погребения 2, возможно указывает на небольшой временной разрыв между погребениями. На месте одной из разрушенных насыпей, рядом, было исследовано погребение БМСК в каменном ящике [9]. Сложные элементы погребального обряда и выразительные жертвенные комплексы, установка менгира свидетельствуют о социальной значимости погребенных в кургане «Могила Долосанка» [6, с. 166; 8, сс. 17 – 18].

Библиография

1. Тихомолова И. Р. Отчет о раскопках и разведках на территории Запорожской области в 1989 году / И. Р. Тихомолова // Архів ІА НАНУ. — Спр. 23761.
2. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху бронзы / И. Н. Шарафутдинова. — К. : Наукова думка, 1982. — 160 с.

3. Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности / В. В. Отрощенко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тез. докл. конф. — Запорожье, 1994. — С. 150 — 153.
4. Салий Н. Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции) / Н. Г. Салий // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К. : Наукова Думка, 1987. — С. 82 — 93.
5. Ковальова І. Ф. Маївський локальний варіант зрубної культури / І. Ф. Ковальова, С.С. Волкобой // Археологія. — 1976. — 20. — С. 3 — 17.
6. Отрощенко В. В. Вільнянські кургани в контексті генези бережнівсько-маївської зрубної культури / В. В. Отрощенко // Ляшко С. М., Попандопуло З. Х., Дровосекова О. В. // Курганні могильники Дніпрового Надпорожжя (Ясиноватое, Дніпровка, Петро-Михайловка). — Запорожье : Дикое Поле, 2004. — С. 163 — 168.
7. Ковалева І. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / І. Ф. Ковалева. — Д. : Изд-во ДГУ, 1981. — 80 с.
8. Отрощенко В. В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры / В. В. Отрощенко // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 5 — 18.
9. Тихомолова І. Р. Сосуд с солярным знаком из Надпорожжя / І. Р. Тихомолова // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2011. — № 11. — С. 108 — 112.

Тихомолова І. Р.

Курган «Могила Долосанка» в Надпоріжжі

Стаття присвячена публікації матеріалів розкопок кургану доби бронзи в Правобережному Надпоріжжі. Досліджено два поховання і три жертвовних комплекси часів бережновсько-маївської зрубної культури, які належали представникам соціально значущих верств населення.

Tihomolova I. R.

Kurgan «Tomb Dolosanka» in Nadporizhzhі

The article is devoted to the publication of material excavation Bronze Age burial mound on the Right Nadporizhzhі. Investigated two sacrificial burial complexes and three times berezhnovsko-mayivskoyi carcass culture that belonged to members of socially significant sectors of the population.

Попандопуло З. Х.

ВЕРХНЕХОРТИЦКИЙ ГРУНТОВЫЙ МОГИЛЬНИК БЕЛОЗЕРСКОГО ВРЕМЕНИ (по материалам исследований А. В. Бодянского)

В конце 1963 г. на правом берегу Днепра, в нынешнем Ленинском районе г. Запорожья, началась выборка грунта под котлован для строительства будущего завода «Преобразователь». Территория, предназначенная под строительство, находилась к югу от ул. Днепропетровское шоссе и к западу от поселка Верхняя Хортица (ныне составная часть города). Она представляла собой высокое, почти

ровное плато, ограниченное с востока небольшой глубокой балкой (современное название Волчья или Чертова), а с юга — выходами гранитных скал, расположенных над одним из рукавов древнего русла Днепра. На западе плато постепенно понижалось в сторону балки с одноименной речкой — Верхняя Хортица (старое название Канцеровская балка).

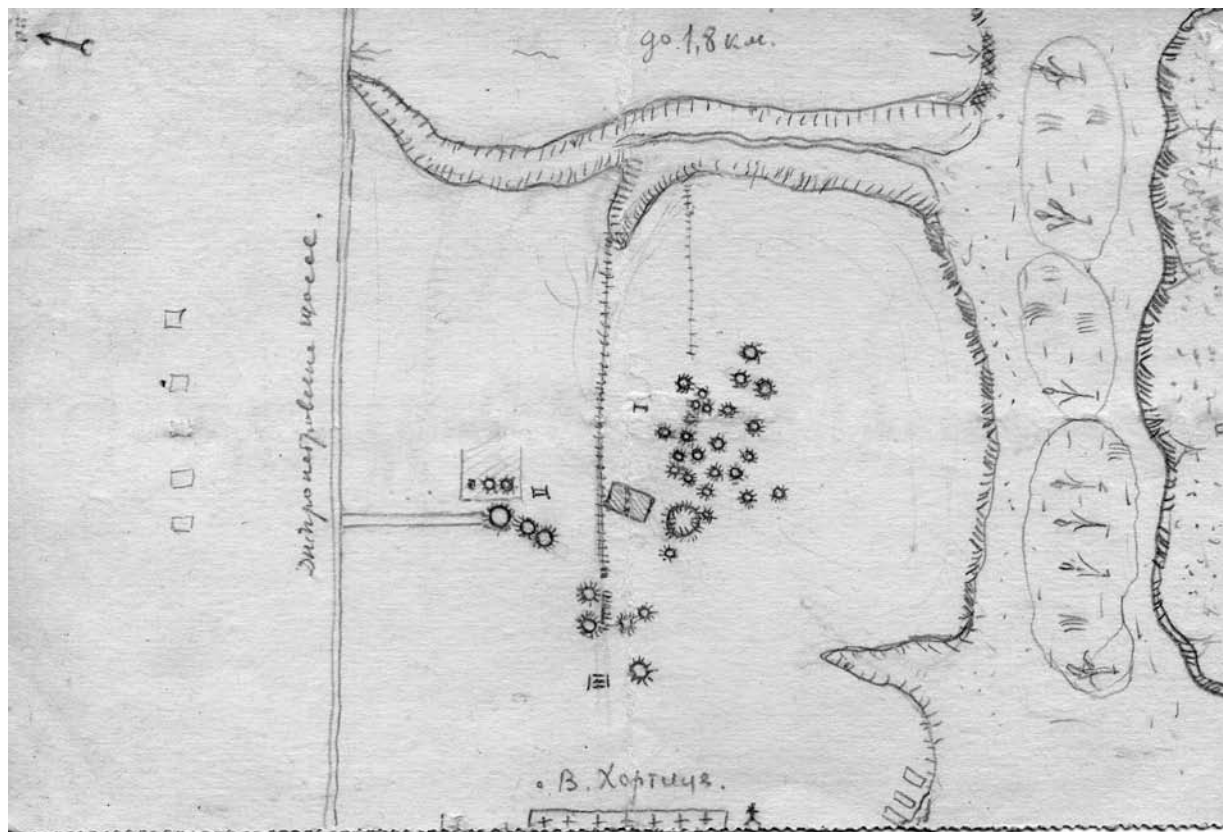

Рис. 1. Схематический план расположения Верхнехортицкого могильника (по А. В. Бодянскому)

На плато, по наблюдениям А. В. Бодянского, находились три курганных могильника — I, II, III (рис. 1). Наибольшее количество насыпей он насчитал в группе I, по его определению — 18 целых могил. Если же считать по рисунку, их было 26, всего же в трех группах помечены 36 курганов. В районе первого курганного могильника локализуется грунтовый могильник белозерской культуры, который А. В. Бодянский называл киммерийским.

Строительные работы на плато велись с конца 1963 г. по 1968 г., почти круглые сутки. Они не прерывались и зимой. Грунт выбирался автоскреперами, экскаватором и бульдозерами, что привело к невозможным утратам. Бодянскому А. В. оставалось только наблюдать за работами и успевать выхватывать из-под ножа бульдозера некоторые находки, либо, заметив могильные пятна, просить рабочих приостановить работы на этом участке, для полного исследования погребений. Не всегда эти просьбы выполнялись. Не имели результата и его обращения в Институт археологии с предложением прислать специалистов или оставить его для наблюдения над строительными работами. А в весенне-летнее время А. Бодянского, как сотрудника ИА, привлекали для проведения работ в других экспедициях. В результате чего наблюдения на могильнике приостанавливались, что тоже

приводило к утрате довольно большого пласта информации. Еще одна проблема возникла после неожиданной кончины Александра Всеволодовича. Мы не смогли получить из семьи всю коллекцию и архив Бодянского. К нам в руки (Запорожскому областному краеведческому музею) попали разрозненные дневники, записи на миллиметровой бумаге и даже клочках бумаги, и, надеемся, что большая часть инвентаря из погребений белозерского могильника. Некоторые находки из п. 45, сейчас утерянные для нас, видел и опубликовал В. В. Отрощенко [1].

Многие дневниковые записи фрагментарны, данные об исследованиях 1966 г. вообще отсутствуют. Нумерация погребений произвольная, не всегда понятна. Одни погребения обозначены арабскими цифрами, другие – римскими, у третьих – двойная нумерация. Складывается впечатление, что вначале А. Бодянский пытался разграничить погребения разной культурной принадлежности. В последний год исследований – 1968, начал присваивать им номера с цифры «1», потом спохватился и в скобках дал дополнительные, продолжающие последовательность предыдущей нумерации. Изучая записи Александра Всеволодовича, мы выяснили, что часть погребений, которые фигурируют в сквозной нумерации, относятся к другим культурно-хронологическим группам: ККИО, скифам, средневековым кочевникам. Поэтому выяснить действительное количество белозерских погребений, которые исследователь называл киммерийскими, а затем в 1968 г. идентифицировал, как «высоцкая культура», не представляется возможным. В. В. Отрощенко отметил, что, по словам А. Бодянского, их было порядка 60, мы нашли упоминания о 59 погребениях. В свое время, в кратких тезисах об этом могильнике, автор настоящей статьи дал не совсем верную оценку о количестве погребений белозерской культуры, эту оплошность мы сейчас исправили [2]. Вполне вероятно, что погребений белозерской культуры было намного больше, ведь А. Бодянскому не удалось отследить все погребения, в силу приведенных выше обстоятельств. Зачастую нет описаний целого ряда погребений, хотя в нашей коллекции имеются предметы из них с вложенными записками, фиксирующими номера погребений и год исследования, и наоборот, имеются скудные описания погребений и упоминания об инвентаре из них, но сами предметы отсутствуют. К сожалению, А. Бодянский в записях крайне редко описывал находки, ограничиваясь краткой констатацией: «корячок», «кубок», «підвіска», поэтому возникали трудности с идентификацией некоторых находок. В частности, у нас в коллекции имеются оба сосуда из п. 45, кубок и горшок, которые были завернуты в бумагу и зашифрованы, как находки из этого погребения. Однако, у В. Отрощенко зарисован совершенно другой, горшковидный сосуд, который нам не удалось идентифицировать с сосудами из нашей коллекции [1, с. 129, рис. 39]. Теперь трудно определить, как и когда была совершена ошибка. Часто приводятся привязки расположения погребений, по отношению друг к другу, но нет реперной точки, от которой производилась эта привязка. Чуть лучше ситуация, когда А. Бодянский дает привязку от самого большого кургана, который крупно начертан на его плане. Согласно этим упоминаниям, вероятнее всего, грунтовый могильник располагался к северу и северо-востоку от большого кургана, на территории, в основном, свободной от курганов. Не совсем ясна информация о некоем «киммерийском вале», который имел высоту от 0,2 до 0,3 м и был вытянут с запада на восток. На схематическом плане начертаны две линии с одинаковыми обозначениями, однако, о которой идет речь – трудно сказать (рис. 1). Кроме того, вещественных доказательств принадлежности этого вала (?)

киммерийцам, нет. При описании погребений могильника, мы сочли нужным оставить привязки А. В. Бодянского в надежде, что в будущем могут отыскаться недостающие записи. Нам известно о том, что часть его коллекции разошлась по рукам, попала к коллекционерам, в том числе и дневники.

Описание погребений и их нумерацию мы будем давать в хронологическом порядке, согласно записям в дневниках. Кроме того, мы приводим те немногочисленные и не всегда полные, чертежи, которые приведены в записях. Зачастую нарисованы только могильные ямы без костяков, хотя описание последних приводится.

Работы на территории могильника начались в конце декабря 1963 г., а уже 1 января 1964 г. были обнаружены три разрушенных бульдозерами погребения. Из дневника А. Бодянского узнаем следующее: в 50 м на север от большого кургана, на фоне светлого лесса обнаружена разрушенная бульдозером могильная яма погребения с трупосожжением (впоследствии он будет именовать его «спалення I» и часть погребений будет привязана к нему). В 4 м на восток от него находилось еще одно разрушенное погребение «женщины с ребенком». В 17 м к ЮЗ от последнего обнаружено овальное пятно, в котором было разрушенное детское погребение. К югу (расстояние не указано) от этого погребения находилась группа камней, количеством пять. Возле них с восточной стороны лежала часть верхней челюсти коня с зубами. Под камнями, в засыпке обнаружены обломки костей взрослого человека и детская челюсть. Кости смешаны, лежат на разной глубине. Могильная яма овальной формы, размерами 1,3 x 0,7 м, вытянута с севера на юг. Дно в лессе на глубине 0,4 м, а всего — 1,2 м от поверхности поля. Разграблено дочиста.

Одно из вышеупомянутых погребений получило номер 3, это следует из записи автора на бумаге, в которую были завернуты находки — «п. 3. 1.1.1964». Поскольку нумерация осмотренных и частично исследованных в этот день погребений отсутствует, отождествить погребение 3 с каким-либо из них невозможно. Мы даем лишь описание находок.

1. Подвеска бронзовая из гладкой проволоки, свернутой в 2 оборота, кончики обломаны. Диаметр изделия — 28 мм (рис. 2, 1).

2. Небольшой фрагмент гладкого венчика — 1,4 x 2 см и верхняя часть кубка — 3 x 3 см. Поверхность фрагментов коричневого цвета, лощеная (рис. 2, 2).

В дальнейшем, при описании или упоминании погребений, А. Бодянский указывает, что все они относятся к группе I.

Погребение 4 было обнаружено в лессе, на глубине 1,2 м от поверхности. Могильная яма имела овальную форму размерами 1,35 x 0,7 м. В заполнении — суглинок с отдельными включениями пачины рыжего цвета и иногда бордовой охры. Костяк взрослого человека лежал на левом боку головой на юг, глазами на запад. Руки протянуты в направлении ног, которые скорчены на 45 градусов. Между берцовыми костями и тазом лежал кубок с двумя ушками.

1. Кубок лепной с высокой прямой шейкой и приостренным по краю венчиком, слегка отогнутым наружу. В средней части шейки размещены два небольших декоративных ушка, поставленных вертикально. Тулово раздутое, биконическое. Дно небольшое плоское. Поверхность серо-черного цвета, лощеная. Высота изделия — 17,5 см, диаметры: венчика — 10,5 см, тулова — 14,5 см, дна — 6 см (рис. 2, 3).

Погребение 6 находится в 20 м на восток от погребения с кремацией I. Могильная яма овальной формы размерами 1,25 x 0,75 м, вытянута с севера на юг. Дно

на глубине 0,85 м, в лессе. Остатки костяка лежат скорченно на левом боку головой на юг. Череп повернут глазницами на запад. Руки согнуты и прижаты к лицу. Перед лицевой частью черепа лежал маленький грубой лепки черпак с ручкой с буроватым обжигом, который распался.

1. Черпак (частично реставрирован) лепной с изогнутой шейкой, выпуклым туловом, плоским на срезе венчиком. Поверхность светло-коричневого цвета, заглажена. Черепок в изломе черного цвета. Ручка отсутствует. Высота сосуда — 7,3 см, диаметры: венчика — 7 см, дна — примерно 5 см (рис. 2, 4).

Погребение III (неизвестно место обнаружения и нет описания могильной ямы), имеются находки — две спиралевидные подвески, различаются между собой размерами и плотностью завитков:

1. Подвеска спиралевидная из тонкой гладкой проволоки свернутой в 3 больших оборота. Внешний конец загибается в обратную сторону в виде крючка, внутренний — свернут еще в 3 маленьких оборота. Размеры — 36 x 43 мм (рис. 2, 6).

2. Подвеска спиралевидная из тонкой гладкой проволоки свернутой в 3 больших оборота. Внешний конец приострен, внутренний — свернут еще в 3 средней величины оборота. Размеры — 35 x 37 мм (рис. 2, 5).

Погребение IX разрушено автоскрепером. Нет сведений о местонахождении, форме и размерах могильной ямы. Отмечено только, что костяк лежал на левом боку головой на юг. Рядом с ним были обнаружены лепной черпак и височное кольцо. В коллекции музея находится только черпак.

1. Черпак одноручный с высокой изогнутой шейкой. Край венчика слегка оттянут наружу. Тулово выпуклое, дно небольшое, плоское. Между шейкой и туловом прочерчена углубленная концентрическая линия, от которой опущены продавленные палочкой косые линии. Ручка петлевидная широкая (2,6 см), в разрезе овальная. Верхняя часть возвышается над краем венчика. Поверхность темно-серого цвета, залощена. Черепок в изломе черного цвета. Высота — 10,3 см, диаметры: венчика — 10 см, тулова — 11,5 см, дна — 6 см (рис. 2, 7).

Погребения X и XI также были разрушены автоскреперами. Отмечены только положения скелетов — на левом боку с ориентацией на юг. Поскольку погребения «IX — X — XI», именно в таком порядке записаны А. Бодянским, то, вероятно, находились рядом и составляли одну семейную группу.

Погребение XII находилось в 15 м от погребения с кремацией I. Кости обнаружены на глубине 0,9 м. Погребенный лежал на правом боку головой на ЮВ, ноги сильно скорчены. Левая рука согнута и тянется к черепу. За головой, с западной стороны, находится лепной черпак. Ниже локтя левой руки лежали два бронзовых кольца. В коллекции музея этих предметов нет.

Погребение XIII находилось в 40 м к югу (от кремации ?), на глубине 0,65 м. Костяк лежал на левом боку головой на ЮВ. У берцовых костей находились обломки раздавленного черпака.

Погребение XIV обнаружено в 26 м на юг от места кремации I. Могильная яма овальной формы, размерами 1,1 x 0,6 м. Дно на глубине 0,6 м. Обнаружены обломки лепного черпака. Сообщений о костяке нет. Вероятно — кенотаф.

Погребение XV находилось в 22 м на юг от места кремации I. Могильная яма овальной формы, размерами 1,5 x 0,9 м, была вытянута с севера на юг. На дне, расположенном на глубине 0,65 м, обнаружен разрушенный грабителями костяк человека. Все кости в беспорядке. Найден обломок лепного сосуда.

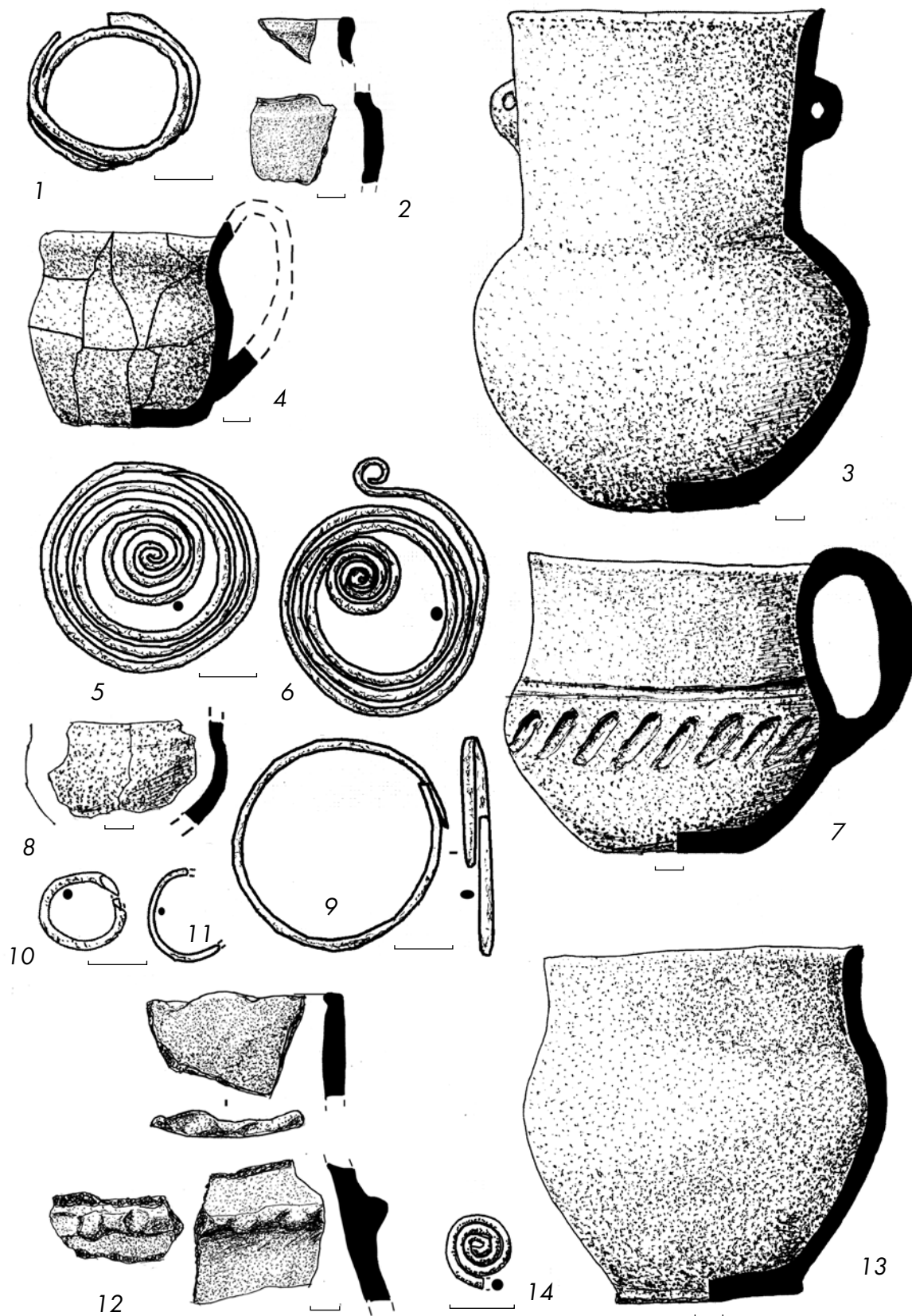

Рис. 2. Инвентарь п. 3: 1 – бронзовая подвеска, 2 – фрагменты кубка; 3 – кубок, п. 4; 4 – черпак, п. 6; 5 – 6 – бронзовые подвески, п. III; 7 – черпак, п. IX; 8 – фрагмент кубка, п. XV; инвентарь п. 21: 9 – 11 – бронзовые подвески, 12 – фрагменты сосуда; инвентарь п. 22: 13 – кубок, 14 – фрагмент бронзовой спирали

1. Фрагменты миниатюрного кубка (или черпака?) грубой лепки со слегка раздутым туловом. Поверхность фрагментов серо-коричневого цвета, в изломе — черного. Примерная высота изделия — 4 см (рис. 2, 8).

Погребение XVI было обнаружено в 33 м к северу от большого кургана на глубине 0,4 м. Над ним обнаружены три небольших гранитных камня размерами 0,35 x 0,25 м и меньше. Под ними находилась могильная яма овальной формы размерами 2,08 x 0,9 м, вытянутая с СЗ на ЮВ. Дно в лессе, на глубине 0,8 — 0,9 м от современной поверхности. В западной части ямы были обнаружены несколько кусков обожженной глины от какого-то каркаса, куски печины и угольки, а также отдельные обугленные и кальцинированные кости человека. В восточной части погребения, которая заглублена на 10 см ниже дна самой ямы, лежал гранитный камень — 0,2 x 0,25 м, под которым находился обломок ребра животного (быка или коня) без следов огня.

Погребение 21. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Имеются находки из погребения.

1. Бронзовая подвеска (либо маленький браслет). Изготовлен из узкой (2 мм) пластины с острыми концами, заходящими один за другой. Размеры изделия — 3,4 x 3,8 см (рис. 2, 9).

2. Подвески бронзовые. Одна из них изготовлена из овальной в сечении пластины (1,5 мм), концы ее обломаны. Диаметр — 1,2 x 1,3 см. От второй сохранилась ½ часть, она изготовлена из тонкой проволоки. Диаметр — 1,5 см (рис. 2, 10 — 11).

3. Фрагменты лепного сосуда (форма и размеры не восстанавливаются). Судя по наиболее выраженным обломкам, венчик был ровный с косыми вдавлениями по краю, на тулове располагался налепной валик, также украшенный вдавлениями. Поверхность коричнево-черного цвета, в изломе черепок черный (рис. 2, 12).

Погребение 22. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Имеются находки из погребения.

1. Кубковидный лепной сосуд с невысокой шейкой, приотстренным по краю венчиком, отогнутым наружу. Наибольшее расширение тулова под шейкой, ко дну стенки сужаются. Дно небольшое с закраиной. Поверхность грубо заглажена, серо-черного цвета, черепок в изломе черный. Высота сосуда — 12 см, диаметры: венчика — 11,8 см, тулова — 13 см, дна — примерно 5,5 — 6 см (рис. 2, 13).

2. Фрагмент бронзовой спиралевидной подвески изготовленной из тонкой проволоки, свернутой в 3 оборота. Размеры сохранившегося фрагмента — 9 мм (рис. 2, 14).

Погребение 23. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют.

Известна только бронзовая подвеска, изготовленная из круглой в сечении проволоки свернутой в кольцо, с заходящими один за другой концами. Диаметр изделия — 1,2 см (рис. 3, 1).

Погребение 25. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Имеются находки из погребения.

1. Бронзовые подвески из круглой в сечении толстой проволоки свернутой в кольцо с несомкнутыми концами. Корродированы, кончики обломаны. 2 штуки, диаметрами 1,3 x 1,5 см, 1,5 x 1,6 см (рис. 3, 2 — 3).

2. Невыразительные фрагменты стенок лепного сосуда. Форма и размеры не восстанавливаются.

Погребение 30. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Имеются находки из погребения.

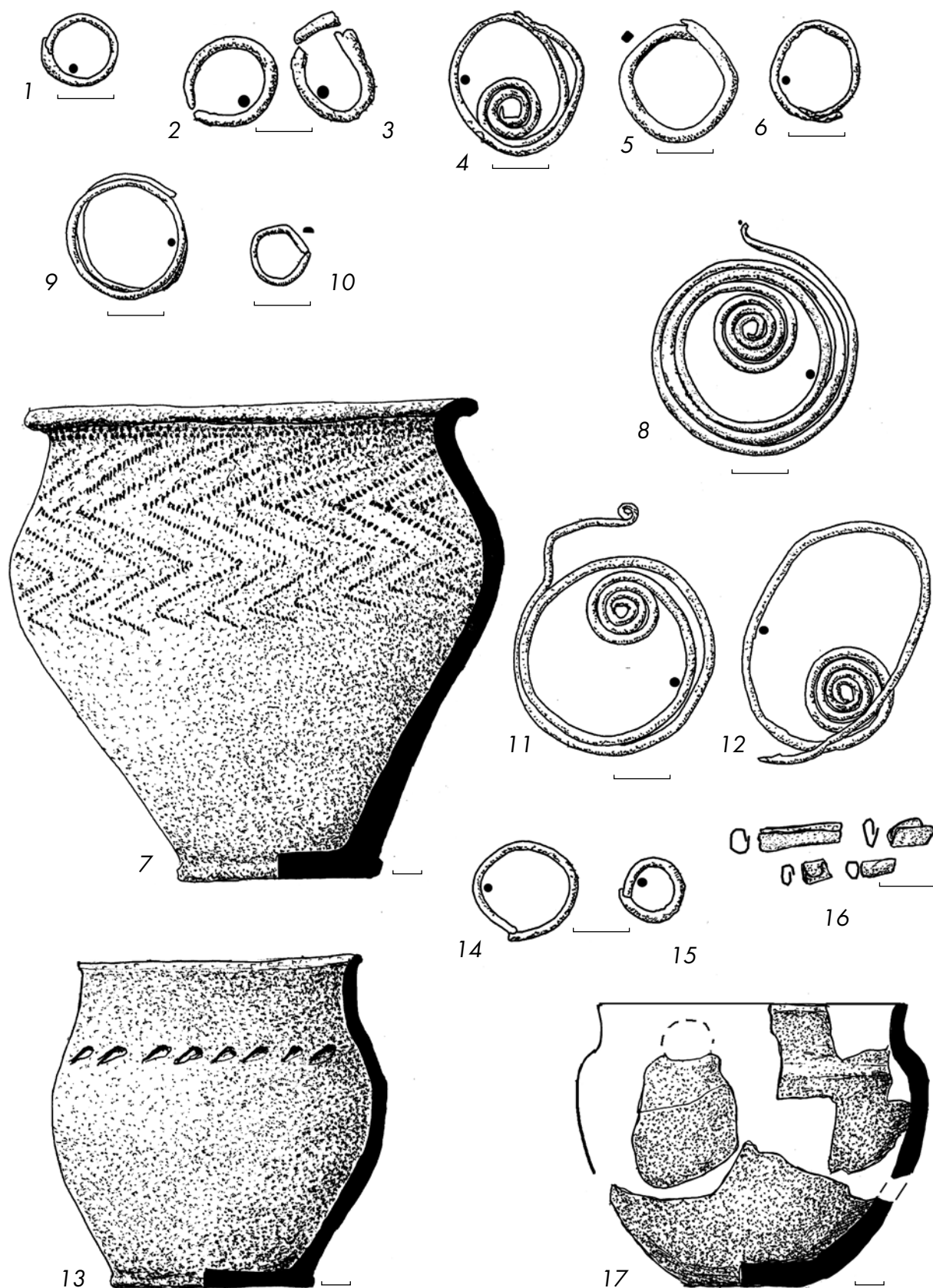

Рис. 3. 1 – бронзовая подвеска, п. 23; 2 – 3 – бронзовые подвески, п. 25; 4 – 6 – бронзовые подвески, п. 30; 7 – сосуд, п. 33; 8 – 10 – бронзовые подвески, п. 36; 11 – 12 – бронзовые подвески, п. 37; инвентарь п. 38: 13 – кубок, 14 – бронзовая подвеска; инвентарь п. 39: 15 – бронзовая подвеска, 16 – бронзовые пронизи; 17 – фрагменты кубка, п. 35

1. Подвеска спиралевидная из бронзовой проволоки, круглой в сечении, в два оборота. Внешний конец заострен, внутренний свернут еще в два маленьких оборота. Диаметр — 2,2 см (рис. 3, 4).

2. Подвеска бронзовая из плоской узкой пластины, 4-х гранной в сечении, свернутой в виде ромба с несомкнутыми концами заходящими один за другой. Диаметр — 2,1 см (рис. 3, 5).

3. Подвеска из тонкой круглой в сечении проволоки свернутой в кольцо с несомкнутыми концами. Диаметр — 1,6 см (рис. 3, 6).

Погребение 33 находилось в 6,5 м к северу от п. 32. Последнее погребение, по записям А. Бодянского, находилось рядом с п. 31. Есть еще свидетельство о том, что пп. 31, 32, 33 и 34 расположены на одной линии — СВ — ЮЗ, неподалеку друг от друга. Т. е. могли составить одну семейную группу.

Могильная яма п. 33 овальной формы, размерами 2 x 1,1 м. Глубина залегания — 1,5 м, из них в лессе — 0,9 м. Костяк лежал на правом боку головой на СВ. Ноги сильно скорчены, руки перед лицом. В 15 см к СВ от черепа лежал сосуд, украшенный гребенчатым орнаментом. А за тазом — трубчатые кости собаки. По утверждению Бодянского костяк был засыпан «горячей» золой, особенно череп. Последний, как и сосуд, были разбиты камнем размерами 24 x 15 см. Камни лежали также на туловище и ногах погребенного. Всего их было 10 штук размерами от 0,2 x 0,15 м до 0,35 x 0,2 м. На туловище камни лежали двумя рядами. «Погребение киммерийского патриарха» (?).

1. Сосуд лепной биконической формы. Венчик короткий, плоский на срезе, отогнут наружу. Шейка короткая, переходит в раздутое в верхней части тулово. От округлого ребра, стенки резко сужаются к плоскому с закраиной дну. Пространство между венчиком и ребром украшено зубчатым орнаментом в виде «елочки». Поверхность коричневатая-черная, грубо заглажена. Черепок в изломе черного цвета. Высота сосуда — 14 см, диаметры: венчика — 16 см, тулова — 17,5 см, дна — 6,5 см (рис. 3, 7).

Погребение 34 находилось в 5 м к С от п. 32, а также в 8 м к ЮЗ и 3 м на Ю от п. 33. Таким образом, оно находилось между пп. 32 и 33. Сведений о могильной яме нет. Глубина залегания — 0,7 м. Костяк скорчен, лежал на правом боку головой на север. Ноги сильно подогнуты, руки протянуты к лицу. Безынвентарное.

Погребение 35 находилось в 4 м к СВ от п. 26 (сведений о нем нет). Могильная яма овальная, опущена в лесс на 10 см. Костяк лежал на левом боку головой на ЮВ. Ноги подогнуты под прямым углом. Возле голеней лежали фрагменты лепного, вероятнее всего, кубка. Край венчика отогнут наружу, тулово было выпуклое. Поверхность светло-коричневого цвета в темных пятнах. Форма и размеры не восстанавливаются (рис. 3, 17).

Погребение 36 обнаружено в 18 м на СЗ по прямой от п. 35. Над могилой находилась прямоугельно-овальной формы каменная закладка размерами 1,2 x 0,8 м вытянутая с ЮВ на СЗ. Камни размерами 0,45 x 0,35 x 0,25 м до 0,2 x 0,25 в количестве 12 штук. Под ними, на глубине 0,4 м, опущена в лесс овальной формы могильная яма размерами 1,25 x 0,9 м. Костяк лежал на левом боку, ноги слабо скорчены. Руки согнуты в локтях и вытянуты книзу. По записям А. Бодянского у берцовых костей были обнаружены плоская спираль и кольцо в 1,5 оборота. Однако, в обертке из бумаги с шифром «пох. 36» находились три подвески. Описание будет дано по факту нахождения в упаковке.

1. Спиралевидная подвеска из тонкой бронзовой проволоки, круглой в сечении, свернутой в шесть больших и малых оборотов. Внешний конец загнут в противоположную сторону. Диаметр — 3,7 см (рис. 3, 8).

2. Подвеска из бронзовой проволоки, круглой в сечении, свернутой в 2 оборота. Концы заострены, диаметр — 2,2 см (рис. 3, 9).

3. Подвеска бронзовая из плоской узкой пластины с несомкнутыми концами. Диаметр — 1 см (рис. 3, 10).

Погребение 37 находилось напротив п. 28, в 4 м к В от п. 26 (местонахождение последних неизвестно). Детское. Могильная яма овальная, глубина залегания — 0,7 м, опущена в лесс на 0,2 м. Костяк лежал на левом боку головой на ЮВ. На висках находились два височных кольца, один в обломках. Обнаружен фрагмент лепного сосуда. Погребение раздавлено техникой.

1. Спиралевидные подвески, изготовленные из круглой в сечении бронзовой проволоки. Целый экземпляр закручен в 4 оборота. Внешний конец загнут в противоположную сторону в виде колечка. Деформирован, диаметр — 3,6 см (рис. 3, 11). Вторая разломана на три части, наибольший диаметр — 4,7 см (рис. 3, 12).

Погребение 38 находилось в 2 м к С от п. 37. Могильная яма овальная, размерами 1,2 x 0,8 м, дно на глубине 0,9 м, из них в лессе — 0,2 м. Ориентирована с СЗ на ЮВ. Погребение ограблено, кости разбросаны, по сохранившимся «in situ» костям, погребенный был уложен на левый бок головой на СЗ. В засыпке было обнаружено кольцо из проволоки с несомкнутыми концами, а в 10 см от центра берцовой кости находился кубок, лежавший на боку.

1. Кубок лепной с невысокой шейкой, узким, отогнутым наружу венчиком. Тулово округлое в средней части высоты. Дно плоское с закраиной. Между шейкой и туловом расположен орнамент из косых овальных вдавлений палочки. Поверхность серая в темных пятнах, тщательно заглажена. Высота — 11,2 см, диаметры: венчика — 9,2 см, тулова — 11 см, дна — 7 см (рис. 3, 13).

2. Кольцо-подвеска из бронзовой проволоки круглой в сечении свернутой в кольцо с несомкнутыми концами. Диаметр — 1,7 см (рис. 3, 14).

Погребение 39 находилось в 3 м к ЮВ по прямой от п. 36. «Отыскал его благодаря догадке о расположении погребений с ЮЗ на СВ». Могильная яма овальной формы размерами 2 x 1,1 м, вытянута с ЮВ на СЗ. Углублена в лесс на 0,15 м. Погребение парное. Один из костяков (№ 1) лежал на правом боку в сильно скорченном положении. Левая рука согнута в локте под прямым углом и вытянута вперед. Правая рука согнута в локте и кончиками пальцев касается нижней челюсти. Второй костяк (№ 2) также лежал на правом боку, частично заходя на кости первого, череп повернут на правую сторону, глазами на север. Правая рука согнута под прямым углом и касается кистью нижней части лица. Левая рука сильно согнута, кисть у челюсти. Возле пальцев ног стоял черпак с ручкой (отсутствует). Возле колени первого погребенного находилось маленькое бронзовое колечко и две маленькие бусины, свернутые в трубочку (дл. 0,6 — 1,2 см).

1. Подвеска бронзовая из круглой в сечении проволоки с несомкнутыми концами. Диаметр — 1 см (рис. 3, 15).

2. Пронизи бронзовые, изготовлены из свернутой в трубочку пластины. Длина их — 7 мм и 13 мм, диаметр — 3 мм (рис. 3, 16).

Погребение 40 (рис. 4, 1) находилось в 25 м к СЗ от наибольшего кургана в группе. На глубине 0,2 — 0,25 м бульдозер зацепил группу гранитных камней,

которые занимали площадь 1,4 x 0,7 м. Они перекрывали темное пятно овальной формы, размерами 1,5 x 0,8 м, вытянутое с ЮВ на СЗ. Погребение было нарушено другим, впускным захоронением позднего времени. Часть костей скелета была обнаружена в заполнении и между камнями. На дне могильной ямы, находились нетронутые берцовые кости, судя по которым костяк лежал на левом боку головой на СЗ. Дно — на уровне лесса. Обнаружены обломки черпака с шершавой поверхностью, раковина «cardium», две бронзовые бусины.

Сохранилась только подвеска из раковины «cardium». В верхней узкой части просверлено отверстие для подвешивания. Размеры — 3,4 x 2,7 см (рис. 4, 2).

Погребение 41 находилось в 28 м к СВ от п. 40 и 3 м к ЮЗ от п. 42. Могильная яма овальная, размерами 1,55 x 1 м, опущена в лесс на глубину 0,4 м, дно ровное. Ориентирована с ЮВ на СЗ. Костяк лежал в сильно скорченном положении на левом боку. Колени касались локтей рук, кисти которых лежали перед лицом. Возле ступней ног лежал на боку лепной черпак. Под черепом находилась бронзовая подвеска, а между плечевой и локтевой костями — бронзовая спираль.

1. Бронзовая подвеска в два оборота. Изготовлена из круглой в сечении проволоки, свернутой в кольцо с заходящими один за другой концами. Диаметр — 3 см (рис. 4, 3).

2. Спиралевидная подвеска из бронзовой, круглой в сечении проволоки, внешний конец которой загнут в обратную сторону. Диаметр — 3 см (рис. 4, 4).

3. Черпак лепной ассиметричный, грубой лепки. Шейка короткая, слабо изогнута. Венчик отогнут наружу. Тулово слегка выпуклое, дно неровное. Ручка петлевидная, овальная в сечении, возвышается над краем венчика. Поверхность грубо заглажена, серого с коричневым оттенком цвета. Тесто рыхлое. Высота — 10,2 см, диаметры: венчика — 10,7 см, тулова — 10,9 см, дна — 7,2 см (рис. 4, 5).

Погребение 43 находилось в 1 м к ЮЗ от п. 42. Яма овальная размерами 1,65 x 0,95 м, углублена в лесс на 0,4 м. Погребение разграблено, кости разбросаны в беспорядке. Находок нет.

Погребение 44 (рис. 4, 6) находилось в 2 м к ЮЗ от п. 43 и 10 м к СЗ от подошвы большого кургана. Могильная яма овальной формы размерами 1,6 x 0,9 м, вытянута с СЗ на ЮВ. Дно на глубине 0,96 м от современной поверхности, из них в лессе — 0,5 м. Погребение ограблено, разрушена верхняя часть костяка. Судя по нетронутой части, погребенный лежал на левом боку головой на ЮВ. У пятки правой ноги находился раздавленный черпак.

1. Черпак (реставрирован) лепной с невысокой изогнутой шейкой. Венчик заужен, край отогнут наружу. Тулово округлое, доньшко небольшое, плоское. Ручка петлевидная, одним концом прикреплена к венчику и возвышается над ним, вторым — к тулову. Поверхность коричнево-серая, залощена. Высота — 10 см, диаметры: венчика — 9,2 см, тулова — 12 см, дна — 5 см (рис. 4, 7).

Погребение 45 находилось примерно в 10 м к ЮЗ от п. 40 (?), на одной линии или в 16 м от ЮЗ полы большого кургана. Обнаружено по темному пятну в предлессовом грунте на глубине 0,9 м. Опущено в лесс на 0,4 м. Могильная яма овальная, размерами 2 x 1 м, вытянута с севера на юг. Погребенный лежал на левом боку, головой на юг. Ноги были слабо скорчены, правая — лежала на левой. Руки согнуты в локтях, кисти перед лицом, левая — выдвинута вперед, на ней бронзовый браслет. Кисть правой руки лежала на середине плечевой кости левой и тоже с браслетом. На плечевой кости правой руки лежали две бронзовые булавки. Одна — с круглой головкой, вторая — с рожками. На нижней челюсти

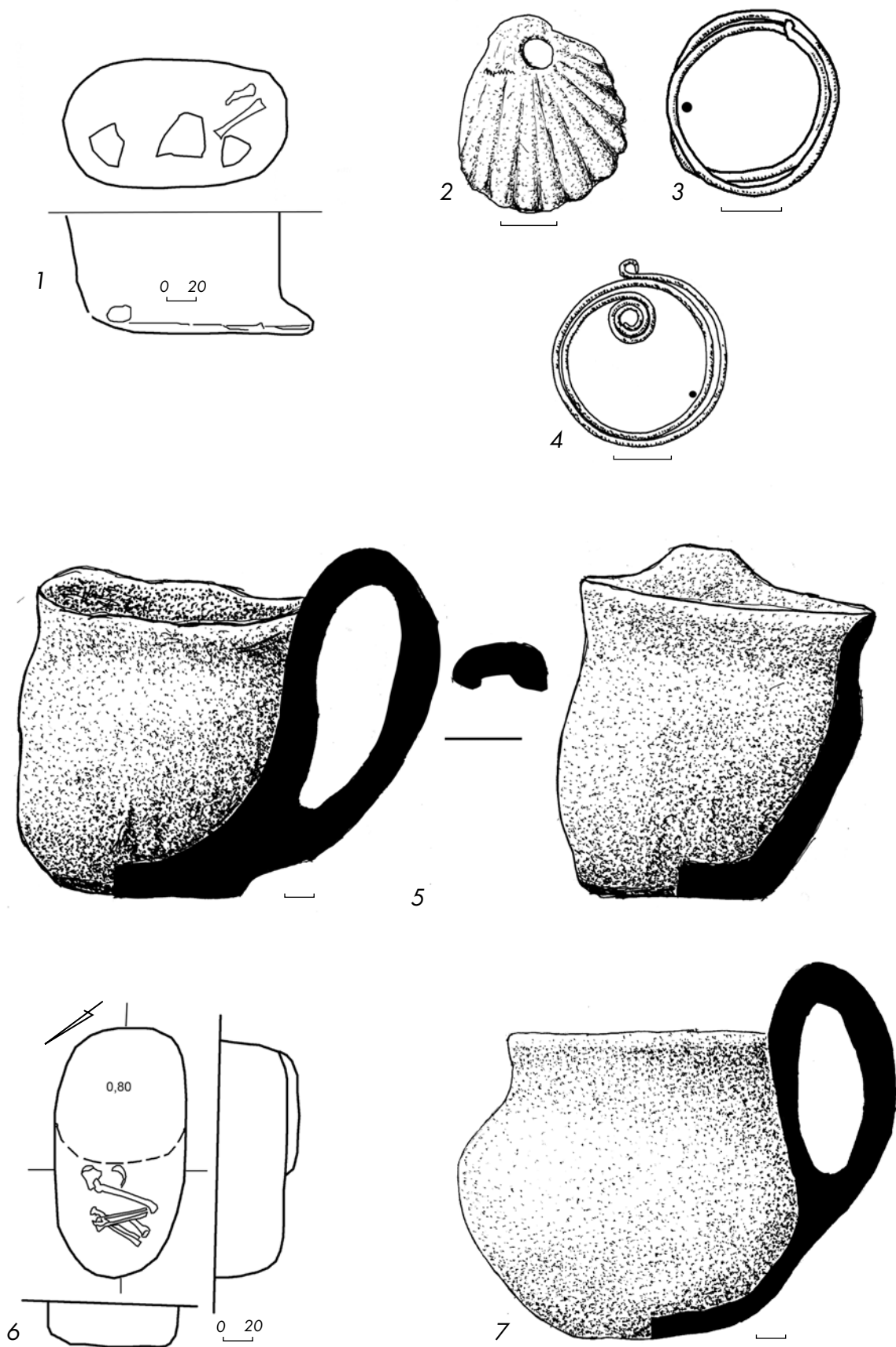

Рис. 4. 1 – план и разрез п. 40, 2 – раковина, п. 40; инвентарь п. 41:
3 – 4 – бронзовые подвески, 5 – черпак; 6 – план и разрез п. 44, 7 – черпак, п. 44

находилась бронзовая спиралевидная подвеска с кольцом, под челюстью — вторая. Ниже подбородка — бронзовая бусина в виде короткой трубочки (распалась), вторая — обнаружена возле берцовой кости левой ноги. В 15 см к ЮЗ от лобной части черепа стоял горшок, в котором находился черпак. В 18 см лежал плоский пятигранный гранитный камень, размерами 10 x 11 см.

Браслеты и булавки из погребения не попали в коллекцию музея. К счастью, их рисунки приведены в публикации В. В. Отрощенко, которые мы здесь приводим (рис. 5, 1 — 2).

Описание имеющихся у нас находок.

1. Кольцо-подвеска бронзовая из круглой в сечении толстой проволоки с несомкнутыми концами, заходящими один за другой. Диаметр — 3 см (рис. 5, 3).

2. Спиралевидные подвески — 2 экземпляра, разнятся между собой толщиной проволоки и сохранностью. Проволока круглая в сечении. У целой подвески внешний край загнут в обратную сторону. Диаметр изделий — 3,5 — 3,7 см (рис. 5, 4 — 5).

3. Черпак лепной с коротким округлым по краю венчиком, переходящим в невысокую изогнутую шейку. Тулово биконическое, дно небольшое, ровное. Ручка петлевидной формы прикреплена к ребру на тулове и краю венчика, над которым и возвышается. Поверхность кирпичного цвета, гладкая. Высота сосуда — 7,7 см, диаметры: венчика — 8,7 см, тулова — 10 см, дна — 4 см (рис. 5, 6).

4. Горшок лепной биконической формы, грубой лепки. Шейка изогнута, венчик плоский на срезе, дно с закраиной. Над ребром расположен налепной валик, украшенный ромбическими и треугольными вдавлениями. Высота сосуда — 9,1 см, диаметры: венчика — 8,7 см, тулова — 9,5 см, дна — 5,6 см (рис. 5, 7).

Погребение 46. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Вероятно, оно находилось неподалеку от п. 45, поскольку А. Бодянский несколько раз упоминает их вместе. В частности, к. 1 из группы 1 находится в 10 м к западу от погребений 45 — 46. Есть еще упоминание о реставрации сосуда из него, но описания его нет. Кроме того, в коллекции имеются две подвески, завернутые в бумагу с надписью «Дві височні спіралі з пох. 46».

1. Спиралевидные подвески из круглой в сечении бронзовой проволоки. Внешние концы у обеих сломаны. Диаметры украшений — 4,2 — 4,4 см (рис. 5, 8 — 9).

Погребение 47. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют. Имеется инвентарь из него.

1. Фрагмент бронзового кольца из проволоки, круглой в сечении. Диаметр — 2 см (рис. 5, 10).

2. Кубок лепной с изогнутой шейкой, плоским на срезе венчиком, отогнутым наружу. Тулово биконическое с ребром в средней части высоты. Дно небольшое, вогнутое. Поверхность коричневая в темных пятнах. Высота кубка — 8,6 см, диаметры: венчика — 9,4 см, тулова — 11 см, дна — 4 см (рис. 5, 11).

Погребение 48, детское. Местонахождение и описание могильной ямы и костяка отсутствуют.

В нем были обнаружены 3 фрагмента лепной керамики (утрачены) и 2 бронзовые подвески, изготовленные из круглой в сечении проволоки с несомкнутыми концами. Диаметр изделий — 1,5 см (рис. 5, 12 — 13).

Погребение 49. Местонахождение неизвестно. Могильная яма овальной формы размерами 2,2 x 1 (1,3 с СВ стороны) м, дно на глубине 1 м. Ориентирована с СВ на ЮЗ. Погребение разграблено. Помимо разбросанных костей человека,

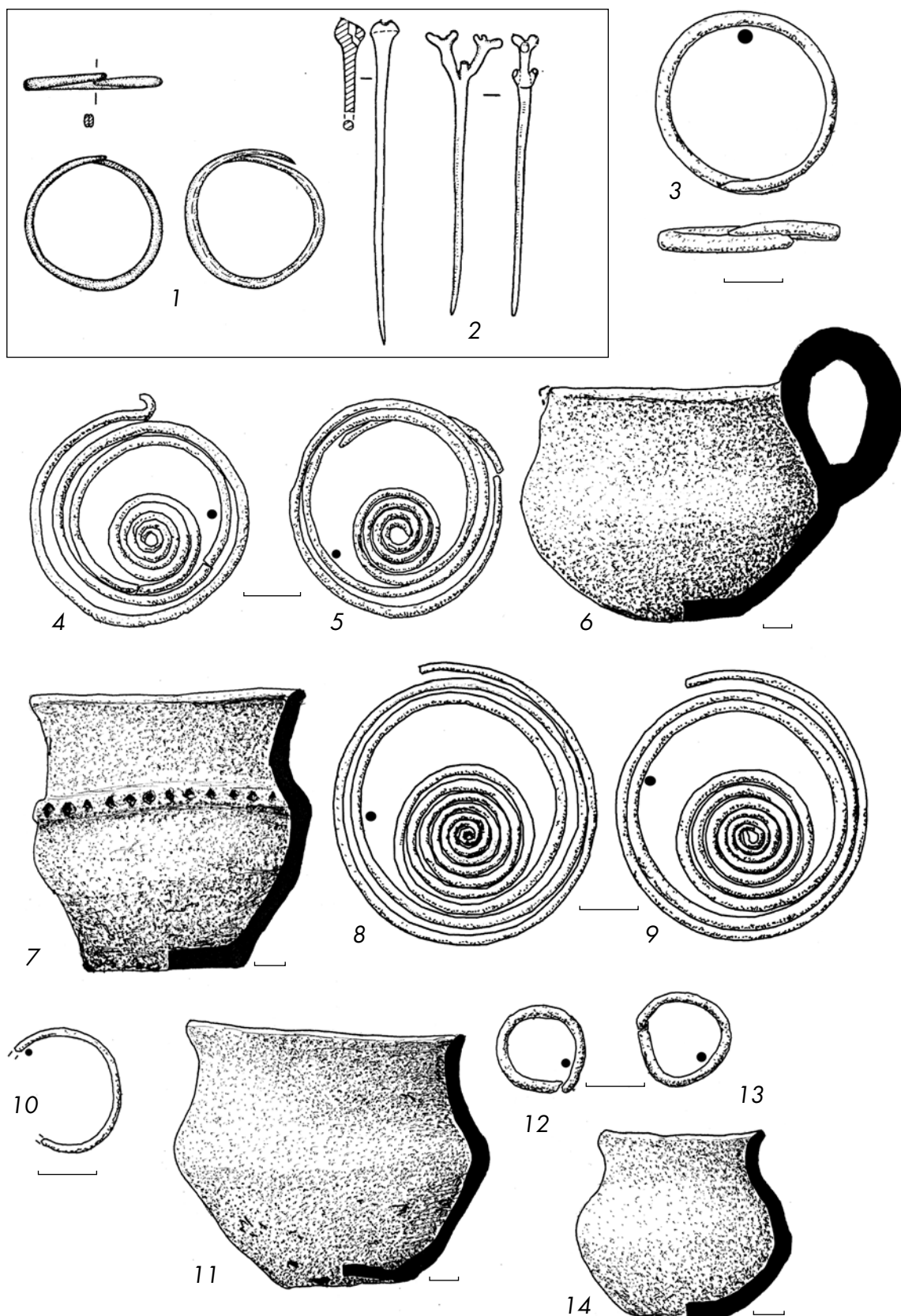

Рис. 5. Инвентарь п. 45: 1 – 2 – бронзовые браслеты и булавки (по В. Отрощенко), 3 – 5 – бронзовые подвески, 6 – черпак, 7 – горшок; 8 – 9 – бронзовые подвески, п. 46; инвентарь п. 47: 10 – фрагмент бронзовой подвески, 11 – кубок; 12 – 13 – бронзовые подвески, п. 48; 14 – кубок, п. 51

обнаружены 2 фрагмента срубного сосуда (?). Один из них, размерами 5 x 4,9 см представляет собой придонную часть сосуда серого цвета, с лощением. Черепок плотный.

Погребение 50, детское. Местонахождение неизвестно. Есть сведения о том, что оно располагалось рядом с п. 49, поскольку частично его перекрывало. Погребальная яма не фиксировалась. Череп ориентирован на восток, костяк, возможно, лежал на левом боку. В 10 см на восток от черепа находились 3 маленьких фрагмента лепной керамики с коричневой поверхностью.

Погребение 51. Местонахождение неизвестно. Размеры могильной ямы — 1,8 x 0,85 м, ориентация СЗ на ЮВ, глубина 0,9 м из них в лессе 0,3 м. Костяка в нем не было, вероятно — кенотаф.

Обнаружен лишь миниатюрный лепной кубок с изогнутой шейкой, отогнутым наружу венчиком, округлым туловом и маленьким плоским дном. Поверхность серо-черного цвета, гладкая. Высота сосуда — 6,7 см, диаметры: венчика — 5,6 см, тулова — 7,4 см, дна — 3 см (рис. 5, 14).

Погребение 53 (рис. 6, 1). Находилось в 1,8 м на ЮВ от п. 46 и 1,5 м на Ю от п. 4. Могильная яма овальной формы с расширением в сторону ног, размеры ее — 1,4 x 0,95 м. Опущено в лесс на 0,25 м. Дно с наклоном в сторону ног на 6 — 8 см. Костяк подростка лежал на левом боку, ориентирован был на юг, череп отсутствовал. Ноги сильно скорчены, ступни не сохранились. Руки согнуты в локтях, правая — под углом 80°, левая — под углом 45 — 50°. У левой плечевой кости обнаружена подвеска с несомкнутыми концами. В ЮЗ углу стоял кубок.

1. Подвеска бронзовая из круглой в сечении проволоки свернутой в кольцо с несомкнутыми концами. Диаметр — 1,3 см (рис. 6, 2).

2. Кубок (чаша?) лепной с короткой шейкой, зауженным и отогнутым наружу венчиком. Тулово приземистое, выпуклое на маленьком дне. Часть тулова с венчиком отсутствуют. Высота сосуда — 7,6 см, диаметры: венчика — 10,3 см, тулова — 11,5 см, дна — 3,5 см (рис. 6, 3).

Погребение 54 (рис. 6, 4) находилось в 1,9 м к ЮЗ от южной вершины п. 53 и 5 м к СВ от п. 52. При этом южный край ямы п. 53 находился на одной линии от СЗ края ямы п. 54. Есть упоминание о том, что оно находилось в 24 м от подошвы большого кургана (направление не указано). Над погребением был возведен каменный заклад из кусков рваного гранита и одного окатанного валуна. К моменту исследования заклад был полуразрушен. Часть камней находилась в стороне от могильной ямы. Размеры камней — от 0,15/0,3 x 0,5 м. Площадь его составляла примерно 2 x 0,9 м. Между камнями обнаружены фрагменты лепной керамики.

Могильная яма прямоугольная с сильно закругленными углами, ориентирована с ЮВ на СЗ. Размеры ее — 1,7 x 0,7 м. Глубина от поверхности — 1 м, из них в лессе — 0,35 — 0,4 м. В центре ямы находился костяк, который лежал на правом боку с разворотом на грудь. Ноги слабо скорчены, согнутые в локтях руки, прижаты к туловищу. Кисть правой руки касалась плечевой кости, левая рука находилась под грудной клеткой и лишь кисть с локтевыми костями выступала вперед. Череп повернут глазницами на север, затылочная часть обломана, фрагменты лежат поодаль. Ориентирован погребенный головой на ЮВ. В южном углу ямы, в 9 см от черепа лежал на боку горшок с орнаментом. Под нижней челюстью, у ее верхней части, находилось бронзовое кольцо в два оборота, второе кольцо было обнаружено под туловищем, в 5 см ниже эпифиза правой руки.

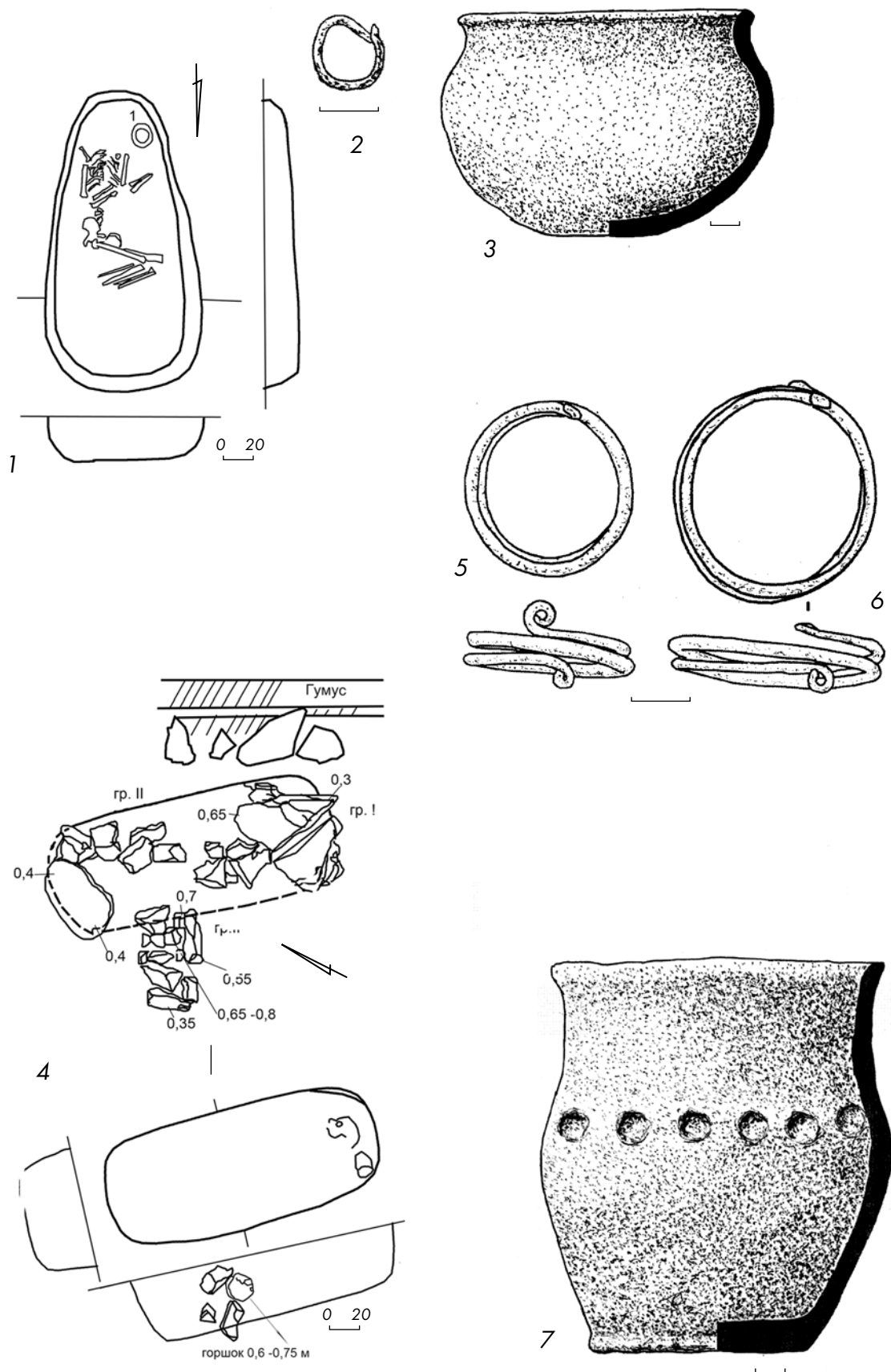

Рис. 6. 1 – план и разрез п. 53, инвентарь п. 53: 2 – бронзовая подвеска, 3 – кубок (чаша);
4 – планы и разрезы п. 54, инвентарь п. 54: 5 – 6 – бронзовые подвески, 7 – сосуд

1. Височные кольца в 2 оборота из круглой в сечении проволоки. Оба конца завернуты в обратную сторону. Диаметр изделий — 2,6 см (рис. 6, 5 — 6).

2. Горшок с высокой изогнутой шейкой, округлым венчиком отогнутым наружу. Тулово расширено в верхней трети, образует ребро, по которому нанесен орнамент в виде пальцево-ногтевых вдавлений. Дно плоское с закраиной. Поверхность серовато-черная, тщательно заглажена. Высота сосуда — 13 см, диаметры: венчика — 11,2 см, тулова — 11,8 см, дна — 7 см (рис. 6, 7).

3. Невыразительные фрагменты стенок лепного сосуда. В тесте примеси дресвы.

Погребение 55 было выявлено в 6 м к ЮЗ от п. 53 на глубине 0,6 м. Сведений о могильной яме нет. Костяк лежал на левом боку, головой на юг. За черепом находились невыразительные фрагменты стенок тонкостенного лепного сосуда.

Погребение 56 (рис. 7, 1) находилось в 2 м к СЗ от п. 46. Могильная яма овальная, размерами 1,3 x 0,9 м, ориентирована с СЗ на ЮВ. Дно на глубине 0,6 м. Костяк взрослого человека лежал на левом боку головой на ЮВ. Ноги сильно скорчены. Левая рука сильно согнута, кистью касается плечевой кости в районе подбородка. Правая рука согнута под углом 45°. В 5 см на север, на уровне черепа стоял черпак, под ним находилось костяное шило. Кроме того, на оберточной бумаге было записано, что в этом погребении была обнаружена еще и костяная бусина.

1. Черпак лепной, деформирован в процессе обжига. Тулово округлое с неустойчивым, еле намеченным, дном. Венчик в одних местах имеет вид валика, в других — край заострен. Тулово округлое, к нему крепится один конец петлевидной ручки. Второй конец скреплен с венчиком и чуть возвышается над ним. Ручка треугольная в сечении. Поверхность черпака коричневого цвета, тщательно заглажена. Высота — 7,7 см, диаметры: венчика — 8 см, тулова — 9 см (рис. 7, 2).

2. Шило из плоско-округлой кости, широкой в средней части. Один конец заострен, второй — затуплен. Длина — 8,6 см, наибольшая ширина — 0,7 см (рис. 7, 3).

3. Пронизь костяная цилиндрической формы. Оба конца выщерблены. Длина — 1,7 см, диаметр — 0,5 см (рис. 7, 4).

Погребение 57 (рис. 7, 5) находилось в 1 м к СЗ от п. 56. Могильная яма опущена в поверхность лесса, она овальной формы, размерами 1,4 x 0,9 м, вытянута с ССВ на ЮЮЗ, дно на глубине 0,6 м. Погребение детское, ограблено. Судя по некоторым сохранившимся «in situ» костям ребенок был уложен скорчено на правый бок головой на С или ССВ. В СВ углу, возле стенки, лежали два сосуда: маленький кубок и черпак.

1. Черпак лепной с петлевидной ручкой, возвышающейся над краем венчика, округлый в сечении. Шейка заужена, венчик отогнут наружу. Тулово выпуклое, дно небольшое, ровное. Поверхность серовато-черная. Высота черпака — 7,6 см, диаметры: венчика — 8,5 см, тулова — 9,3 см, дна — 5 см (рис. 7, 7).

2. Кубок отсутствует в коллекции, но имеется его схематический рисунок в записях, согласно которому он имел невысокую шейку, выпуклое тулово, плавно переходящее в плоское дно. Был он «рыжего» цвета. Высота составляла — 7 см, диаметры: венчика — 8 см, тулова — 8,5 см, дна — 4 см (рис. 7, 6).

Погребение 58 находилось в 9 м на восток от п. 54. Могильная яма округлая, размерами 0,35 x 0,45 м, глубина 0,7 м от поверхности. На дне стоял довольно большой сосуд с пережженными костями человека и золой, который был накрыт гранитной плитой — 25 x 20 x 10 см. Возле нее стоял банковидный сосуд с локальным орнаментом. Урна повреждена экскаватором. В коллекции ее нет.

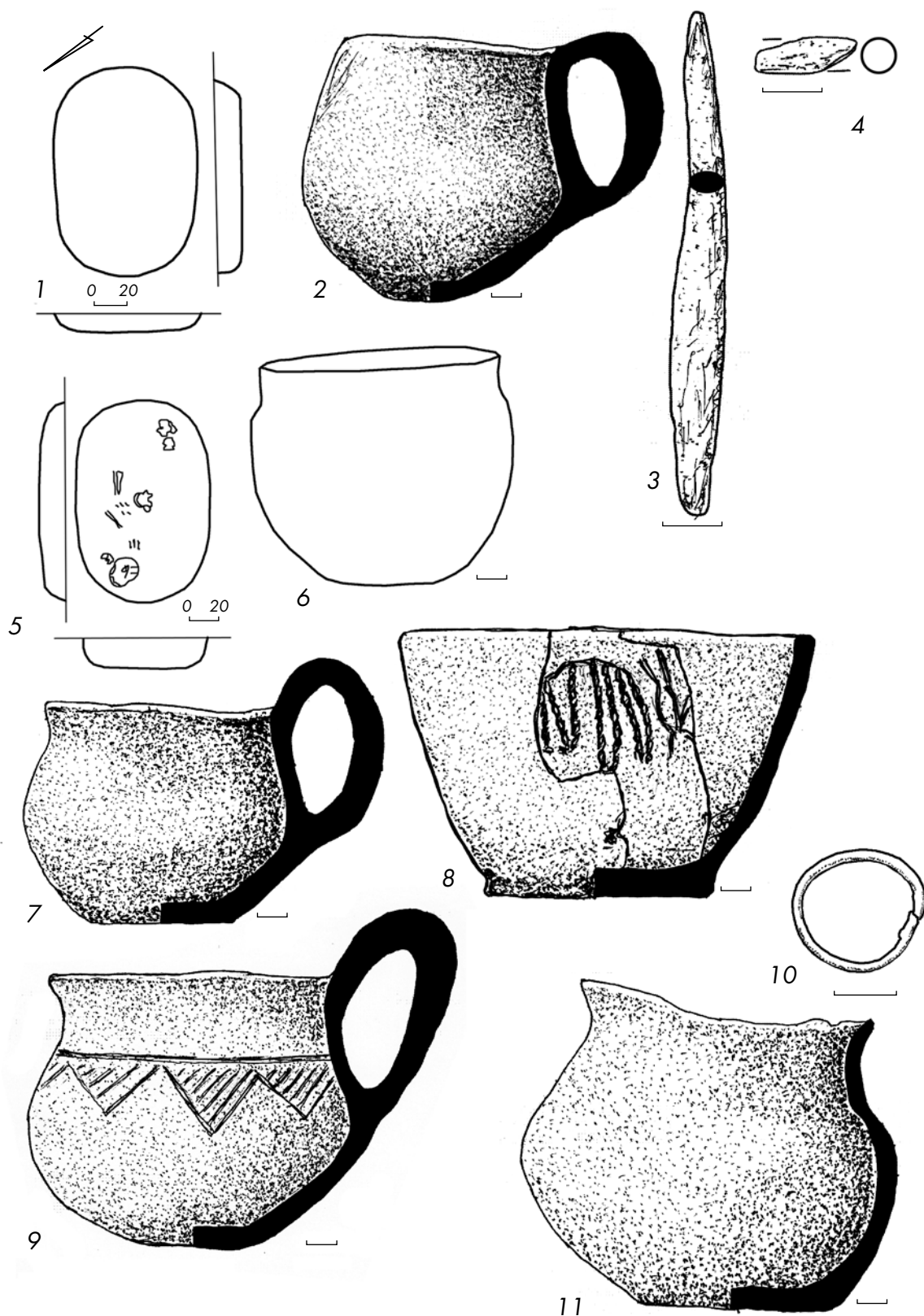

Рис. 7. 1 – план и разрез могильной ямы п. 56, инвентарь п. 56: 2 – черпак, 3 – костяное шило, 4 – костяная пронизь; 5 – план и разрез п. 57, инвентарь п. 57: 6 – кубок (по рисунку А. Бодянского), 7 – черпак; 8 – банковидный сосуд, п. 58; 9 – черпак, п. 59; инвентарь п. 61: 10 – бронзовая подвеска, 11 – кубок

1. Банка лепная (обломана) с плоским на срезе венчиком и расширяющимися кверху стенками. Дно ровное с закраиной. На небольшом отрезке тулова размещен орнамент, выполненный оттисками веревочки в виде дуги, в которую вписаны вертикальные линии. Высота сосуда — 9,7 см, диаметры: венчика — 13 см, дна — 7,2 см (рис. 7, 8).

Погребение 59. Местонахождение и описание отсутствуют. Имеется лепной черпак, зашифрованный как «пох. 59».

Он с короткой изогнутой шейкой, заостренным краем венчика, отогнутым наружу. Тулово округлое, приземистое. Дно небольшое, слегка вогнуто. Ручка петлевидная, возвышается над краем венчика, овальная в сечении. Под шейкой расположена узкая концентрическая линия, от которой на тулово опускаются заштрихованные треугольники. Поверхность черного цвета, лощенная. Высота черпака — 8 см, диаметры: венчика — 10,4 см, тулова — 12 см, дна — 4,5 см (рис. 7, 9).

Погребение 61. Местонахождение и описание отсутствуют. Имеется погребальный инвентарь.

1. Подвеска бронзовая из тонкой, круглой в сечении, проволоки свернутой в кольцо с несомкнутыми концами. Диаметр изделия — 2 см (рис. 7, 10).

2. Кубок лепной с изогнутой шейкой, отогнутым наружу венчиком. Тулово округлое с неровным плоским дном. Поверхность коричневая в темных пятнах, залощена. Высота кубка — 10,7 см, диаметры: венчика — 10,7 см, тулова — 12,3 см, дна — 6,3 см (рис. 7, 11).

18 октября 1965 г. в дневнике упоминаются пп. 64 — 65, 66, но их описаний нет. Только о п. 66 записано, что выявлено овальное пятно, и на этом записи обрываются. Таким образом причислить вышеназванные погребения к белозерской культуре у нас нет оснований.

Погребение 70 (4) находилось в 15 м к СЗ от п. 3 (видимо 69). Могильная яма овальной формы размерами 2,5 x 1 м, была вытянута с СВ на ЮЗ, глубина 0,6 м. В ней обнаружена печина и кальцинированные косточки ребенка (рис. 8, 1). По мнению А. Бодянского, трупосожжение было совершено на стороне. Инвентаря нет.

Погребение 71 (5) находилось в 4,5 м от п. 72 (6). Срезано бульдозером.

Погребение 72 (6) (рис. 8, 2) было совершено в овальной яме размерами 0,5 x 0,7 м, вытянутой с запада на восток. Могильная яма опущена в лесс на 0,2 м, от поверхности — 0,75 м. Детский костяк, почти полностью истлел, сохранились остатки берцовых костей. Видимо лежал на боку. Возле ног, в западной части могилы, обнаружен черпак.

1. Черпак лепной, миниатюрных пропорций. Шейка изогнута, венчик плоский на срезе слегка отогнут наружу. Тулово округлое с небольшим вогнутым дном. Ручка петлевидной формы, треугольная в сечении. Верхняя часть возвышается над краем венчика. Поверхность коричневатого-черного цвета. Высота черпака — 7 см, диаметры: венчика — 6 см, тулова — 8 см, дна — 3,5 см (рис. 8, 3).

Погребение 73 (7) (рис. 8, 4) находилось в 2,5 м на север от п. 72. Могильная яма прямоугольной формы со скругленными углами и вертикальными стенками, размеры ее 2,5 x 1,3 м. Ориентирована с ЮВ на СЗ. Опущена в лесс на глубину 0,4 м, от поверхности — 1 м. Погребение парное, ограблено, обнаружены останки взрослого и ребенка. От взрослого костяка в анатомическом порядке сохранились ноги и несколько позвонков. Судя по ним, он лежал скорченно на правом боку, головой на ЮВ.

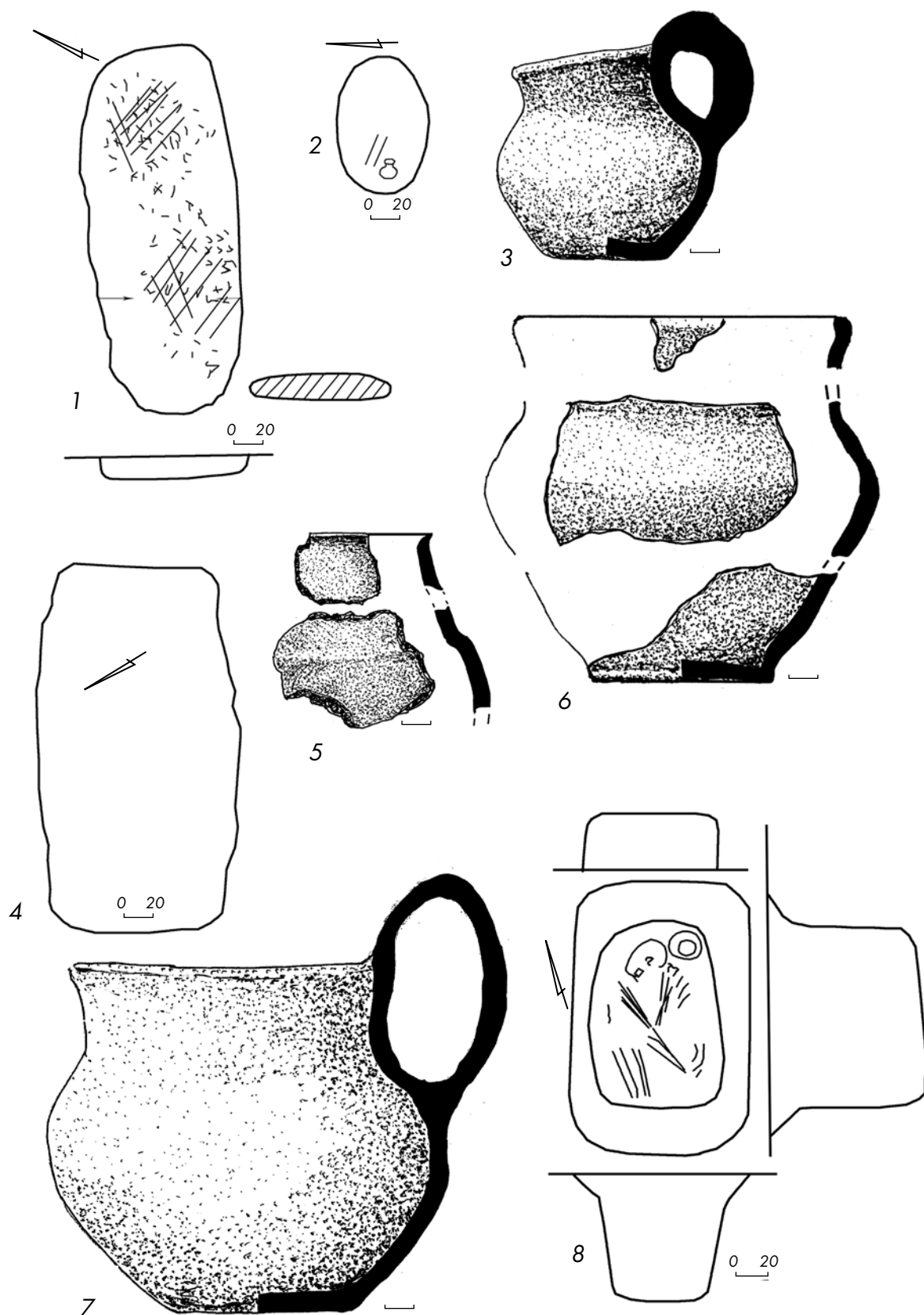

Рис. 8. 1 – план и разрез п. 70 (4); 2 – план п. 72 (6), 3 – черпак, п. 72 (6);
 4 – план могильной ямы п. 73 (7), 5 – фрагменты кубка, п. 73 (7);
 6 – фрагменты сосуда, п. 74 (8); 7 – черпак, п. 75 (9); 8 – план и разрез п. 90

На дне обнаружены фрагменты лепного кубка. Венчик плоский на срезе, отогнут наружу. Поверхность лощенная. В тесте золотистые включения. Форма и размеры не восстанавливаются (рис. 8, 5).

Погребение 74 (8) находилось в 1,5 м на восток от п. 72. Могильная яма овальной формы размерами 0,5 x 0,6 м. Дно — на глубине 0,7 м. Детский костяк полностью разрушен. Обнаружены обломки лепного кубка. Тулово было округлое с перегибом. Дно с закраиной, слегка вогнутое. Венчик узкий, округлый на срезе. Поверхность грубо заглажена, серого цвета. Черепок в изломе двухцветный — кирпично-черный. Форма и размеры не восстанавливаются (рис. 8, 6).

Погребение 75 (9) выявлено в 40 м на юг и 5 м на восток от п. 73. Над ним находился каменный заклад из шести больших обломков гранита, размерами от 30 до 70 — 100 см. Залегал он на глубине 0,5 м. Под ним находилась овальная яма размерами 2,05 x 0,7 м, глубина от поверхности 1 м, из них в лессе — 0,35 м. Вытянута с СВ на ЮЗ. Череп лежал в ЮЗ части, ступни ног в анатомическом порядке в СВ части ямы. За черепом находится черпак.

1. Черпак лепной с изогнутой шейкой, плоским на срезе венчиком. Тулово округлое, дно небольшое слегка вогнутое. Ручка петлевидная, в разрезе прямоугольная, возвышается над краем венчика. Поверхность светло-коричневого цвета, заглажена. Высота сосуда — 12,2 см, диаметры: венчика — 10,6 см, тулова — 13,1 см, дна — 5 см (рис. 8, 7).

Погребение 90 (рис. 8, 8) находилось в 2 м на восток от п. 89. Могильная яма прямоугольная со скругленными углами, размеры — 1,4 x 0,9 м сверху и 1,3 x 0,65 м по дну. Глубина от поверхности 1,6 м, из них в лессе — 1 м. Ориентирована с ССВ на ЮЮЗ. В заполнении были встречены отдельные кости животных. В центре могильной ямы находился костяк взрослого человека, лежащий на правом боку с сильно скорченными ногами, ступни вместе. Руки были согнуты в локтях и приподняты к черепу. Кисть правой руки лежала под щекой, кисть левой — на плечевой кости правой. Головой костяк ориентирован на ССВ. За черепом стоял лепной горшок без орнамента.

К западу от большого кургана были обнаружены два погребения 92 и 93, которые находились в 60 м к ЮЮВ и 24 м на запад от п. 91 (ККИО).

Погребение 92 (рис. 9, 1 — 2). Над ним, на глубине 0,5 м, находился каменный заклад. Камень — гранит уложен в два горизонта в ЮВ части ямы (над черепом и туловищем) и в один горизонт в другой части ямы (в ногах). Размеры от 0,2 до 0,35 м, часть камней завалилась внутрь могильной ямы, судя по следам истлевшего дерева, они лежали на деревянном настиле. Могильная яма овальная, размерами 1,4 x 0,95 м, была вытянута с ЮВ на СЗ, глубина от поверхности — 0,9 м. Костяк лежал на левом боку с подогнутыми ногами, головой на ЮВ. Левая рука была сильно согнута в локте, кисть прижата к груди. Правая — вытянута к коленям, у кисти обнаружено грубое костяное кольцо или «навершие от ножа» (?). Ниже колен найден точильный брусок из красноватого песчаника. Под крылом таза обнаружен кремневый цилиндрок. За черепом погребенного лежали череп и косточка козы или овцы.

1. Оселок из красноватого песчаника (кварцита) вытянутой прямоугольной формы, 4-х гранной в сечении. Верхний, зауженный край, снабжен круглым отверстием для подвешивания изделия. Нижний — широкий, несколько приострен. Длина оселка — 8,8 см, ширина — 1,6 — 2,4 см, толщина в широкой части — 0,9 см (рис. 9, 3).

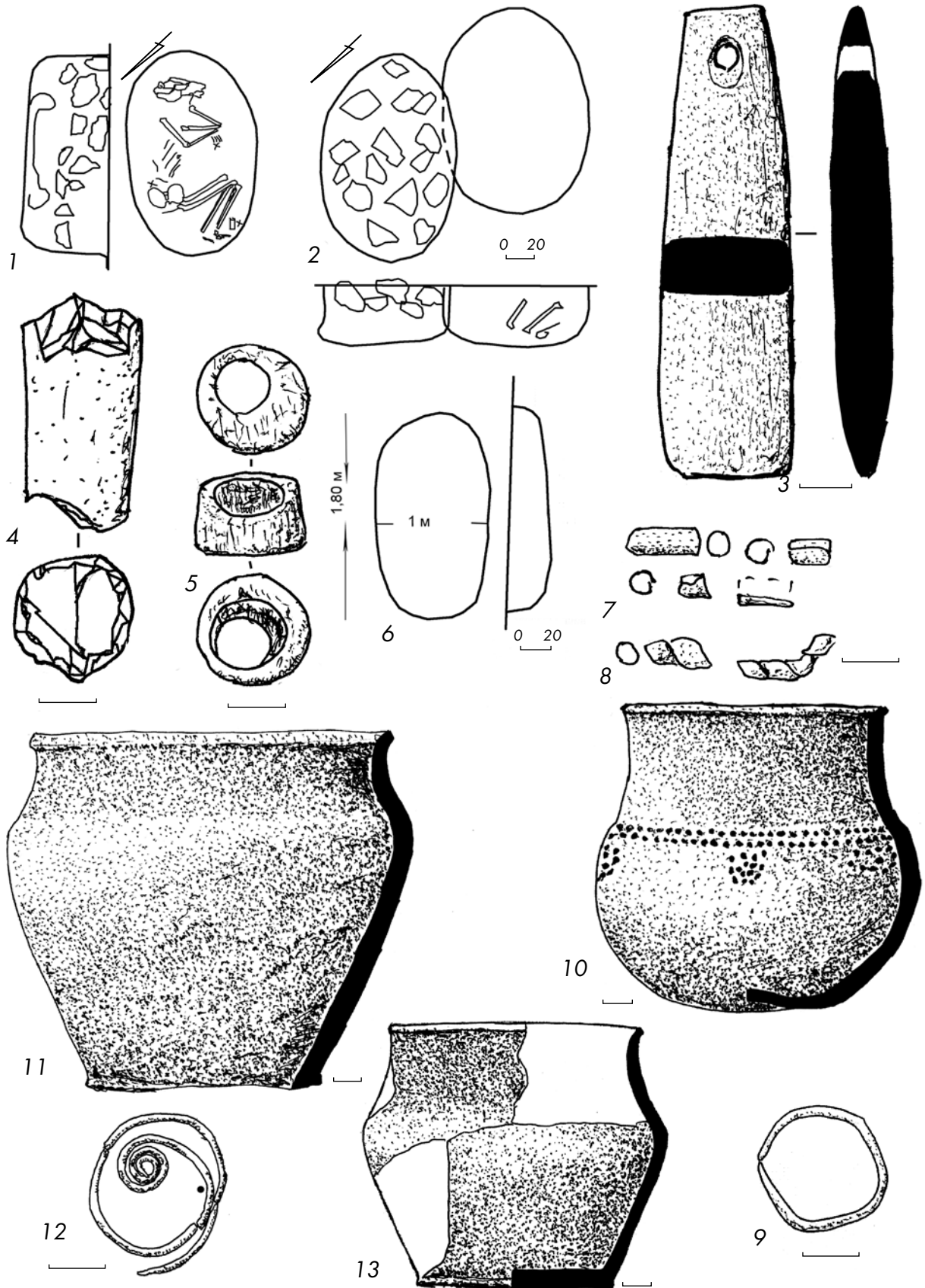

Рис. 9. 1 – план и разрез п. 92, 2 – планы и разрезы могильных ям пп. 92 – 93, инвентарь п. 92: 3 – оселок, 4 – кремневый цилиндр, 5 – костяное кольцо; 6 – план и разрез могильной ямы п. 94, 7 – 8 – бронзовые пронизи, п. 94; инвентарь без номеров погребений: 9 – бронзовая подвеска, 10 – кубок, 11 – горшок, 12 – бронзовая подвеска, 13 – фрагменты кубка

2. Кремень цилиндрической формы, покрыт желвачной коркой, серого цвета. На одном конце следы множественных ударов. Возможно, служил ударным оружием, кресалом либо отбойником. Высота — 3,4 см, диаметр — 2,1 см (рис. 9, 4).

3. Костяной предмет цилиндрической формы со сквозным ассиметричным отверстием. Высота — 1,1 см, диаметр — 1,9 см, диаметр отверстия — 0,8 — 1 см (рис. 9, 5).

Погребение 93 (рис. 9, 2) располагалось параллельно погребению 92 и примыкало к нему с юго-западной стороны. Могильная яма овальная, размерами 1,4 x 1 м, дно на глубине 0,9 — 0,95 м. В ней было обнаружено разграбленное погребение, положение костяка не восстанавливается. Находок нет.

Погребение 94 (рис. 9, 6) находилось в 24 м к СЗ от п. 88. Могильное пятно размерами 1,8 x 1 м, овальной формы, ориентировано с ЮВ на СЗ. Дно на глубине 1 м от поверхности, из них в лессе — 0,35 — 0,4 м. Погребение разграблено, верхняя часть костяка нарушена, кости разбросаны. Судя по ненарушенным костям нижней части туловища, умерший лежал скорченно на левом боку головой на ЮВ. Ноги подогнуты, ступни вместе. Возле таза и между ребрами были обнаружены 6 небольших бронзовых пронизок.

1. Четыре пронизи изготовлены из плоского листа свернутого в трубочку. Их размеры колеблются в пределах 0,5 — 1,2 см в длину, при диаметре 3 — 4 мм (рис. 9, 7).

2. Две пронизи свиты из полосок в спираль. Размеры их — 1,2 — 1,5 см, диаметр — 4 мм (рис. 9, 8).

Три погребения (без номеров) были обнаружены при сносе большого кургана, в его поле. Одно из них было полностью разрушено техникой. По словам бульдозеристов, скелет в яме лежал в скорченном положении, на глубине 0,4 м от ДГ. Второе погребение исследовано А. Бодянским. Оно было совершено в узкой овальной яме, размерами 1,5 x 0,6 м, на глубине 0,7 м от ДГ. Костяк лежал на правом боку головой на СЗ, череп задет техникой. Ноги были подогнуты, руки прижаты к груди. Находок нет.

В 20 м к северу и 3 м к востоку от предыдущего было обнаружено третье погребение на глубине 0,7 м от ДГ. Погребение детское. Не расчищено (?). А. В. Бодянский сделал вывод о том, что курган был насыпан на месте грунтового могильника «высоцкой культуры».

Находки, которые не привязаны к погребениям:

1. Кольцо бронзовое из круглой в сечении проволоки с несомкнутыми концами. Диаметр изделия — 2 x 2,2 см (рис. 9, 9).

2. Фрагменты лепного черпака. Форма и размеры не восстанавливаются. Ручка овальная в сечении. Поверхность фрагментов серо-черного цвета.

Обе эти находки были завернуты в бумагу, на которой фигурировала надпись п. 4 (70). Это явная ошибка, поскольку согласно записям погребение совершено по обряду кремации и отмечено отсутствие инвентаря.

3. Кубок лепной с высокой изогнутой шейкой, зауженным краем венчика, отогнутым наружу. Тулово округлое, дно небольшое, вогнутое. На границе шейки и тулова размещен орнамент из двойного концентрического ряда округлых вдавлений. От них на тулово опускаются гроздьи из 6 групп таких же вдавлений. Поверхность серого цвета, тщательно заглажена. Высота — 10,4 см, диаметры: венчика — 8,6 см, тулова — 11 см, дна — 3 см (рис. 9, 10).

4. Сосуд лепной банковидной формы с короткой шейкой, заокругленным по краю венчиком отогнутым наружу. Тулово широкое в верхней части, сужается ко дну (последнее отсутствует). Поверхность светло-охристого цвета в темных пятнах, грубо заглажена. Черепок в изломе двухцветный. В тесте примеси шамота. Высота сосуда примерно — 12,8 см, диаметры: венчика — 13,1 см, тулова — 14 см, придонной части — 8,2 см (рис. 9, 11).

5. Фрагменты лепного кубка с коротким отогнутым наружу венчиком и невысокой шейкой. Тулово имеет наибольший диаметр в средней части высоты. Дно плоское с закраиной. Поверхность коричнево-черная, грубо заглажена, черепок в изломе черного цвета. Высота примерно 10 см, диаметр венчика — 8 см (рис. 9, 13).

6. Фрагменты спиралевидной подвески изготовленной из тонкой, круглой в сечении проволоки (рис. 9, 12).

Выводы.

Погребальный обряд. Как уже отмечали исследователи, обычно белозерские могильники располагаются на высоких местах, на водоразделах, не является исключением и Верхнехортицкий могильник, который находился на высоком плато, над древним речисцем Днепра. Рядом с ним, как видно из схематического рисунка, было расположено большое количество курганов. Судя по многим сообщениям, большинство грунтовых могильников формировалось рядом с насыпями, сооруженными в эпоху бронзы. В частности такие, как наиболее крупный могильник — у с. Широкое Скадовского района Херсонской области [3], Федоровский в Запорожском районе Запорожской области [4], Чернянка в Каховском районе Херсонской области [5], Компанийцы в Кобелякском районе Полтавской области [6], Будуржель в Ренийском районе Одесской области [7] и др. Однако, какие из имеющихся на плато насыпей, были сооружены в эпоху бронзы установить уже невозможно. А. В. Бодянскому не удалось вычленить количество курганов, принадлежавших той или иной культуре в силу уже перечисленных причин, а именно спешного варварского сноса курганов, нехватки времени для их исследования. Он упоминает только о некоторых скифских захоронениях в тех курганах, свидетелем сноса которых он был. Кроме того он сообщает и о других грунтовых могилах, в частности скифского времени, которые занимали эту же территорию.

Исходя из выше изложенного, мы можем сделать некоторые выводы. Верхнехортицкий является грунтовым могильником, в котором погребения располагались, как отмечал А. В. Бодянский, неровными рядами по линии СВ — ЮЗ. Некоторые погребения группировались близко друг к другу, что наводит на мысль о близкородственных связях. Нами прослежены несколько таких групп, к примеру: пп. 31 — 34; пп. 41 — 44; пп. 52 — 55; пп. 71 — 74. За отсчет бралось расстояние, не превышающее 1 — 5 м между погребениями. Возможно, что количество захоронений в группах и количество самих групп было больше, но те сведения, которые имеются у нас, не позволяют это отследить.

Основной погребальной конструкцией в могильнике являются овальные ямы. Только три погребения совершены в прямоугольных ямах со скругленными углами (пп. 54, 73, 90) и одно захоронение (п. 58, кремация) имело круглую яму. Размеры наименьших ям составляли — 0,5 х 0,6 м, средних — длина в пределах 1,1 м — 1,7 м, ширина — 0,6 — 0,9 м, больших — длина — 2 — 2,5 м, ширина — 1 — 1,3 м. Глубина залегания — 0,6 — 1,5 м. Основная часть могил была впущена

на глубину 0,7 – 0,8 м. Над шестью погребениями были зафиксированы каменные закладки (пп. 33, 36, 54, 75, 92, XVI).

Положение и ориентация погребенных в четко зафиксированных случаях такова: 19 костяков лежали на левом боку, головами на Ю (8 человек) и ЮВ (8 человек), только двое – на СЗ (пп. 38, 40) и один на В (п. 50). На правом боку лежали 9 умерших, причем, они находились во всех 3-х прямоугольных ямах и в 3-х овальных, еще о трех могильных ямах нет информации. Ориентация костяков в этой группе несколько разнообразнее: трое лежат головами на ЮВ, еще трое – на С либо ССВ и по одному – на СВ, СЗ и В.

Два погребения представляли собой кенотаф – п. XIV, безынвентарное и п. 51, сопровождавшееся кубком. Четыре погребения совершены по обряду кремации – пп. 58, 70, XVI, XVII. О последнем сохранилась лаконичная запись. Оно – «спалення» находится в 16 м к ЮЗ от п. 38 и в 1 м на СВ. Два захоронения были парными (пп. 39, 73). В семи могильных ямах были зафиксированы явно детские костяки, причем четыре из них немного описаны, а три просто упомянуты, даже без присвоения им номера. Последние, по записям А. Бодянского, были обнаружены при сносе скифского кургана. Он пишет, что все костяки были скорченными в овальных ямах.

В погребальном обряде мало использовалось мясо животных, как заупокойная пища. Кости животных зафиксированы только в 4-х могильных ямах (пп. XVI, 33, 90, 92) и один раз под каменным закладом. А. Бодянский отмечает, что это были кости быка, козы/овцы, собаки и челюсть коня.

Полной аналогии Верхнехортицкому некрополю мы не нашли, хотя похожие элементы, как в погребальном обряде, так и в инвентаре имеются в других могильниках. В большинстве известных грунтовых некрополей, там, где четко фиксировались могильные ямы – Широчанском, Чернянском, Будуржель, Казаклийском, преобладающей конструкцией являются прямоугольные ямы [3; 4, с. 140; 5; 6], в то время как в Верхнехортицком преобладают овальные ямы. Есть отличия и в положении умерших – основная часть их в Верхнехортицом могильнике была уложена скорченно на левый бок, с ориентацией на юг и юго-восток. В Чернянском могильнике скорченное положение скелетов на левом и правом боку составляет равное количество [4, с. 152], а ориентация их – юг с небольшим отклонением к юго-западу. В Будуржели преобладает скорченное на правом боку положение костяков с ориентацией к югу или к югу с отклонениями [5, с. 24]. В Казаклийском могильнике наблюдается подобная же картина [6]. В Компанийцевском могильнике, где костяки лежали на правом боку, ориентация более разнообразная – от северной до юго-западной и южной [7, с. 76].

Территориально близкие к Верхнехортицкому могильнику, некрополи Федоровский, в 29 км к северу и Беленьковский (в некоторых сообщениях он именуется, как могильник б. Пушина), в 30 км к югу тоже имеют свои отличия. В Федоровском – все погребения совершены в каменных ящиках или под каменными закладами, но сохранность костяков была настолько плохая, что практически было непонятно, как они лежали и куда были ориентированы. Отмечена северо-восточная ориентация погребенных [8, с. 181]. А в Беленьковском, который все еще исследуется, контуры могильных ям не прослеживаются, костяки лежат на левом боку, а ориентация погребенных, как было отмечено первым исследователем – СЗ, ССЗ [9, сс. 126 – 127]. Еще одно захоронение

из могильника опубликовал А. Л. Антонов [10, с. 51], который в настоящее время проводит исследования на данной территории [11]. По его сведениям уже можно говорить о 25 погребениях (автор благодарит А. Л. Антонова за устное сообщение). К сожалению, на могильнике, по целому ряду причин, до последнего времени, не проводились планомерные раскопки. Расположен он на высоком обрывистом берегу Каховского водохранилища в лесопосадке, поэтому погребения раскапывались по мере их появления в обрыве. Обобщающих выводов по этому некрополю делать пока невозможно. Материал еще не опубликован.

Инвентарь. Инвентарь обнаружен практически во всех погребениях. Основную часть составляет посуда — 40 экземпляров. Она делится на три типа — черпаки (17 экз.), кубки (12 экз.), горшки (6 экз.). Принадлежность еще пяти сосудов к выделенным типам или каким-либо другим трудно установить из-за их фрагментарности. Четыре сосуда, как уже было отмечено выше, фрагменты черпака, два кубка и один горшок оказались без шифров и привязать их к определенным погребениям сложно. Среди посуды преобладают черпаки, несколько меньше кубков, горшки малочисленны. Чаще всего в могильной яме находилось по одному сосуду и только в двух случаях — по два. В погребении 45 находились черпак и горшок, в погребении 57 — черпак и кубок.

Черпаки различаются между собой, размерами, формой тулова и ручек, орнаментацией и тщательностью их изготовления. Большая их часть имеет гладкую поверхность со следами лощения, но только два экземпляра украшены резным орнаментом и полосчатым рифлением (рис. 2, 5; 7, 9). Три экземпляра, кривобокие с неустойчивым дном (рис. 4, 5; 7, 2; 7, 7), один из них — грубой лепки. Еще у одного — часть венчика изношена от частого употребления. Сравнивая керамический набор Верхнехортицкого некрополя с другими могильниками, вновь видим отличия. В могильнике Будуржель полностью отсутствуют черпаки, единичные экземпляры встречены в Чернянском (1 экз.), Широчанском и Казаклийском (1 экз.) некрополях. Чуть больше в Компанийцевском и Федоровском (по 4 экз.). Несколько иная ситуация с кубками, они присутствуют в большом количестве во всех грунтовых могильниках. В Чернянском, Широчанском могильниках некоторая часть кубков орнаментирована резными линиями в виде треугольников, зигзагов (4, с. 147, рис. 6). В Будуржели есть кубки, орнаментированные косыми или горизонтальными каннелюрами, а также зигзагами [5, с. 26]. Красочные кубки с резным орнаментом, а также различными налечами и шишечками обнаружены в Казаклийском [6]. В Верхнехортицком некрополе только три кубка выделяются из общей массы, один из них орнаментирован косыми палочными вдавлениями (рис. 3, 13), второй — серией круглых вдавлений (рис. 9, 10), а третий, цилиндрошейный, снабжен небольшими ушками на самой шейке (рис. 2, 3). Цилиндрошейных кубков много в Казаклии, Чернянке, отдельные экземпляры имеются в Федоровке, Беленьком, Компанийцах и других могильниках и отдельных погребениях, однако аналогов нашему кубку мы не нашли. Все налечи и шишечки на кубках, как правило, расположены на тулове. Появление подобной орнаментации сосудов А. И. Мелюкова связывает с контактами белозерцев с раннегальштатским населением [12]. Мы склонны считать, что появление такого, отличного от других кубка, также связано с влиянием фракийского мира.

На могильнике обнаружен значительный набор бронзовых подвесок разной модификации (31 экз.) из 18 погребений. Немногочисленны находки бронзовых браслетов (3 экз.), булавок (2 экз.) и бус (10 экз.). Уникальным по составу инвентаря, как уже отмечал В. В. Отрощенко, является погребение 45 с двумя браслетами, подвесками разных типов — простыми кольцами и спиралевидными, булавками местного и кобанского типов, пронизями, а также двумя сосудами — черпаком и горшком. Это погребение явно принадлежало человеку, занимавшему более высокое социальное положение в среде своих соплеменников.

Простые проволочные подвески с несомкнутыми или заходящими один за другой концами обычное явление в памятниках белозерской культуры, однако, большое количество плоских спиралевидных подвесок в Верхнехортицком некрополе отличает его от всех вышеперечисленных могильников. Только две височные спиралевидные подвески были обнаружены в Компанийцевском могильнике [7, с. 72, рис. 2, 4 — 5], одна — в кургане 35 на площадке «А» Днепростроя [7, с. 79, рис. 4, 2], еще одна в Беленьковском могильнике [11, с. 137]. Ближайшие аналоги этим подвескам следует искать в материалах белогрудовской (Собковка, Белый Камень) и висоцкой (Гончаровка) культур [13, сс. 79 — 80, рис. 6, 3, 6 — 8].

Единичны экземпляры изделий из кости, камня и раковины: костяные бусина и шило из п. 56; подвеска из раковины «cardium» из п. 40; костяное кольцо, кремь и оселок из п. 92. Последнее погребение В. В. Отрощенко относит к черногоровскому типу [14, с. 193].

Мы, намерено, в этой статье почти не привлекали материалы курганных некрополей, поскольку, как отмечал В. В. Отрощенко, и с ним согласны другие исследователи, «курганный и бескурганный обряды не противостояли друг другу, а органически сочетались, объяснение чему лежит, возможно, в сфере социальных отношений» [1, с. 130].

В одной из своих ранних работ, В. В. Отрощенко, анализируя погребения белозерской культуры, разделил их на две степные подзоны: северную и южную. Судя по многим показателям Верхнехортицкий могильник можно отнести к кругу памятников северной степной подзоны и датировать его XII — X вв. до н. э.

Автор выражает глубокую признательность Антонову Андрею Леонидовичу за подготовку рисунков к данной статье.

Библиография

1. Отрощенко В. В. Белозерская культура / В. В. Отрощенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Черденченко, И. Н. Шарафутдинова. — К. : Наукова думка, 1986. — 168 с.
2. Попандопуло З. Х. Верхнехортицкий могильник белозерского времени / З. Х. Попандопуло // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б. Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 209 — 211.
3. Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья / А. М. Лесков // МИА. — 1971. — № 177. — С. 75 — 91.
4. Кубышев А. И. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.) // А. И. Кубышев, И. Т. Черняков // СА. — 1986. — № 3. — С. 139 — 157.
5. Тощев Г. Н. Белозерский могильник Будуржель в Подунавье / Г. Н. Тощев // РА. — 1992. — № 3. — С. 19 — 30.

6. Agulnikov Serghei. Necropola culturii belozerka de la Cazaclia // Serghei Agulnikov. — București, 1996. — 115 с.
7. Махно Є. В. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі / Є. В. Махно, І. М. Шарафутдінова // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 70 — 81.
8. Бодянський О. В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі / О. В. Бодянський // АП. — 1956. — Т. VI. — С. 179 — 182.
9. Твердохлебов С. М. Могильник білозерської культури поблизу с. Біленьке у Подніпров'ї / С. М. Твердохлебов, Г. М. Тощев // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 126 — 127.
10. Антонов А. Л. Ґрунтовий могильник білозерської культури Балка Пушина / А. Л. Антонов // Археологічні відкриття в Україні 1997 — 1998 рр. — К., 1998. — С. 51.
11. Антонов А. Л. Охоронні розкопки заgonу Запорізького обласного краєзнавчого музею / А. Л. Антонов // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 136 — 137.
12. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир / А. И. Мелюкова. — М. : Наука, 1979. — 257 с., ил.
13. Шарафутдінова И. Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры. (К вопросу о контактах) / И. Н. Шарафутдінова // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 69 — 86.
14. Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В. В. Отрощенко. — К., 2001. — 288 с. — 38 іл.

Попандопуло З. Х.

**Верхнехортицький ґрунтовий могильник білозерського часу
(за матеріалами О. В. Бодянського)**

В статті вперше в повному обсязі публікуються матеріали багатолітніх спостережень та досліджень на ґрунтовому могильнику біля с. Верхня Хортиця (зараз територія м. Запоріжжя) О. В. Бодянського. На прикладі аналізу поховальних конструкцій та інвентарю, проводяться паралелі з іншими відомими ґрунтовими некрополями білозерського часу на Нижньому Дніпрі та південному заході України, а також в сусідній Молдові.

Popandopulo Z. H.

**Verkhniaya Khortitsa burial ground of Belozerskaya culture time
(according to materials of A. V. Bodianskiy)**

A. V. Bodianskiy long-lasting observations and studies of the burial ground in the neighborhood of Verkhniaya Khortitsa village (now the city of Zaporozhye) were entirely published in the article for the first time. Through the example of analysis of burial constructions and grave goods the parallels were drawn between the other famous Belozerskaya culture time burial necropolises within the Lower Dnepr, southwestern Ukraine and adjoining Moldova as well.

ЗАЩИТНЫЙ ДОСПЕХ ИЗ КУРГАНА У С. НОВОЕ ЗАПОРОЖЬЕ

Оборонительное вооружение, предназначенное для защиты от наступательного оружия, с древнейших времен является важнейшей частью всего комплекса вооружения. Развитие наступательного и оборонительного вооружения всегда было связано между собой: развивалось наступательное, одновременно совершенствовалось защитное. Этот процесс можно рассматривать как своеобразное «соревнование меча и щита», в котором опережение в развитии одного вида неизбежно влекло улучшение другого [1, с. 80].

Наиболее сложной категорией защитного вооружения считаются панцири [1, с. 113]. Панцирный доспех появляется в последние века II тыс. до н. э. скорее всего в Египте [2, с. 134] и вскоре проникает на соседние территории. Античная традиция связывала происхождение персидских панцирей с египетскими. Геродот отмечает, что персы, которые «... обычай чужеземцев перенимают охотнее всякого другого народа, для войны облачаются в египетские панцири» [Геродот, I, 135]. Прекрасной иллюстрацией ранних пластинчатых доспехов может служить ассирийский рельеф из Нимруда, датируемый временем около 700 г. до н. э. [3, с. 194, ил. 44] (рис. 1). К VIII — VII вв. до н. э. в государствах Переднего и Ближнего Востока полностью оформился новый принцип набора пластин на основе, была выработана форма доспеха в виде короткой рубахи с короткими или длинными рукавами, не претерпевшая сколько-нибудь существенных изменений вплоть до сарматского времени [2, с. 142]. В погребениях предскифского периода в Северном Причерноморье и смежных областях не известны находки, которые можно было отнести к оборонительному вооружению. Они привнесены сюда с территорий, подвергшихся нападениям скифов. Мидийские, ассирийские, персидские или урартские панцири могли явиться той основой, на которой и сложился скифский панцирный доспех. После возвращения скифов из переднеазиатских походов пластинчатые панцири распространились на Северном Кавказе, Северном Причерноморье и даже проникли в Среднюю Европу [4, с. 8].

Заимствовав переднеазиатский металлический панцирь, скифские оружейники и кузнецы очень быстро освоили и выпуск собственной продукции, которая высоко ценилась как на Западе, так и на Востоке. Известный римский историк Тацит признавал, что вооружение степняков значительно превосходит по качеству римское. Для основы панцирей использовали кожу крупного рогатого скота с верхней спинной части. Кожа тщательно обрабатывалась растительными дубителями, что делало ее достаточно эластичной, не сковывающей движение воина и в то же время прочной, способной выдержать значительный вес металлического набора [5, сс. 146, 151]. Пластины изготавливались из железа, бронзы и, в редких случаях, из кости [2, с. 23, рис. 8, 18, 19]. Изредка, как украшение, встречаются пластины-вставки из золота или лакированные золотом железные и бронзовые пластины. По поводу последних Б. Н. Граков писал, что тщательная полировка поверхности бронзовых пластин, содержащих в составе сплав цинка, придавали им светло-золотистый цвет, принимаемый иногда за позолоту [6, с. 79]. Основываясь на анализе фрагментов кнемид из Солохи, к такому же заключению пришли в химической лаборатории Ленинградского отделения Института археологии [7, с. 86]. Пластины панцирного набора вырезались или вырубались

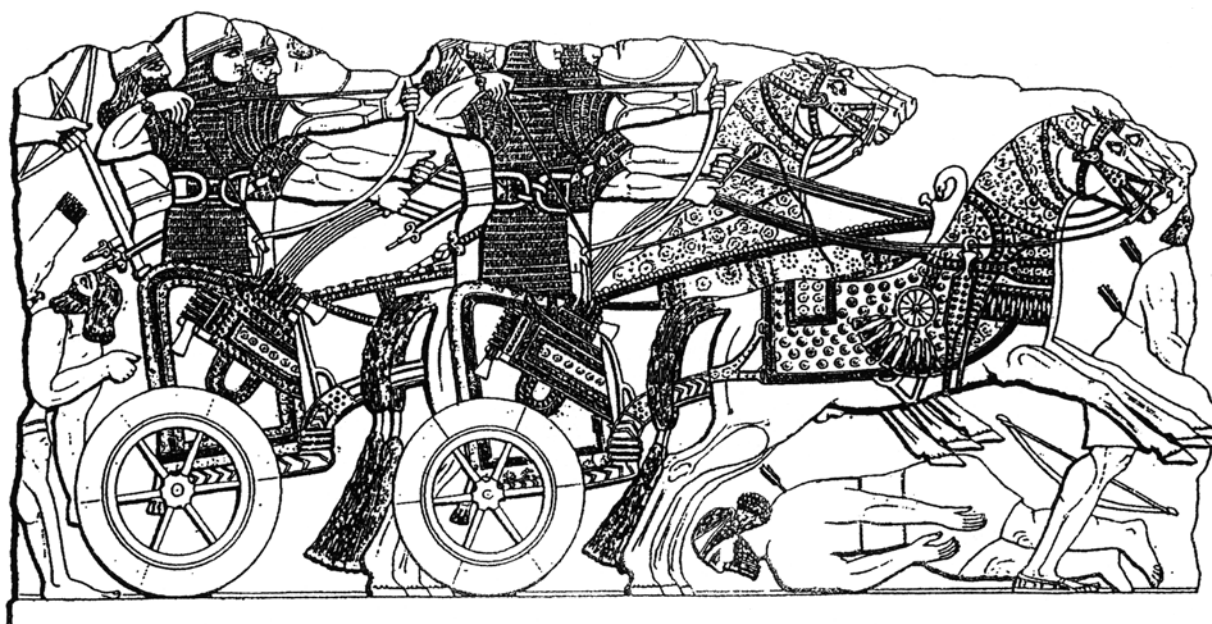

Рис. 1. Ассирийский рельеф из Нимруда. Около 700 г. до н. э.

из листа металла нужной толщины с помощью ножниц, зубила или штампа. Для облегчения набора пластин на основу важно было стандартизировать их по форме и размеру. Отверстия на пластинах в большей части пробивались после предварительной разметки круглыми пробойниками. Рваные края изнутри выравнивались ударами молотка. Пластины, защищающие корпус, независимо от материала, были прямоугольными с прямым верхним краем и округлым или чуть заостренным нижним. Размеры пластин разнообразные: длина — от 1,7 до 6,2 см, ширина — от 0,7 до 2,6 см [2, сс. 25 — 27]. Использование пластин разной величины в одном панцире обеспечивало подвижность частей доспеха на животе, поясице, плечевом и локтевом суставах. Для соединения пластин с кожаной основой использовались кожаные ремешки или жилы. Основные отверстия находились у верхнего края пластин. В этом случае свободно висячие пластины обеспечивали воину, одетому в панцирь, максимальную подвижность. Пластины с дополнительными боковыми креплениями использовались на рукавах и плечах, что «мешало пластине подняться от удара мечом или другим предметом» [2, с. 31]. При наборе пластин применялось два принципа размещения: правый и левый. Правый, когда правый край одной пластины перекрывает левый край соседней и наоборот. В большинстве панцирей использовался один принцип набора, реже два, но всегда пластины верхнего ряда перекрывают верхнюю часть нижнего ряда.

Удачным дополнением панциря был пояс. Б. Н. Граков называл доспех, в состав которого входил пояс, одним понятием «пояс-панцирь» [8, с. 110]. На поясе номады носили весь набор оружия и снаряжения: меч, кинжал, колчан со стрелами, точильный брусок, нагайку, чашу. Выделяется три типа портупейных поясов: кожаные, с пластинчатым набором и пояса, украшенные фигурными пластинами. Наиболее распространенными были кожаные пояса. Они хорошо известны по произведениям торовтики [7, сс. 58, 59, кат. 34, 35; 9, с. 74] и иконографическим источникам [3, сс. 113 — 114, ил. 75 — 77, 79, 89, 90]. В экспозиции Запорожского краеведческого музея представлена стела воина с многовитковой гривной на

шее, ритон в руках, на «талии» широкий пояс, к которому подвешены чаша, акинак и горит с луком, найденная в к. 8 группы «Раскопанной могилы» [10, сс. 24, 25; рис. 31, 2]. Другая стела, поступившая в музей в 2011 г. из раскопок на пр. Советском в г. Запорожье, изображает сидящего воина в шлеме, на поясе которого висят акинак, топор и лук. Исследователи датируют изваяние рубежом VII – VI вв. до н. э. [11, с. 198, рис. 15 – 19]. Пояса с металлическим набором были изобретены скифами. В античной литературе они впервые упоминаются в VII в. до н. э. В одном из мифов греческий герой Геракл отправился за волшебным поясом в страну амазонок, которой правила Ипполита – обладательница «неуязвимого для любого оружия» пояса, подаренного самим Аресом – богом войны [12, с. 256]. Видимо, не случайно пояс присутствует в числе божественных даров в старейшей скифской генеалогической легенде [Геродот, IV, 9 – 10]. Археологические находки позволяют датировать ранние пояса кон. VII – нач. VI вв. до н. э. [2, с. 71]. Для поясов с пластинчатым набором чаще использовалась бронза, реже – железо. Эти пояса имеют одинаковое устройство: на кожаный ремень, иногда сложенный несколько раз, с помощью кожаных ремешков крепились узкие прямоугольные, часто вогнутые в середине, пластины. На концах некоторых экземпляров находились конечные пластины прямоугольной, полукруглой и трапециевидной форм, еще реже встречаются срединные пластины [13, с. 76]. Для удобства при ношении металлические края пояса по всему периметру закрывались завернутым краем кожаного пояса или обшивались кожаной тесьмой, образующей валик. Декоративный характер поясам придавали зубчатые пластины, вставки золотых и серебряных блях, пряжки с рельефными изображениями в зверином стиле [9, с. 74; 14, с. 50, табл. 37, 3 – 5, 17].

Появление пластинчатого доспеха нашло свое применение и в производстве чешуйчатых шлемов. Известная по многочисленным изображениям кожаная, меховая или войлочная шапка-башлык, упомянутая Геродотом [Геродот, VII, 65], в VI – V вв. до н. э. получает металлическое покрытие из пластин – «чешуек». Долгое время исследователи с большой осторожностью высказывались о возможности использования в скифское время шлемов из наборных пластин [2, сс. 95, 97; 9, с. 73]. Немногочисленные пока находки таких изделий в комплексах защитного доспеха у с. Новая Розановка [15, сс. 211, 212], с. Александровка [16, с. 93], с. Корнеевка [17, сс. 44, 45], с. Новофедоровка [18, сс. 109, 116], с. Новое Запорожье [19, сс. 146, 148], с. Гладковщина [20, сс. 67, 73] неопровержимо доказывают существование такого вида защитного головного убора. Убедительным подтверждением этому служит конский наносник из Свишар (северная Болгария) с изображением чешуйчатого шлема на скульптурной голове человека, датируемый V в. до н. э. [4, с. 94].

Комплекс скифского оборонительного доспеха включал и другие предметы: пластинчатые штаны или иначе набедренник – поножи, набрюшники, щиты, а также изделия античных оружейников – бронзовые кнемиды и шлемы. Мы не останавливаемся на их общей характеристике, поскольку они отсутствуют в погребении, которому посвящена данная статья.

Первая объемная информация обо всех средствах личной защиты скифского времени, найденных на территории юго-восточной части СССР была опубликована знатоком этой темы Евгением Васильевичем Черненко в монографии «Скифский доспех» в 1968 г. [2]. Дополненное издание вышло в Германии в 2006 г. [21]. Последняя книга значительно расширяет свод предметов скифской

паноплии. Так, например, в работе 1968 г. учтено 205 панцирей, в последующем издании — 350, поясов соответственно 95 — 183, шлемов 63 — 90 [21, сс. 3, 60, 80]. Количество находок в Запорожской области пополнилось с 10 до 32 [21, с. 50, № 217 — 248]. Однако приведенная информация не отражает реальное распространение защитных доспехов в различных регионах Скифии. Это повсеместно объясняется, во-первых разграбленностью большинства погребений, во-вторых отсутствием каких-либо сведений о раскопанных захоронениях. Е. В. Черненко приводит данные В. А. Ильинской по Посулью, где из более чем 400 раскопанных курганов, активный фонд составляют лишь материалы, происходящие из 110, в которых 95 погребений принадлежало мужчинам-воинам. Из них 22 сопровождался панцирем. Таким образом, на территории Посулья на каждые 4 — 5 захоронений приходится 1 панцирь [2, с. 12]. Почти такой же показатель получен для Среднего Дона: в 160 раскопанных к 2004 г. скифских погребениях найдено 30 экземпляров железных панцирей, т. е. каждый 5 мужчина был обладателем надежного защитного доспеха [22, с. 254]. Исследования группы археологов ИА НАН Украины по сбору и систематизации скифских памятников девяти областей степного Причерноморья, раскопанных начиная со второй половины XVIII в. по 1980 г. включительно, дали разительный результат. В 2300 погребениях зафиксировано присутствие 141 панциря, 90 поясов, 14 щитов, 17 кнемид, 14 шлемов [23, сс. 206 — 344]. Процент погребений с доспехом не велик. Существует мнение, что обладателями тяжелого защитного вооружения была местная элита, именно в их могилах преимущественно найдены лучшие образцы скифской паноплии [8, с. 132]. Но таких погребений все же достаточно много, чтобы видеть в них лишь представителей аристократии. К примеру, воина с панцирем и прекрасным халкидским шлемом похоронили в небольшом кургане эпохи бронзы [24, с. 56]. Нельзя не согласиться с выводами ведущих специалистов в области скифского вооружения о том, что помимо всеобщего ополчения («все они, будучи конными стрелками ...» [Геродот, IV, 46]) в Скифии к концу VI — V вв. до н. э. существовали немногочисленные, но хорошо обученные и оснащенные наиболее совершенным наступательным и оборонительным оружием военные дружины, составляющие главную ударную силу тяжеловооруженной скифской конницы [9, с. 83; 25, с. 102]. Реставрация защитного вооружения из погребения у с. Гладковщина позволила установить: на весь доспех потребовалось 3763 железных пластин, из них на панцирь ушло 775, на «штаны» — 905, на шлем — 530, на щит — 778, на прочие дополнения — 775 пластин. Общий вес защитного и наступательного вооружения с учетом металла, кожи, дерева составил 22,7 кг [26, с. 142]. Такую полную защиту в металле мог позволить только конный воин. Это наглядно демонстрируют набор вооружения солохских всадников [7, с. 58, кат. 34], воинов на золотой пластине из Гермесова кургана [27, с. 112, кат. 188] и другие памятники изобразительного искусства.

На сегодняшний день полных статистических данных о раскопанных скифских погребениях и находках скифской паноплии нет. Но известно, что в сводные работы не включены материалы многих памятников, исследованных за последние десятилетия. По Запорожской области в первую очередь нужно назвать уникальный, один из наиболее изученных скифских могильников — Мамай Гора у с. Великая Знаменка, где за 16 полевых сезонов (1988 — 2003 гг.) раскопано 160 курганов, открыто 352 скифских погребений, из них 70 % информативны. Вооружение зафиксировано в 130 комплексах [28, с. 15]. По устной информации

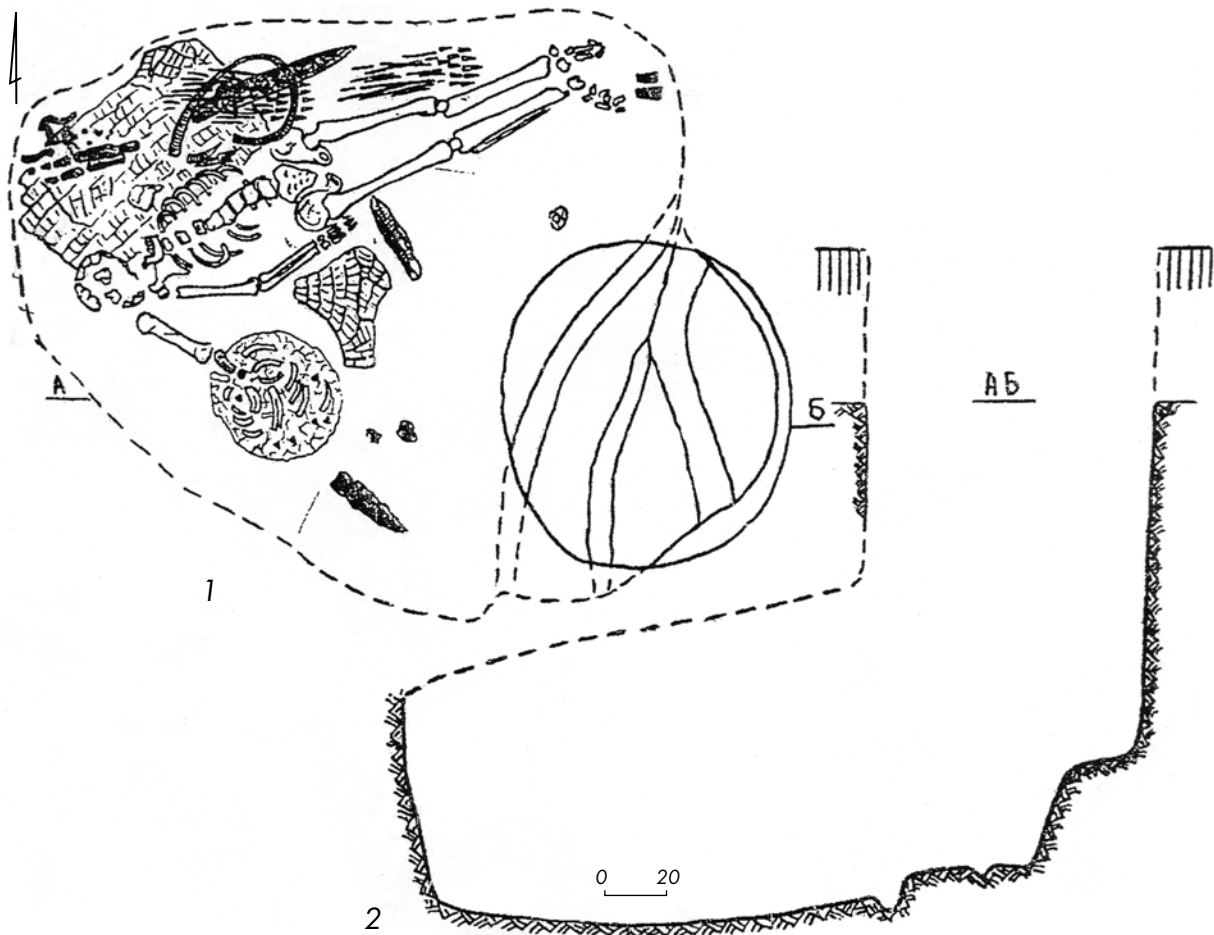

Рис 2. План и разрез п. 1 к. 7

С. И. Андрух, в 2015 г. количество исследованных скифских погребений составило 362. Без внимания оказались находки скифских доспехов у сел Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка [10, сс. 13, 24 и др.], Ильинка [29, сс. 53 – 72; 30, с. 24 – 40], Родионовка [31, сс. 11 – 14], Шелюги [32, сс. 149 – 156], Скельки [33, сс. 113 – 122], Малокатериновка [34, сс. 17, 28, 35, 47]. Перечень можно продолжить. Удивительно, что в монографию Е. В. Черненко, изданную в 2006 г., не включены уникальные находки античных оружейников: бронзовые кнемиды из п. 2 к. 4 у с. Ильинка [29, с. 63, рис. 7] и шлем из кургана у с. Конские Раздоры [24, сс. 54 – 61]. Обойденным стороной осталась прекрасной сохранности комплекс наступательного и оборонительного вооружения, открытый у с. Новое Запорожье в 1985 г. и неоднократно упоминаемый в научной литературе [19, сс. 143 – 152; 35, сс. 47 – 49]. Последняя находка заслуживает отдельной публикации.

Курган под номером 7 был неказистый: высота – 0,8 м, диаметр – 32 м. Насыпь, сооруженную в один прием, окружал ров, слегка вытянутый с северо-запада на юго-восток. Внешний диаметр составлял 31,5 – 29,5 м, ширина на уровне древнего поля – от 0,9 м до 1,1 м, глубина – 0,7 – 0,8 м (все глубины даются от ДГ). В профиле ров имел форму усеченного конуса с узким (0,25 – 0,3 м) плоским дном. На юго-западе и северо-востоке располагались «ворота» шириной соответственно 0,6 м и 1,1 м. Возле северо-восточной перемычки лежала необработанная гранитная плита размером 0,9 x 0,5 x 0,5 м. В заполнении рва найдены кости животных и 31 фрагмент каменного блюда размерами 0,05 x 0,06 м и меньше. Единственное погребение было

смещено от геометрического центра кургана к востоку. Основная масса выкида располагалась к западу от входной ямы. Он имел форму овала (7 x 5 м), вытянутого в широтном направлении, максимальная толщина 0,5 м. Погребение совершено в катакомбе. Входная яма (1 x 1,1 м) располагалась с юго-восточной стороны. Вертикальная шахта имела две ступеньки: верхняя на глубине 1,8 м шириной 0,27 м, следующая — на глубине 2,1 м шириной 0,65 м. Последнюю ступеньку прорезала канавка (глубиной 0,03 м, шириной 0,09 м), другая более глубокая канавка (0,09 м) отделяла ее от погребальной камеры. Обе канавки служили опорой для деревянного заслона, фрагменты которого зафиксированы. Камера имела подтреугольную форму с закругленными углами, ориентирована в широтном направлении, максимальная длина — 2,3 м, ширина — 2,1 м, глубина — 2,28 м (рис. 2, 2). Погребенный лежал в северной половине камеры на спине в вытянутом положении головой на юго-запад (рис. 2, 1). Слева от него находился пластинчатый панцирь, на котором напротив черепа разложены наконечники двух копий, два бронзовых псаля, железные удила, четыре бронзовых ворварки, три бронзовые подвески в виде «висячих замочков», три бляхи в форме кисти человеческой руки. На уровне тазовых костей, на панцире «кучкой» сложены меч-акинак, поверх него — колчан с 234 бронзовыми стрелами, завершал эту конструкцию боевой пояс. Возле левой голени погребенного обнаружен второй колчан, в котором насчитывалось 99 бронзовых наконечников и один железный. У локтевых костей правой руки лежал пластинчатый шлем. Рядом, справа, находилось деревянное круглое блюдо с напутственной пищей и железным ножом с костяной ручкой. Часть костей животного лежала рядом с блюдом. Подтоки копий найдены за ступнями ног у восточной стены камеры. К западу от катакомбы в геометрическом центре кургана обнаружена древняя грабительская яма: верхний диаметр — 2,5 м, по дну, на глубине 1,6 м он составлял 1,9 м. На этом уровне грабители сделали еще одну попытку выйти на погребение. У восточной стенки вырытого колодца была прокопана круглая яма диаметром 0,6 м и глубиной 0,35 м. Этот грабительский ход от погребальной камеры отделяла стенка всего в 0,3 м!

Описание находок.

1. Наконечники копий железные — 2 шт. — остролистной формы с расширением у основания, без ребра. Длина пера — 25 см, ширина у основания — 5 см. Втулки с продольной прорезью длиной 13,5 — 14 см расширяются к основанию, затянутому кольцевидной муфтой диаметром 2,7 см (рис. 3, 1).

2. Подтоки копий железные — 2 шт. — с продольной прорезью длиной 5,5 — 6,5 см, диаметры оснований — 2,5 см и 2,6 см (рис. 3, 2). Общая длина копий соответствует стандартным нормам того времени: 2,15 — 2,2 м [36, с. 231].

3. Псаля бронзовые — 2 шт. — S-видные с равномерно изогнутыми ромбовидными в сечении концами и восьмерковидным утолщением в средней части. В отверстиях диаметром 0,5 и 0,7 см сохранились фрагменты кожаных ремней. Один псалий более массивный: длина — 18 см, толщина — 0,8 x 1,2 см. Размеры другого: 16 см и 0,6 x 0,8 см (рис. 3, 3).

4. Удила железные — 1 шт. — кольчатые двухчастные с квадратными грызлами (1 x 1,2 см). Длина фрагментов — 6 и 9 см, диаметры петель — 2,2 и 2,5 см (рис. 3, 4).

5. Уздечные бляхи бронзовые в виде реалистичного изображения кисти человеческой руки: две нащечные с подквадратной (0,7 x 0,8 см) поперечной петлей на тыльной стороне; одна наносная с такой же, но продольной петлей. Длина

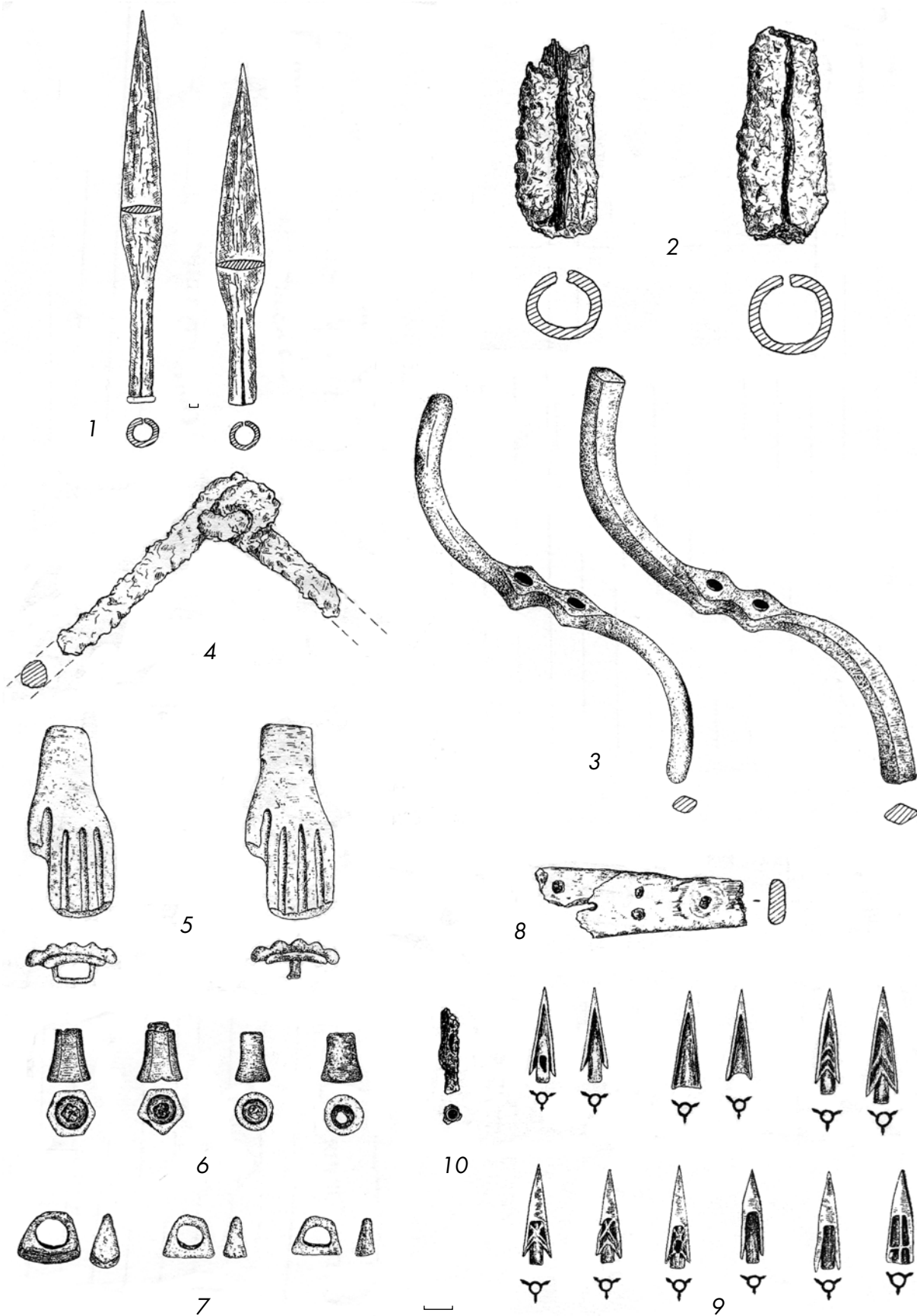

Рис 3. Инвентарь погребения: 1 – наконечники копий; 2 – подтоки копий; 3 – псалии; 4 – удила; 5 – уздечные бляхи; 6 – ворварки; 7 – «висячие замочки»; 8 – ручка ножа; 9 – 10 – наконечники стрел

блях — 6,8 см, ширина — 3 см (рис. 3, 5). В петлях нащечников сохранились фрагменты кожаных ремней, в наносной петле обнаружен трехцветный фрагмент тесьмы рельефного плетения (3,3 x 1,6 см). Цвета чередовались в такой последовательности: зеленый, бордовый, зеленый, белый, зеленый.

6. Ворварки бронзовые вогнуто-конические — 4 шт. Две из них пятигранные в сечении с круглыми отверстиями, две другие — круглые в сечении. Высота колеблется от 1,6 до 1,8 см; верхний диаметр — 0,7 — 1 см, нижний — 1,3 — 1,7 см (рис. 3, 6). В ворварках сохранились фрагменты кожаных шнурков.

7. Подвески бронзовые в виде «висячих замочков» — 3 шт., литые, с отверстиями неправильной круглой формы, в которых сохранились фрагменты кожаных ремней. Высота — от 1,3 до 2 см, ширина основания — от 1,8 до 2,2 см, размеры отверстий — от 0,8 до 1,2 см (рис. 3, 7). Местоположение в погребении подвесок и ворварок позволяет отнести их к предметам конской узда.

8. Деревянное блюдо. Высота не фиксировалась, диаметр — около 40 см.

9. Нож железный с костяной рукояткой. Лезвие не сохранилось. Судя по ржавой трухе нож можно отнести к типу ножей с широким черенком, прямым лезвием и горбатой спинкой. Ручка овальная в сечении состояла из двух половинок, соединенных железными заклепками. Сохранился фрагмент длиной 7,3 см с пятью заклепками (рис. 3, 8).

10. Меч-акинак железный с брусковидным навершием и бабочковидным перекрестием. Клинок двулезвийный, плавно сужается к острию, сечение ромбическое. Общая длина — 63,5 см; длина клинка — 49,5 см, ширина клинка у основания — 7 см; длина рукояти — 9 см, ширина — 4 см; высота навершия — 2,4 см, ширина — 4,5 см (рис. 4).

11. Колчаны — 2 шт. Сохранились незначительные фрагменты деревянной основы: плашки прямоугольные и овальные в сечении длиной до 5 см и шириной от 0,7 до 1,2 см. На месте колчанов найдены кусочки войлочной обшивки, наибольший из них имел размеры 3,5 x 1,5 см, толщина войлока колеблется от 0,15 до 0,25 см. Форма и размеры колчанов отчасти восстанавливаются по положению «in situ» стрел. В первом колчане они лежали в 6 — 8 ярусов плотными рядами

Рис. 4. Меч

длиной 18 см. Во втором колчане наконечники располагались в 3 яруса полосой в 10 см. Фрагменты древков стрел прослеживались в длину на 30 — 50 см. Исходя из этих данных, можно предположить, что размеры первого колчана 50 x 18 см, второго 50 x 10 см. Параметры близкие этим установлены у колчанов из п. 3 к. 4, исследованного у с. Ильинка Каменско-Днепровского района [29, сс. 64, 65, рис. 8, 4, 5]. Они имели вид раструба с небольшим овальным дном. Такая реконструкция допустима для колчанов описываемого погребения. Приблизительно такие же размеры определены для колчана подтрапециевидной формы в п. 6 к. 139 могильника Мамай Гора [28, с. 16]. Так выглядят колчаны у скифов, укрощающих лошадей, изображенных на Чертомлыкской вазе [37, сс. 178, 179, 181, 184, кат. 91, детали 3, 6, 12].

12. Наконечники стрел: 333 бронзовых и один железный. Бронзовые стрелы изготовлены в разных литейных формах из разных сплавов. Многие из них неоднократно подтачивались. Можно выделить следующие типы бронзовых наконечников:

- трехлопастные со скрытой втулкой вытянутых пропорций, треугольные в продольном сечении с треугольными ложками и свисающими острыми, реже прямо обрезанными концами лопастей;

- трехлопастные, со скрытой втулкой вытянутых пропорций треугольные в продольном сечении с треугольными ложками, концом одной лопасти вытянутым в шип и свисающими острыми или прямо обрезанными концами остальных лопастей;

- трехлопастные с выступающей или укороченной втулкой, вытянутых пропорций, треугольные в продольном сечении с треугольными или П-образными ложками;

- трехлопастные с укороченной втулкой, вытянутых пропорций, сводчатые в продольном сечении, с треугольными или П-образными ложками;

- трехлопастные с выступающей втулкой, вытянутых пропорций, треугольные в продольном сечении с треугольными или П-образными ложками и тамгообразными знаками на ложках (рис. 3, 9).

В первом колчане находилось 53 наконечника первого типа (длиной 2,5 — 3,2 см), 28 шт. второго типа (длиной 2,7 — 3,4 см), 89 шт. третьего типа (длиной 2,6 — 3,1 см), 13 шт. четвертого типа (длиной 2,8 — 3,2 см), 51 шт. пятого типа (длиной 2,7 — 3,4 см).

Во втором колчане найдено 37 наконечников первого типа (длиной 2,6 см — 3,4 см), 9 шт. второго типа (длиной 2,7 — 3,4 см), 40 шт. третьего типа (длиной 2,6 — 3,3 см), 1 шт. четвертого типа (длиной 3,1 см), 12 шт. пятого типа (длиной 2,9 — 3,6 см). Один железный наконечник стрелы — втульчатый, трехлопастный, сильно коррозированный длиной 3 см (рис. 3, 10).

13. Древки стрел сохранились в большом количестве фрагментами до 20 см, диаметры колеблются от 0,3 до 0,5 см. В первоначальном виде их длина составляла 50 см. На некоторых древках на конце сохранились специальные выемки, не позволяющие стреле соскакивать с тетивы лука при его натяжении. Раздвоенный конец древка стрелы хорошо передан на некоторых пантикапейских монетах, которые воспроизводят скифский лук со стрелой [9, с. 16, табл. 36, 3, 8, 11, 12].

14. Панцирь пластинчатый железный на кожаной основе. Относится к типу панцирей с оплечьями, с прямоугольным вырезом ворота и сплошным чешуйчатым

покрытием. Зашнуровывался на правом боку. Оплечья трапецевидной формы, ширина в верхней части — 13 см, в нижней — 9 см, длина — 23,5 см. Широкая верхняя часть оплечья несколько вогнутая, как бы повторяющая округлость плеча. В нижней части панцирь по всей ширине имеет свободную от железных пластин полосу шириной 4 — 5 см. На это место одевался пояс. Ниже пояса шел последний ряд железных пластин. Все пластины панциря имели прямоугольную форму, нижние углы слегка закруглены, их длина — 5 — 5,3 см, ширина — 3 — 3,2 см. Принцип набора пластин типичный: снизу вверх, справа налево. Для крепления к кожаной основе использовались кожаные шнуры, которые протягивались через два отверстия в верхней части и два в боковой стороне пластины. Длина панциря — 55 — 57 см, ширина в развернутом виде — 93 см (рис. 5).

Рис. 5. Панцирь

15. Пояс с бронзовым пластинчатым набором. Основой для него служил кожаный ремень, сложенный в три слоя, толщиной 0,25 см, длиной около 1 м, шириной 3,5 см. Пластины располагались поперек ремня слева направо так, что каждая последующая пластина перекрывала предыдущую на половину или треть. Они немного изогнутые, прямоугольной формы, на каждом конце имелось по одному отверстию, с помощью которого пластины крепились к кожаной основе. Часть пластин имела на одной из длинных сторон 3 — 4 зубчика. Такие зубчатые пластины укладывались в наборе по 4 — 5 шт. через каждые 11 — 12 см. Размеры пластин — 3,5 x 0,6 см, диаметр отверстий — 0,1 см. Концы пояса завершают полуовальные пластины шириной 2,5 см. К ним крепились по два кожаных шнура, посредством которых стягивался пояс. Сохранились фрагменты шнуров длиной от 1 до 5 см. В 35 см от левого конца пояса, с внутренней стороны поперек основы укреплен такой же шнур, с помощью которого, вероятно, подвешивался колчан или меч. Края пояса по всему периметру были обшиты кожаной тесьмой шириной 2 см, образующей валик. Кожаный шнур, которым пришивалась тесьма, обвивал валик косыми декоративными стежками. По своему функциональному назначению пояс (рис. 6) относится к типу портупейных [2, с. 58].

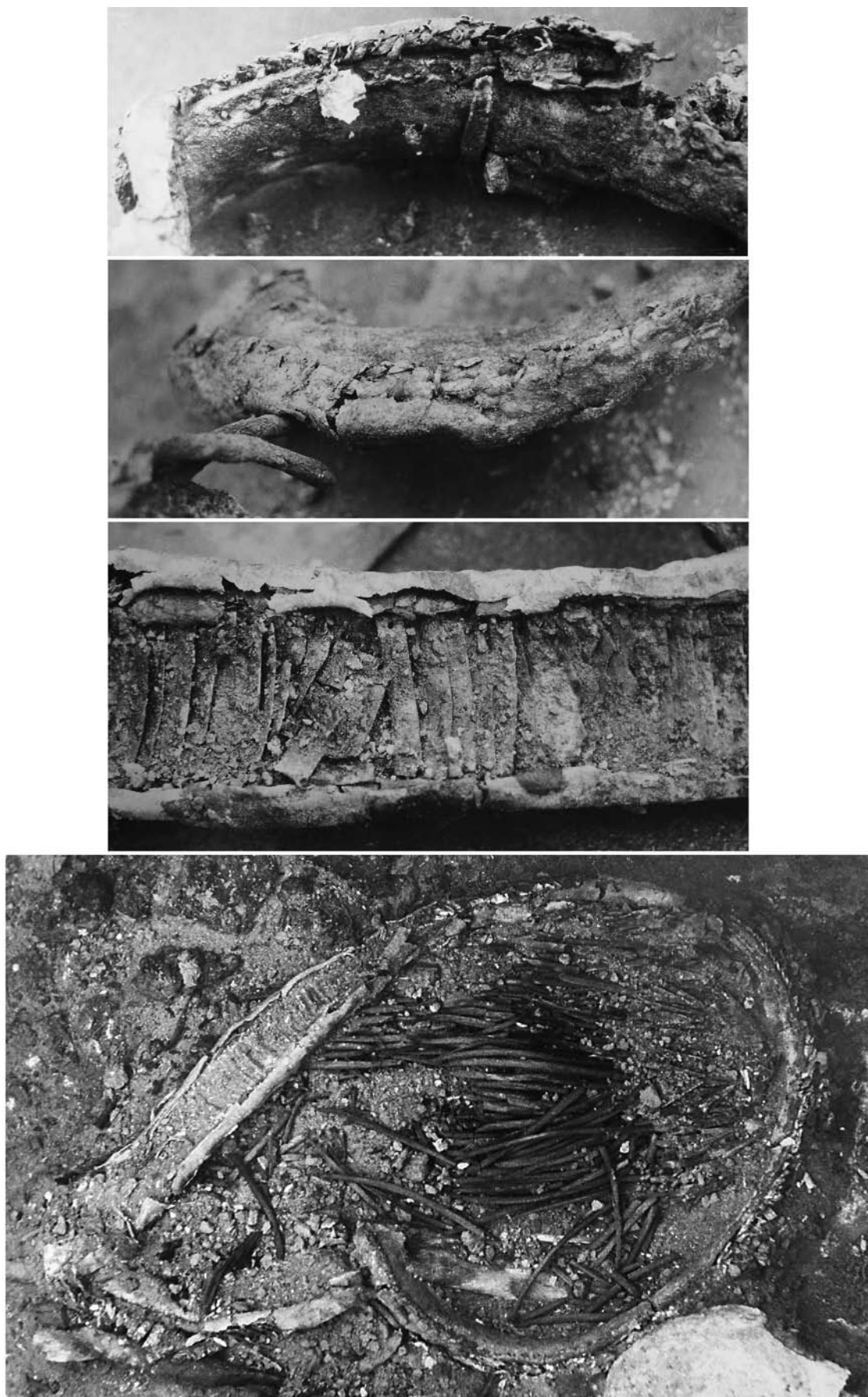

Рис. 6. Пояс и его детали

Рис. 7. Шлем

16. Шлем пластинчатый железный. К моменту раскопок шлем представлял собой жесткий монолит из сильно коррозированных пластин. Отчетливо фиксировались три составные: тулья с удлинненной затылочной частью и два вспомогательных защитных устройства, скорее всего это нащечники. Приемы набора пластин самого шлема, его теменной и дополняющих частей разные: основная поверхность покрыта вертикально нашитыми пластинами, на макушке и нащечниках они лежат горизонтально. Размеры пластин колеблются по длине от 5,3 см до 6 см (рис. 7). Наиболее близкой аналогией нашему шлему можно назвать находки у с. Новая Розановка [15, с. 211] и с. Новофедоровка [18, сс. 109, 116].

Состав и характер погребального инвентаря: набор предметов паноплии и конской узды при отсутствии престижных изделий из драгоценных металлов, а также размеры насыпи и могилы позволяют отнести его к числу захоронений конных воинов элитной дружины.

Датирующим материалом погребения к. 7 служат — меч-акинак, набор наконечников стрел, S-видные псалии и предметы конской узды: бляшки в виде человеческой кисти, подвески «висячие замочки», пятигранные вогнуто-конические ворварки. Мечи с брусковидным навершием и бабочковидным перекрестием появляются в VI в. до н. э. и получают широкое распространение в V в. до н. э. [9, сс. 23, 49, 50, табл. 15, 16; 38, с. 91]. Довольно широкое основание клинка указывает на его раннее происхождение [39, с. 93]. S-видные псалии вписываются в эти же хронологические рамки, изредка встречаются в погребениях IV в. до н. э. [40, сс. 187, 188]. Идентичные псалии изображены у коней на гребне из кургана Солоха [7, с. 45] и стреноженного коня на Чертомлыкской вазе [37, с. 181, кат. 91, деталь 6, 7]. Бляшки в виде кисти человеческой руки являются редкой находкой. В. А. Ильинская выделяет два вида: реалистичные и условно выполненные. К первым она относит

бляшки из к. 2 в урочище Стайкин Верх и из Роменской группы у с. Крячковка и датирует их V в. до н. э. [38, с. 135, табл. V, 19]. Наши реалистичные экземпляры, безусловно, относятся к этому же времени. Ворварки с граненым туловом встречаются преимущественно в курганах V в. до н. э. [14, с. 41, табл. 32]. Для погребений этого столетия характерны и бронзовые подвески в виде «висячих замочков», используемые для подвижного соединения повода с ремнем — чумбара [38, с. 130]. Наконечники стрел принадлежат отделу трехлопастных второй и преимущественно третьей хронологических групп по А. И. Мелюковой [9, сс. 21 — 23, табл. 7, 8]. По уточненной хронологии С. В. Полина они сосуществуют на рубеже VI — V вв. до н. э., далее до начала IV в. до н. э. превалируют наконечники третьей группы [41, сс. 31, 32]. Смешение разновременных наконечников в колчане одного погребения исследователи объясняют тем, что «колчаные наборы комплектовались случайным образом», ранние и поздние наконечники могли фигурировать

Рис. 8. Реконструкция доспеха

в колчанах на протяжении долгого срока [42, с. 347]. Таким образом, предметы, являющиеся главными временными индикаторами, определяют хронологические рамки погребения V в. до н. э. Исследователи большинства погребений с доспехом датируют их второй половиной V в. до н. э. [15, с. 212; 16, с. 101; 17, с. 52; 20, с. 77; 43, с. 118]. Сузить хронологический диапазон погребения к. 7 помогает наблюдение Е. В. Черненко относительно оформления оплечий панцирей. Жестко скрепленные на спине оплечья с перекидными клапанами-наплечниками встречаются на изображениях воинов на краснофигурных вазах второй половины V в. до н. э. [2, с. 44]. В такой доспех облачен всадник солохского гребня. Аналогичный крой панцирных оплечий присутствует в нашем образце, что позволяет нам ограничить дату памятника второй половиной V в. до н. э.

Немногочисленные находки скифских доспехов в не ограбленных погребениях свидетельствуют об их индивидуальности и трудоемкости процесса изготовления. На основе эксперимента, проведенного во время реставрации комплекса оружия и брони тяжелооруженного воина из захоронения у с. Гладковщина, установлены трудовые затраты: при хорошей организации группы мастеров из 12 — 15 человек доспех могли сделать за 4 месяца [26, с. 142]. Разнообразие видов доспехов демонстрируют графические и натурные реконструкции. В статье «Лицарі Великої Скіфії» Е. В. Чер-

ненко приводит графические рисунки Д. Шевчука, выполненные по совокупности находок из бокового погребения Солохи, кургана VI в. до н. э. у с. Щучинка на Киевщине и погребения V в. у с. Гладковщина [44, сс. 132 – 134]. Успешные реконструкции панцирного снаряжения осуществлены М. В. Гореликом [45; 46; 47]. Из всех предложенных исследователями моделей скифского доспеха близкой аналогией нашему панцирю является реконструкция находок из Толстой Могилы [48, с. 171, рис. 13] и кургана № 12 у г. Орджоникидзе [46, с. 148, рис. 2], только в нашем образце панцирь короче: ниже пояса проходил один ряд пластин. В свое время сотрудник музейной экспедиции, художник по образованию А. В. Редьков, изобразил свое видение военного снаряжения скифа, погребенного под насыпью № 7 (рис. 8). В его рисунке мы сразу отметили неточность в передаче оплечий. Они на самом деле спускались с плеча на грудь и имели вертикальный набор пластин. Поскольку рисунок был сделан для небольшой статьи в местной газете [49], мы закрыли на это глаза, думая тогда, что исправим ошибку при подготовке научной публикации после реставрации доспеха. На тот момент уникальный по сохранности пояс уже был сдан в Государственные научно-исследовательские реставрационные мастерские Министерства культуры УССР, а другие предметы (панцирь, шлем и меч), хорошо запакованные в большой ящик, собирались отвезти в Киев 3 мая 1986 года. Но из-за Чернобыльской аварии автопредприятие, в котором мы много лет арендовали машину для экспедиции, отменило командировку. Прошло много-много лет. Пояс нам не вернули. По неофициальной информации его продали. А ящик с другими изделиями так и стоит в фондах музея. Под разными предлогами реставрационные мастерские отказывались принять наши экспонаты. Может и к лучшему... Панцирь и шлем, прожившие 25 веков, продержатся еще энное количество лет, будут реставрированы и станут восхищать посетителей Запорожского краеведческого музея.

Библиография

1. Горелик М. В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие до н. э. – IV в. н. э.) / М. В. Горелик. – М. : Наука, 1993. – 348 с.
2. Черненко Е. В. Скифский доспех / Е. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1968. – 190 с.
3. Ольховский В. С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железного века / В. С. Ольховский. – М. : Наука, 2005. – 299 с.
4. Скорый С. А. Доспех скифского типа в Средней Европе / С. А. Скорый // Вооружение скифов и сарматов. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 82 – 103.
5. Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии / Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Поднепровья III – I тыс. до н. э. Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – С. 142 – 156.
6. Граков Б. Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов / Б. Н. Граков // ТСА РАНИОН. – М., 1936. – Т. V. – С. 70 – 90.
7. Манцевич А. П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции / А. П. Манцевич. – Ленинград : Искусство, 1987. – 143 с.
8. Граков Б. Н. Каменское городище на Днестре / Б. Н. Граков // МИА. – 1954. – № 36. – 240 с.

9. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. — ДІ — 4. — М. : Наука, 1964. — 91 с., 23 табл.
10. Ляшко С. Н. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петромихайловка) / С. Н. Ляшко, З. Х. Попандопуло, О. В. Дровосекова. — Запорожье : Дикое поле, 2004. — 177 с.
11. Тощев Г. Н. Курганы на проспекте Советский в г. Запорожье / Г. Н. Тощев, С. И. Андрух // ССПК. — Запорожье, 2012. — Т. XVI. — С. 118 — 223.
12. Мифологический словарь [глав. ред. Е. М. Мелетинский]. — М. : Советская энциклопедия, 1991. — 736 с.
13. Плешивенко А. Г. Скифский могильник у г. Васильевка Запорожской области / А. Г. Плешивенко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. междунар. науч. конф., посвященной памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 75 — 76.
14. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V — III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // САИ. — ДІ — 4. — М. : Наука, 1967. — 180 с.
15. Шапошникова О. Г. Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация) / О. Г. Шапошникова // СА. — 1970. — № 3. — С. 208 — 212.
16. Ковалева И. Ф. Скифское погребение конца VI — V вв. до н. э. у с. Александровка / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад // Древности степной Скифии. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 208 — 212.
17. Ковалев Н. В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области / Н. В. Ковалев, С. В. Полин // Курганы степной Скифии. — К. : Наукова думка, 1991. — С. 33 — 53.
18. Куприй. С. А. Скифский курганный могильник у с. Новофедоровка на юге Херсонщины / С. А. Куприй // Курганы степной Скифии. — К. : Наукова думка, 1991. — С. 108 — 117.
19. Плешивенко А. Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье / А. Г. Плешивенко // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 143 — 152.
20. Григорьев В. П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина / В. П. Григорьев // Древности скифов. — К. : Наукова думка, 1994. — С. 63 — 79.
21. Cernenko Evgenij V. Die Schutzwaffen der Skythen / Evgenij V. Cernenko // Prahistorische Bronzefunde. — Franz Steiner Verlag Stuttgart. — 2006. — Abteilung III. — Band 2. — 146 s.
22. Гуляев В. И. Скифы : расцвет и падение великого царства / В. И. Гуляев. — М. : Алетейя, 2005. — 400 с.
23. Черненко Е. В. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / Е. В. Черненко, С. С. Бессонова, Ю. В. Болтрик и др. — К. : Наукова думка, 1986. — 367 с.
24. Плешивенко А. Г. Античный шлем из Конских Раздорів / А. Г. Плешивенко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13. — С. 54 — 61.
25. Черненко Е. В. Курганы воинов-дружинников Скифии / Е. В. Черненко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. междунар. науч. конф., посвященной памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 101 — 102.
26. Мінжулін О. І. Реконструкція захисного озброєння скіфського воїна з поховання V ст. до н. е. біля с. Гладківщина / О. І. Мінжулін // Золото степу. Археологія України. — Київ — Шлезвіг, 1991. — С. 137 — 142.
27. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага : Артия; Ленинград : Советский художник, 1966. — 339 с.

28. Андрух С. И. Оружие скифских захоронений могильника Мамай Гора / С. И. Андрух // ССПК. — Запорожье, 2004. — Т. XI. — С. 15 — 19.
29. Плешивенко А. Г. Скифский курган у Белозерского лимана / А. Г. Плешивенко // Курганы степной Скифии. — К. : Наукова думка, 1991. — С. 53 — 72.
30. Плешивенко А. Г. Скифские курганы у Белозерского лимана / А. Г. Плешивенко, А. А. Алексеев // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2004. — № 4. — С. 24 — 40.
31. Кубышев А. И. Скифские курганы у с. Родионовка на левом берегу Утлюгского лимана / А. И. Кубышев, С. А. Куприй // Вестник краеведа. Тез. науч. докл. и сообщ. — Запорожье, 1991. — № 2. — С. 11 — 14.
32. Кубышев А. И. Скифский курган V в. до н. э. у с. Шелюги / А. И. Кубышев, С. А. Куприй // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Т. III. — С. 149 — 156.
33. Шахров Г. И. Исследование курганного могильника у с. Скельки / Г. И. Шахров // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 113 — 122.
34. Плешивенко А. Г. Курганы села Малокатериновка / А. Г. Плешивенко. — Запорожье, 1996. — 163 с.
35. Плешивенко А. Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье / А. Г. Плешивенко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — С. 47 — 49.
36. Черненко Е. В. Длинные копья скифов / Е. В. Черненко // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М. : Наука, 1984. — С. 231 — 235.
37. Алексеев А. Ю. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. — К. : Наукова думка, 1991. — 413 с.
38. Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. — К. : Наукова думка, 1968. — 286 с.
39. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время [отв. редактор тома А. И. Мелюкова]. — М. : Наука, 1989. — 464 с.
40. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. — К. : Скиф, 2012. — 748 с.
41. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 17 — 36.
42. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. — К. : Стилос, 2005. — 599 с.
43. Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине / С. В. Полин // Вооружение скифов и сарматов. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 103 — 119.
44. Черненко Є. В. Лицарі Великої Скіфії / Є. В. Черненко // Золото степу. Археологія України. — Київ — Шлезвіг, 1991. — С. 131 — 135.
45. Горелик М. В. Опыт реконструкции скифских доспехов по памятнику скифского изобразительного искусства — золотой пластине из Гермесова кургана / М. В. Горелик // СА. — 1972. — № 3. — С. 236 — 245.
46. Горелик М. В. Реконструкция доспехов скифского воина из кургана у г. Орджоникидзе / М. В. Горелик // Скифы и сарматы. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 146 — 151.
47. Горелик М. В. Панцирное снаряжение из кургана у с. Красный Подол / М. В. Горелик // Вооружение скифов и сарматов. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 119 — 121.

48. Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы / Е. В. Черненко // Скифский мир. — К. : Наукова думка, 1975. — С. 152 — 171.

49. Плешивенко А. Г. Внимание : курганы / А. Г. Плешивенко // Газета «Индустриальное Запорожье» от 18. 05. 1986 г.

Плешивенко А. Г.

Захисний обладунок з кургану біля с. Нове Запоріжжя

Стаття присвячена скіфському обладунку дослідженому в похованні у с. Нове Запоріжжя. Комплекс датується другою половиною V ст. до н. е.

Pleshivenko A. G.

The armor of the barrow near village Nove Zaporizhzhya

The article is devoted to the Scythian armor, explore in the burial mound near village Nove Zaporizhzhya. Kompleks dates from the second half of the V century BC.

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ КІН. XVI – XVIII ст.

Дніпровське Надпорожжя — один з найвизначніших природно-територіальних комплексів України, знищених протягом ХХ ст. Незважаючи на те, що Дніпровські пороги були затоплені вже понад 80 років тому, інтерес до них навіть сьогодні виходить далеко за межі наукових кіл. Разом з тим, у суспільній свідомості цей природний феномен постає, як доволі абстрактний образ, сформований під впливом літературних джерел початку минулого століття й відірваний від сучасних географічних реалій. Тому, на нашу думку, точна локалізація порогів Дніпра є доволі актуальною.

Порожистою частиною Дніпра у вузькому сенсі є діляниця між верхнім Кодацьким і нижнім Вільним порогами, довжиною близько 65,2 км [1, с. 54]. Однак, межі природно-територіального комплексу Дніпровського Надпорожжя набагато ширші. Крайніми пунктами цього регіону в історико-географічній літературі вважаються: з півночі — м. Дніпропетровськ, з півдня — м. Запоріжжя, о. Хортиця або нині затоплена Дніпровським водосховищем колонія Айнлаге-Кічкас [2, сс. 53, 129; 3, сс. 21, 36; 4, сс. 13, 128; 5, сс. 14, 25]. На цьому просторі гранітні виходи Українського кристалічного щита утворювали в руслі Дніпра пороги (скельні пасма, які цілком перегороджують течію ріки) та забори (пасма, які перегороджують течію ріки частково). У ХІХ — ХХ ст. порогами вважалися дев'ять об'єктів. Забор, які починалися значно вище порогів, а закінчувалися значно нижче, було набагато більше. Д. І. Яворницький згадує 91 забору від м. Крюкова (частина сучасного м. Кременчук Полтавської обл.) до м. Нікополя [6, сс. 40 — 43]. У кін. ХVІ — ХVІІІ ст. деякі значні забори вважалися порогами.

Як свідчать численні картографічні та літературні джерела кін. ХVІ — ХVІІІ ст., у той час не було однастайності щодо назв і кількості Дніпровських порогів. Крім того, їх реєстр міг різнитися навіть у хронологічно дуже близьких документах. Так, на карті «Точний опис Великого Князівства Литовського ...», виданій Миколаєм-Христофором Радзивілом у 1613 р., позначено 9 порогів [7]. Таку ж їх кількість вказує у 1622 р. історик Ян Іноцентій Петрицій [8, с. 345]. Натомість, у щоденнику безпосереднього свідка Еріха Лясоти (1595 р.) згадується 13, а у московській Книзі Великому Кресленню 1627 р. — 14 порогів. При чому, в останньому випадку до числа порогів зараховано «Белекову забору» нижче о. Хортиця, яка в інших джерелах не зустрічається [9, сс. 246 — 248; 10, сс. 111 — 112]. 13 порогів названі в поемі Самуїла Шимановського «Марс савроматський ...» 1642 р. та показані на карті Г. де Боплана «Частина ріки Борісфена від фортеці Кодак аж до острова

Хортиці ...» 1652 р. Однак Шимановський пропускає поріг Стрільчий, згадуючи натомість Линець, який в жодних інших відомих нам джерелах не зустрічається. При чому, місце розташування останнього точно визначити проблематично через те, що поет, імовірно, на догоду римі, перелічує пороги не по порядку [8, с. 461; 11, сс. 117 – 118; 12]. На «Карті кордонів Польщі» Джованні Антоніо Річчі Заноні 1772 р. послідовність та назви 13-ти порогів точно співпадають з бопланівськими [13]. Однак, на «Геометричному плані Дніпровським Порогам ...», створеному роком раніше, а також в «Атласі ріки Дніпра» 1784 р., показано 11 порогів [14, спр. 5051; 15, сс. 89 – 90]. В той же час, на «Карті течії рік Дніпра та Бугу ...» 1775 р., «Генеральній карті Новоросійської губернії ...» 1779 р., та «Плані ріки Дніпра з розділенням островів ...» 1780 р. бачимо 10 порогів [16; 17; 18]. Академік В. Ф. Зуєв у 1781 р. повідомляв про «13 главнейших порогов, а с маленькими будет больше шестнадцати» [19, с. 253]. Пізніше академік А. Х. Лерберг зараховував до числа порогів 12 об'єктів [20, сс. 268 – 276]. Тільки у I пол. XIX ст. утвердився звичний нам реєстр з 9 порогів [21, сс. 582 – 583].

Дослідження культурно-історичного феномену Дніпровських порогів починається у II пол. XIX ст. О. С. Афанасьєв-Чужбинський, докладно описавши свою подорож Нижнім Дніпром у книзі «Поездка в Южную Россию», одним з перших звернув особливу увагу на пороги, як місце, навколо якого акумулювалася народна пам'ять [2]. Значний обсяг даних з історії, географії та природи регіону міститься у подорожніх нотатках та дослідях «Очерки Днепра» Я. П. Новицького [22]. Великої уваги топографії Дніпровського Надпорожжя приділено у працях Д. І. Яворницького «Вільності запорізьких козаків» та «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» [6; 23]. Вже під час будівництва Дніпрогесу вийшов його популярний нарис «Дніпрові пороги», який по суті є текстовою частиною фотоальбому [4]. Тоді ж, серед додатків до матеріалів технічного проекту І. Г. Александрова, побачив світ «План порожистої частини ріки Дніпра ...» з позначенням меж майбутнього водосховища [24]. Докладний топографічний опис Дніпровських порогів міститься у ґрунтовному гідро-біологічному дослідженні Д. О. Свіренка [1]. Однак, дві останні праці довгий час були відомі дуже обмеженому колу вузьких спеціалістів.

У радянській ідеології Дніпровські пороги були уособленням ворожої природної стихії та розглядалися виключно в контексті боротьби за технічний прогрес. З цієї причини після їх затоплення тема первісного Дніпра не користувалася увагою дослідників та авторів популярної літератури. Тільки з початком Перебудови, національно-культурного відродження та розгортанням екологічного руху в кінці 1980-х рр. інтерес до Дніпровських порогів зростає. Їх знищення починає сприйматися, як акт насилля тоталітарної системи над українською природою та історичною пам'яттю. Широкі кола громадськості отримали змогу познайомитися з порогами Дніпра завдяки перевиданню низки підданих забуттю наукових праць дослідників минулого. Використовуючи головним чином ці роботи, у 2008 р. В. А. Чабаненко склав топонімічний словник «Порожистий Дніпро». Особливістю цієї праці є подання параметрів порогів та відстаней між ними у диметричній системі та в реаліях поч. XX ст. [25]. Невдовзі М. М. Мордовської здійснює ґрунтовне історіографічне дослідження картографії Нижнього Дніпра та проблематики Дніпровських порогів [26; 27]. Паралельно автором цих рядків було зроблено першу спробу «топографічної реконструкції» Дніпровського Надпорожжя [28]. Продовженням цієї роботи слід вважати докладну картосхему «Пороги Дніпра на початку XX століття» [29]. Велосю також вивчення топоніміки регіону на основі

картосхеми «Шляхи Дніпровими порогами», виконаної лоцманом О. С. Девладом у 1929 р. [30; 31]. Згодом побачила світ історико-топонімічна розвідка, присвячена локалізації порогу (урочища) Стерник, відомого за картами XVIII ст. [32]. Наразі автор продовжує роботу в цьому напрямі.

Першим об'єктом у нашому списку є «Тарамской», згаданий у якості порогу тільки в «Описі міст і повітів Азовської губернії» 1779 р. [33, с. 290]. Забора Тарамська відома вже за документами 1688 р. [34, сс. 143, 151, 154]. Однак, Д. І. Яворницький не згадує забори з такою назвою у районі правобережного с. Тарамського. За його даними тут знаходилися 6 забор: Кульмичівська, Недоступова, Вовча, Рвана, Біла, Сомівська [6, с. 41]. Остання, названа автором «густою», — поряд з правим берегом Дніпра, навпроти лівобережної затоки Сомівка [23, с. 57]. За свідченнями З. І. Шевцової, саме тут знаходилося урочище Висока гора або Забора та слобода Забора у складі села Таромського. Тепер на цьому місці — Таромський гранітний кар'єр, відкритий у 1958 р. [35, с. 67].

На нашу думку, під порогом Тарамським з «Опису міст і повітів Азовської губернії» малася на увазі забора, названа Д. І. Яворницьким Сомівською. Знаходилася вона під правим берегом Дніпра, поряд з вище згаданим кар'єром, за сучасним фарватером — на 13 км вище за течією від Кайдацького мосту у м. Дніпропетровськ [36, с. 26; 35; 37]. Назва «Тарамська», цілком імовірно, однокорінна з кримсько-татарським словом «taramaq», що значить «розчесувати», «чесати», «тріпати» у сенсі — каміння забори, що чеше дно судна [38].

Першим з дев'яти порогів загально відомого, остаточно ствердженого у XIX ст. реєстру є Кодацький. Його назва у різних джерелах має кілька варіантів: Kodak [9, с. 246], Kadak [7], Кадак [10, с. 111], Kudak [12; 13], Кодак [39, с. 565], Cudak [40], Kudack [41], Кайдак [14], Койдацкий [42, с. 66], Кайдацкой [43], Старой Кайдацкой [15, с. 89]. Початок порогу знаходився у 2,7 км нижче за течією від Південного мосту у м. Дніпропетровськ, навпроти залишків Кодацької фортеці у с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну та обл. З лівого берега Дніпра навпроти порогу знаходиться Любимівський гранітний кар'єр [44, л. 5; 36, сс. 34 — 35; 37]. За даними Д. О. Свіренка Кодацький поріг мав довжину 512 м і створював падіння води 1,63 м. [1, с. 61]. Як свідчить Д. І. Яворницький, поріг складався з 4 лав, розташованих одна за одною: Плоскої, Гостренької, Вишнякової, Мишиної [6, с. 34].

Наступний об'єкт — забора Волошинова, зарахована до числа порогів на карті Радзивіла 1613 р. під назвою «Walkonowa zaboга poroh» та у «Реєстрі річок і прикмет ...» 1697 р. [7; 39, с. 565]. Пізніше, з огляду на великі розміри, ця забора згадується поряд з порогами, як значна перешкода на Дніпровському шляху. У джерелах II пол. XVIII ст. вона має назву «припора Валошина Пристинь» [14], «Яцкова забора» [16], «забор Яцкой или Волошской» [17], «забора Яцева» [18], «Волошина или Яцкая забора» [20, сс. 268 — 269]. На поч. XX ст. забора іменувалася також Любимівською — за назвою села, розташованого поряд, та Синельниковою — за прізвищем місцевих землевласників [6, с. 41].

Звертають на себе увагу розбіжності щодо локалізації забори Волошинової у різних джерелах. На картах Дніпра 1779, 1780 та 1784 рр. її показано біля правого берега ріки [45; 18; 15, с. 89]. Однак, на пізніших, дуже докладних планах Дніпра 1886 та 1913 рр. ця забора позначена поряд з лівим берегом. При чому, забори Синельникова і Волошинова показані, як два різних об'єкти. На плані 1886 р. вони розташовані у безпосередній близькості одна до одної. На плані 1913 р. Волошинова показана значно нижче від Синельникової — поряд з північним краєм острова

Яців. Можна припустити, що у кін. XVI – XVIII ст. кілька розташованих поряд забор – Синельникова та Волошинова при лівому березі Дніпра, Пурисова коло правого та Носулина у центрі русла ріки – вважалися однією великою Волошиновою або Яцевою заборою [44, л. 6; 46]. Д. І. Яворницький ототожнює Волошинову й Синельникову (Любимівську) забори [6, с. 41]. Згідно плану Дніпра 1886 р. вона знаходилася поряд із с. Любимівка Дніпропетровського р-ну та обл., на 2 км нижче кінця Кодацького порогу. Простягаючись від лівого берега ріки на 0,53 км, вона перегороджувала її русло наполовину [44, л. 6; 36, с. 35; 37].

Нижче Волошинової забори знаходився поріг Сурський. Джерела кін. XVI – XVIII ст. фіксують кілька варіантів його назви: Surski [9, с. 246], Susski [7], Сурской [10, с. 111], Sursky [40], Sluski [47], Surskoу [41], Сурской [16]. Сурський поріг знаходився на 8,5 км нижче нижнього кінця Кодацького порогу, навпроти сучасного гранітного кар'єру, що розташований на південь від лівобережного с. Перше Травня Дніпропетровського р-ну та обл. З правого боку поріг прилягав до південного кінця нині затопленого о. Сурського. Продовженням порогу була Сурська забор – пасмо каменів, яке перетинало протоку між о. Сурським та лівим берегом Дніпра. За даними Д. О. Свіренка довжина порогу дорівнювала 85 м, падіння води – 0,5 м [1, с. 69; 36, с. 35; 37; 44, л. 7]. Поріг складався з двох лав – Чавунної та Бондаревої [6, с. 34].

Наступний після Сурського – Лоханський поріг. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. він має назву Lochany [9, с. 246], Лоханной [10, с. 111], Lochanny [12], Лоханій [39, с. 565], Luchan [40], Luchanskoу [41], Лоханской [16], Лоханин [18], Лоханский [15, с. 89]. Лоханський поріг знаходився на 1,33 км нижче кінця Сурського порогу, навпроти сучасного гранітного кар'єру, що розташований на південь від правобережного с. Волоське Дніпропетровського р-ну та обл. Поряд з порогом у руслі Дніпра, ближче до лівого берега ріки, знаходилися три невеликі острівці – Кулики, Лоханський та Скелястий. За даними Д. О. Свіренка довжина порогу дорівнювала 150 м, падіння води – 1,12 м [1, с. 70; 36, с. 35; 37; 44, л. 7]. Поріг складався з трьох лав: Куликівської, Плоської та Черепашиної [6, с. 35].

Нижче Лоханського порогу знаходилася велика забор Стрільча. У деяких джерелах кін. XVI – XVIII ст. вона входить до реєстру порогів під назвою Strzeley [9, с. 246], Стрельчей [10, с. 111], Strelczy [12], Стрільчий [39, с. 565], Стрельчи [16], Стрелецкая забор [33, с. 290], Стрельчья забор [15, с. 89], Стрельчая (Стрельчатая, Стрелинская) забор или Стрельчий порог [20, с. 270]. На поч. XX ст. місцеві лоцмани називали її Стрільча забор [48, с. 110]. Вона починалася від однойменної скелі, верхня частина якої до нашого часу підіймається над рівнем Дніпровського водосховища, на 600 м нижче (на південний схід) Волоського гранітного кар'єру та за 40 м від правого берега [36, с. 35; 37]. До створення водосховища Стрільча скеля з'єднувалася з берегом, а забор, простягаючись з південного заходу на північний схід, перекривала русло ріки на дві третини [44, л. 7].

Наступний після Лоханського – Дзвонецький поріг. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. він має назву Zwonce [9, с. 246], Zwonier [7], Звонец [10, с. 111], Dzwoniec [12], Dzwaniac [47], Swonetz [40], Zwonetz [41], Zwoniec [13], Звонецкой [33, с. 290], Звонецкий [15, с. 89]. Дзвонецький поріг знаходився на 5 км нижче кінця Лоханського порогу, на 3,75 км нижче Стрільчої забори та на 0,6 км нижче гирла правобережної балки Дзвонецької. Довжина порогу дорівнювала 200 м, падіння води – 1,17 м [1, с. 71; 44, л. 8; 36, с. 36; 37]. Поріг складався з чотирьох лав: Плоської, Чорної, Глухої, Кобириної [6, с. 35].

Нижче Дзвонецького порогу знаходилася заборя Тягинська. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. вона входить до реєстру порогів під назвою Knieziniј [9, с. 246], Княгинин [10, с. 111], Kniahinin [12], Kniahuimy [47], Тягинка [49], Кнегинец [43], Knaghinets [41], Княгинец [14], Kniahinies [13], Княгинской [16], Яснецкой (помилково поставлений на місці Воронової забори) [17], Тягинский [18], Тихнинский [20, с. 272]. На поч. XX ст. місцеві лоцмани називали її заборя Тягинка [48, с. 110]. Вона розташовувалася на 4,5 км нижче порогу Дзвонецького, нижче гирла правобережної балки Довжик, навпроти с. Дзвонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., простягаючись між нині майже повністю затопленим островом Кізлевим та правим берегом Дніпра [44, л. 8; 36, с. 36; 37].

Нижче забори Тягинської знаходився найбільший дніпровський поріг – Ненаситець. Джерела кін. XVI – XVIII ст. фіксують наступні варіанти його назви: Nouosyri [9, с. 246], Nienasijtecz [7], Ненасытец [10, с. 111], Nenasytec [12], Ненаситець [39, с. 565], Nienasintz [40], Nenasitetz [50], Nenasintz [51], Ненасыцкой [52], Ненасытецкой [43], Nenastiets [41], Nienasviec [13], Ненасытицкой [18], Ненасытенской [15, с. 89], Ненасытецкий [20, с. 272]. У XIX – XX ст. місцеві лоцмани називали його також Дід-поріг [4, с. 51; 6, с. 37]. Початок Ненаситця з правого боку Дніпра знаходився на 8 км нижче кінця Дзвонецького порогу та 2,3 км нижче Тягинської забори, навпроти дитячого оздоровчого табору в с. Микільське-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. З лівого боку Дніпра поріг починався навпроти північної частини с. Василівка-на-Дніпрі Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. За даними Д. О. Свіренка довжина порогу дорівнювала 870 м, падіння води сягало від 4,75 до 5,2 м у різних місцях [1, с. 80; 44, л. 9; 36, с. 36; 37]. Ненаситець складався з дванадцяти лав: Рваної, Служби, Гостренької, Одинцівської, Рогожиної, Буравленої, Булгарської, Богатирської, Довгополої, Казенцевої, Мокрих Кладів та Рогатої [6, с. 35].

Розташована нижче Ненаситецького порогу Воронова заборя протягом XVI – XVIII ст. не завжди вважалася порогом, однак, позначалася на картах і згадувалася у документах, як місце, порівнянне з порогом за своєю небезпекою. У джерелах вона фігурує під назвами: Woronowa Zabora [9, с. 247], Вороного Забора [10, с. 111], Woronie Zabori [8, с. 433], Waranowa Zabora [47], Воронова Забора [42, с. 67], Woronowa Sabora [41], забор Воронов [17], Вороная заборя [20, с. 273].

Варіант назви Woronie Zabori (у множині), зафіксований у поемі Самуїла Шимановського «Марс савроматський ...» 1642 р., підтверджується свідченнями дніпровських лоцманів першої третини XX ст. про те, що велика і «рясна» Воронова заборя складалася з кількох менших [48, с. 110; 53, с. 116]. Згідно схематичної мапи «Шляхи Дніпровими порогами», створеної лоцманом О. С. Девладом, у 1929 р., це – забори Візірева, Зелена, Колотнеча Крива, Біла та Глуха [54]. Це відповідає зображенню в атласі Дніпра 1784 р. та триверстовій військовій топографічній карті Російської Імперії сер. XIX ст. В останньому випадку довжина Воронової забори сягає приблизно 1,9 км. Вона простягається за течією ріки вздовж правого берега від балки Грущуватої до сучасного меморіалу форсування Дніпра, розташованого на південь від с. Військове Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. [15, с. 90; 55; 36, с. 36; 37]. Інший варіант розташування Воронової забори бачимо на планах Дніпра 1886 р. Тут вона позначена у вигляді вузького пасма каміння, що перетинає русло Дніпра з правого боку в районі сучасного меморіалу форсування Дніпра. Нижче її показана заборя Гусина, а з лівого боку ріки – Біла [44, л. 10]. Так само показана Воронова заборя й на карті дніпровських порогів 1779 р. [45].

У сер. XVIII ст. на деяких картах серед порогів позначався об'єкт, не відомий за джерелами попередніх часів. Він фігурує під назвами: Кречетовская забора [56], Кречетова забора [49], порог Кречетовской [52], забор Крестовской [17]. У XIX — XX ст. ця забора називалася Крячиною [6, с. 42]. Знаходилася вона приблизно на 4,05 км нижче лівобережного с. Петро-Свистунове Вільнянського р-ну Запорізької обл. та на 0,4 км нижче гирла правобережної балки Демської [44, л. 11; 36, с. 38; 37].

На західноєвропейських картах, які висвітлюють події російсько-турецької війни 1735 — 39 рр. зустрічається поріг Sinaluka. На карті «Провінції татарські між Танаїсом, Бористеном та Богом ...» 1740 р. він розміщений між Дзвонецьким і Ненаситецьким порогами [40]. На карті «Театр війни 1737 року ...» того ж року видання бачимо його між Ненаситецьким і Таволжанним порогами [50]. Цілком імовірно, що автори вище згаданих карт помилково ототожили з порогом дніпровське урочище Синя Лука. На таке припущення нашої уваги привертають дані порівняно докладної та змістовної «Карти кордонів Польщі ...» Джованні Антоніо Річчі Заноні 1772 р. Тут ми бачимо населений пункт Sinaluka, розміщений на лівому березі Дніпра, навпроти порогу Wolniow (Вовницького), скоріш за все, у гирлі великої балки Балчанської (Клауса) [13]. Походження назви Sinaluka (Синя Лука) можна пояснити характером русла Дніпра в цьому районі: саме тут починається крутий вигин ріки в південно-західному напрямку, далі на південь, південний схід і знову на південь [36, сс. 38 — 39]. Одне зі значень українського слова «лука» — кривизна, вигин річки [57, с. 302].

Наступний дніпровський поріг — Вовницький — у джерелах кін. XVI — XVIII ст. має назви Wewnich [9, с. 247], Wolezniej [7], Волнег [10, с. 111], Wolniow [12], Wownihow [8, с. 433], Вовнігн [39, с. 565], Wolna [40], Wolnoi [50], Вольных [42, с. 67], Вовный [52], Волных [43], Wolinoу [41], Вовня [14], Вовнински [16], Вовнижской [33, с. 290], Волницкой [15, с. 90], Волной (Волнинский) [20, с. 274]. У XIX — XX ст. місцеві мешканці називали його також Онук-поріг [4, с. 65; 6, с. 37]. Початок Вовницького порогу знаходився на 14 км нижче кінця Ненаситецького та 0,4 км вище с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., навпроти гирла правобережної балки Гайбеєва. Довжина цього порогу сягала 840 м, падіння води — 2,83 м [1, с. 86; 44, л. 11; 36, с. 38; 37]. Поріг складався з чотирьох лав: Близнюків, Плоської, Грізної, Помийниці [6, с. 37].

Нижче Вовницького розташовувався Будилівський поріг. У джерелах кін. XVI — XVIII ст. він фігурує під назвами Budilo [9, с. 247], Bulilo [7], Будило [10, с. 111], Budyłow [12], Budilow [47], Budick [40], Budik [50], Будильской [42, с. 67], Будилской [56], Будинской [52], Budilskoу [41], Budilska Zabora [13], Будыльски [16], Будильский [15, с. 90]. Початок Будилівського порогу знаходився на 3,2 км нижче кінця Вовницького, навпроти гирла лівобережної балки Кисльоцька та урочища Варварівка Вільнянського р-ну Запорізької обл. приблизно на 0,25 км вище ЛЕП «Донбас-Дніпро». Довжина порогу сягала 300 м, падіння води — 0,57 м. [1, с. 87; 44, л. 12; 36, с. 38; 37]. Поріг складався з двох лав: Тириної та Сазонової [6, с. 37].

Розташована нижче Будилівського порогу Таволжанська забора у кін. XVI — XVIII ст. входила до числа порогів під назвами Towal Zani [9, с. 247], Tawutzany [7], Товалжаной [10, с. 111], Tawolzany [12], Tawulzany [8, с. 433], Таволжанний [39, с. 565], Towolzany [47], Towolsibcny [40], Towolsibeny [50], Таволжаной [42, с. 67], Таволжанской [56], Таволжан [49], Таволжанской [43], Tawalshanskoу [41],

Tiwolszanoy [13], Таволжаной [17], Таволшанский [20]. Локалізація Таволжанського порога відносно однойменного острова у деяких джерелах потребує уточнення. В «Атласі ріки Дніпра» 1784 р. поріг перекидає русло Дніпра між островами Таволжанним і Перуном та між Перуном і лівим берегом ріки [15, с. 90]. Дані Атласу підтверджує академік А. Х. Лерберг: «... а против южного конца его (Таволжанського о-ву – ред.), там, где между им и левым берегом лежит узкий остров Пернов (Перун – ред.), находится десятый, но неважный порог, который по главному острову называется Таволшанским. Он отстоит от преждесказанного (Будилівського порогу – ред.) 8 верст. Выше его вода имеет глубины 12, а ниже от 9 до 10 футов» [20, с. 274]. Треба зауважити, що наведені свідчення не мають під собою підстави. Відомо, що між островами Таволжанним та Перуном на шляху суден не було ніяких перешкод, окрім каменю Ревун (Сукновальня) [4, с. 81]. Безпосередній свідок – Еріх Лясота, описуючи свій шлях вниз за течією Дніпра, вказує розташування Таволжанського порогу між однойменним островом і правим берегом ріки. «Одинадцятий поріг, названий Tawol Zanі (Таволжанський – ред.), ми залишили праворуч і об'їхали зліва» – повідомляє дипломат [9, с. 247].

У XIX – XX ст. забора між островом Таволжанним і правим берегом Дніпра називалася Таволжаною або Смольською [4, с. 72; 52]. Лоцман О. С. Девлад у 1929 р. називав Смольським також річище, де розташовувалася заборя, й проходило одне з відгалужень шляху сплаву суден. «Власне цим шляхом з доброї волі не плывуть, хіба що з якої причини, бо це річище до того вцяцьковане рясною Смольською заборюю (197), що доки пропливеш, то смола виступе не тільки з колод плота, а і з самого лоцмана і усіх робітників» [53, с. 117]. Довжина нині напівзатопленого водосховищем о. Таволжаного сягала 3,5 км. Таволжанська заборя, або поріг за джерелами кін. XVI – XVIII ст., займала майже всю довжину протоки між островом та правим берегом Дніпра. Ширина протоки влітку не перевищувала 100 – 120 м [1, сс. 88 – 89; 44, лл. 11 – 12; 46]. Початок забори знаходився приблизно на 4,4 км нижче кінця Будилівського порогу, біля гирла правобережної балки Круглик нижче с. Федорівка Запорізького р-ну та обл. [36, с. 38; 37].

Розташований нижче Таволжанської забори поріг Лишний у джерелах кін. XVI – XVIII ст. фігурує під назвами Lirzani [9, с. 247], Лычної [10, с. 111], Luczny [12], Luczni [8, с. 433], Личний [39, с. 565], Lisianka [47], Liman (?) [40], Lisnoi [50], Lisnai [51], Лычной [42, с. 67], Личной [56], Лычный [43], Litchnoy [41], Первый Вольный [14], Лишни [16], Лишней [18], Личный [20, с. 276]. Він знаходився на 17 км нижче Будилівського порогу, навпроти південної частини с. Привітне Запорізького р-ну та обл., між гирлами правобережних балок Бузкова і Таранова. Поріг перетинав головне річище Дніпра між правим берегом та нині затопленим о. Кухаревим, за даними Д. О. Свіренка мав довжину 106,7 м та створював перепад води 0,06 м [44, л. 13; 36, с. 40; 37; 1, с. 93]. Складався Лишний поріг з двох лав: Плоської та Швайчиної [4, с. 85].

Нижче Лишнього знаходився останній з дев'яти порогів загально відомого реєстру – Вільний. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. він фігурує під назвами Wolny [9, с. 247], Woluij [7], Вольной [10, с. 111], Вільний [39, с. 565], Welnoi [40], Wolnoi [50], Вольной [42, с. 67], Волной [49], Wolnoy [41], Второй Вольный [14], Вилни [16], Вольный [20, с. 276]. У XIX – XX ст. місцеві лоцмани називали його також Гадючий та Вовчок [4, с. 99]. Розташовувався Вільний поріг на 4,8 км нижче Лишнього, навпроти правобережного с. Придніпровське Запорізького р-ну та обл. Згідно

даних Д. О. Свіренка він мав довжину 853 м і падіння води — 1,85 м [44, л. 14; 36, с. 40; 37; 1, с. 99]. Складався поріг з шести лав: Сіренької, Похилої, Радової, Перейми, Вовчого Горла, Шинкаревої [6, с. 38].

Нижче Вільного порогу знаходилася велика заборя Явлена. Д. І. Яворницький стверджував, що у стародавніх авторів вона називалася порогом [6, с. 43; 23, с. 181]. Однак, ці слова дослідника не знаходять підтвердження у картографії та наративах кін. XVI — XVIII ст. В якості порогу цей об'єкт, наскільки нам відомо, фігурує тільки у деяких джерелах XIX — XX ст. Бачимо поріг Явлений в «Атласі частини ріки Дніпра від Кременчуга до Лимана» 1863 р. та «Плані порожистої частини р. Дніпра» 1929 р. Причому в останньому випадку він помилково поставлений біля лівого берега Дніпра [58, л. 15; 24]. Лоцман С. Є. Гаркуша називав Явлений порогом або заборюю [48, с. 111]. Знаходилася заборя Явлена на 1,1 км нижче Вільного порогу, між нині затопленими островами Пурисовими та правим берегом Дніпра, навпроти с. Володимирівське Запорізького р-ну та обл. [44, л. 14; 36, с. 40; 37].

На деяких західноєвропейських картах, які ілюструють події російсько-турецької війни 1735 — 39 рр. зустрічається поріг Sternik [40; 50; 51]. Точно локалізувати цей топонім допомагає «Нова й акуратна карта Кримської Тартарії, Азовського моря й частин річок Дніпро, Бог та Кубань ...» 1769 р. На ній поріг Sternick (Стерник) розміщений між маленькими річками Осокорівка (Ossiborofka R.) й Кічкаська (Kutchkasos R.), які впадають у Дніпро з лівого боку, північніше острова Хортиці (Chortitsy Isle) [41]. На думку автора, помилкове розміщення порогу в цьому місці обумовлене складністю навігації.

За 8,5 км від Вільного порогу, біля небезпечних каменів з красномовною назвою «Розбійники», навпроти гирла правобережної балки Кічкаської, Дніпро, затиснений скелями, робив надзвичайно крутий (до 70°) поворот управо (на південний захід). В цьому районі русло ріки поступово звужувалося, сягаючи нижче балки Кічкаської ширини 171 м — найменшої на Нижньому Дніпрі. Це обумовлювало дуже високу швидкість течії — до 6,78 м/с навесні за вимірами, здійсненими на поч. XX ст. [1, сс. 110 — 111; 44, лл. 15 — 16]. Зважаючи на те, що проходження цього небезпечного місця потребувало від лоцмана великої майстерності, згаданий поворот отримав характерну назву «Школа». Про неї склалася особлива приповідка: «Ще не той лоцман, що пороги пройде, а той, що й «Школу» мине» [3, сс. 32, 122 — 123]. Є всі підстави стверджувати про ідентичність «Школи» та Sternick-а. Саме слово «стерник» (з наголосом на «и») в українській мові є архаїчною формою слова «стерновий» — тобто людина, яка керує судном, працює стерном [59, с. 413]. Саме від вміння стернового залежало успішне проходження «Стерника» (пізнішої «Школи»), який на шляху сплаву суден являв собою не меншу перешкоду, ніж справжній поріг. В якості порогу Sternick міг бути розміщений на карті XVIII ст. внаслідок невірної тлумачення західноєвропейським автором даних своїх інформаторів. Точне місцезнаходження згаданого урочища — навпроти гирла лівобережної балки Кічкаської, на північний схід від сучасного о. Леніна — частини колишнього правого берега Дніпра [36, с. 42; 35].

Останнім об'єктом нашого списку є «порог Белекова Забора», локалізований у московській Книзі Великому Кресленню 1627 р. нижче о. Хортиця [10, с. 111]. Є підстави припускати, що саме він позначений на кількох західноєвропейських картах I пол. XVIII ст. під назвою «Zaboga» нижче порогу Sternik, що був розглянутий нами раніше [40; 50; 51]. Можливо також, що цей об'єкт був згаданий Еріхом Лясотою під назвою Велика Заборя — «острів і скелясте місце на Дніпрі поблизу

руського (правого – ред.) берега, схоже на поріг» [9, с. 251]. У переліку дніпровських забор Д. І. Яворницького після неї стоїть забор Розумівська, при правому березі Дніпра навпроти с. Розумівки [6, с. 43]. Можливо, в цьому випадку автор сприйняв дві назви одної забори, як окремі об'єкти.

Забору Розумівську, яку ототожнюємо з Великою Еріха Лясоти та Белековою Книги Великому Кресленню, бачимо на «Схемі-плані території міста Запоріжжя ...» 1929 р. Вона являє собою пасмо каменів, що прилягає до великої правобережної скелі, наполовину перетинаючи русло між правим берегом ріки та о. Білим [60, арк. 26]. Точне місце знаходження забори – навпроти сучасної водокачки, розташованої за 0,55 км на південь від околиці с. Розумівка Запорізького р-ну та обл. [61, с. 5; 37].

Вище перелічені загалом 20 різних об'єктів, які у джерелах кін. XVI – XVIII ст. виступають в якості Дніпровських порогів. Більшість використаних у роботі документів цього довгого, понад двохсотлітнього періоду містять реєстр з 12 – 13 порогів. Його можна пов'язати з, так би мовити, старою українською, козацькою «топонімічною традицією», яка продовжується ще у роботі академіка А. Х. Лерберга, презентованій Імператорській Санкт-Петербурзькій Академії наук у 1808 р. [20, сс. 268 – 276]. Та вже у Наказі Головного керівника шляхами сполучення та громадськими будівлями № 186 від 1846 р. згадується 9 порогів [21, сс. 582 – 583]. За браком даних поки що неможливо встановити причини зміни старої традиції на нову, «офіційну». Імовірно, це пов'язане не тільки з точним визначенням сутності термінів «забори» та «поріг», але й зі здійсненням у I пол. XIX ст. робіт, спрямованих на покращення Дніпровського судноплавства. Не можна не звернути увагу на те, що порогами у XIX – XX ст. називалися тільки ті природні утворення, на яких у 1835 – 1854 рр. були зведені канали і дамби – решта перейшли у розряд забор [3, сс. 88 – 89].

Вище згадана козацька топонімічна традиція збереглася до кін. XIX ст. У той час було зафіксовано кілька варіантів казки, відомої під назвою «Десна і Дніпро», де, зокрема, згадуються назви 12-ти порогів [62, сс. 230 – 231]. Цю ж кількість наводить лоцман Опанас Петрович – персонаж повісті С. Вербова «По Днепру через пороги», присвяченої подіям поч. XX ст. [63, с. 54]. Натомість М. І. Костомаров, описуючи свою подорож Дніпром у 1873 р., згадує про 13 порогів [64, с. 632].

Цікавими є не тільки наведені факти збереження частини реліктової козацької топонімічної традиції, але й та обставина, що спеціалісти з історичної географії Дніпровського Надпорожжя досі не звертали на них уваги.

Бібліографія

1. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко. – Дніпропетровськ, 1938. – Т. I. – 210 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – С.-Пб., 1861. – Ч. 1. Очерки Днепра. – 438 с.
3. Иловайский А. С. Днепровские пороги / А. С. Иловайский. – К., 1911. – 155 с.
4. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Промінь, 1989. – 142 с.
5. Филянский Н. На Днепрострой / Н. Филянский. – Харьков : Государственное Издательство Украины, 1930. – 55 с.

6. Яворницький Д. І. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Твори у 20 томах. — К. — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — Т. 2. — 382 с.

7. Magni Ducatus Lithuanie caeterarumque regionum illi diacentium ttracta descxri [pti]o ill[ustri]ssimi ac Excell[enti]ssimi Principis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil D[ucis] G. Olicae ac in Nieswies Ducis, S[ancti] Rom[ani] imperii Principis in Scilowiec ac Mir Comititis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera cura et impensis facta ac in lucem edita (Точний опис Великого Князівства Литовського та інших суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана, пана Миколая-Христофора Радзивіла, князя на Олиці Несвіжу, графа Священної Римської Імперії на Шиловці й Мирі, рицаря Священного Єрусалимського Гробу і т. ін.) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://vkraina.com/ua/maps/#1613_2

8. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). У 2-х ч. / Д. С. Вирський. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — Ч. 2 (Додатки). — 466 с.

9. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька Старовина / [пер. Л. В. Пащина, під ред. А. Л. Сокульського]. — К. — Запоріжжя : ВАТ «Мотор Січ», 2003. — С. 222 — 277.

10. Книга Большому Чертежу / [подготовка к печати и редакция К. Н. Серкиной]. — М. — Л. : Издательство АН СССР, 1950. — 234 с.

11. Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана / М. Вавричин // Боплан і Україна. — Львів : МЕТА, 1998. — С. 114 — 122.

12. Boristhenis Fluvij Pars á Fortalitio Kudak usq[ue] ad Insul. Chortyca cum suis XIII Cataractis scopulosis vulgo Porohi (latine Limina) dictis (Частина ріки Борісфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці разом з тринадцятьма скелястими перешкодами, названими в народі Порогами (по-латинські — Limina)) // Боплан і Україна. — Львів : МЕТА, 1998. — 318 с.

13. Karta granic Polski, zaczawszy od Bałty az do rzeki Sina-Woda, zawieraiąca slobody Kozakow, Humańskich : y Zaporohowskich; stépy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich, y Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Nan-Krymski poosadzał : znayduie się tu ieszcze, dalsze wyciągnienie Bógu, y Dniestru; Dnieper także od porohow, aż do wpadnienia w Morze Czarne [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zb.unibe>

14. Геометрический план Днепровским порогам от Усть Самары до Александровской крепости с показанием по обе стороны реки близлежащей ситуации. Снят 1771 году // ГРВИА, ф. 349, оп. 12.

15. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 г. по имянному Ея Императорскаго Величества указу от вершины ея вниз по течение до впадения в лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря // НБУВ, 3667. — С. 65.

16. Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовскаго, а от Кинбурна к Перекопи Чорнаго морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Чернаго моря, кроме Азовскаго от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а

тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комиссии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съемок поверено 1775-го года // НБУВ, 17483.

17. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Соч. в 1779 году Иваном Исленьевым // НБУВ, 38344.

18. План реки Днепра с разделением островов, значащихся под красками деревянною к Новороссийской, а светлозеленою к Азовской Губернии. Сочинен февраля... дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Майор и Землемер Егор Арапов, с коего копировал штата лесного Землемер Титулярный Советник Иван Мартос [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dnepr_1780_b.jpg

19. Зуев В. Ф. Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев / [подготовка текста, вступительная статья и комментарии М. Э. Кавуна]. – Днепропетровск. : Герда, 2011. – 393 с.

20. Лерберг А. Х. Исследования, служащие к объяснению древней русской истории / А. Х. Лерберг. – С-Пб., 1819. – 398 с.

21. Днепровские пороги // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 581 – 586.

22. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Я. П. Новицкий. Твори. – Запоріжжя : АА Тандем, 2007. – Т. 1. – С. 48 – 183.

23. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. – Ч. І. – 264 с.

24. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных с'ёмок 1917-18-19-22-24 г.г. (1: 50000) // Александров И. Г. Проект. – М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Т. 1 (Приложения: альбом карт и планов).

25. Чабаненко В. Порожистий Дніпро. Історико-топонімічний словник / В. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 188 с.

26. Мордовської М. М. Нижня течія Дніпра на друкованих картах XVII – XVIII ст. / М. М. Мордовської // Музейний вісник. – 2010. – № 10. – С. 91 – 114.

27. Мордовської М. М. Пороги на Дніпрі : захоплення, вивчення, знищення / М. М. Мордовської // Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 107 – 141.

28. Власов О. Ю. Картосхема Дніпровських порогів / О. Ю. Власов // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 122 – 134.

29. Власов О. Пороги Дніпра на початку ХХ століття / О. Власов. – Запоріжжя : [б. в.], 2010. – 1 арк.

30. Власов О. Ю. Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» / О. Ю. Власов // Музейний вісник. – 2010. – № 10. – С. 229 – 235.

31. Власов О. Ю. Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами», як джерело до вивчення топоніміки Дніпровського Надпорожжя (острови) / О. Ю. Власов // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : ПП В. І. Антіпов, 2010. – С. 35 – 38.

32. Власов О. Ю. Дніпровський поріг Sternick (Стерник) на картах XVIII ст. / О. Ю. Власов // Музейний вісник. – 2012. – № 12. – С. 158 – 163.

33. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779 года) / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 289 – 305.

34. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. — Владимир : Типо-Литография Губернского Правления, 1908. — Т. 1. — 1072 с.

35. Шевцова З. І. Козацьке Таромське / З. І. Шевцова // Історія і культура Придніпров'я : невідомі та маловідомі сторінки. — Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. — Вип. 5. — С. 65 — 75.

36. Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ. — К. : «Киевская ВКФ», 2004. — 48 с.

37. Вікімапія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wikimapia.org>

38. Крымскотатарский онлайн словарь // Alem-i Medeniye Qirim halqinin medeniyet hazinesi [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://medeniyet.org/ru/lugat>

39. Величко С. Літопис / С. Величко. — К. : Дніпро, 1991. — Том другий. — 644 с.

40. Provinciarum Turcico tartaricarum inter Tanaim Borysthenem et Bogum sitarum : quas duobus annis viz. 1736 et 1737. Anna augustissima russorum autocratrix subegit ex prototipo petropolitano concinnata accuratissima delineatio. In qua simul occupatio peninsulæ Crim et Cuban nec non expugnatio Assow et Oczakow exhibentur. Studio Ant. du Chaffat, Circ. Suevici et Civ. Imp: August. Capit. et Rei Fortific. Præf. С. Р. S. С. М. (Провінції Турецько-татарські між Танаїсом, Бористеном та Богом ...) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index>

41. Lodge J. A New & Accurate Map of the Krim Tartary, the Sea of Azof, and Parts of the Rivers Dneper Bog and Cuban. Taken from Original Drawing & Memoirs (Нова й точна карта Кримської Татарії, Азовського моря та частини річок Дніпро, Бог та Кубань. Взято з оригінальних зображень та свідчень). — London, 1769 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.swaen.com/zoom.php?Id=14974>

42. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. И. Мышецкий. — Одесса, 1852. — 92 с.

43. Генеральная лан[д]карта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова, с показанием турецкой области и полскаго владения с роси[й]скою империею границ, сочи[не]на из разных карт в 1754-м году [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754

44. Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава до Александровска в масштабе 100 саж. в 00,1 саж., по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным в 1880 и 1881 гг. Составлено под руководством полковника Поликарпова. — СПб. : Статистический отдел Министерства путей сообщения, 1886. — 25 л.

45. Карта днепровским и 13-ти Порогам, учиненная в 1779-м Году в ыюне м[еся]це, нарочно посланным морским афицером, которой проходя оные все на судне в посредственную воду, возвышение коей было противу ординарной не более двух фут, промер делал. По румбам ширина форватера от 35-ти до 50 сажен. Препядствующие в оном камни по показанью лоцманов назначены Под знаками «А». Грунт в порогах камени, а между оным хрящ и песок: чрез которые в томже году с прибылою до 3-х фут водою противу ардинарной переведены мая 11-го дня с карабельными лесами тритцать байдаков вуузу (?), оные были от девяти до одинацати дюим [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dnepr_1779_b.jpg

46. Каналы и гидроэлектрические сооружения Днепра. Секция 2. Топографические планы Днепра. Авторы проекта: Г.г. Юлиан Шаппюи, гражданский инженер, и Генрих Голье, профессор. – 1913 год // ГАЗО, ф. Р 995, оп. 47, спр. 363 – 371.

47. *Ukraina quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minoris qz Tartariae provinciis exhibita à Ioh. Baptista Homanno Noribergae* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine.com.ua/maps#1720>

48. Тарасенко М. Плав через пороги / М. Тарасенко // Дніпровські лоцмани. Матеріяли до вивчення виробничих об'єднань. – К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Вип. I. – С. 75 – 111.

49. Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и фарпостов и на оных, число людей, також и лежащих по оно[й] реке местечек и горотков 1742 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://parasona.narod.ru/maps/de_bosket_dnepr_1742.htm

50. *Theatrum belli a.o MDCCXXXVII. a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattaros que gesti. Editus ex Originali Petropolitano per Antonj du Chaffat Circ : Suevici et republ. August. Capit. et Rei fortificat. præff. C. P. S. C. M.* (Театр війни 1737 року, солдатами Августини Російської Імператриці проти Турків і Татар веденої...) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zb.Unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index>

51. *Theatrum belli Russorum victoriis illustratum sive nova et accurata Turcicarum et Tartaricum provinciarum intra fluvios Týras s. Niester et Taniam s. Don, ad oram ponti Euxini et in peloponneso Taurica sitarum designatio, manu et impensis Matthæi Seutteri S. Cæs. et Reg. Cath. Maj. Geogr Aug. Wind.* (Театр воєнних Російських перемог ...) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zb.Unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index>

52. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Луганской станицы. Сочиненная 1750 году в мае месяце [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://parasona.narod.ru/maps/dostovernaya_landkarta_1750.htm

53. Девлад О. Лоцманські шляхи та стежки через пороги / О. Девлад // Дніпровські лоцмани. Матеріяли до вивчення виробничих об'єднань. – К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Вип. I. – С. 113 – 124.

54. Девлад О. С. Шляхи Дніпровими порогами. – лоцманська Кам'янка Дніпропетровської округи, липень 1929 / О. С. Девлад // НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 163.

55. Трехверстная военная топографическая карта Российской Империи. Карта гравирована при Военно-топографическом Депо. Ряд XXVII, лист 13, г. Екатеринославской [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kartolog.Ru/2010/01/trehverstnaya-voennaya-topograficheskaya-karta-rossijskoj-imperii>

56. Генеральная карта всего Днепра, сочиненная от вершины его до Смоленска и до Киева с рекой Десной и со впадающими в них реками с описи лейтенанта Миротворцова и Анферова; А от Киева и до впадения ее в Черное море с описи прибывшем в днепровской экспедиции вицеадмирала Синявина... февраля 19 дня 1741 года // НБУВ, 11486.

57. Етимологічний словник української мови [голов. ред. О. С. Мельник]. – К. : Наукова Думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

58. Атлас части реки Днепра от Кременчуга до лимана. – С.П.-б. : Главное управление путей сообщения и публичных зданий, 1863. – 35 л.

59. Етимологічний словник Української мови [голов. ред. О. С. Мельник]. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 5 — 704 с.
60. Схема-план території міста Запоріжжя та околиць залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р. Масштаб 1: 25000. — Харків : Проект-бюро НКВС, 1929. — 49 арк.
61. Атлас Днепровского бассейна. Каховское водохранилище. — К. : Киевская ВКФ, 2004. — 50 с.
62. Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. — 544 с.
63. Вербов С. По Днепру через пороги / С. Вербов. — Днепропетровск : ОАО «Днепркнига», 2001. — 168 с.
64. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. — К. : Либідь, 1990. — 721 с.

Власов О. Ю.

Днепровские пороги по источникам кон. XVI – XVIII вв.

Статья посвящена точной локализации в современных географических реалиях всех объектов, относимых к Днепровским порогам в разных исторических источниках кон. XVI – XVIII в. Автор также обращает внимание на сосуществование вплоть до нач. XX в. двух «топонимических традиций» Днепровского Надпорожья: «казацкой», связанной с 12 – 13 порогами и «официальной», согласно которой на Днепре было 9 порогов.

Vlasov O. Yu.

Dnipro rapids on sources end of XVI – XVIII centuries

The article is devoted to pinpointing the geographic realities of the modern facilities that are attributable to the Dnieper rapids in different historical sources of the end of XVI – XVIII century. The author also draws attention to the coexistence of up to beg. Twentieth century. two «toponymic traditions» Dnieper Nadporozhya «Cossack» associated with 12 – 13 rapids and the «official», according to which there were 9 on the Dnieper rapids.

Сикоза Д. Н., Кобалия Д. Р., Додонов Р. А.

ПРЕДМЕТЫ С ЗАТОНУВШЕГО СУДНА XVII ВЕКА, НАЙДЕННОГО В УСТЬЕ ДНЕПРА В 1997 ГОДУ

Летом 1997 года членами херсонского подводного клуба в 25 км к юго-западу от города были выявлены следы кораблекрушения. Предварительный осмотр памятника привел к обнаружению трех предметов: медного орудия, а также кувшина и миски. Из этого следует, что первичное проникновение в объект имело место. Масштабы проникновения, равно как и его результаты, нам, к сожалению, не известны. После того, как найденные предметы оказались в распоряжении сотрудников Херсонского краеведческого музея, и в частности В. Б. Пивоваровича, в 2000 году была предпринята вторая попытка исследовать памятник. Результатом этих работ явилось извлечение на поверхность целой серии находок, имеющих непосредственное отношение к месту кораблекрушения. Среди них

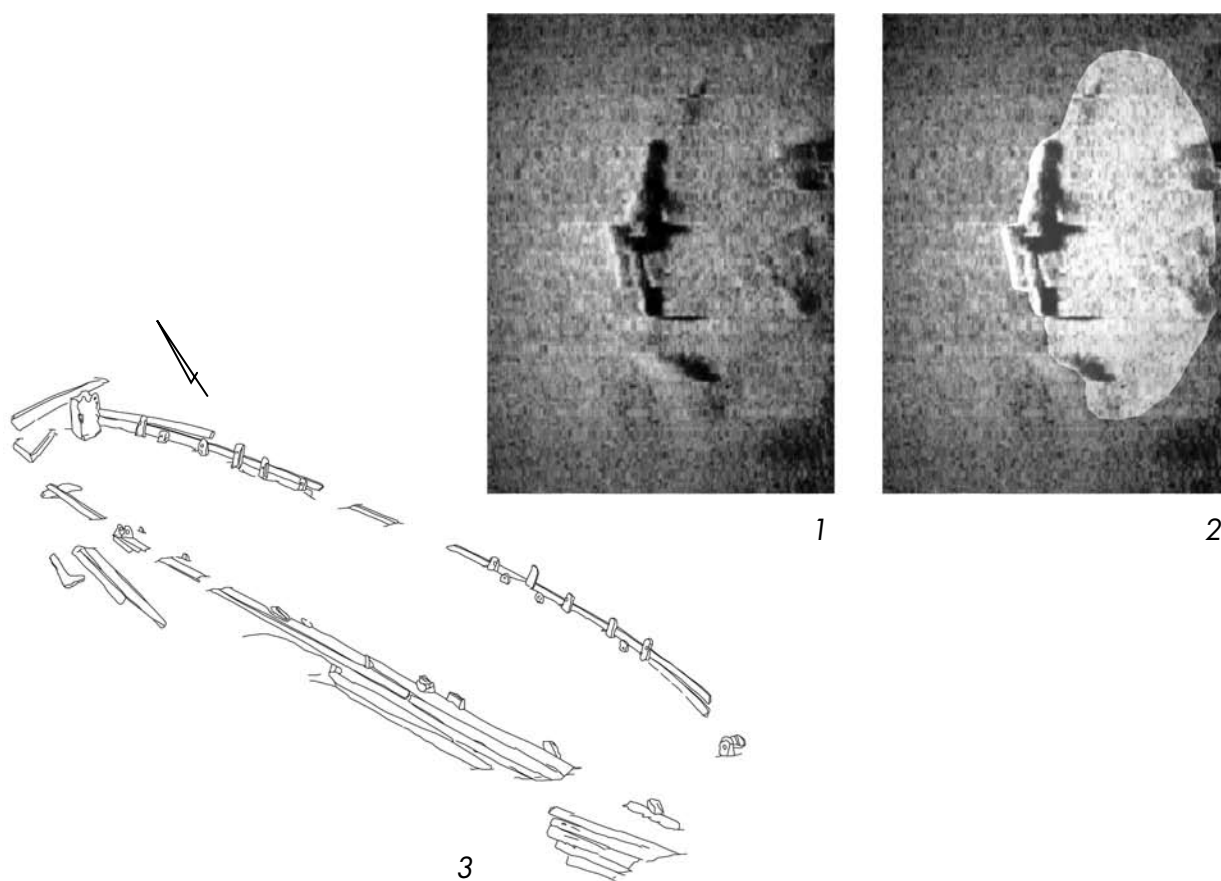

Табл. 1. Предварительная схема кораблекрушения

оказались предметы вооружения, посуда, остатки обуви, личные вещи экипажа и другое. Уже на тот момент первичный осмотр материала указывал на возраст корабля — предметы соотносились с XVII столетием. По нашим данным, большинство изделий, за исключением одного боевого топора и еще одного носового орудия, оказались в фондах Херсонского краеведческого музея. Из всей коллекции находок в научный оборот введена была только посуда. Вышеназванные предметы опубликованы в 1998 г. в работе Е. Д. Черной, посвященной коллекции поливной керамики Херсонского краеведческого музея.

Спустя 13 лет после обнаружения памятника его обследование было продолжено участниками Экспедиции подводных археологических работ (Запорожье) под руководством Д. Кобалия. Приборный поиск позволил сравнительно быстро локализовать место кораблекрушения в одном из рукавов Днепра (табл. 1, 1 — 2). Его точное местоположение мы не беремся указывать по понятным для нашего времени причинам.

После предварительных подводных работ удалось установить следующую картину. Корпус судна почти полностью укрыт песчаной дюной и сориентирован по линии северо-запад — юго-восток (табл. 1, 3). Глубина залегания — 6 метров. Следы предшествующих раскопок не фиксируются. В настоящий момент над грунтом выступают топтимберсы обоих бортов, а также доски верхних поясов обшивки. Обращает на себя внимание различная толщина досок — от 30 до 60 мм, что может объясняться наличием двух обшивок, внутренней и внешней. Обычно внешняя обшивка набиралась из досок большей толщины. Этот тезис удастся проверить только во время подводных раскопок. С северо-западной стороны над

грунтом возвышается верхушка мощного штевня или же ахтерштевня, что пока не представляется возможным идентифицировать. Вдоль левого от него борта из песка выступают отдельные деревянные конструкции, возможно имеющие отношение к галерным постицам. Общая длина деревянных фрагментов, так или иначе представляющих единый объект, составляет 38 метров. Узкие пропорции корпуса позволяют предположить, что мы имеем дело с галерой, погибшей при чрезвычайных обстоятельствах. К таким обстоятельствам, судя по ее местонахождению, не может относиться природный фактор. Вероятно, судно подверглось атаке и быстро затонуло со всем содержимым.

Первичное обследование 2010 года позволяет говорить о значительном научном потенциале памятника и его неплохой сохранности. Условия, в которых он находится, близки к идеальным, и с точки зрения минимального воздействия на него природных факторов, и с позиции предстоящих научных изысканий. Пока такие работы не проведены, остановимся подробнее на предметах, которые уже имеются в нашем распоряжении. На основании полученных данных попытаемся атрибутировать эти находки, а также определить хронологический диапазон и культурную принадлежность памятника.

Коллекция находок включает 30 предметов, которые мы условно разделим на несколько групп: предметы вооружения (холодное и огнестрельное оружие) и боеприпасы, посуда, предметы быта и личные вещи команды, такелаж и корабельные детали.

Небольшая, но интересная по содержанию группа находок связана с вооружением. Среди них артиллерия, ручное огнестрельное и холодное оружие, шанцевый инструмент. Датировка всех этих предметов определяется в пределах XVII столетия.

Артиллерия представлена бронзовой пушкой и чугунным ядром (табл. 2). Ствол орудия расширяется к казне (табл. 2, 1). На дульной части имеется дульное утолщение. Казенная часть заканчивается тарелью с винградом. Тарель профилированная, на стволе имеется три профилированных пояска. Поверхность орудия, кроме фигурных фриз, лишена какой-либо орнаментации и украшений. Изготовление дельфинов не предусматривалось. Цапфы цилиндрической формы без заплечиков, длина цапф — 7 см. Винград несколько удлиненной формы. Запальное отверстие без раковины, в момент обнаружения было заполнено серым клейким веществом. Какие-либо надписи или обозначения на пушке не выявлены. Форма и пропорции орудия характерны для европейской артиллерии, хотя очень вероятно, что данная пушка была изготовлена в Османской империи по европейскому образцу или, возможно, при непосредственном участии европейских мастеров. Отсутствие дельфинов, вероятно, указывает на принадлежность этой пушки к морской артиллерии. Общая длина ствола — 155 см, диаметр — 78 — 80 мм, что соответствует трем фунтам по весу снаряда. Материал изготовления — бронза, техника — литье. Имеется информация, что с затонувшего судна была поднята еще одна аналогичная пушка, но ее дальнейшая судьба остается неизвестной.

Чугунное ядро разрывное (пустотелое) с сохранившейся деревянной запальной трубкой диаметром 90 мм, что соответствует шестифунтовому калибру. Наиболее вероятно, что ядро предназначалось для стрельбы из небольшой шестифунтовой мортирки (табл. 2, 3).

Ручное огнестрельное оружие представлено очень интересной находкой — турецким кремневым ружьем, а также свинцовыми пулями. Кремневое ружье с

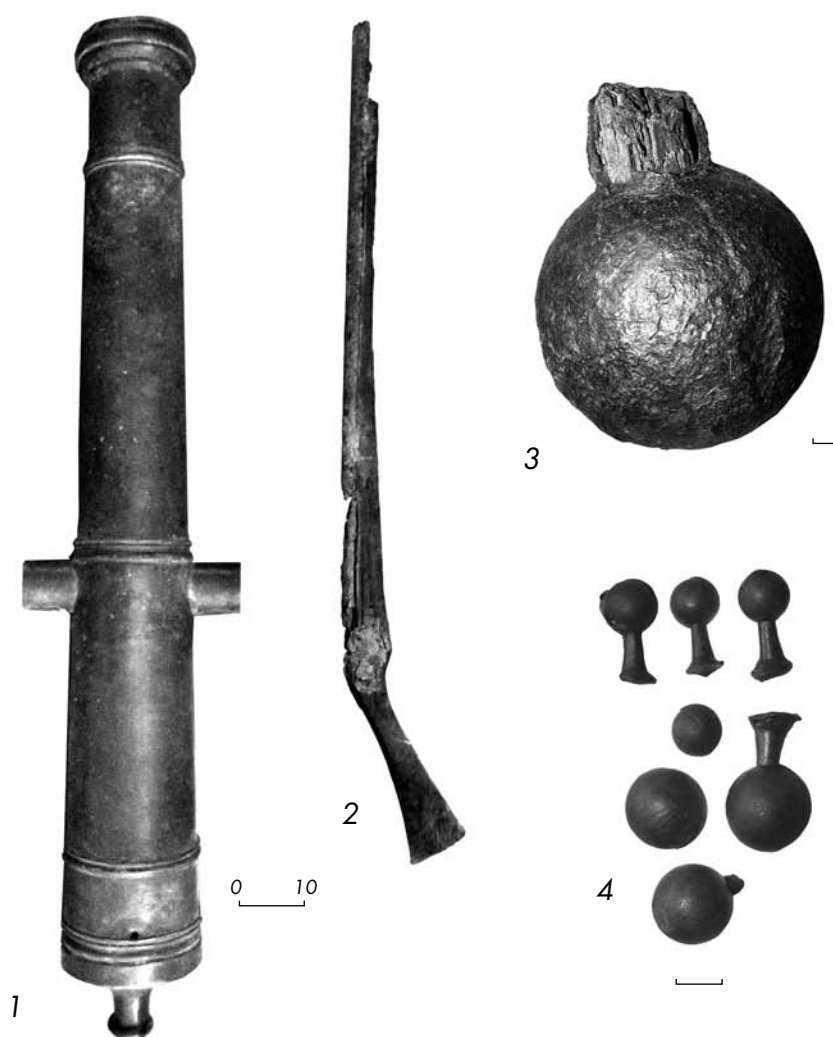

Табл. 2. Предметы вооружения

хорошо сохранившимся деревянным ложем (табл. 2, 2). Железный ствол на всю длину круглый, имеет участки со значительной коррозией. Дульная и казенная части, где должны были находиться прицельные приспособления, плохо сохранились. Канал ствола гладкий. На открытой части ствола, где утрачена часть ложа, находится петля для креплений к стволу. Ложе под замковой доской утолщенное, под стволом выборка под шомпол. От кремневого замка на поверхности ложа сохранились только полностью минерализованные остатки, но место крепления замка позволяет определить, что ружье было оснащено кремнево-ударным замком испано-мавританского типа, определяемым как «марлок» (marloc). Замок крепился в ложе при помощи двух винтов, проходящих сквозь ложе. В месте расположения винтов врезаны костяные вставки. Деревянное ложе простой отделки, не имеет элементов украшения и декорирования. Приклад многогранный, имеет несколько выгнутую вниз форму с зауженной шейкой, конец треугольный в сечении, с двумя отверстиями на торце для крепления пяты приклада. По конструкции и форме данное ружье (в Турции имевшее название — «тюфенк») наиболее близко соответствует трофейным турецким ружьям, захваченными при обороне Вены от осаждавшей ее турецкой армии в 1683 году. Сейчас близкие образцы хранятся в венском арсенале. Общая длина ружья — 124 см, ширина — 5,5 см, калибр ствола — около 25 мм.

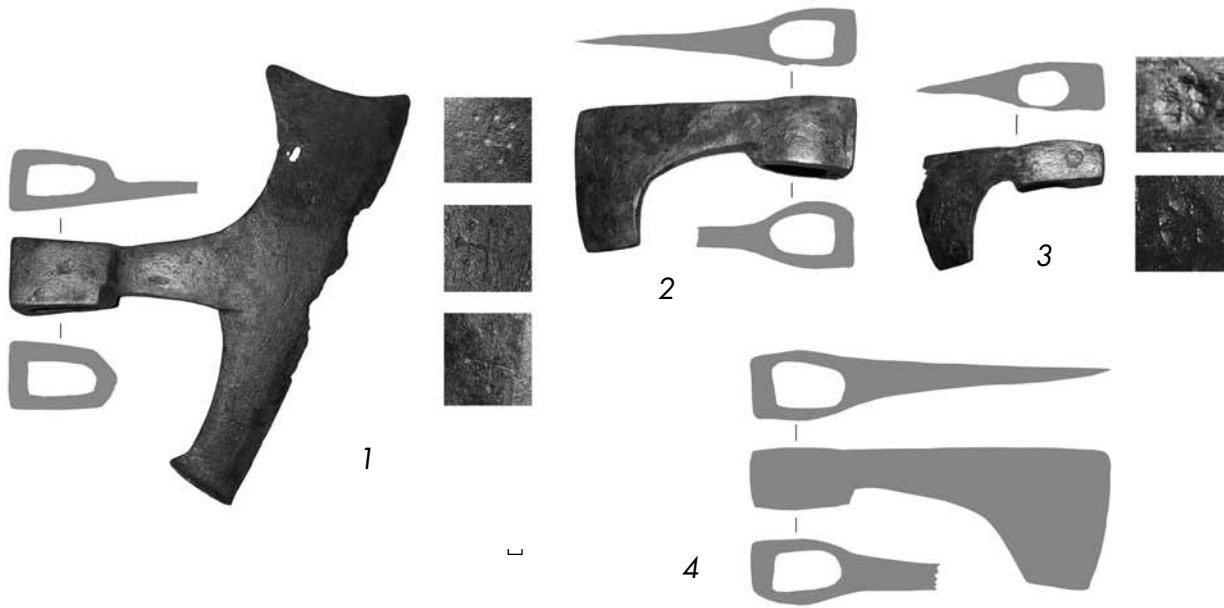

Табл. 3. Топоры и клейма

Пули, отлитые из свинца, представлены двумя размерами. Пули сферической формы, часть из них (меньшего диаметра) с необрезанными литниками длиной от 1 см до 1,55 см. Диаметр самих пуль — 1,5 мм и 0,95 мм. Меньшие из них, вероятнее всего, использовались в качестве ружейной картечи (табл. 2, 4).

Холодное оружие представлено древковым оружием — турецким бердышом. Также условно к холодному оружию можно отнести и топоры, выступавшие, скорее всего, в качестве шанцевого или хозяйственного инструмента (табл. 3).

Бердыш с длинным и широким лезвием, заточка односторонняя, с правой стороны в передней части лезвия высокий подтреугольный выступ, в задней части лезвия загнутое поперечное ребро с невысоким подтреугольным выступом. Обух прямоугольный с закругленным нижним краем, смещенным к правому боку так, что левый бок топора создает сплошную плоскость (табл. 3, 1). На правом боку по центру лезвия и симметрично по бокам размещены три клейма: нижнее — в виде прямого четырехконечного креста с точками по краям, на среднем — к подобному кресту добавлены еще четыре точки в секторах, на верхнем — восьмиконечный крест с точкой в центре и восемью точками на краях. Длина — 26,5 см, ширина — 18 см.

Топоры имеют следующую морфологию. Первый из них с клиновидным туловом, втулка прямоугольная с закругленной нижней стороной и оттянутым вниз лезвием. Длина — 18 см при ширине — 9,8 см (табл. 3, 2). Второй — с оттянутым вниз лезвием, овальной втулкой и массивным высоким обухом. На левом боку обуха и на нижней оттянутой части лезвия размещены одинаковые углубленные клейма в виде цветка с шестью лепестками, сформированного шестью ударами секторным штампом. Длина изделия — 11,3 см, ширина — 7,2 см (табл. 3, 3). Вместе с орудием сохранилось и деревянное топориче. Это прямоугольная рейка овальная в сечении, один конец слегка изогнут. Длина — 54 см, размер в сечении — 2,8 x 1,8 см. Сохранность плохая. Третий топор известен только по описанию и чертежу. В коллекцию музея он не попал. По форме и пропорциям он близок к первому, однако длиннее его, оттянутое вниз лезвие более широкое.

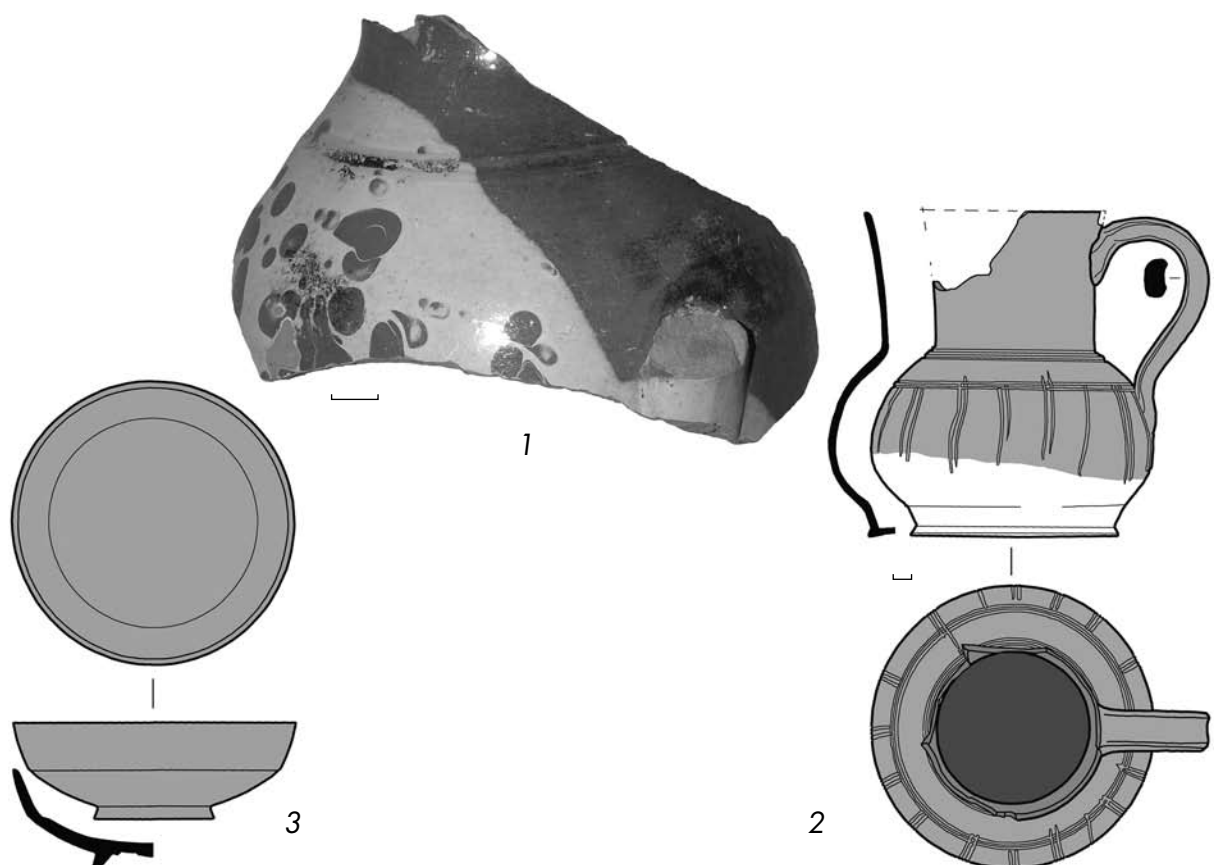

Табл. 4. Посуда

Клейм, как и в первом случае, на предмете нет. Длина — 22,2 см при ширине — 8,8 см (табл. 3, 4).

Предметы быта и вещи морской команды включают находки из керамики, черного и цветного металла, а также изделия из дерева и кожи.

Отдельной группой выступает посуда (табл. 4). Среди находок: керамическая миска, изготовленная из красной глины. Тулово тонкостенное, бортики высоко подняты, без венчика, в основании присутствует кольцевой поддон. Вся поверхность сосуда покрыта прозрачной поливой светло-зеленого цвета. Высота изделия — 4,5 см. Диаметр — 15 см (табл. 4, 3).

Кувшин грушеподобной формы, низкий. Горлышко высокое и слегка расширяется кверху, без венчика. Изделие имеет одну ручку — дужку. Тулово на 2/3 покрыто темно-зеленой полупрозрачной поливой и украшено углубленным подглазурным орнаментом в виде concentрических кругов и вертикальных двойных полос (табл. 4, 2). К сожалению, на сосуде отбита часть горла, а на поверхности есть многочисленные сколы. Высота — 17 см, диаметр основания — 10,5 см.

Найден также фрагмент кувшина — плечо с переходом в горло. Внешняя поверхность покрыта поливой трех цветов — на бледно-салатовом фоне полоса оливкового цвета, которая проходит через ось ручки, и хаотически размещенные пятна разного размера и формы терракотового цвета (табл. 4, 1). В месте перехода плеча в горло — орнаментальная полоса в виде двух выпуклых параллельных линий. Длина — 12,7 см, ширина — 7,5 см.

Одной из наиболее интересных находок являются небольшие ручные весы, состоящие из собственно коромысла весов, двух чашек, футляра и гирьки (?).

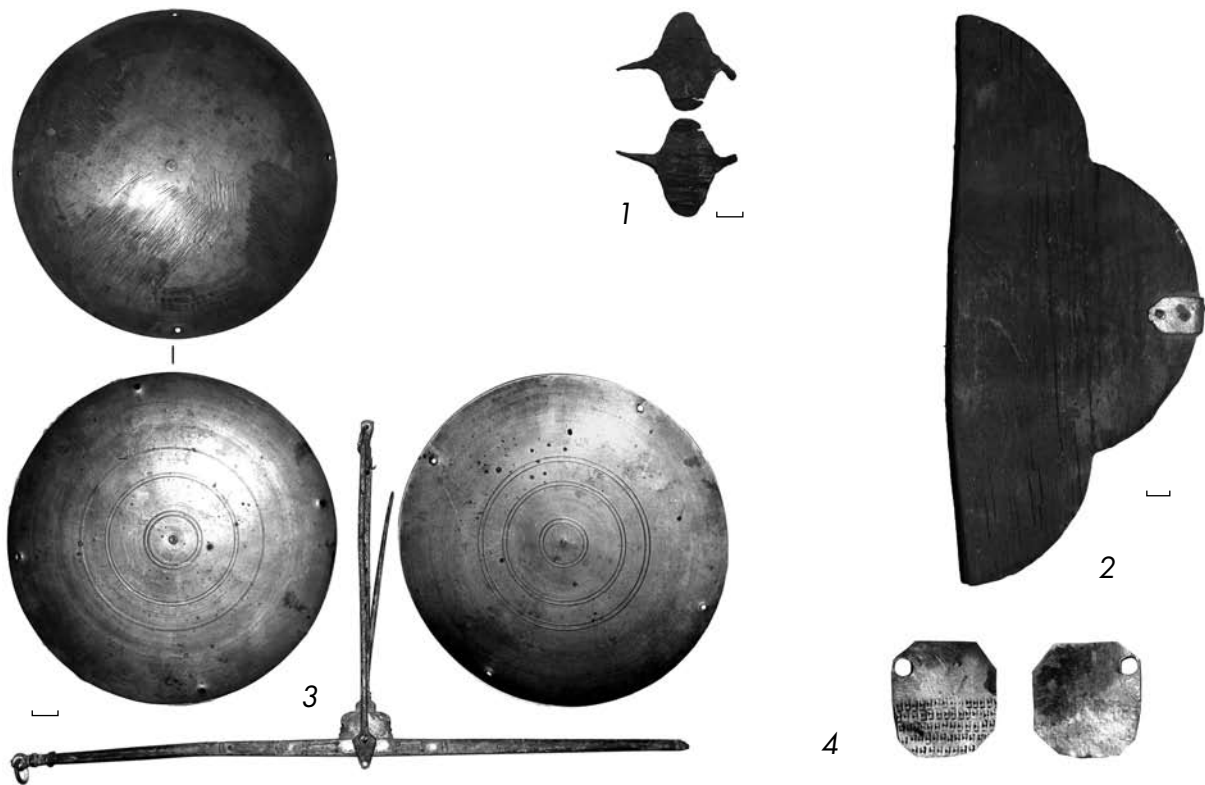

Табл. 5. Весы и другие предметы

Коромысло весов изготовлено из черного металла (табл. 5, 3). В средней части оно имеет фигурный выступ, который переходит в перпендикулярную стрелку, сужающуюся кверху. Края коромысла также сужены и заканчиваются в виде резной округлой детали с отверстием и кольцом для подвешивания чашек. С одной стороны этот элемент на предмете отсутствует. Средняя часть коромысла орнаментирована пятью латунными вставками, проходящими сквозь всю толщину изделия, и углублениями в виде вертикальных и горизонтальных линий с точками между ними. Держатель коромысла п-образной формы с уплощенными подпрямоугольными концами и отверстиями для крепления коромысла. Верхняя его часть имеет фигурные выступы: один подтреугольный с отверстием и кольцом для подвешивания весов, второй — направлен вниз и указывает на точку равновесия, заканчивается латунным шариком. Длина — 26,9 см, ширина — 14 см.

Чашки весов изготовлены из латуни (табл. 5, 3). Обе имеют по четыре отверстия, предназначенные для подвешивания. Отверстия расположены по двум перпендикулярным осям симметрии у края. Внутренняя поверхность чашек орнаментирована тремя двойными углубленными кругами разного диаметра. Диаметр первой чашки — 11 см, толщина — 0,05 см, второй — 11,3 см при толщине — 0,05 см соответственно.

К находкам, которые могут иметь отношение к весам, относится пластинка квадратной формы со срезанными углами. Возле одного из углов она имеет отверстие. Половина лицевой поверхности обработана рельефным штампом. Размер 2,4 x 2,5 см, толщина — 0,03 см, диаметр отверстия — 0,35 см (табл. 5, 4). Можно предположить, что пластинка является одной из легких гирек, прилагающихся в комплекте к весам.

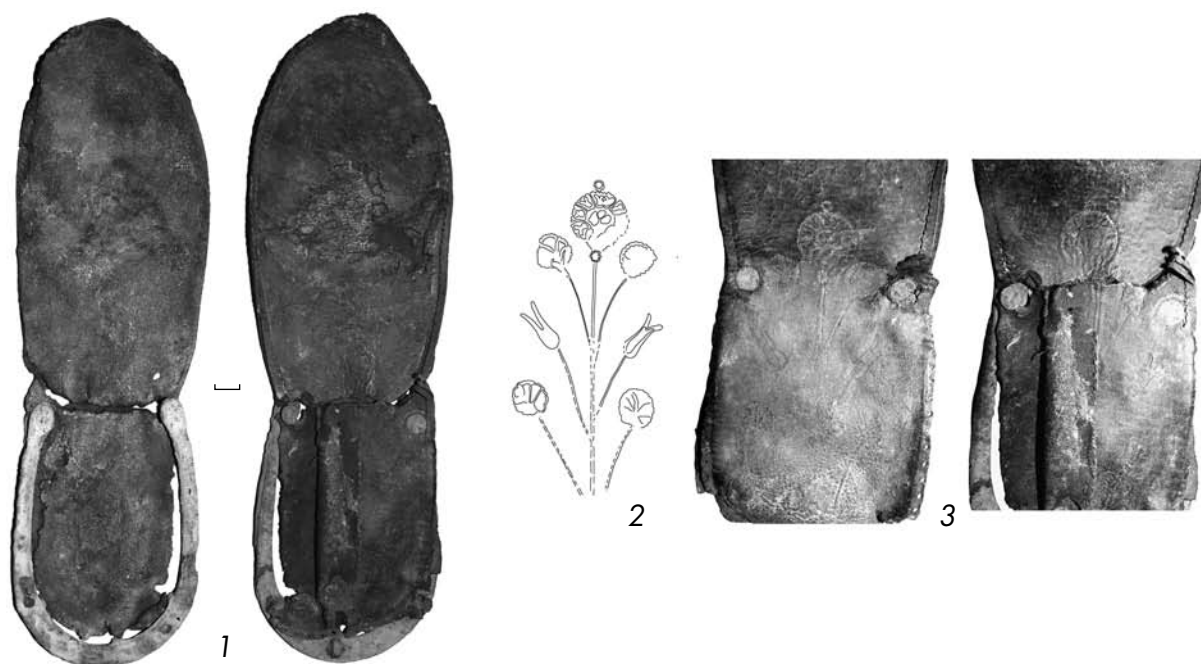

Табл. 6. Фрагменты обуви и тиснение на коже

Еще один предмет из набора — фрагменты деревянного футляра, в котором хранились весы. Состояние футляра крайне плохое, однако восстановить его вид все же удалось. Изделие, вырезанное из цельного куска дерева, имело форму в виде усеченного трилистника, с прямой задней стенкой на которую с внешней стороны набит ряд гвоздей с прямоугольными головками. Внутреннее пространство футляра было поделено на фигурные сектора: центральный круглый для хранения чашечек, прямоугольный, расположенный вдоль задней стенки на всю ширину изделия, служил для хранения коромысла, а также два боковых в виде треугольников с закруглённым основанием. Футляр имел плоскую деревянную крышку аналогичной формы (табл. 5, 2).

Среди находок сохранилось и несколько фрагментов обуви (табл. 6 — 7). Это кожаные подошвы с железными подковками, состояние которых разное. Первая имеет острый носок и состоит из нескольких слоев кожи. На пятке удержалась половина железной подковки. Подковка прямоугольная в сечении, конец расплюсчен до овальной формы и через отверстие прикреплен к подошве. Центральная часть подковки крепится загнутым шипом. По краю вдоль всей подошвы проходят отверстия от шва. Длина — 24,5 см, ширина — 7,8 см.

Вторая также с острым носком и многослойна. На пятке сохранилась железная подковка подовальной формы. Она прямоугольная в сечении, конец расплюсчен до овала и через отверстие прикреплен к подошве. Центральная часть подковки крепится загнутым шипом. Центральный сектор утрачен. По краю вдоль всей подошвы проходят отверстия от шва. Примечательным моментом является то, что на внутренней стороне подошвы в месте подъема и пятки нанесен тисненый орнамент в виде растительной композиции (табл. 6, 2). Длина сохранившегося фрагмента — 25 см, ширина — 8,5 см (табл. 6, 1).

Третья подошва аналогична предыдущей — она такая же остроносая и многослойная. На пятке железная подковка подовальной формы, прямоугольная в сечении, ее конец расплюсчен до овальной формы и через отверстие прикреплен к подошве.

Табл. 7. Фрагменты обуви

Центральная часть подковки крепится все тем же загнутым шипом. По краю вдоль всей подошвы проходят отверстия от шва. На внутренней стороне подошвы в месте подъема и пятки мы видим аналогичный орнамент, но худшей сохранности. Из этого следует, что обе подошвы некогда образовывали пару обуви. Длина подошвы — 26 см при ширине — 8,5 см, длина подковки — 11 см при ширине — 7,5 см.

К предметам из кожи отнесем и фрагмент кожаного ремня (табл. 8, 2). Вполне возможно он относится к обуви, хотя полной уверенности в этом у нас нет. Поверхность ремня гладкая, один конец утерян, второй же ровно срезан. Здесь он сохранил четыре отверстия, размещенных квадратом. Длина находки — 49 см, ширина — 1,9 см.

Из металлических предметов выделим следующие:

Цепь для подвешивания казана состоит из 30 двойных колец, крюка и кольца большого диаметра — фиксатора (табл. 8, 3). Каждое подвижное соединение состоит из двух колец изготовленных из одного круглого в сечении прута, согнутого в перпендикулярной плоскости в два круга. Между 15 и 16 подвижным соединением установлено кольцо большого диаметра, за которое цеплялся крюк. Крюк ромбический в сечении с одним утонченным и загнутым в петлю кольцом для крепления к цепи. Длина — 68,5 см, диаметр колец — 1,6 — 1,9 см, диаметр большого кольца — 3 см, диаметр крюка — 6 см.

Оковы (?) найдены со скобой для крепления к деревянной балке корабля и скобой для крепления к ноге. Цепь состоит из 4 восьмиобразных подвижных соединений из прута квадратной в сечении формы. Длина звена — 14,5 — 15 см, ширина звена — 5,5 — 6,5 см, диаметр прута — 1 — 1,2 см. Скоба для крепления цепи к балке п-образной формы с плоскими круглыми петлями на концах размерами 11,5 x 12 см, ее толщина — 1,2 см (табл. 8, 1). Скоба для замыкания на ноге изготовлена из плоской пластины загнутой в несомкнутое кольцо, s-подобного в

Табл. 8. Предметы из железа и кожи

сечении профиля. Один конец пластины плоский, круглой формы, с отверстием, в которое вставлена подтреугольная рамка, выполненная из прута квадратно-круглого в сечении. Оговоримся, правда, что полной уверенности в функциональной принадлежности предмета к оковам у нас нет.

Найдена и скоба железная овальная с двумя узкими выступами на боковых сторонах. Длина — 4,7 см, ширина — 3,9 см.

Среди деревянных предметов с места работ есть находка корабельного блока. Прямоугольный брус из хвойных пород дерева с двумя дубовыми (?) шкивами, вставленными в два параллельных паза по центру на одну общую ось. Края шкивов несколько выходят за габариты блока, по краям бруса — два сквозных отверстия. Длина — 25 см при ширине — 6 см, высота — 8 см. Сохранность предмета из-за отсутствия своевременной консервации плохая. Поверхность изобилует полученными во время усушки трещинами, форма сильно деформирована. Аналогичные разрушения наблюдаем и на шкивах.

Выводы.

1. Затонувшее судно может быть датировано XVII столетием и скорее всего второй половиной века. Его культурная принадлежность, судя по материалам, которые были подняты, турецкая.

2. Несмотря на то, что большая часть корпуса скрыта под песчаными наносами, мы позволим себе предварительно отнести его к галерам. На это указывают пропорции и общая длина памятника.

3. Гибель судна была скоротечной, а его расположение поперек протоки, видимо, связано с внезапной атакой противника. При этом в ходе беглого осмотра судна явных следов пожара выявить не удалось.

4. Представленный памятник является перспективным и во многом уникальным подводным объектом эпохи наивысшего расцвета запорожского казачества, он заслуживает всестороннего изучения в рамках турецко-украинского проекта.

Бібліографія

1. Черная Е. Д. Коллекция поливной керамики Херсонского краеведческого музея / Е. Д. Черная // Тезисы докладов научной конференции «Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. по материалам поливной керамики». – Симферополь, 1998. – С. 186 – 189.

Сікоза Д. М., Кобалія Д. Р., Додонов Р. О.

**Предмети з затонулого судна XVII ст.,
знайденого в усті Дніпра в 1997 році**

Стаття присвячена раніше не опублікованій у науковій літературі пам'ятці – місцю корабельної аварії, що відбулася в пониззі Дніпра. Згідно з аналізом піднятих знахідок судно могло бути турецькою галерою, раптом потопленою в Дніпровських плавнях у II половині XVII ст. На думку авторів, пам'ятка має велике наукове значення і потребує подальших досліджень.

Sikoza D. M., Kobalia D. R., Dodonov R. O.

**Items from the sunken ship of the XVII century
found in the estuary of the Dnieper in 1997 year**

The publication deals with the memorial that has not yet been introduced to the professional community – the wreck site found in the lower reaches of the Dnieper river. As per the results of the analysis of the raised findings the vessel could have been a Turkish galley, suddenly sunk in the Dnieper meadowlands in the 2nd half of the XVII century. According to the authors, the memorial is of high scientific importance and needs further investigation.

Кравчук П. П.

**ПРАКТИКА ТЮРЕМНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ
ПЕРЕД ВИКЛИКОМ СОЦІАЛЬНИХ І ПРАВОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ:
ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ**

Доба великих російських реформ надала імпульс розвитку у багатьох сферах суспільного життя. Не залишилася осторонь і галузь державного примусу. Саме у цей час еволюціонує кримінально-правова природа тюремного ув'язнення, переосмислюються його функції. Предметом даного дослідження є визначення впливу на практику ув'язнення соціально-економічних перетворень та декларованих принципів тюремної реформи. Основні висновки дослідження ґрунтуються на матеріалі, що відображує діяльність місць ув'язнення та органів юстиції Катеринославщини. Потреба у порівнянні стану організації тюремної справи зумовлює залучення ширшого кола джерел, зокрема, з історії місць неволі Таврійської і Херсонської губернії, Одеського градоначальства тощо. Для хронології дослідження нижньою межею є 1857, верхньою – 1920 рік. У даному часовому вимірі добре простежуються зміни у функціональному навантаженні інституту позбавлення волі, краще виявляються зміни у ставленні до тюремної справи сучасників.

Соціально-економічний розвиток Південної України в другій половині ХІХ ст. історіографією міцно пов'язується з процесами модернізації. Селянська реформа,

розвиток промислового виробництва, формування широкої мережі залізничних сполучень назавжди змінили життя провінції південного краю.

Відчутно зменшується дворянське землеволодіння; такі форми патріархальної промисловості, як винокуріння, поступаються місцем індустріальному виробництву; зростає питома вага міського населення; транспортна революція підживлює роздрібну торгівлю та розширює внутрішній ринок. За 1861 – 1888 рр. дворянське землеволодіння зменшилося на Катеринославщині майже на 40 % [1, с. 132]. Кількість винокурних заводів скоротилася з 1865 по 1888 рік у чотирнадцять разів (зі 144 до 10), а чисельність зайнятих тут робітників – майже у п'ять разів (із 1410 до 292) [1, сс. 214 – 215]. Натомість загальна кількість промислових підприємств лише в Олександрівському повіті зростає з 8 у 1874 р. до 88 у 1888 р., а чисельність зайнятих на них робітників – з 52 до 756 [2, с. 155; 1, сс. 284 – 285]. Стрімке зростання припадає на нове для регіону ливарно-механічне виробництво (машинобудування), яке вже наприкінці 1880-х рр. давало в Олександрівському повіті понад 40 % товарного випуску місцевої фабрично-заводської продукції [1, сс. 284 – 285].

Попри відчутні регіональні особливості, модернізація в цілому мала спільні риси. В історико-географічних межах Запорізького регіону про це можна судити на прикладі Олександрівського повіту Катеринославської губернії та Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії.

Серед загальної чисельності населення спостерігається зменшення питомої ваги сільських станів. Із 1866 по 1900 рік в Олександрівському повіті цей показник зменшився із 95 до 82 % [3, сс. 176 – 177; 4, сс. 181, 214], в Бердянському – із 90 до 80 %, в Мелітопольському – із 94 до 86 %. Водночас збільшується частка міських обивателів: в Олександрівському повіті – з 2 до 6,4 % [3, сс. 176 – 177; 4, сс. 181, 214], в Бердянському – з 7,7 до 9,8 %, в Мелітопольському – з 2,4 до 7,8 % [5, сс. 326, 337, 357, 520; 6, с. 99].

Провідним фактором у такому розподілі населення стає концентрація основних засобів виробництва. Несуттєві коливання тут відбуваються насамперед у повітах з традиційною орієнтацією на сільськогосподарську промисловість. У 1866 р. адміністративний центр Мелітопольського повіту зосереджував 3,3 % усього населення, у 1900 р. цей показник залишався у межах статистичної похибки – 4 % [5, с. 520; 6, с. 99]. По-іншому вплинув на перерозподіл людських ресурсів розвиток машинобудівної та будівельної промисловості у Олександрівському повіті, адміністративний центр якого зосереджував у 1866 р. 2 % населення повіту, а у 1900 р. – 7,5 % [3, сс. 176 – 177; 4, сс. 181, 214]. Стабільно високою була концентрація населення у портовому місті Бердянськ (7,5 % у 1866 р., 8,3 % у 1900) [5, с. 520; 6, с. 99]. В межах сучасного Запорізького регіону Бердянськ залишався найбільшим повітовим центром продовж усієї другої половини XIX ст.

Суспільство ставало іншим, все голосніше диктувала свій ритм життя індустріальна ера, зростаюча соціальна мобільність відкидала старі станові забобони. Як ознака часу в «Одеському Віснику» у 1888 р. з'являється інформація про князя-чорнороба, що якийсь час працював на Бердянському заводі Джона Грієвза [7, с. 267]. Хтось, звісно, не вписувався у нові правила. Супутником модернізації ставала маргіналізація.

Суспільні перетворення суперечливо відбивалися на державному механізмі, той неодноразово випробувався на міцність. В повній мірі відчули на собі перебіг часу місця ув'язнення Південної України, але їм було що протиставити мінливій

соціальної картині — вікову інерцію усталеного в державі способу управління, адміністративно-поліцейського за своєю суттю.

Наприкінці 1850-х рр. Олександрівський тюремний замок був однією з найбільш завантажених повітових в'язниць Катеринославщини. Камери цієї установи, розраховані на 100 арештантів, завжди були переповнені [8, с. 232 — 234]. Навіть найменше число арештантів, зафіксоване для 1857 — 1859 рр., перевищувало її можливості більш як на чверть. Продовж 1857 р. в установі, без врахування пересильних арештантів, утримувалося 449 осіб, більшість з яких очікували на результати слідства і суду. Відбували покарання за рішенням суду лише 29 осіб. Аналогічні показники для 1858 р. становлять, відповідно, 406 і 6 осіб, для 1859 р. — 305 і 9 осіб. У 1857 р. через Олександрівський замок етапом прослідувало 1537 осіб, у 1858 — 818 осіб, у 1859 — 727 осіб; частина пересильних складалася з арештантів, направлених до Сибіру за ухвалами адміністративно-судових органів Таврійської губернії. Зважаючи на статус Олександрівська як важливого етапного пункту, що знаходився на головному тракті від Сімферополя до Катеринослава, за своїм функціональним призначенням місцеву в'язницю цілком можна називати слідчо-пересильною.

Маємо цікаву кримінально-правову статистику щодо результатів дореформеного слідства і суду [8, с. 233]. Із 1160 слідчо-арештованих, що трималися в Олександрівському замку продовж 1857 — 1859 рр., тільки 108 осіб або 9,3 % було засуджено «к отсылке в Сибирь и отдаленные губернии, а также в арестантские роты и тюрьмы». Більшість арештантів (611 осіб або 53 %) була звільнена від суду. До 37 осіб застосовано виправні роботи «с возвращением на свободу» і ще 38 осіб «оставлено в подозрении». Звільнення через виправні роботи або «залишення у підозрі» могло обернутися для міщан і селян подальшим засланням до Сибіру [9, с. 60].

Для розуміння наведеної статистики слід зауважити, що дореформена в'язниця не була складовою системи юстиції, в широкому розумінні — справедливості. Умовно кажучи, російська Бастилія ще не пала, а тому ув'язнення в більшості випадків залишалося адміністративно-поліцейським заходом, реалізація якого багато в чому залежала від суб'єктивних уподобань місцевої адміністрації, у тому числі, поміщицької. Верховна влада усвідомлювала дану ситуацію — «есть арестанты, нередко невинно содержащиеся» [10, с. 395], — і принаймні намагалася дати оцінку найбільш кричущим випадкам свавілля і недбальства з боку губернських та повітових чинів [11, сс. 210 — 211; 12, сс. 699 — 671].

Невблаганність руху державного механізму була категорією умовною, однак інститут тюремного примусу надавав їй досить реального забарвлення своїми стінами, решітками, кайданами, пісною юшкою-баландою, бриттям голови і рештою атрибутів в'язниці, що вимагали чималих витрат.

На щорічні потреби Олександрівського тюремного замку асигнувалися такі суми: у 1857 р. — 10 854 руб., у 1858 р. — 9295 руб., у 1859 р. — 8292 руб. [8, с. 233]. В середньому із державної казни виділялося 79 % асигнувань на усі потреби замку, із земських зборів — 20,5 %. Символічними були пожертви із сум повітового тюремного комітету — 50 рублів щорічно. Бодай цим місцеве дворянство нагадувало про своє існування. Витрати на харчування арештантів становили основну статтю видатків — від 38 до 45 % асигнованих сум (середній показник по губернії — 38,5 %). Лікувальна частина для арештантів займала від 20 до 40 % тюремного кошторису (по губернії — 38,4 %). За грубими розрахунками губернського

статистичного комітету середньорічна вартість утримання одного арештанта в Олександрівському тюремному замку становила 51 руб. 55 коп. Окремим рядком у загальних видатках значилося грошове забезпечення тюремного персоналу. З 1857 по 1859 рік за цією статтею стабільно проходило 260 руб. 85 коп. Оцінюючи середні річні доходи непривілейованих верств населення, з упевненістю можна сказати, що чисельність тюремного персоналу Олександрівського замку була максимально скромною — до 3 осіб. Навряд чи місцеві чоловіки бралися б за таку роботу менш ніж за 80 руб. на рік, адже на початку 1860-х рр. простий робітник на Катеринославщині міг отримувати щомісяця від 8 до 12 рублів сріблом [13, с. 239]. Розрахунок чисельності тюремного персоналу однозначно вказує на неможливість підтримання у завжди переповненій установі належного порядку. Гадаємо, від безчинств арештантів стримувало перебування на зовнішніх постах тюремного замку чинів повітової інвалідної команди (команди внутрішньої варти) та певні домовленості із ватажками арештантів.

В адміністративному відношенні персонал повітових тюрем підлягав повітовому поліцейському управлінню, до 1862 р. — в особі городничого. У відомих нам Адрес-календарях Катеринославської губернії, що відносяться до 1860-х рр., посада наглядача Олександрівського тюремного замку не згадується [3; 8; 14]. Появу інформації про наглядача замку в Адрес-календарі на 1875 р. слід вважати ознакою позитивних змін у становищі чинів тюремної адміністрації в повітовій «табелі о рангах». У вказаний час наглядачем Олександрівської в'язниці був колезький асесор Дем'ян Степанович Навроцький [2, с. 78]. Доволі високий статський чин наглядача, що давав право на особисте дворянство, відповідав військовому званню «майор». До колезького асесора належало звертатися «ваше высокоблагородие». Однак ці насправді прикметні зрушення не впливали на загальний стан організації тюремної справи, що гостро потерпала у пореформені десятиліття від проблем, які намітилися ще наприкінці 1850-х рр. Характерні вади російської в'язниці, ворожої усякому розумінню особистості, почали по-новому сприйматися із поступовим перетворенням цього інституту примусу на інструмент карної політики. Сліпе насаджування адміністративного порядку залишалося позаду, попереду були великі сподівання на індивідуалізацію покарання та реорганізований у зв'язку із цим арештантський побут.

Перегляд ролі тюремного ув'язнення у кримінальному судочинстві, що припадає на другу половину 1860-х рр. [15, сс. 541 — 545], у новому ракурсі представив старі проблеми російської в'язниці. Продовж 1880 — 90-х рр. звіти губернських чиновників рясніють схожими наріканнями. «Существенный недостаток всех тюрем в губернии заключается в тесноте помещений, что лишает тюремную администрацию возможности содержать арестантов в удовлетворительных гигиенических условиях и преследовать исправительные цели в отношении арестантов, так как при настоящем положении тюрем, совершенно не соответствующем числу арестантов, очень затруднительно распределять заключенных по возрасту и роду преступлений» [16, с. 24; 17, сс. 50 — 51; 18, с. 28].

Річна чисельність осіб, які утримувалися у тюрмах Катеринославської губернії, із 1859 р. по 1880 р. зростає у 2,5 рази [8, с. 233; 16, с. 24]. Таке збільшення руху арештантів, викликане змінами у карній політиці, буквально підточувало стіни в'язниць. Уперше ситуація загострилася у 1863 р., коли тюремне ув'язнення стали застосовувати замість тілесних покарань [19, с. 353]. В'язничне господарство Катеринославщини виявилось не готовим до нових завдань та, головне,

вищих темпів руху арештантів; навіть при тому, що середня списочна чисельність останніх зросла з 1859 по 1881 рік лише на 12,3 % (з 1097 до 1232 осіб) [8, с. 233; 16, с. 24]. Швидка руйнація наявного тюремного фонду та хронічний дефіцит площ віддаляли перспективу перетворення місць ув'язнення на повноцінний інструмент карної виправної політики. «В Александровске выстроенная казною тюрьма поддерживается ремонтными», — доповідали губернські чиновники [20, с. 46]. Не полишаючи спроби зробити в'язницю супутницею каяття і морального переродження злочинців, державна влада асигнувала для цього чималі суми. Але система тюремного господарювання байдуже поглинала і малі, і будь-які великі суми. На ремонтно-будівельні роботи у в'язницях Катеринославської губернії майже без залишку витрачався увесь будівельний капітал по лінії МВС; певну конкуренцію за капіталовкладенням становила в'язницям хіба що резиденція губернатора [17, с. 44].

Протягом 1880-х рр. на реконструкцію Олександрівського замку (рис. 1) було витрачено не менше 15 тисяч рублів [16, с. 17; 21, с. 16; 22, с. 21; 23, с. 19; 24, с. 30; 17, с. 44; 20, с. 41; 25, с. 48]. Корисна площа для утримання арештантів в основній двоповерховій будівлі була збільшена за рахунок спорудження в межах тюремної садиби трьох кам'яних флігелів, в першому з яких розміщалися слідчі арештанти, в другому — цейхгауз та кухня, в третьому — інший цейхгауз, вартове приміщення та лазня [26, спр. 989, арк. 114 а, 115; 27, с. 60; 28, с. 23]. Така спритність по господарській частині дисонувала з показниками витрат на самих арештантів, що добре видно з таблиці 1 [8, с. 233; 29, спр. 51, арк. 2 — 5 зв.; 16, сс. 24 — 26; 21, сс. 22 — 24; 22, сс. 26 — 27; 23, сс. 25 — 26; 20, сс. 46 — 47; 25, сс. 53 — 56; 30, сс. 40 — 44]. Для періоду 1881 — 1883 рр. середня річна вартість утримання одного арештанта зросла у порівнянні з 1857 — 1859 рр. у півтора рази: з 64 руб. 20 коп. до 95 руб. 91 коп. При цьому абсолютні витрати на харчування зменшилися на 16,95 %, на лікування — на 12,34 %. І це тоді, коли середня списочна чисельність тюремного контингенту зросла на 12,3 %. Умовний пайок арештанта все менше забезпечувався державними асигнуваннями. Добові витрати на харчування одного арештанта у 1881 р. в середньому становили 6,92 коп., у 1882 р. — 0,96 коп., у 1883 р. — 5,44 коп., у 1884 р. — 8,65 коп., у 1889 р. — 5,35 коп., у 1890 р. — 3,29 коп. В цілому для вказаних років середній показник добових витрат на харчування арештантів становить 5,1 коп. сріблом. Реальну якість такого пайка засвідчує один з протоколів сесії Олександрівського повітового земського зібрання від 1870 р. Присутні дійшли згоди, що «кормові», асигновані земством на арештні приміщення, у розрахунку 6 копійок сріблом «для продовольствия одного человека в сутки очевидно недостаточно» [31, с. 37]. Було вирішено збільшити «кормові» до 12 копійок [31, с. 37].

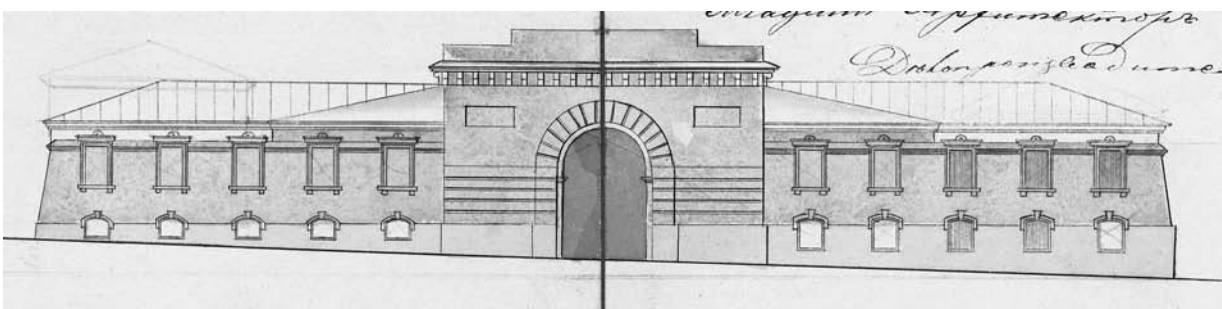

Рис. 1. Фасад Олександрівського тюремного замку, 1876 рік

Таблиця 1

Динаміка витрат на тюрми і арештантів
у Катеринославській губернії протягом окремих періодів

Рік	Загальні витрати на тюрми та арештантів (руб.)	В середньому витрачено на одного арештанта (руб.)	Витрати на харчування (руб.)	% витрат на харчування у загальних видатках	Середні добові витрати на харчування на одного арештанта (коп.)	Витрати по медичній частині (руб.)	% витрат по медичній частині у загальних видатках
<i>дореформений період</i>							
1857	85 059,44	70,15	34 526,42	40,59	7,80	33 948,61	39,91
1858	73 577,02	66,05	29 697,07	40,36	7,30	26 483,78	35,99
1859	61 839,29	56,40	20 761,81	33,57	5,19	24 294,49	39,29
<i>пореформений період, зосередження місць ув'язнення в МВС</i>							
1869	78 408,54	-	25 628,33	32,69	-	26 080,52	33,26
1870	93 199,56	-	31 016,73	33,28	-	27 613,12	29,63
<i>період після утворення Головного тюремного управління</i>							
1881	155 585,94	107,82	36 434,81	23,42	6,92	34 945,70	22,46
1882	132 829,11	88,02	5 305,77	3,99	0,96	24 336,35	18,32
1883	133 491,92	91,87	28 836,55	21,60	5,44	14 990,03	11,23
1884	112 327,99	85,23	41 609,49	37,04	8,65	-	-
1888	-	-	16 901,26	-	4,13	9 031,03	-
1889	-	-	22 276,65	-	5,35	-	-
1890	-	-	14 136,43	-	3,29	8 203,42	-

Все більша частина витрат, пов'язаних із утриманням тюрем, призначалася не на прямі потреби арештантів, не на їх харчування і лікування. Загальна питома вага цих двох статей видатків зменшилася із майже 77 % наприкінці 1850-х рр. до 34,3 % на початку 1880-х рр. У той же час губернський тюремний комітет та його повітові відділення майже щороку звітували про значну економію коштів, асигнованих на харчування і лікування арештантів. У відносних показниках найбільше коштів, виділених на харчування, було зекономлено у 1883 р. (24,1 % або 9183,96 руб.), виділених на лікування — у 1886 р. (66,3 % або 16 436,18 руб.). Зекономлений капітал спрямовувався тюремним комітетом «на разные другие принадлежности, на что отдельных сумм от казны не отпускается» [24, с. 39]. Тюремні комітети отримали право «обращать в экономический капитал остатки от сумм, отпускаемых в ведение сих Комитетов» у 1843 р. [32, с. 492]. Запропонований механізм, вочевидь, мав за мету стимулювати раціональніше використання цільових асигнувань. Але дедалі більше справджувалися слова знаного сучасника благодійних комітетів Гоголя: «затеявши какое-нибудь благотворительное общество для бедных и пожертвовавши значительные суммы, мы тотчас в ознаменование такого похвального поступка задаем обед всем первым сановникам города, разумеется на половину всех пожертвованных сумм: на остальные нанимается тут же для комитета великолепная квартира, с отоплением и сторожами, а затем и остается всей суммы для бедных пять рублей с полтиною» [33, с. 215]. Подібна логіка діяльності станово-благодійних установ зрештою перетворила тюремні комітети на адміністративний релікт, що гальмував зрушення у сфері речового і продовольчого забезпечення арештантів. Свою роль тут відіграла і низька вимогливість прокурорських чинів, які за своїми обов'язками мали, зокрема, вчиняти «постоянный и действительный надзор за правильным расходом кормовых денег» [34, с. 122].

Катеринославський губернський комітет Товариства піклування про тюрми остаточно втрачає роль рушія позитивних перетворень у 1880-х рр. Покладений в основу діяльності Товариства принцип станового обов'язку осіб «благородного, духовного и купеческого звань» [35, с. 98] вступає у протиріччя із новим розумінням функцій держави. Те, що раніше становило предмет благодійної опіки — побут арештантів в цілому, — перетворилося на державні зобов'язання у сфері карної виправної політики, які мали адмініструватися професійними чиновниками, а не сумнівними зусиллями «добровольных охотников, вступающих в директора тюремных комитетов» [36, с. 273].

Батько російської тюремної реформи Костянтин Грот доволі скептично ставився до діяльності членів Товариства піклування про тюрми: «Никакого стремления к истинной, глубокой филантропии у них нет. Ведь нужно числиться по обществу попечительному о тюрьмах, чтобы получать чины и ордена и разыгрывать роль начальства перед тюремными зрителями и провинциальною администрациею» [36, с. 273]. За спостереженнями історика Оксани Церенюк, процес перетворення Товариства «у своєрідну форму вислуги почесного звання і службових відзнак» активно йшов вже на початку 60-х рр. XIX ст. [37, с. 174]. Беспорядність станово-благодійних органів за нових умов певною мірою мало компенсувати створення у 1890 р. інституту губернських тюремних інспекцій. Вони мали покласти край безцільному освоєнню в'язничним господарством казенних коштів і явити бодай мінімальні ознаки результативності нової карної виправної політики держави.

Запровадженню у складі губернських правлінь тюремних інспекцій передував тривалий процес осмислення владою наявних проблем практики ув'язнення. 18 серпня 1862 р. за пропозицією Державної ради загальне управління цивільними місцями ув'язнення було зосереджено у Міністерстві внутрішніх справ [15, сс. 74 — 75]. Під його начало передавалися і арештантські роти цивільного відомства, підпорядковані до цього Головному управлінню шляхів сполучення та публічних будівель. Хід централізації спонукав до виявлення уразливих місць нового адміністративного поприща. Чиновнику треба було досягнути які гострі кути можуть сповільнити його кар'єрне просування. Погляд передбачливого службовця об'єднав раніше розпорошені інвективи на адресу вітчизняної тюрми. І те, що зазвичай здавалося прикрими випадками недбальства на місцях, у одну мить обернулося в єдину панорамну картину жорстокої і кривобокої російської в'язниці. Саме на це полотнище із острахом вказував чиновник збентеженій публіці, вимагаючи розуміння, а можливо і моральної підтримки, в нелегкій справі управління тюремним господарством. Драматизму ситуації додавало вивчення зразкових місць ув'язнення Західної Європи, контраст із якими однаково міг і деморалізувати, і надихнути знавців російської в'язниці. Останнє, імовірно, відбулося з надвірним радником Галкіним — представником МВС, — який вивчав на початку 1860-х рр. тюремну справу у Франції і Швейцарії [38], та із часом став очільником новоствореного Головного тюремного управління.

Першою спробою широкого погляду на в'язничне господарство імперії стало обстеження 1862 р. Статистично воно охоплювало період 1857 — 1859 рр. Результати обстеження було узагальнено у виданні 1865 р. «Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России» [39]. Тут нас цікавитиме, які спільні проблеми в'язничного господарства турбували власті малоросійських та пів-

денних губерній. В один голос наголошувалося на нестачі площ та занедбаності тюремного фонду. І в кожній зі 112 місцевих в'язниць це виявлялося по-своєму. Десь, як у Чигирині та Черкасах, тюремні стіни підтримувалися лише контрфорсами і кожної миті загрожували падінням, а десь, як у Херсоні та Ананьєві, адміністрація найбільше переймалася відсутністю приміщень під виробничі майстерні [39, сс. 159, 642 – 643]. До загального кола проблем відносилася «праздність» арештантів. Її обумовлювали різні причини. Власті Подільської губернії наголошували на «тесноте ... и ... невозможности сбыта арестантских работ по бедности населения»; на Київщині — заважав існуючий порядок знаряджання варті [39, сс. 160, 418].

Нарівно із господарською проблематикою поволи набуває звучання новий для офіційних звітів мотив — необхідність удосконалення системи управління тюрмами. Київське губернське правління підкреслювало «бездарность тюремных смотрителей» і пропонувало для більшого контролю над ними запровадити у своєму складі посаду інспектора тюрем [39, сс. 159, 166]. Таврійські власті нарікали на низький рівень грошового забезпечення тюремних наглядачів («смотрителей»), у напівтонах визнаючи моральне зубожіння тюремної адміністрації [39, с. 540]. Власті Полтавщини, крім іншого, окреслили тубільну соціологію місць ув'язнення, коли бажаний порядок досягався через опертя на арештантів з відомим авторитетом; навзаєм ті отримували послабленнями у режимі утримання [39, с. 431]. Головна пропозиція полтавських чиновників полягала у формуванні єдиної вертикалі управління місцями ув'язнення на губернському та повітовому рівні. Губернське управління мало складатися з трьох директорів — «двух со стороны гражданского ведомства, а одного со стороны военного»; підпорядковані йому повітові управління — «из городничего, командира инвалидной команды и смотрителя с увеличением им содержания» [39, с. 434]. Ініціатива Полтавського правління хоч і не була реалізована, проте вона чітко зафіксувала, що на повітовому рівні у в'язничному господарстві було три начальники — городничий, командир інвалідів та, власне, наглядач. Колізії, що породжував цей адміністративний трикутник, нарівно визначали якість організації тюремної справи і в найпівнічніших, і в найпівденніших широтах імперії.

Застаріла система управління, дефіцит тюремних площ та незайнятість арештантів надовго прикули увагу численних комісій та комітетів із перетворення тюремної частини в Росії. Тож, перший крок було зроблено, і обстеження 1862 р. у певному розумінні дістало успіху. З цього приводу Михайло Гернет зауважив: «Несомненно, далеко не вся правда была сказана; но и сказанного было достаточно, чтобы обратить внимание правительства на этот участок его хозяйства» [15, с. 519]. Наступне обстеження місць ув'язнення відбулося у 1872 р. Одним з його ключових завдань було визначення реальних видатків на тюремну частину. Комісія з укладання загального проекту тюремного перетворення розіслала обіжник, згідно з яким губернські казенні палати систематизували рух видатків за окремими статтями протягом 1869 — 1870 рр.

Інформація Катеринославської та інших палат, крім фінансового аспекту, дає певне уявлення про варіативну складову господарських клопотів тюремної адміністрації. Ця складова відображалася не в друкованих рядках пропонованої форми обіжника, а поміж ними — рукою чиновника казенної палати. На Катеринославщині специфіку тюремної економіки, зокрема, визначали такі видатки: «На маловажные канцелярские расходы чинам арестантской роты», «На

заготовление одежды арестантам, отправляемых на работы железных дорог», «На прислугу чинам арестантских рот», «На довольствие детей нижних чинов арестантской роты Гражданского Ведомства взамен пайка натурою» [29, спр. 51, арк. 4 зв. — 5].

Для уважного читача отриманих звітів було неважко збагнути, — які саме пріоритети губернська влада визначала для себе в тюремній справі. Видатки, що відображені у Відомості Катеринославської палати (додаток 1), великою мірою призначалися для задоволення мінімальних фізіологічних потреб арештантів, решту асигнувань швидко поглинало обслуговування величезного «тюремного обозу»: будівель, етапної інфраструктури, особового складу. Жоден рядок Відомості не свідчить про бодай мінімальне бажання залучити арештантів до занять ремеслом або просвітницьких заходів. Натомість цілком упізнаваним є намір використання невільної праці на важких некваліфікованих роботах. У даному випадку йдеться про будівництво Лозово-Севастопольської залізниці. Кошторисом 1870 р. на одяг для арештантів, відряджених на це будівництво, було виділено 1126,41 руб. [29, спр. 51, арк. 4 зв.].

Діяльність тюремної Комісії 1872 р. практичних результатів не мала. Отримана нею інформація з місць, напевно, перейшла у розпорядження нового Комітету для остаточного обговорення проекту щодо тюремного перетворення, затвердженого Указом від 19 травня 1873 р. [40, с. 757]. Завдання Комітету свідчили про те, чого найбільше бракувало його попередникам, — конкретики і прагматизму: «1) рассмотреть проект о тюремном преобразовании, сообразив его с предложенными изменениями в действующей у нас лестнице наказаний и определить, по возможности точно, стоимость приведения в исполнение всего проекта и отдельных его частей, дабы возможно было судить об исполнимости предлагаемых реформ; 2) проектировать порядок и постепенность тюремной реформы, определив как сроки и местности введения оной в действие, так и те части, кои должны быть введены в действие ранее прочих и 3) определить те меры, которые могли бы быть приняты ныне же для приведения тюрем в возможно лучшее устройство, не ожидая общего их преобразования» [40, с. 757]. Проте і Комітет, визначений законом як «особливий», не досяг відчутних успіхів. Реальні практичні заходи із реформування системи управління місцями ув'язнення вживаються лише після утворення у 1877 р. Комісії під головуванням Костянтина Грота [36, с. 256].

Організація центральної тюремної адміністрації була одним із сімох напрямів діяльності Комісії. Та ця реформа чи не найбільше потерпала від запеклих відомчих дискусій. Міністерство внутрішніх справ наполягало на збереженні існуючого порядку управління тюремною частиною, тобто через Департамент поліції виконавчої. Заперечуючи організаційні зміни, чини МВС пояснювали незадовільний стан місць ув'язнення браком фінансування. Це була добра нагода збільшити свої асигнування і водночас зберегти повний контроль над «тюремним капіталом». Комісія так і не отримала від МВС позитивного висновку щодо утворення в його складі окремого органу управління тюрмами зі значно більшою за інші підрозділи самостійністю [36, сс. 259 — 260]. Заперечення МВС враховані не були, адже в об'єднаній присутності департаментів Державної ради вважалося, що наявний стан справ у тюремній частині загрожував добробуту і внутрішній безпеці держави загалом [36, с. 251]. 27 лютого 1879 р. Олександр II затверджує пропозицію Державної ради «Об учреждении

в составе Министерства Внутренних Дел Главного Тюремного управления» [41, с. 96].

За спробами перетворення в'язничного господарства, що умістилися між 1862 та 1879 рр., стояло чітке усвідомлення комплексу хронічних проблем. Їх суть доволі емоційно окреслив батько тюремної реформи Костянтин Грот: «Куда нам думать о стройной коренной системе, о хороших тюремных уставах. Дай Бог нам улучшить тесные здания, разместит арестантов по-человечески, подчинит их хоть какой-либо дисциплине, которая прекратила бы нынешнее позорное положение, при котором не начальство правит тюрьмою, а какой-то конвент из худших элементов тюремного населения, которому ничего не смыслящие смотрители отдали на откуп всю жизнь тюрьмы, лишь бы быть спокойными за себя, что не придется отвечать перед начальством за побег и за какие-либо другие очевидные беспорядки» [36, сс. 266 – 267]. Грот порушував доволі чутливу для службовців тюремної адміністрації тему. Адже залежність внутрішнього ладу місць ув'язнення від авторитету окремих арештантів була фактом звичайним. І сама тюремна адміністрація широко користувалася цією «самоорганізацією» в'язнів, та навіть, підтримувала її. Через впливових арештантів забезпечувалося упокорення основної маси тюремного населення. Класичною формулою вигідного співіснування адміністрації та кримінального бононду стало: «порядок в обмін на переваги і виключення у режимі утримання».

Такий найменш витратний спосіб безпосереднього управління місцями ув'язнення суперечив лише державному інтересові. Посадовці МВС з цим легко мирилися і більше переймалися зовнішніми ознаками успіху на тюремному поприщі. У звіті МВС за 1855 – 1880 рр. відмічалось наступне. Після зосередження місць ув'язнення у віданні міністерства було вжито низку заходів «к возможному поддержанию и улучшению существующих тюрем и к постепенному устройству новых, с применением, где и в чем оказывалось возможным, научных начал, сделавшихся общепризнанными» [42, с. 89]. Переважно йшлося про збільшення тюремних площ, заміну на внутрішніх постах військової варти цивільними наглядачами та часткове завантаження арештантів працею [42, сс. 90 – 91]. Водночас звіт зовсім оминав питання внутрішнього тюремного ладу.

Нехтування ключовим для реформи питанням було яскравим свідченням ангажованості чинів МВС. Натомість Комісія Грота доклала чималих зусиль аби протиставити арештантській сваволі професійну систему тюремної служби. Задум полягав у тому, що добре навчений і самостійний у своїх діях тюремний апарат покладе край будь-якій «самоорганізації» арештантів. Справа лишалася за гідним фінансуванням галузі та формуванням дієвої системи управлінського контролю. З 1890 р. вертикаль цієї системи зміцнюється інститутом губернських тюремних інспекторів, до повноважень яких належало: «наблюдение за благоустройством в местах заключения гражданского ведомства, исправительных приютах и колониях и арестных домах, а равно за исполнением всех постановлений закона о порядке содержания арестантов» [43, с. 243].

Подальша історія засвідчує безпорадність проведених перетворень, які, надавши більшої самостійності та адміністративної ваги тюремним чиновникам, не урівноважили цей професійний апарат одержавленого насилля дієвими механізмами зовнішнього контролю. Щось подібне відбувалося одночасно у Британії, коли керівництво централізованою системою місцевих в'язниць обійняв полковник Едмунд Дю Кейн (1877 – 1895), чия діяльність базувалася на уявленні про

в'язницю як про місце постійного страждання, дискомфорту і навіть певного болю [44, с. 185]. В цьому відношенні автономність та адміністративна спокушеність тюремної служби могли завдати і завдавали чималої шкоди сповідуваній ідеї перевиховання злочинців.

Катеринославська тюремна інспекція була заснована достатньо швидко — у 1891 р. [45, сс. 446 — 447], — тоді як в сусідній Таврійській губернії цей спеціальний орган розпочинає роботу лише у 1910 р. [46, сс. 713 — 714]. В організації своєї роботи тюремна інспекція спиралася на усталену в губернському правлінні практику, адже тюрми були одним із небагатьох місць, які губернатор раз на рік мав ревізувати особисто [11, с. 916]. За наслідками своїх перевірок він рапортував монарху «о найденном порядке или беспорядке, равно о том, какие сделаны распоряжения к предотвращению последнего» [47, с. 667]. Наслідкування тюремною інспекцією звичних адміністративно-управлінських шаблонів великою мірою можна простежити за структурою щорічних Оглядів Катеринославської губернії. До середини 1890-х рр. структура розділу «арестанты, тюремные замки и исправительные отделения» залишається традиційною: рух арештантів, стан тюремних будівель, продовольче, речове, медичне забезпечення та долучення арештантів до святих таїнств, працевикористання арештантів. Останнє питання помітно артикулюється після ухвалення у 1886 р. закону «О занятии арестантов работами и распределении получаемых от сего доходов» [48, сс. 8 — 11]. В Огляді за 1892 рік, як виняток, з'являється інформація про чисельність тюремного персоналу [49, сс. 79 — 80]. Натомість у всіх наступних оглядах зникає інформація про смертність серед засуджених, рідкими стають відомості щодо руху тюремного капіталу. Опубліковані матеріали дедалі менше відзначаються конкретикою, а відомі тюремні язви швидко потрапляють у розряд dokonаних фактів. Посада губернського тюремного інспектора поволі перетворюється на синекуру. Вправне адміністрування проблем стає самоціллю. Рух по колу «перенаселення тюрем — незадовільні побутові умови — невдоволення арештантів» із небажаного стає звичним і прогнозованим.

Заснування губернських тюремних інспекцій було логічним кроком у розвитку спеціалізованих інститутів загальнодержавного бюрократичного апарату. Але поява цього органу з відомих причин не змогла вплинути на внутрішній устрій місцевих в'язниць, від якого нарівно потерпали і арештанти, і тюремний персонал. До здобутків Катеринославської тюремної інспекції можна віднести налагодження системи збору та узагальнення інформації (і, можливо, контролю) за такими напрямками: 1) організація харчування і речевого забезпечення арештантів, 2) застосування заходів дисциплінарного впливу, 3) використання арештантів на оплачуваних роботах [18, сс. 30 — 33]. Вивчаючи досвід Катеринославської тюремної інспекції, не можна не задатися питанням чому в губернії, місця ув'язнення якої традиційно краще були облаштовані, аніж в сусідній Таврійській [39, сс. 111 — 115, 538 — 543], інспекція з'явилася раніше на 20 років, тоді як сама логіка державного управління вимагала створювати цю адміністративну вертикаль там, де було найгірше. Це, вочевидь, пояснюється протекціонізмом, коли додаткові адміністративно-управлінські структури створювалися із суб'єктивних міркувань і не завжди з огляду на необхідність поліпшення внутрішнього стану держави.

На початку 1890-х рр. повітові тюрми Катеринославщини застаємо в новій іпостасі. Зокрема, Олександрівський замок фактично перестає бути слідчо-

пересильною тюрмою. За своїми функціями він перетворюється на «срочную тюрьму»: більшість арештантів відбуває тут покарання. Якщо у 1859 р. серед арештантів замку «высжиживающих сроки после суда» було 2,95 % [8, с. 233], то у 1891 р. — 77,89 % [27, с. 69]. Середня списочна чисельність арештантів у 1859 р. становила 213 осіб, у 1891 році — 100 осіб. Не виключено, що зосередження відбуваючих покарання у тюрмах загального устрою сприяло появі в арештантському побуті відомого вислову «места не столь отдаленные». Засвоєна у такий спосіб юридична формула миколаївської доби «ссылка на поселение в Сибирь в места более или менее отдаленные» [50, с. 602] дістає нового життя.

Переважаання серед арештантів «срочного» елементу було не єдиною новиною для місць ув'язнення Катеринославської губернії. Введений у 1887 — 88 рр. тимчасовий штат управління місцями ув'язнення і тюремної варти зобов'язував «освободить войска от окарауливания тюрем гражданского ведомства» [51, с. 335]. На місце колишніх «інвалідів» мали прийти чини тюремної варти, набір яких покладався на начальників місць ув'язнення. В Олександрівській тюрмі під началом колезького асесора, а згодом надвірного радника Федора Ігнатовича Трофімовського служило за даними 1892 р. 13 наглядачів [49, сс. 79 — 80]. Трофімовський, вочевидь, був одним з перших професійних начальників повітової в'язниці, чия компетентність підтверджена тривалим часом перебування у посаді та височайшою нагородою «за тридцатипятилетнюю в классных чинах и должностях беспорочную службу» [52, с. 599]. Уперше Трофімовський згадується як начальник Олександрівської тюрми в Адрес-календарі Катеринославської губернії на 1889 рік [1, с. 560], востаннє — у журналі «Тюремний вісник» за 1895 рік [52, с. 599]. Немолода людина Трофімовський був свідком перетворень не лише по тюремній справі. На його очах суспільство і злочинність набували інших, раніше невідомих рис.

Ще на початку 1880-х рр. головні передумови злочинності просто і логічно виводилися із наслідків господарювання, в ширшому розумінні ставилися у залежність від добробуту населення. Пояснюючи помітне зменшення кількості злочинів у 1881 р., Катеринославське губернське правління підсумовувало: «Первым двигателем к совершению преступлений против прав собственности, составляющих почти половину общего числа совершающихся преступлений, является нужда и бедность, которые в отчетном году, благодаря урожаю, не давали себя чувствовать» [16, с. 23]. У другій половині 1880-х років, оцінюючи «моральність населення», губернське правління вдається до більш складних узагальнень і намагається пов'язати очевидне зростання кількості злочинів із ширшою палітрою соціальних чинників: «на увеличение преступлений в последние годы, бесспорно, имел влияние пришлый народ, являющийся сюда из далеких мест на выгодные, по их мнению, заработки; но часто, вследствие неудавшихся надежд на приобретение честным путем материальных средств к жизни, пришлые рабочие бросаются на разные преступления» [17, с. 49; 1, с. 462]. Еволюція поглядів губернських чиновників на передумови злочинності відбивала зміни в соціальному портреті правопорушників у вказаний період. Проте, навряд чи можна погодитися, що ці зміни раптово спричинили у 80-х рр. переселенці з інших українських та центрально-чорноземних губерній, адже активний міграційний рух на Південь України зафіксовано продовж усього пореформеного періоду. За даними Ярослава Бойка, лише у 60-ті рр. ХІХ ст. в Катеринославській губернії офіційно оселилося понад 25 тис. чоловік, а в Тав-

рійській губернії — понад 47 тис. чоловік [53, с. 129]. Інакшою злочинність зробили непомітні, але тектонічні зрушення у житті пореформеного суспільства. Розвиток приватної ініціативи, руйнація системи старих цінностей, інтенсивне міське життя деформували звичну картину девіації, коли рівень злочинності визначали передусім обставини селянського побуту.

У період з 1863 по 1881 р. частка сільських обивателів у загальній чисельності осіб, засуджених за Уложенням про покарання, зменшилася в Катеринославській губернії з 94,5 % до 60,8 % [8, с. 155; 16, відом. 5, с. 23]. Вказаний розрив у показниках тим цікавіший, що за значно більший період — із 1863 по 1887 р. — питома вага сільських обивателів у загальній чисельності населення зазнала мінімальних коливань: 87,9 % проти 83,5 % [8, сс. 69 — 70; 1, с. 436]. Такий розподіл був характерний і для імперії загалом [54, с. 36]. Кримінально-правова статистика чітко зафіксувала соціальну ерозію пореформеного суспільства. Звичні практики і стратегії станової поведінки втрачали ефективність в нових соціально-економічних умовах. Інтенсивний пошук поведінкових альтернатив сприяв «демократичному» перерозподілу наявних форм соціальної активності, у тому числі девіантних. Дивним, але закономірним виявилось перевтілення щедрінського Федора Струннікова з повітового предводителя у гарсони [55, с. 428]. Це була нова правда життя.

Статистика діяльності загальних судових установ протягом 1880-х — 1890-х рр. дає можливість простежити деякі тенденції соціального розвитку на Катеринославщині. Однак, просте порівняння часток за окремими параметрами тут буде малопродуктивним, адже перерозподіл числових показників у цей період спричинявся зміною підсудності окремих злочинів. Так, після ухвалення закону від 18 травня 1882 р. «Об изменении правил о наказаниях за кражу со взломом», значний обсяг майнових злочинів було передано у відання мирової юстиції [56, сс. 213 — 215]. Дані перетворення по судовій частині, як правило, не враховувалися у губернській статистиці і за основу для вивчення рівня кримінальної злочинності бралися лише показники окружних судів, діючих за Уложенням про покарання. Достовірно оцінити динаміку злочинності у цей період можна шляхом об'єднання статистичних даних загальної та мирової юстиції. На основі відповідних розрахунків Євген Гарновський встановив, що з 1876 по 1889 р. кількість кримінальних справ у мирових та окружних судах Новоросійського краю зросла на 60 % [57, с. 129].

Зведена кримінально-правова статистика Катеринославської губернії за окремі роки (починаючи з 1881 і по 1901 р.) цікава передусім не річною динамікою, а внутрішнім взаємозв'язком окремих показників. Джерелом для формування відповідних числових рядів з подальшим їх упорядкуванням у таблицю 2 було щорічне видання «Обзор Екатеринославской губернии». Кореляційний аналіз сформованих числових рядів (із перевіркою достовірності зв'язків за допомогою *t*-критерію Стьюдента) дав можливість встановити наступне. З імовірністю 99,6 % можемо стверджувати, що протягом 1880-х — 1890-х рр. динаміка кримінальної злочинності серед сільських обивателів перебувала у сильній прямій залежності від соціальної активності осіб віком до 20 років включно. Одночасно існувала середня зворотна залежність стану злочинності серед сільських обивателів із соціальною активністю осіб віком від 21 до 50 років включно: $k = -0,59$; $p < 0,027$. Напрямо соціальної активності осіб віком до 20 років включно певним чином увиразнює середній кореляційний зв'язок відповідного

числового ряду із рядом 3.6. «% осіб, засуджених за крадіжку»: $k = 0,54$; $p < 0,047$. Значима кореляція вказує на руйнування традиційних інститутів соціалізації молоді, очевидний брак засобів до існування. Маємо припустити, що нужденна молодь продовжувала бути головним агентом трудової міграції.

Таблиця 2

Зведена кримінально-правова статистика
загальних судових установ Катеринославської губернії

Рік	Чисельність населення губернії	Кількість засуджених загальними судовими установами	Питома вага окремих категорій засуджених:						
			% міських обивателів (почесних громадян, купців, міщан)	% сільських обивателів	% осіб віком до 20 років (включно)	% осіб від 21 до 50 років (включно)	% осіб, засуджених за корисливо-насильницькі злочини (розбій, грабіж)	% осіб, засуджених за крадіжку	% осіб, засуджених за насильницькі злочини (вбивства та тілесні ушкодження)
1	2	3	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7
1881	1 535 585	769	20,55	60,86	21,07	75,68	4,03	56,57	9,23
1882	1 562 649	737	16,82	58,75	16,01	77,61	8,82	42,74	11,8
1883	1 628 153	500	20,6	54,6	19,4	75,4	11,6	37,4	17,2
1884	1 664 715	625	22,72	52,8	16,16	77,12	5,12	35,2	15,84
1886	1 736 557	763	18,61	52,16	14,29	77,98	6,42	24,64	16,25
1887	1 772 864	950	19,79	48,84	13,47	77,89	5,89	31,37	16,11
1888	1 587 107	852	19,84	62,68	19,48	70,89	4,11	34,86	22,54
1889	1 594 171	962	23,91	59,77	17,46	74,43	6,65	28,27	30,67
1890	1 627 425	572	26,22	58,39	12,59	74,3	6,29	22,9	29,9
1891	1 833 958	518	17,18	64,86	24,13	68,15	5,21	37,64	22,2
1892	1 852 363	772	25,26	60,36	15,80	76,94	2,33	36,92	18,13
1894	1 960 496	687	21,98	58,22	19,21	72,34	5,82	41,63	18,34
1895	2 009 899	580	21,03	66,9	25,34	68,97	7,41	42,93	25,52
1901	2 435 983	876	23,97	70,09	20,43	76,26	5,48	27,17	25

Інші тенденції у зв'язку зі статистикою загальних судових установ Катеринославської губернії дає можливість простежити таблиця 3. В ній упорядковано річні розрахункові показники кримінальної злочинності та окремих соціально-демографічних явищ. Для виявлення зв'язку злочинності із обставинами економічного розвитку здійснено порічний розрахунок фабрично-заводських робітників. У свою чергу, інформація про кількість незаконнонароджених дозволяє встановити ступінь взаємної залежності девіантної поведінки та загальних показників соціального благополуччя. Статистичні розрахунки також здійснено на основі видання «Обзор Екатеринославской губернии». В цілому зворотній лінійний зв'язок демонструє ряд 2. «Фабрично-заводських робітників на 100 тис. населення» із рештою числових рядів, що в тій або іншій мірі репрезентують асоціальну поведінку: ряд 4 (– 0,39); ряд 5 (– 0,3); ряд 5.1 (– 0,06); ряд 5.2 (– 0,08); ряд 5.3 (– 0,12); ряд 5.4 (– 0,29); ряд 5.5 (– 0,39); ряд 5.6 (– 0,4). І лише із числовим рядом 5.7. «осіб, засуджених за насильницькі злочини (вбивства та тілесні ушкодження)» ряд 2 демонструє дуже слабкий і малоімовірний прямий зв'язок: $k = 0,11$; $p < 0,7$.

Таблиця 3

Зведена кримінально-правова статистика
загальних судових установ Катеринославської губернії

Рік	Фабрично-заводських робітників на 100 тис. на- селення	Загальна народжуваність на 100 тис. населення	Незаконнонароджених на 100 тис. населення	Засуджено на 100 тис. на- селення	Засуджених певної категорії у розрахунку на 100 тис. населення:						
					міських обивателів (почесних громадян, купців, міщан)	сільських обивателів	осіб віком до 20 ро- ків (включно)	осіб від 21 до 50 ро- ків (включно)	осіб, засуджених за корисливо-насильницькі злочини (розбій, грабж)	осіб, засуджених за крадіжку	осіб, засуджених за на- сильницькі злочини (вбив- ства та тілесні ушкодження)
1	2	3	4	5	5.1	5.2	5.3	5.4	5.5	5.6	5.7
1881	1 254,44	5 359,52	120,08	50,08	10,29	30,48	10,55	37,9	2,02	28,33	4,62
1882	984,23	5 724,06	115,96	47,16	7,93	27,71	7,55	36,6	4,16	20,16	5,57
1883	1 131,71	5 798,78	109,94	30,71	6,33	16,77	5,96	23,16	3,56	11,49	5,28
1884	1 257,75	5 448,5	110,47	37,54	8,53	19,82	6,07	28,95	1,92	13,22	5,95
1886	1 459,21	5 076,54	119,20	43,94	8,18	22,92	6,28	34,26	2,82	10,83	7,14
1887	1 616,09	5 375,43	116,53	53,59	10,6	26,17	7,22	41,74	3,16	16,81	8,63
1888	1 498,07	5 808,81	109,82	53,68	10,65	33,65	10,46	38,06	2,21	18,71	12,1
1889	1 610,18	5 939,33	91,21	60,34	14,43	36,07	10,54	44,91	4,01	17,06	18,5
1890	2 068,67	5 589,94	93,15	35,15	9,22	20,52	4,42	26,11	2,21	8,05	10,5
1891	1 778,67	5 025,91	86,04	28,24	4,85	18,32	6,82	19,25	1,47	10,63	6,27
1892	2 374,05	5 542,81	80,65	41,68	10,53	25,16	6,59	32,07	0,97	15,39	7,56
1894	2 493,4	5 663,52	105,43	35,04	7,7	20,4	6,73	25,35	2,04	14,59	6,43
1895	2 388,18	5 734,32	101,15	28,86	6,07	19,3	7,31	19,9	2,14	12,39	7,36
1901	5 369,54	5 453,32	97,87	35,96	8,62	25,21	7,35	27,42	1,97	9,77	8,99

Тенденція на загал зрозуміла. Пролетаризація населення сприяла набуттю альтернативних просоціальних стратегій поведінки. За цих умов імовірність девіації після економічного розриву із селянським побутом ставала менш загрозливою. Якщо у першій половині XIX ст. люмпенізація на селі поповнювала ватаги волоцюг, то у пореформений період вона сприяла постачанню відносно дешевої робочої сили для промисловості. Кореляційний аналіз підтверджує поміркований зворотній зв'язок (з достовірністю у межах 83 – 85 %) розрахункових показників пролетаризації та корисливої і корисливо-насильницької злочинності. Засоби до існування, які надавала фабрично-заводська промисловість, сприяли загоєнню багатьох соціальних язв. Хоча з'являлися і нові: зокрема, супутником пролетаризації було пияцтво [58, с. 11].

Відзначимо стабільне перевищення питомої ваги незаконнонароджених у містах (від 4,43 % до 6,99 %) в порівнянні з сільською місцевістю (від 0,66 % до 1,69 %). Правило «вільної інтеракції», напевно, відіграло не останню роль у такому розподілі. Особливо позначилося поширення проституції, що жваво супроводжувала урбанізаційні процеси у Катеринославській губернії [59, сс. 145 – 146].

Підсумовуючи огляд наявних статистичних даних, виділімо головні тенденції соціального розвитку, що впливали на загальний стан кримінальної злочинності у Катеринославській губернії наприкінці XIX ст. Традиційно сільська нужденна молодь ставала головним агентом трудової міграції. Розвиток фабрично-заводської промисловості сприяв позитивній соціалізації молодих людей. Бродяжницький

промисел діставав очевидної альтернативи у наймі на промислове підприємство. З ватаги волоцюг пролетарі народжувалися не відразу. Типу професійного робітника передував тип сезонного наймита, чиї звички майже не відрізнялися від бродяжницьких. Однак новий соціальний тип промислового робітника все ж таки поволі формувався. Пролетаризація населення стримувала поширення звичних для аграрного суспільства форм девіантної поведінки. Продовж 1881 – 1901 рр. зростаючий відсоток робітників серед загальної чисельності населення впевнено відповідав зменшенню розрахункового показника засуджених за крадіжки.

Водночас робітниче середовище витворювало нові форми соціальності. Індустріальне виробництво сприяло набуттю навичок взаємодії у великих колективах. Кооперація тут не зумовлювалася родинними або сусідськими відносинами. На чолі кута ставилося виробниче завдання. Раціоналізована та вивільнена від патріархальних настанов праця перетворювала колишніх селян на пролетарів. Новий клас меншою мірою залежав від сезонних циклів виробництва. Індустріальні мережі методично постачали не лише сировину і технології, а й увесь комплекс супутньої інформації. Рано чи пізно у робітничому середовищі дізнавалися про страйки та інші форми організованого протесту. Виступ робітників Олександрівських залізничних майстерень у 1885 р. засвідчив народження нової соціальної сили, яка має ознаки власної ідентичності. Олександрівські робітники уперше на території України піднесли червоний прапор як символ єднання своїх вимог та організованої дії [60, сс. 177 – 178].

Проте, державі ще тільки передувало досягнути та впоратися із новими формами соціальності. Попри всі переваги промислового виробництва для економіки країни, його зворотнім боком було розхитування традиційної станової системи. Не маючи адекватного інструментарію для розрізнення актуальних соціальних перетворень, державний апарат фактично наосліп провадив свою політику. Очевидні наслідки пролетаризації не дістали в практиці імперського управління термінологічного еквіваленту. Фактичне уживання щодо робітників адміністративної універсалії «сільський обиватель» лишень підкреслювало безпорадність управлінського апарату перед викликами часу.

Соціальна ерозія найбільшого податного стану була лише однією з проблем пореформеної доби. Росія поміщицька із ледь рухливим аграрним побутом її обивателів перетворюється на Росію капіталістичну, охоплену жагою до нового життя. Авангардом нового світосприйняття стає освічена молодь. «Народившееся за это время молодое поколение не было уже свидетелем дореформенных неустройств; точка отправления его ожиданий была уже не та, что для прежних поколений, и восприимчивость к впечатлениям от окружающей жизни была сильнее», – ділився своїми висновками із Олександром II голова Верховної розпорядчої комісії граф Лоріс-Меліков [61, с. 436]. Спостереження знаного військового і політика стосуються поширення у суспільстві соціалістичних поглядів. Найвідоміші носії революційних ідей, дійсно, проходили рубіж дорослішання вже у пореформеній Росії: Сергій Нечаєв (1847 р. н.), Віра Засулич (1849 р. н.), Андрій Желябов (1851 р. н.), Віра Фігнер (1852 р. н.), Лев Тихомиров (1852 р. н.), Софія Перовська (1853 р. н.), Яків Стефанович (1853 р. н.), Степан Халтурін (1856 р. н.) тощо. Послідовники соціалістичних вчень спираючись, з одного боку, на пропаганду серед пролетаріату, з іншого, – на терор щодо представників верхньої влади, спричинили сум'яття у російському суспільстві. Після вбивства народовольцями 1 березня 1881 року царя-реформатора Олександра II соціалізм сприймався не

інакше як бандитизм, а усі раніше напрацьовані державною владою реформи канули в Лету [62, с. 209].

Новим болем спалахували і старі язви російського суспільства. Значна частина населення, спантеличена раніше нечуваною гостротою громадсько-політичного життя, намагається знайти винуватців у бідах Росії. Соціально-політичні проблеми відбиваються у площині етнічних відносин. Приводом до погромів у Катеринославській губернії навесні 1881 р. була причетність осіб єврейського походження до революційно-соціалістичного руху, представники якого організували вбивство монарха [16, с. 27 – 28]. 1 травня 1881 р. майже одночасно почалися єврейські погроми у місті Олександрівську та його окрузі, на станції Лозовій, в селищах Єлисаветівці та Мануйлівці Новомосковського повіту, в місті Нікополь. Продовж першої декади травня антиєврейські виступи охопили усю південну частину Олександрівського повіту та поширилися на місто Оріхів і селище Малі Токмаки Таврійської губернії. Губернська влада однозначно засудила антиєврейські виступи, більшість з яких «сделано было исключительно с целью грабежа».

Соціальна підоснова погромів та їх локалізація саме в Олександрівську та його окрузі стають зрозумілими якщо проаналізувати етнічний склад торгово-ремісничого середовища, принаймні, повітового центру. Майже усе велике купецтво складалося в Олександрівську з євреїв. Восени 1881 р. серед купців другої гільдії налічувалося 280 «коренных Евреев обоего пола» та лише 35 «Русских» [26, спр. 21, арк. 12 зв.]. Так само євреї переважали серед крамарів та ремісників: євреїв – 101, руських – 70, німців – 12 [26, спр. 21, арк. 16]. Прикметно, що і серед прикажчиків 1-го та 2-го класу «русские» не були в більшості: євреїв – 55, руських – 43, німців – 4 [26, спр. 21, арк. 16]. Місто, в якому на 710 «русских» дворів припадало 129 домогосподарств інших національностей, у тому числі 105 єврейських дворів [26, спр. 21, арк. 12], не могло стерпіти зосередження усіх принад міського життя в руках замкненої етнічної корпорації, що перебувала в очевидній меншості. Соціальне невдоволення, яке вилилося у погромну весну 1881 р., мало саме таку логіку – «за правом більшості». Не будемо виключати, що у містах реалізацію цього права взяв на себе навчений соціалістами-революціонерами пролетаріат, захоплений пропагандою про пагубність торгового капіталу. Накопичені протиріччя в однаковій мірі були наслідком соціально-демографічних, економічних, громадсько-політичних перетворень. Нова соціальна реальність не була підкріплена усталеними стратегіями повсякденного життя. Аномія суспільного організму викликає поширення суїцидальної поведінки, що збігається у часі із виходом на історичну авансцену першого пореформеного покоління. Із 1881 по 1886 рр. розрахунковий рівень зафіксованих самогубств серед населення Катеринославської губернії зростає у 2 рази: з 2,08 випадків на 100 тис. населення до пікових 4,03 [16, сс. 8 – 9, 33; 24, сс. 19 – 20, 45].

Держава відчуває потребу в опануванні напруженої соціальної ситуації. Але якщо у Великій Британії, де правила рідня російських монархів, це досягалося широкими змінами «в охороні здоров'я, транспорті, освіті, фінансах, у муніципальному житті й соціальному забезпеченні» [44, с. 171], то в імперії Романових перевага була надана жорсткому контролю, а часто і придушенню нових форм соціальності. Пріоритет надзвичайних заходів було закріплено в «Положении о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» от 14 августа 1881 года [63, сс. 261 – 266]. Положення діяло до 1917 р. За цих умов інститут позбавлення волі, що тільки-но входив до системи органів юстиції, знов

повертається як засіб адміністративно-поліцейського управління [64, сс. 245 – 255]. Здійснення арештів «в порядку охрани» передбачалося навіть без оголошення місцевості на «исключительном положении» [63, с. 265]. Державна влада зробила свій вибір. Стихії громадсько-політичного невдоволення і робітничому руху протиставлялися не соціальні реформи, а «охранительные меры» разом із брязкотом тюремного реманенту. Тюремне ув'язнення все більше набуває рис політичного «запобіжника», за суттю, невластивих його кримінально-правовій природі.

Професіоналізація та зміни в управлінській практиці до певної міри відбилися на термінологічному апараті тюремної справи. Із оголошенням штату 1887 р. тюремні замки дістають іншої офіційної назви і, власне, перетворюються на «повітові в'язниці». Ці нехитрі зміни мали підкреслити зосередження усієї повноти влади над місцями ув'язнення в руках цивільного відомства. Зумовлена новим штатом передача зовнішніх постів до відання персоналу в'язниць потурала давнім амбіціям тюремних керівників, які воліли відповідати «только перед Господом Богом» [65, с. 69]. Відтепер будь-хто з місцевих або губернських чинів не міг переступити поріг в'язниці без їх відома. Начальник в'язниці помітно зростає в неофіційній табелі про ранги. Те, що раніше було нечуваним, входить до повсякденного обороту. Циркулярно роз'яснюється, що справники «не должны требовать представления себе рапортов от начальников тюрем или личной явки последних с докладами» [66, сс. 246 – 247]. Твердо, по-діловому і не без форсу начальник Олександрівської повітової в'язниці у 1902 р. відмовляє капітану-справнику в допуску до установи службовця місцевого поліцейського управління [26, спр. 989, арк. 105 зв.].

Прагнення до «єдиноначалія» в реалізації карної виправної політики дуже швидко обертається на примат суб'єктивних уподобань. Про настрої серед тюремних начальників добре свідчать слова одного з керівників столичних місць ув'язнення: «то, что усвоил себе практикою, не поменяю ни на какие ученые теоретические воззрения» [65, с. 85]. Надмірний консерватизм тюремної адміністрації, з одного боку, та небажання державної влади впроваджувати альтернативні ув'язненню заходи карного впливу, з іншого боку, перетворили повітові в'язниці на кримінальні bastiони, чії стіни зміцнювалися відповідно до настанов управлінської вертикалі, а внутрішній лад критично залежав від перебігу арештантського співжиття, в якому наглядачі виконували роль декорації. Загальним правилом стало висловлене ще у дореформеному 1876 р. зауваження щодо Бердянського замку: «сознавая «ничтожность» смотрителя острога, с ним позволяют себе многие играть в «кошки и мышки» [7, с. 43; 67, сс. 807 – 811].

Перетворення по тюремній частині виявилися малоефективними, вони фатально збилися на манівці адміністративних «звершень» та господарської проблематики. Головне тюремне управління промовляло переважно словами чинуш, будівельників та інтендантів. Карна виправна політика втратила своє значення. Звітуючи у 1903 р. перед Особливою комісією з питань нового карного уложення, тюремне відомство жодним чином не згадує вплив ув'язнення на стан рецидивної злочинності, натомість докладно обґрунтовує думку, що за існуючих обсягів фінансування галузі «для осуществления тюремной реформы потребуется не менее 15 – 20 лет» [68, с. 17]. Від конфузу невиконаних обіцянок в'язничних начальників врятував лише жовтневий переворот 1917 р.

Місця ув'язнення Західної Європи так само були далекі від ідилічної картини успішного перевиховання в умовах неволі [69, с. 791]. Однак тюремний примус тут

поволі діставав альтернативи в практиках просоціального моделювання. В'язниця, за суттю, визнавалася крайнім і не завжди ефективним засобом кримінально-правового переслідування. Доктрини карного примусу суттєво доповнюються ідеєю заохочення правослухняної поведінки. Після ухвалення у 1887 р. англійським парламентом закону «Про випробування уперше засуджених» в Європі дедалі більше поширюється інститут умовного засудження, що утверджує поняття карної політики як політики соціальної. Продовж десятьох років в англійському, бельгійському, французькому, люксембурзькому, норвезькому, португальському, швейцарському, почасти германському законодавстві складається корпус правових норм, що протиставляє старому поліцейському порядку ідею випадкових чинників злочинності [70, с. 343].

З цього приводу російський юрист Андрій Піонтковський справедливо застерігав від згубних наслідків ув'язнення для категорії «випадкових злочинців» [70, с. 349], які, дійсно, за специфічних умов тюремної неволі набували більших шансів потрапити до розряду «закоренілих арештантів». Та влада байдуже ставилася до подібних аргументів. У квітні 1910 р. Державна рада відхилила схвалений III Державною думою проект закону «Про умовне засудження» [71, с. 8]. Існуючий порядок поліцейського управління виключав філософію відновлювального правосуддя і не бажав розрізняти злочини випадкові та вчинені «по тунеядству или праздности, либо по привычке к преступной деятельности или вследствие обращения ее в промысел» [72, спр. 330, арк. 102 – 103]. Владний механізм остаточно втратив здорову чутливість до соціальних перетворень. Згубні наслідки цієї «сліпоглухоти» позначилися і на місцях ув'язнення, що давно жили за своїм особливим каноном, байдужим навіть до потреб поліцейського управління.

Моментом істини для тюремного відомства стали події надзвичайно бурхливого 1905 р. Користуючись в'язницею як резервуаром для ізоляції небажаного революційного елемента, влада не мала бодай близьких уявлень про властивості цього інструменту виправної політики у плані дієвої самоорганізації арештантів. Усі звернення жандармського відомства, усі внутрішні обіжники тюремної вертикалі [73; 74, сс. 733 – 735] щодо придушення соціалістичної крамоли були безсилим перед засвоєним порядком автономного арештантського життя. І якщо раніше в'язниця вважалася розплідником злочинності, то невдовзі вона перетворилася на школу професійних революціонерів. Учасники грудневого повстання в Олександрівську згадували: «В это тяжелое время тюрьма представляла собой нечто вроде школы политграмоты» [75, с. 102].

У 1905 р. через в'язниці Миколаєва, Єлисаветграда та Херсона пройшов український більшовик Йосип Кристаловський. В його спогадах наголошується на «необычайном смягчении тюремного режима» [76, с. 175]. Більш-менш консолидований виступ політичних арештантів, як правило, змушував адміністрацію йти на поступки. Так, за словами Кристаловського, в обмін на дотримання тиші адміністрація Миколаївської в'язниці погодилася аби у денний час двері політичних камер були відчинені. (Карний елемент мав цю перевагу і раніше). У Херсонській в'язниці політичні арештанти «усиленно занимались чтением» та організували гурток з політекономії [76, сс. 168, 174, 180]. Чудовим свідченням «ліберальності» порядків, що панували до 1907 р., є групові світлини політичних арештантів, зроблені в Бердянській [77, с. 39], Олександрівській [75, с. 103], Херсонській [76, с. 177] в'язницях тощо.

Нелегальна політична діяльність у в'язничних мурах стає бичем для тюремного відомства та привертає до нього увагу громадськості. Освічені верстви із невдоволенням реагують на будь-які спроби придушення зухвалих виступів політичного елемента і майже не цікавляться гострою проблемою небаченого напливу кримінальних злочинців, критичного перевантаження тюремних площ. З 1901 по 1909 р. середня добова чисельність арештантів у розрахунку на 100 тис. населення зростає в місцях ув'язнення Катеринославщини більш як у 2 рази — з 54 до 113 осіб [78, сс. 14, 31; 79, сс. 15, 40]. В імперії загалом з 1905 по 1913 р. зростання сягнуло 67,5 % (або з 59 до 99 осіб на 100 тис. населення); піковий показник припадає на 1908 р. — 112 осіб [80].

У людській круговерті в'язниці народжують і поглинають визначні біографії. На лікарняному ліжку у Катеринославській в'язниці від важкого перебігу туберкульозу навесні 1908 р. вмирає казаняр Федір Чубанов, активний учасник грудневого повстання в Олександрівську. Він був одним із ораторів-самоуків, які напередодні збройного виступу 1905 р. «говорили, обращаясь к рабочим, что они прогнали уже начальника тяги и начальника мастерских, сокрушив в их лице царскую власть» [75, с. 72]. Чубанов, робітник і поет, вирізнявся мало властивими, як для радянської історіографії, рисами «полум'яного революціонера». «Это был в высшей степени интеллигентный рабочий, ярый украинофил, вся его лирика была проникнута беспредельной любовью к «рідной Україні», — згадував старий більшовик Михайлов-Кром [81, с. 103].

Місця ув'язнення, які, на думку верховної влади, мали забезпечити суспільство від «глашатаїв» революції, самі посприяли консолідації та прищепленню солідарних настанов поміж строкатого соціал-революційного елемента. Чини тюремної адміністрації в стабільно тяжких умовах перенаселення зазвичай оминали питання внутрішнього життя арештантів. Широко відомий з літератури інститут старост у середовищі політув'язнених добре пасував цьому мотиву самоорганізації. Через визнану тюремним товариством особою персоналу в'язниць було зручніше розв'язувати повсякденні справи. Нарівно це стосувалося і політув'язнених, і суто кримінальних злочинців. Порушення неформальних принципів співіснування в перспективі виснажувало обидві сторони. Адміністрація та арештанти були зацікавлені у сталому соціальному компромісі. Вміння домовлятися перетворилося на правило доброго тону. Дуже зговірливі тюремники часом діставали почесно-іронічне звання — «отец родной», — яке, утім, мало коштувало в умовах реальної небезпеки [82, с. 643]. Так чи інакше ідея компромісу на загал сприймалася і вправно формувала соціально-групові відносини, забезпечуючи відомий паритет, — навіть в ситуації тюремного бунту.

У 1904 р. кримінолог Микола Лучинський наголошував на особливій соціальній природі арештантських виступів. «Тюремные бунты никогда не переходят за известные пределы, чрезвычайно редко сопровождаются насилиями, не говоря уже об убийствах, и в громадном большинстве случаев ограничиваются криками, свистом, ругательствами, битьем стекол и выламыванием дверей и решеток ... Спрашивается, чем же можно объяснить то обстоятельство, что «микроб зла» дает столь слабую реакцию в тюремной среде при условиях, казалось бы, наиболее благоприятствующим его развитию?» [83, с. 507]. Лучинський задається питанням, відповідь на яке окреслює суть пореформеної російської в'язниці. Проте, сам кримінолог-практик надміру психологізує ситуацію і зводить її до безвихідного становища арештантів, що, мовляв, навіть за успіху не дістануть «ни защиты, ни

приюта» [83, с. 507]. Справжня ж причина слабкої дії «микроба зла» полягала в усталеній парадигмі співіснування чинів тюремного відомства та арештантів, коли існував обопільний інтерес в удаванні певного порядку (за словами Грота, із «посипаними піском доріжками»). Треба було запобігти втручанню у налагоджений в'язничний побут третіх осіб — губернатора, прокурора, жандарма та будь-кого, хто міг завадити зайвими турботами.

Переважна більшість тюремних бунтів носила відверто потішний характер. Саме такий «бунт» стався 29 травня 1904 р. в губернській в'язниці м. Катеринослав. У «Тюремному віснику» повідомлялося, що під час відсутності начальника в'язниці арештанти здійняли гвалт «по незначительному поводу». Вжиті старшим наглядачем «самые энергичные меры» запобігли подальшим безчинствам, за що наглядачеві оголошено подяку катеринославським губернатором [84, сс. 498 — 499]. Зростання мартирологу чинів тюремного відомства після 1905 р. пояснюється порушенням вікового компромісу між адміністрацією та арештантами. Тиск із боку політичної влади примушував керівництво Головного тюремного управління до жорстких дій, які суперечили сформованій у в'язничних стінах стратегії «гнучкої» поведінки. Та чи були готові до жорстких дій такі особи, як «числящийся по армейской пехоте» підпоручик Чарториський [85, с. 106], що виконував із січня 1905 р. обов'язки начальника Олександрівської повітової в'язниці? Це питання не риторичне. Відповідь на нього лежить в одній площині з причинами порівняно великої кількості втеч із місць ув'язнення Південної України [86, с. 279], обставинами вбивства начальника Одеської в'язниці І. А. Шафарука (квітень 1907 р.) та чинниками сумнозвісної бійні у Катеринославській в'язниці (квітень 1908 р.).

Насаджування законних вимог режиму утримання було несподіванкою і для арештантів, і для місцевої тюремної адміністрації. Відмова від неписаних правил співжиття украй загострювала їх взаємовідносини. Якщо раніше потурання арештантам окупалося їх мовчанням щодо численних недоліків у в'язничному побуті, то відоме «закручування гайок» позбавляло тюремне населення цієї святої обітниці. Більше того, численні угруповання анархістів, есерів та інших революційних елементів діставали в очах громадськості «справедливе» обґрунтування для вчинення терористичних актів щодо осіб, які власноруч намагалися добитися найсуворішого порядку. Гадаємо, зі смерті Івана Шафарука зловтішалось і чимало підлеглих, що періодично отримували грошові розрахунки за «недогляд» за окремими арештантами. Саме так із Одеської в'язниці у грудні 1906 р. здійснила втечу анархістка Ольга Таратута, яка «непомітно» змішалася із відвідувачами в'язниці та вийшла через ворота [87, с. 76]. Кривава бійня у Катеринославській в'язниці, що сталася на великодні свята 1908 р., засвідчила ілюзорність всіх намірів центральної влади добитися виконання бодай мінімальних режимних вимог, адже законністю гребували обидві сторони. Адміністрація в'язниці свідомо скористалася спробою втечі ряду арештантів таким чином, що після встановлення «законних вимог режиму» камери були завалені трупами та пораненими. Наглядачі вважали за можливе стріляти лише на підставі вчинення гвалту, який сам по собі не був новиною для місць позбавлення волі. Необхідно наголосити, що навіть за офіційною версією керівництво губернської в'язниці знало про підготовку до втечі шляхом підриву огорожі [88, с. 419]. Тож, коли у одному з секторів прогулянкового двору 29 квітня прогрімів невдалий вибух, тюремна варта у повному спорядженні розпочала криваве полювання на арештантів. Останні почали розбігатися по всіх можливих

в'язничних закутках. І лише троє з них, озброєні револьверами, чинили відкритий спротив. Та, як свідчить перебіг подій, адміністрацією вже було ухвалено рішення про повальне знищення арештантів, що знаходилися на прогулянці у цей час, — без врахування їх реальної небезпеки. Загнавши до одного з підсобних приміщень 15 арештантів, наглядачі відкрили по них вогонь [88, с. 418]. Живих лишилося двоє: староста кримінальних злочинців Сегіда та більшовик Таран, які зазнали жорстокого побиття [81, с. 97]. Застосування зброї тюремною вартою перейшло усі можливі межі законності. П'ять осіб було вбито безпосередньо в одному з прогулянкових секторів, троє арештантів загинуло при спробі уникнути бійні «в нескольких шагах от бани за загородкой», решту застрелили прямо у камерах. Усього за повідомленням «Тюремного вісника» вбито 28 арештантів, поранено — 24 [88, сс. 418 — 419]. Із тюремного персоналу постраждав лише наглядач Азаренко, поранений анархістом-експропріатором Нагорним, який був одним з ініціаторів спроби втечі [88, сс. 417 — 418]. Рішучість у наведенні ладу обернулася на відверто злочинні дії із боку окремих посадовців. Є свідчення, що велика кількість трупів пояснювалася, у тому числі, добиванням поранених штиком [81, с. 92].

Увесь 1908 р. характеризувався у губерньській в'язниці встановленням режиму терору, який провадила адміністрація разом із лояльними до неї елементами. Брутальний тиск деморалізував частину політичних арештантів, змушував їх зрікатися своїх поглядів. За словами Михайлова-Крома, який саме тоді утримувався в Катеринославській в'язниці, «первыми ренегатами явилась часть осужденных по делу Александровского восстания 1905 г. В начале 1908 они послали телеграмму на высочайшее имя о помиловании, записались в «Союз русского народа», стали ярыми сторонниками тюремной администрации» [81, с. 107]. Шальки терезів «законності» зазнавали в місцях ув'язнення Південної України різких коливань — від повного потурання до шаленого терору. Жоден тюремний начальник, тим більше неофіт «числящийся по армейской пехоте», не був в силах встановити справжню законність, адже укорінення режиму потребувало належно організованих умов тримання. Для хронічно переповнених тюрем це було неможливо. Лишалось або йти на поступки арештантам, або силоміць вгамовувати їх подекуди справедливе обурення та насаджувати режим терору. Водночас крайнощі, викликані репресивним характером російського карного законодавства, що безперестанку відправляло когось у заслання, ув'язнення і на шибеницю [89], сформували особливий тип російської революційно-тюремної субкультури. За цих умов адміністрація місць ув'язнення все більше переймалася доланням «крамолы», ніж карною виправною політикою. Центр уваги кардинально змістився. Як одну з ключових обставин Катеринославської бійні редакція «Тюремного вісника» повідомляла, що «на трупі Грабарева, известного на свободе под кличкой "царица небесная", под одеждой на груди найден лоскут из холста с надписью "я — дезертир Черноморского флота, герой XX века, да здравствует революция"» [88, с. 419].

Окреслена вище проблематика складала внутрішню соціологію місць ув'язнення Південної України. Місництво начальників в'язниць, репресивна спрямованість карного законодавства, нехтування соціальними наслідками діяльності тюремного відомства, нестача в місцях ув'язнення житлової площі, опертя адміністрації на різноманітні форми арештантської поруки-самоорганізації, народження революційно-тюремного типу субкультури — саме від цих чинників залежав перебіг життя пересічного арештанта, ними визначався зміст соціального компромісу

строкатою тюремного населення із адміністрацією на початку ХХ століття. Решта часто згадуваних обставин життя у місцях неволі («духовно-нравственное просвещение», «арестантские работы», «тюремная благотворительность») була парадною скатертиною, що час від часу накидалася на брутальний остов російської в'язниці. Наведені приклади із практики місць ув'язнення Південної України підтверджують це.

Ігноруючи вказані обставини тюремного побуту, деякі дослідники у своїх висновках несвідомо перебільшують історичне значення «певної системи» моральної та просвітницької роботи, налагодження арештантської праці, працевикористання арештантів [90, с. 19]. Не менш сумнівним видається твердження стосовно пріоритету українських губерній у втіленні «нових починань в'язничної сфери». Начебто це пояснювалося «високим освітнім рівнем місцевих чиновників тюремного відомства» [91, с. 18]. Дослідники історико-правової тематики української часті в своїх узагальненнях надають перевагу нормативним актам або відомчій звітності, що спотворює реальну картину тогочасного в'язничного життя та репрезентує далекий від істини образ тюремного службовця — прогресивного ідеаліста або жертви непереборних обставин епохи [92, сс. 61 — 62]. Повторимося, зміст службової діяльності тюремників, і в українських губерніях також, визначали відомі фактори внутрішнього життя в'язниць. Освіченість наразі допомагала хіба що при складанні звітної документації, на підставі якої сучасні дослідники роблять далекосяжні висновки. Насправді, морально-ділові якості тюремників цілком відповідали суперечливому духу обраної ними професії. У 1902 р. мешканці повітового Олександрівська згадували про начальника місцевої в'язниці не інакше, як про розбійника: «Начальник Тюрьмы завел у себя массу сообщников, которые нападают на прохожих и не дают им даже днем возможность пройти мимо тюрьмы, неоднократно бывали случаи, что собаки рвали на прохожих одежду» [26, спр. 989, арк. 90 зв]. Прикладів такої поведінки та морального зубожіння не забракне, — нарікання надходили звідусіль: Єлисаветград [93, с. 305], Катеринослав [94, сс. 207 — 208; 93, с. 292; 95, с. 449; 96, сс. 170 — 172], Мелітополь [93, с. 295], Одеса [95, сс. 444 — 445]. Окремі виключення на ситуацію в цілому не впливали.

Народжений у нетрях пореформеної в'язниці тип професійного службовця був шкідливою імітацією державного інтересу, нездатною до провадження карної виправної політики. У зв'язку із цим сумніви будівничих вже нової радянської держави щодо професійності старих тюремників були слушними. Від їхніх послуг треба було відмовлятися навіть за умови гострого дефіциту кадрів. У грудні 1920 р. до Олександрівського губревкому звернувся керівник відділу юстиції, що запропонував, «имея ввиду чрезвычайную важность постановки дела», призначити колишнього начальника повітової в'язниці завідувачем Будинку громадських примусових робіт. Пропозиція дістала категоричної резолюції: «Отказать ... и воздержаться от таких старореж[имных] спецов по тюремной час[ти]» [97, спр. 26, арк. 36]. Кінець-кінцем традиція «посипаних піском доріжок» переривалася, однак ще мало хто здогадувався яке майбутнє чекало на країну і яке місце посяде у суспільному житті радянська в'язниця-табір.

Продовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. практика ув'язнення неодноразово зазнає змін у своєму функціональному навантаженні. Скасування тілесних покарань та реформа місцевої адміністрації, у тому числі вилучення поліцейської влади у поміщиків, поволі перетворили провінційні в'язниці в «срочные тюрьмы». Роль повітових та губернських тюрем у реалізації карної виправної політики ста-

вала центральною. Головною перепоною у набутті в'язницею нових, ближчих до системи юстиції, функцій була її тотальна залежність від апарату поліцейського примусу. Вилучення у 1879 – 80 рр. органів тюремного управління з під прямої опіки чиновників МВС знаменувало головну віху у в'язничних перетвореннях. Однак сподівання на оновлену російську в'язницю не справдилися. Інститут позбавлення волі не став засобом карної виправної політики. Змістовна частина тюремної та інших реформ загубилася у бурлінні громадсько-політичних протиріч. Положення 14 серпня 1881 р. фактично повернуло в'язницю у розряд засобів адміністративно-поліцейського тиску. Попри це формальний бік перетворень відповідав інтересам народженої тюремною реформою сановної бюрократії. Уся її подальша діяльність була спрямована на збільшення адміністративної ваги тюремного відомства та забезпечення сталих державних асигнувань на численні господарські потреби. Остаточний відхід від задекларованих Гротом принципів тюремної реформи, кричуща безпорадність адміністрації місць ув'язнення стали очевидними в ході політичної кризи 1905 – 1907 рр.

Стан місць ув'язнення Південної України деталізує загальну картину розвитку тюремної справи. Здійснені перетворення критично мало позначилися на арештантському побуті. Умовний пайок в'язнів все менше забезпечувався державними асигнуваннями, тоді як витрати на «тюремний обоз» стабільно збільшувалися. Видатки по адміністративно-господарчій частині затьмарили для тюремного відомства усі інші проблеми. Поширюється претензійна думка, що «главная трудность при правильной постановке тюремного дела заключалась в недостаточности кредитов» [98, с. 113]. Високе керівництво вперто не бажало помічати соціальну проблематику вітчизняної в'язниці. Зростаючий наплив арештантів перетворював її на фабрику злочинців, яка наворотала до нового ремесла і цілком випадкових правопорушників. Існуючий порядок відправлення судочинства та виконання покарання був байдужим до соціального обличчя злочинності. Це була по-справжньому сліпа та безпорадна юстиція, яка навіть формально у статистичних зведеннях не розрізняла промислового робітника та сільського паупера. Пануюча логіка поліцейської держави («держави благочиння») змусила тюремне відомство обрати за головне знаряддя у реалізації карної виправної політики адміністративно-бюрократичні перетворення. Запроваджений в управлінську вертикаль інститут губернських тюремних інспекцій в цілому не виходив за шаблони усталеної канцелярської практики. Їх апарат справно узагальнював інформацію з місць, сприяв запровадженню єдиних зразків звітності, із тим суттєво не впливав на стан тюремної справи. В губернських та повітових в'язницях реальний перебіг життя визначався системою компромісів між адміністрацією та арештантами. Обидві сторони розуміли неможливість досягнення передбачених законом умов режиму утримання та безперспективність протистояння з цього приводу. Унаслідок політичної кризи традиційний баланс сил зазнавав стороннього впливу, що зумовлювало відомі ексцеси: вбивства персоналу в'язниць, перевищення влади і провокації з боку самої адміністрації, збройні виступи арештантів.

Бібліографія

1. Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1899 год / [сост. Н. С. Быстрицкий, секретарь Екатеринослав. Губернского Стат. Комитета]. — Екатеринослав : Тип. Губернского Правления, 1889. — 600 с.

2. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год / [сост. Екатеринослав. Губернский Стат. Комитет]. — Екатеринослав : Тип. губ. правл., [1875 обл.]. — IV с., + 165 с., + [1] с., + 88 с.

3. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. — Екатеринослав : Тип. Губернск. Правления, 1867. — Ч. II. — 361 с.

4. Екатеринославская губерния : Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. / [под ред. секр. ком. Я. Г. Гололобова]. — Екатеринослав : Типо-литогр. губ. правл., 1900. — II с., + [2] с., + 326 с., + 32 с., + 110 с., + [1] с., + 32 с., + [1] с., + 74 с.

5. Памятная книга Таврической губернии / Изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / [под ред. секр. стат. ком. К. В. Ханацкого]. — Симферополь : Тип. губ. правл., 1867. — Вып. 1. — [2] с., + 519 с., + [1] с., + 103 с., + 20 с., + [1] с.; [5] л. ил., + [1] л. черт., + [1] л. табл.

6. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 год / Издание Таврического губернского статистического комитета. — Симферополь : Таврическая губернская типография, 1900. — 124 с., + 168 с., + 223 с., + 35 с.

7. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 — 1893 рр.) / [упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константінова]. — Бердянськ — Невинномиськ : РА «Тандем — У», 2007. — 378 с.

8. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864. — Екатеринослав : Изд. Екатеринослав. Губерн. стат. комитета, 1864. — 326 с.

9. Саломон А. П. Ссылка в Сибирь : Очерк ее истории и соврем. положения : для высочайше утвержденной. Комис. о мероприятиях по отмене ссылки / А. П. Саломон. — С.-Петербург : тип. С.-Петербургской тюрьмы, 1900. — [2], XII с., + 342 с., + 53 с., + 26 с.

10. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1830. — Т. I. — 1379 с., + 26 с., + 98 с., + XII с.

11. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1830. — Т. II. — 1138 с., + 268 с., + 30 с., + 101 с., + XII с.

12. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1830. — Т. IV. — 968 с., + 192 с., + 120 с., + 120 с., + 72 с., + 63 с., + 30 с., + 71 с. + X с.

13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. — СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1862. — 373 с.

14. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. — Екатеринослав : Тип. губ. правл., 1860. — [3] с., + 117 с., + 91 с., + 25 с., + VI с.

15. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет — М. : Госюриздат, 1961. — Т. 2 [1825 — 1870 года]. — 582 с.

16. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1882. — 36 с., прил.

17. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1888. — 41 с., прил.

18. Обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1898. — 41 с., прил.

19. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1866. — Т. XXXVIII. — Ч. 1. — 940 с.

20. Обзор Екатеринославской губернии за 1888 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1889. — 69 с., прил.

21. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, [б. г.]. — 37 с., прил.

22. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления [б. г.]. — 41 с., прил.
23. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления [б. г.]. — 38 с., прил.
24. Обзор Екатеринославской губернии за 1886 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1887. — 52 с., прил.
25. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского Правления, 1890. — 84 с., прил.
26. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
27. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского Правления, 1892. — 108 с., прил.
28. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1894 г. / [изд. Екатериносл. ГСК]. — Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, [Б. г.]. — 41 с., + [1] с., + 128 с., + III с., + VIII с., + XVI с., + VIII с.
29. ГАРФ, ф. 122, оп. 3.
30. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского Правления, [б. г.]. — 68 с., прил.
31. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии, с 26 сентября по 3 октября 1870 г. — Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского, 1871. — 351 с.
32. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1844. — Т. XVIII. — Ч. 1. — 842 с., + 2 с., + 2 с., + 2 с., + 2 с., + 204 с.
33. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь. — М. : Детская литература, 1982. — 384 с.
34. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1865. — Т. XXXVII. — Ч. 2. — 608 с., + 105 с., + 4 с., + 7 с., + 4 с., + 2 с., + 18 с., + 4 с., + 5 с., + 76 с.
35. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1852. — Т. XXVI. — Ч. 2. — 213 с., + 387 с., + 34 с., + 75 с., + 34 с.
36. Константин Карлович Грот, как государственный и общественный деятель (12 января 1815 — 30 октября 1897) : Материалы для его биогр. и характеристики : К столетию со дня его рождения / [под ред. К. Я. Грота и Я. Н. Колубовского]. — Петроград : Попечительство имп. Марии Александровны о слепых, 1915. — Т. 1. — 446 с., + 84 с.
37. Церенюк О. М. Роль комітетів Товариства піклувального про тюрми у розвитку пенітенціарної системи Наддніпрянської України XIX ст. / О. М. Церенюк // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2002. — Вип. V. — С. 169 — 183.
38. Галкин М. Н. Материалы к изучению тюремного вопроса / М. Н. Галкин. — СПб. : Тип. Второго отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1868. — 168 с.
39. Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. — СПб. : Тип. МВД, 1865. — 678 с.
40. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1876. — Т. XLVIII. — Ч. 1. — 911 с.
41. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1881. — Т. LIV. — Ч. 1. — 562 с.
42. Краткий очерк деятельности Министерства внутренних дел за двадцатипятилетие. 1855 — 1880 г. — Санкт-Петербург : Типография МВД, 1880. — VII с., + 183 с.
43. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1893. — Т. X. — Ч. 1. — 843 с., + 244 с.
44. Мак-Конвил Ш. Вікторіанська в'язниця : Англія, 1865 — 1965 pp. / Ш. Мак-Конвил // Оксфордська історія в'язниць / [переклад з англ.]. — К. : ВД «Всесвіт», 2009. — С. 166 — 210.

45. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1894. — Т. XI. — 685 с., + 12 с., + 599 с., + 32 с., + 48 с.
46. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1913. — Т. XXX. — Ч. 1. — 1408 с., + 28 с.
47. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1832. — Т. VI. — Ч. 1. — 844 с.
48. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1888. — Т. VI. — 595 с., + 206 с., + 368 с., + 26 с., + 41 с.
49. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 год. — Екатеринослав : Тип. Губернского правления, [б. г.]. — 131 с. прил.
50. ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб., 1846. — Т. XX. — Ч. 1. — 1045 с.
51. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1889. — Т. VII. — 533 с., + 49 с., + 484 с., + 29 с., + 44 с.
52. Высочайшие награды // Тюремный вестник. — 1895. — № 12. — С. 598 — 602.
53. Бойко Я. В. Заселення Південної України (60 — 90-ті роки XIX ст.) / Я. В. Бойко // Південна Україна. — 1996. — Вип. 1. — С. 129 — 135.
54. Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России / С. С. Остроумов — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 204 с.
55. Салтыков-Щедрин М. Е. Пошехонская старина / М. Е. Салтыков-Щедрин. — М. : Художественная литература, 1980. — 527 с.
56. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1886. — Т. II. — 493 с., + 4 с., + 32 с., + 548 с., + 25 с., + 30 с.
57. Тарновский Е. Н. Движение преступности в Европейской России за 1874 — 94 гг. / Е. Н. Тарновский // Журнал министерства юстиции. — 1899. — № 3. — С. 115 — 143.
58. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті : на матеріалах Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. : есе-urban. Серія онлайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. — Львів, вересень 2010. — Серія 8. — 19 с. / Портнова Т. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1078>
59. Гриженко Л. В. Прояви соціальних девіацій у міському просторі Катеринославської губернії (кінець XIX — початок XX ст.) / Л. В. Гриженко // Грані. — 2014. — № 4 (108). — С. 143 — 148.
60. Парасунько О. А. Робітничий рух в 60 — 90-х роках / О. А. Парасунько // Історія робітничого класу УРСР / [відп. редактор Ф. Є. Лось]. — К. : Наукова думка, 1967. — Т. I. — С. 161 — 211.
61. Всеподданнейший доклад графа Лорис-Меликова от 11 апреля 1880 г. // Итенберг Б. С. Граф М. Т. Лорис-Меликов и его современники / Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. — М. : Центрполиграф, 2004. — С. 432 — 441.
62. Итенберг Б. С. Граф М. Т. Лорис-Меликов и его современники / Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. — М. : Центрполиграф, 2004. — 687 с.
63. ПСЗРИ. Собрание третье. — СПб., 1885. — Т. I. — 379 с., + 47 с., + 150 с., + 21 с., + 23 с.
64. Гессен В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. — СПб. : Издание Юридического книжного склада «Право», 1908. — VIII с., + 410 с.
65. Федоров М. Из воспоминаний по управлению С.-Петербургским домом предварительного заключения / М. Федоров // Русская старина. — 1905. — Т. 121. — С. 61 — 93.

66. Практические разъяснения // Тюремный вестник. — 1905. — № 4. — С. 246 — 249.
67. Циркулярное отношение г.г. Губернаторам Главного Тюремного Управления от 16 декабря 1906 года, № 27, о соблюдении правил установленного порядка содержания арестантов в местах заключения гражданского ведомства // Тюремный вестник. — 1906. — № 10. — С. 807 — 811.
68. Журнал Высочайше утвержденной особой комиссии для разработки мероприятий, вызываемых изданием нового уголовного Уложения // Тюремный вестник. — 1904. — № 2. — Приложение. — 27 с.
69. Разные известия // Тюремный вестник. — 1907. — № 10. — С. 791.
70. Доклады об условном осуждении, представленные русской группой Международного союза криминалистов // Журнал Министерства юстиции. — 1898. — № 5. — С. 333 — 364.
71. Скобелин С. Ю. Условное осуждение в отечественном уголовном праве / С. Ю. Скобелин. — Тюмень : ТИПКС МВД России, 2012. — 155 с.
72. РГИА, ф. 1278, оп. 2.
73. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охрнка / Публікація документів В. Ченцова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2001. — № 2 (17) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=39279>
74. Циркулярное отношение Главного Тюремного Управления от 22 ноября 1907 года за № 35 на имя Губернаторов, Начальников областей и Градоначальников — о необходимости постоянного руководства тюремной частью и наблюдения за местами заключения ... // Тюремный вестник. — 1907. — № 10. — С. 733 — 735.
75. На баррикадах. 1905 год в Александровске / [под ред. М. Львовского]. — Запорожье : АГИТПРОП Запорожского окружкома КП(б)У, 1925. — 136 с.
76. Кристалловский И. По тюрьмам в пятом году / И. Кристалловский // Кандальный звон. — 1926. — Кн. 3. — С. 161 — 181.
77. Карпенко В. А. Правоохранители и суд Азовской Пальмиры : от царей до вождей / В. А. Карпенко. — Запорожье : Интер. — М., 2011. — 170 с.
78. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 год. — Екатеринослав : Типо-литография Губернского правления, 1902. — 44 с., прил.
79. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. — Екатеринослав : Типо-литография Губернского правления, 1910. — 88 с., прил.
80. Розрахунок здійснено на підставі : 1) Население обоего пола в империи (без Финляндии). 1800 — 1913 / Таблица составлена в рамках проекта кафедры исторической информатики МГУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/Dynamics/data/01_001.xls ; 2) Среднесуточный состав тюремного населения, включая детей, находящихся при арестантах, 1905 — 1914 гг. / Таблица составлена в рамках проекта кафедры исторической информатики МГУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/Dynamics/data/05_011.xls
81. Михайлов М. И. Бойня в Екатеринославской тюрьме в 1908 г. / М. И. Михайлов // Каторга и ссылка. — 1935. — Кн. 1 (116). — С. 91 — 113.
82. Погром в Купянской тюрьме // Тюремный вестник. — 1907. — № 8. — С. 641 — 644.
83. Лучинский Н. Арестантские бунты и беспорядки / Н. Лучинский // Тюремный вестник. — 1904. — № 7. — С. 503 — 511.

84. Сообщения // Тюремный вестник. — 1904. — № 7. — С. 496 — 501.
85. Сведения о личном составе // Тюремный вестник. — 1905. — № 2. — С. 101 — 107.
86. Лучинский Н. Тюрма в России по последним официальным данным / Н. Лучинский // Тюремный вестник. — 1906. — № 4. — С. 274 — 292.
87. Савченко В. Анархістський рух в Одесі (1903 — 1916 рр.) / В. Савченко // Південний Захід, Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 18. — Одеса : «Друкарській дім», 2014. — 308 с.
88. Неудавшаяся попытка к побегу // Тюремный вестник. — 1908. — № 5. — С. 417 — 419.
89. Бровцинова Е. П. Карательное законодательство царизма в борьбе с революцией 1905 — 1907 годов / Е. П. Бровцинова // История СССР. — 1975. — № 5. — С. 110 — 117.
90. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII — на початку XX століття : історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Григор'єв; Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2007. — 21 с.
91. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX — на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Россіхін ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 20 с.
92. Кравченко Р. І. Заворушення у харківських в'язницях під час російської революції 1905 — 1907 рр. / Р. І. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». — 2013. — № 61. — С. 60 — 64.
93. Сообщения осведомительного бюро // Тюремный вестник. — 1907. — № 4. — С. 292 — 311.
94. Сообщения осведомительного бюро // Тюремный вестник. — 1907. — № 3. — С. 186 — 208.
95. Сообщения осведомительного бюро // Тюремный вестник. — 1907. — № 6. — С. 443 — 454.
96. Анисимов С. Дело о восстании на Екатерининской ж. д. / С. Анисимов. — М. — Л. : «ИСТПРОФТРАН», 1926. — 205 с.
97. ДАЗО, ф. Р — 73, оп. 1.
98. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. — М. : Захаров, 2002. — 302 с.

Кравчук П. П.

**Практика тюремного заключения в Южной Украине перед вызовом
социальных и правовых преобразований: вторая половина XIX — начало XX столетия**

На примере мест заключения Южной Украины рассматриваются предпосылки, реальный ход и последствия предпринятых государством усилий по улучшению тюремного дела. Особо подчеркивается зависимость результатов тюремной реформы 1879 — 1880 годов от широкого спектра социальных и политико-правовых проблем. Освещается внутренняя социология тюремного быта, общие принципы взаимодействия персонала мест заключения и арестантов.

Kravchuk P. P.

Imprisonment practice in Southern Ukraine under the influence of social and legal transformations: the second half of XIX – beginning of XX century

By analyzing places of detention in Southern Ukraine as an example, such issues as preconditions, real course and effects the government took to improve prison service are investigated here. Also the dependence results of prison reforms 1879 – 1880 years from wide range of questions is especially emphasized. The internal sociology of prison everyday life, general principals of interaction between prison staff and prisoners are described, too.

Додаток 1

Інформація Катеринославської губернської казенної палати, зведена у 1872 році за запитом Комісії з укладання загального проекту тюремного перетворення (ДАРФ, ф. 122, оп. 3, спр. 51, арк. 2 – 5 зв.). Курсивом позначено дані, які канцелярський службовець заніс у готову друковану форму звітності

Ведомость о расходах Екатеринбургской Казенной Палаты, произведенных из ассигнуемых, по § 20 Сметы Департамента Государственного Казначейства, экстраординарных сумм (п. а. 582 т. руб., п. б. 5 м. руб. и п. д. 332 т. руб.) и по §§ 15 и 16 Сметы Министерства Внутренних Дел, за 1869 и 1870 годы.

№№ по порядку	Статьи правил о назначении денежных выдач		В 1869 г.		В 1870 г.	
			Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
1	127, 155 и 156	По пункту 3: Плата за поимку беглых (§ 20, п. д.)	486		576	
		6: Содержание лиц отданных под надзор полиции	429	55	680	84
		7: Содержание и лечение арестантов (*)	26 080	52	27 613	11,75
		<i>Содержание арестантов</i>	25 628	3,25	31 016	72,5
		13: Хранение и устройство эшафотов				
		14: Заковка арестантов и бритые их	156	12	152	11
		19: Издержки на пересылку политических преступников				
2	129	Плата за наем домов для тюрем (§ 20, п. а.)	8 190	92,5	6 308	97,5
3	130	Ремонт сих зданий и очистка домовых труб и дворов	300			

Додаток 1. (Продовження)

		(*) По каждому предмету отдельно				
4	138	Плата полицейским чиновникам и жандармам, командиремым в дальние города для препровождения высылаемых туда лиц				
5	151	Плата за припечатание объявлений о беглых				
6	152	Сколько ежемесячно отпускалось кормовых денег тюремному Комитету, для привилегированного сословия, так как прочие арестанты довольствуются по подряду				
		<i>В Январе</i> -----	68	84,5		
		<i>Феврале</i> -----	257	99,5	178	10
		<i>Марте</i> -----	237	50	339	32
		<i>Апреле</i> -----	151	89	524	54
		<i>Мае</i> -----	259	18	169	20
		<i>Июне</i> -----	151	74	169	78,75
		<i>Июле</i> -----	171	37	206	28,5
		<i>Августе</i> -----	382	37	111	44,25
		<i>Сентябре</i> -----			151	31,75
		<i>Октябре</i> -----	287	28	205	65
		<i>Ноябре</i> -----	126	25,5		
		<i>Декабре</i> -----	219	10,5	232	53,25
7	167	Сколько и куда отпущено на пользование больных арестантов, по месячно				
		<i>В Январе</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>	32	88		
		<i>Феврале</i>			35	28
		<i>Губернской Земской Управе</i>				
		<i>Апреле</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>	229	91		
		<i>Таганрогской Городской Думе</i>			16	8
		<i>Таганрогскому Тюремному Комитету</i>	140	3		
		<i>Марте</i>				
		<i>Екатеринославскому Тюремному Комитету за содержание в Таганрогской больнице</i>			165	94
		<i>Мае</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>	90	33	171	44
		<i>Июле</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>			262	48
		<i>Сентябре</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>			81	60
		<i>Октябре</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>			444	72,5
		<i>Ноябре</i>				
		<i>Губернской Земской Управе</i>	143	57		
8	174	Плата за пересылку арестантов из дворян	55	26,75	6	41,25
9	176	Содержание жен и детей ссыльных, добровольно за ними следующих				

Додаток 1. (Продовження)

10	Сколько, куда и в какие месяца отпущено на перевозку арестантов: а) по железным дорогам б) на пароходах				
11	Сколько, в какие учреждения и на какие предметы отпущено из капитала, ассигнованого на тюремную и арестантскую части по смете Министерства Внутренних Дел, §§ 15 и 16				
	§ 15-й				
	<i>Наем этапных помещений по ассигнованиям Казенной Палаты-----</i>	650		683	33
	<i>Отопление и освещение этапных помещений-----</i>	473	67,5	1 708	24,25
	<i>На заготовление хозяйственным способом провианта для арестантских рот-----</i>	5 563	54	3 269	75
	<i>На заготовление отопления и освещения арестантских рот-----</i>	1 835	21,5	3 318	44,25
	<i>На маловажные канцелярские расходы чинам арестантской роты-----</i>	1 697	57,25	2 173	81,25
	<i>На заготовление одежды арестантам, отправляемых на работы железных дорог-----</i>			1 126	41,25
	<i>За посылку телеграммы-----</i>			1	
	<i>На аммуничные вещи для нижних чинов-----</i>	56	38	48	14
	<i>На пошитье вещей арестантам по сроку 1870 г.</i>			75	
	<i>За материалы и готовые вещи для арестантских рот-----</i>	780	17,25	5 357	69,75
	<i>За очистку ретирадных мест арестантских рот-----</i>	156	66,5	153	33
	<i>За припечатание объявлений-----</i>	19	40	7	50
	<i>Перечислено в доходную смету Интенданства за взятый провиант из оногo-----</i>	389	37	1 166	78
	<i>На прислугу чинам арестантских рот-----</i>	8	33	31	58
	<i>На довольствие детей нижних чинов арестантской роты Гражданского Ведомства взамен пайка натурою-----</i>	38	22	52	50

Додаток 1. (Закінчення)

	<i>На содержание и пособие высланных и на издержки по их препроваждению-----</i>			218	25
	<i>Таганрогской Городской Думе за пользование арестантов в больнице-----</i>	106	57,5		
	<i>Ремонт публичных зданий § 16</i>				
	<i>На исправление зданий занимаемых арестантами гражданского ведомства-----</i>	2 356	76	3 987	89

Барков І. В.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ БУДИНКІВ РОЗПУСТИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКА В 1874 – 1914 рр.

Довгий час існуючи під забороною на території Російської імперії, проституція отримала нове життя з її юридичною легалізацією в 1843 р., коли влада перестала переслідувати жінок за надання інтимних послуг за гроші. Наступного року видано «Правила для власниць борделів», що регламентували діяльність будинків розпусти в Санкт-Петербурзі. Зазначені правила стали основою для створення закладів розпусти і в інших містах імперії [1, с. 346]. Відкрити їх можна було лише маючи дозвіл від влади. Одним з критеріїв для отримання позитивної відповіді було місце розташування, що в ідеалі повинно було враховувати громадську думку та географію міста. Не виключенням був і Олександрівськ.

Метою статті є дослідити в хронологічному порядку місце розташування будинків розпусти на території міста та взаємовідносини власниць та працівниць даних закладів з городянами. Хронологічні рамки статті обмежені відкриттям першого будинку розпусти в 1874 р., дати, від якої можна простежити історію закладів, та 1914 р. — дати припинення контролю за проституцією і початком Першої світової війни, коли відбуваються кардинальні зміни в суспільстві загалом та у сфері кохання за гроші зокрема.

Тема локалізації закладів розпусти в Олександрівську в 1874 — 1914 рр. є не дослідженою і представлена лише оглядовими статтями з історії проституції міста в сучасній періодиці [2, с. 1; 3; 4]. У процесі написання статті були виявлені та дослідженні документи з Державного архіву Запорізької області. Більшу частину документів складає внутрішня ділова переписка, постанови, звіти та скарги мешканців виокремлені з фонду Олександрівської міської Думи та управи (ф. 24). Окремо також слід зазначити мемуари сучасників, що стикалися, або були свідками міської проституції, їхні спогади дозволяють по-іншому поглянути на офіційні документи [5; 6].

На момент легалізації проституції в Російській імперії в Олександрівську не існувало передумов для створення будинків розпусти. Лише через три десятиліття, з розвитком міста, серед чоловічої частини населення виникає достатній попит для відкриття закладу задоволення сексуальних потреб за гроші. Отже в 1874 р., коли в Олександрівську проживало трохи більше п'яти тисяч людей, на одній з

вулиць, розташованій між Тюремною площею та річкою Мокра Московка, свої двері відкрив перший будинок розпусти. Він розташовувався в одноповерховій будівлі, яка не виділялася на фоні сусідніх житлових будинків з солом'яними дахами, та належала Петру Михайлову; власником закладу, згідно офіційних документів, значився турецькопідданий єврей Левіт [7, спр. 1271, арк. 18]. Тут, слід зауважити, що згідно законодавства Російської імперії їх відкриття та утримання було дозволено лише жінкам у віці від 30 до 60 років, цей факт вказує на умовність дотримання означених вимог в місті [8, с. 83].

Причиною відкриття будинку розпусти на цьому місці стало те, що це хоч і була околиця міста, проте знаходилася неподалік від місця роботи та житла основних клієнтів. В 50 сажнях (106 м) розташовувалася Тюремна площа з тюремним замком, в двохстах сажнях (426 м) знаходилася Привозна площа, на якій розташовувався ринок. На іншому березі р. Мокра Московка, в передмісті, знаходилася німецька колонія Шенвізе з промисловими підприємствами, робітничим селищем та залізничною станцією з майстернями. Відстань до міської управи та Свято-Покровського собору дорівнювала 300 сажням (640 м).

Заклад Левіта користувався поганою славою в місті, його основними клієнтами були: робітники, залізничники, кримінальні злочинці. І хоча купувати кохання за гроші вважалося особистою справою кожного, проте мало хто хотів мати сусідство з борделями. Тож до міської управи постійно надходили скарги від мешканців навколишніх будинків, в яких зазначалося про негативний вплив закладу на матеріальний та моральний стан мешканців, а особливо на їх дітей, що постійно спостерігають за розпустою дорослих. Проте найбільше мешканці боялися пожеж, що були частим явищем в закладі і тільки завдяки оперативним діям рятувальників не поширювалися на сусідні будинки [7, спр. 1271, арк. 10]. Не дивлячись на постійні проблеми та скарги, він продовжував функціонувати, залишаючись центром антикультури міста.

Через десять років після відкриття першого будинку, на його місці функціонувало два заклади: один належав Китайчиковій, другий – Косовській. За цей час міщани та влада неодноразово піднімали питання про їх перенесення, вказуючи на їх аморальність та неприйнятне місце розташування. Так поліцейський наглядч Волошинов в 1884 р. писав до міської управи про неприпустимість близького розташування будинків розпусти до тюремного замку. Ймовірним новим місцем розглядалися околиці: Карантинка або Слобідка. Втім, остаточно їх доля була вирішена 9 жовтня 1884 р., коли міська Дума винесла рішення про дозвіл на роботу закладів лише в спеціально відведеному місці. Таким місцем визначалася східна околиця с-ща Карантинка [7, спр. 1271, арк. 4]. Воно було обрано не випадково, це була найвіддаленіша частина на котрій окрім декількох житлових будинків, скотобійні та цегляних заводів нічого не існувало. Слобідка не була обрана через те, що була ближче до центру та на північному заході межувала з великим селом Вознесенка.

Після прийнятого рішення була створена комісія, що повинна була віднайти підходяще приміщення для будинків розпусти. Досить швидко вона надала негативну доповідь до управи, в якій зазначалося, що в обраній місцині розташовані лише селянські хати, в котрих немає навіть двох-трьох кімнат необхідних для розміщення закладу [7, спр. 1271, арк. 1]. Тому виконання рішення було тимчасово відкладено. Це призвело до патової ситуації, коли на спеціально відведеній території для будинків втіхи не були створені необхідні умови для їх функціонування. Як наслідок в місті не існувало жодного легального закладу.

В спробі вирішення даного питання, в жовтні 1885 р. Муся-Мере Китайчикова звернулася до міського справника з проханням про відкриття будинку розпусти в іншому місці, а не зазначеному рішенням міської Думи. Він повинен був розташовуватися в 48 кварталі (суч. вул. Жуковського), для цих цілей нею було взято в оренду на декілька років будинок в Андрія Василенка. Міська влада відмовила, посилаючись на рішення Думи як остаточне. Така відповідь змусила домовласника піти на рішучі кроки. 12 листопада міська управа отримала листа від А. Василенка з проханням про відкриття будинку терпимості Китайчикової в його будинку. Він аргументував необхідність відкриття тим, що його статків ледве вистачає на утримання сім'ї, а звання колишнього вчителя училища не дуже сильно в цьому допомагає. Тому єдиною надією пережити майбутню зиму він вказував здачу своєї власності в трирічну оренду під бордель. В листі також наводилися аргументи і про користь місту від цієї угоди, так знаходячись в 48 кварталі, біля пасовищ, він не порушував громадський спокій та вирішив би проблему з відсутністю підходящих приміщень на околиці Карантинки. Завершував він листа проханням: «хоча б заради експерименту дозволити функціонування закладу на один рік, в разі поганої слави закрити негайно» [9, спр. 202, арк.1]. Тим не менш влада не пристала на такі пропозиції та в проханні відмовила.

На середину 1886 р. в Олександрівську, вже другий рік поспіль, не існувало жодного офіційного будинку терпимості. Місто було позбавлено розпусти, принаймні так вважала влада. Іділію такої думки порушила скарга, що надійшла 23 червня від домовласників С. Півоварова та Е. Шедровича. В ній йшла мова про аморальність відвідувачів будинку А. Василенка, що відбувалася на очах неповнолітніх дітей, а в підтвердження цих слів приводилася історія про урядника, що напившись вигнав на вулицю оголених повій та свою співмешканку. Поліцейська перевірка виявила, що тут функціонував вертеп розпусти мадам Китайчикової, не дивлячись на заборону міської влади. Заклад було закрито, а інформація про цей випадок викликала великий резонанс в суспільстві. В жовтні цього ж року директор народних училищ Катеринославської губернії Одеського навчального округу звернувся до Олександрівської Управи з проханням надати довідку про А. Василенка, як людину, що паплюжить честь вчителів [7, спр. 1271, арк. 16, 20].

Отже проблема легального задоволення сексуальних потреб чоловіків залишалася нагальною, а в єдиному дозволеному місці так і не було побудовано жодного підходящого приміщення. Враховуючи це, а також популярну серед владних інституцій Російської імперії думку про корисність існування будинків розпусти, 22 вересня 1886 р. санітарна комісія рекомендувала міській владі тимчасово припинити дію рішення від 9 жовтня 1884 р. [1, с. 350; 7, спр. 1271, арк. 22]. Одразу потому М. М. Китайчикова клопотала до управи про відкриття в 48 кварталі такого закладу. Цікавим є той факт, що орендодавцем для нього вона вказувала Миколу Михайлова, а не Андрія Василенка. Міська управа надала дозвіл на відкриття, проте як впливає з її переписки зі справником від грудня 1886 р., заклад так і не переїхав на нове місце, а продовжував функціонувати в будинку А. Василенка [7, спр. 1271, арк. 27].

Заклад Китайчикової розташовувався на околиці міста, в кварталі збудованому одноповерховими глиняними будинками. На сході квартал упирався в пасовище, за котрим проходила гілка Курсько-Харківської залізниці, на заході до кварталу прилягала Привозна площа, на якій знаходився головний ринок Олек-

сандірвська (суч. Центральний ринок). Відстань до міської управи дорівнювала 200 сажням (426 м), до Свято-Покровського собору – 250 сажнів (533 м). Отже, досить скоро, будинок терпимості Китайчикової став одним з найпопулярніших місць відпочинку серед чоловіків. Проте, мешканці кварталу, як і раніше, були негативно налаштовані до такого сусідства. Невдовзі до стандартних претензій про аморальність поведінки відвідувачів та працівників додалася ще одна. Справа в тому, що неподалік від борделю свої двері відкрила народна школа змішаного типу, і вже мешканці інших вулиць не дуже раділи, що діти будуть навчатися поряд з місцем роботи повій. В зв'язку з чим вимога про винесення вертепу розпусти за межі міста отримала нове дихання [7, спр. 1271, арк. 27]. Тут слід зазначити, що в 1861 р. до Правил для власниць будинків терпимості Санкт-Петербурга внесено обмеження для відкриття будинків розпусти, їх дозволялося відкривати не ближче ніж за 150 сажнів (320 м) від навчальних закладів, церков та інших громадських установ. Втім ці обмеження для інших міст Російської імперії почали діяти лише в 1903 р. з виходом «Правил для організації нагляду за міською проституцією в Імперії». Тому міська влада Олександрівська, в 1880-ті рр., при розташуванні борделів та навчальних закладів, не надавала належної уваги дотриманню відстані між ними [10, с. 2; 11, с. 306; 12, спр. 567, арк. 4].

Питання про доцільність існування вертепів розпусти в межах міста управа підняла лише в 1890-ті рр., коли посилювалися скарги городян. Тільки тоді на думку влади виникла «нагальна потреба» в розгляді цього питання [7, спр. 116, арк. 2]. За цей час в Олександрівську відкрив свої двері будинок терпимості Хани Рутман, а власницею борделя Китайчикової стала Софія Якубович. Після недовгого обговорення у 1894 р. було прийнято рішення про перенесення публічних будинків до обраного в 1884 р. місця, але в зв'язку з відсутністю підходящих будівель на східній околиці, вирішено розмістити ближче до центру, не дивлячись на протести поліцейстера, що заявляв про відсутність взагалі підходящих приміщень на Карантинці. Нові заклади було розміщено на початку селища, в 70 сажнях від Тюремної площі (150 м) та в 150 сажнях (320 м) від старого місця існування [7, спр. 116, арк. 2]. Відстань до міської управи дорівнювала 375 сажням (800 м), до Свято-Покровського собору – 425 сажнів (906 м).

Карантинка, що в народі мала назву Калантирка (суч. назва Калантирівка) отримала свою назву через те, що раніше в ній утримувалися на карантині переселенці та торговці для запобігання поширенню епідемій. Вона розташовувалася на сході міста та була відокремлена від центральної частини Курсько-Харківською залізницею. Серед міщан вона користувалася дурною славою та за їх словами була заселена «підозрілим населенням» [6, с. 31].

Першим, на новому місці, свої двері відкрив бордель С. Якубович у 1894 р., він розташовувався в одноповерховій будівлі, на початку селища, біля невеличкого заводу сільськогосподарських машин О. Ф. Ціглера та в 15 сажнях від Курсько-Харківської залізниці, у дворі одного з будинків та мав в своєму розпорядженні 2 будівлі і клозет, сама ж територія закладу була огорожена невеликим парканом. В 1896 р. міська Дума одноголосно дозволила Брюсі Митницькій відкрити другий будинок терпимості поряд з будинком Якубович на Карантинці (у 1902 р. він ще не функціонував, проте у виділеному приміщенні вже тривали ремонтні роботи) [7, спр. 116, арк. 8].

З перенесенням будинку терпимості на нове місце влада спробувала в черговий раз вирішити проблеми частини мешканців, в той самий час створивши її

для інших. А вже відтепер постійні скарги почали писати мешканці Карантинки. Вони були як колективні так і одиночні, в них піднімалися різні негативні аспекти функціонування вертепів розпусти, будь-то зростання злочинності в окрузі, чи збільшення нещасних випадків на залізниці. Так, в черговому проханні мешканців Карантинки до міської управи від 2 вересня 1902 р. зазначалося, що ввечері клієнти йдуть з центра до будинків розпусти через залізничний переїзд, часто в нетверезому стані, і вже були нещасні випадки [7, спр. 116, арк. 5]. В зверненнях також апелювали до аморальної поведінки повій: «Вдень повії з будинків терпимості шастають по вулицях у самому огидному вигляді і з огляду на те, що названі будинки розташовані поруч із заводом О. Ф. Ціглера, робітники якого неминуче проходять повз будинки, вічно чують від повій різні безглузді слова та лайку». Окрім цього самі клієнти доставляли багато клопоту сусіднім мешканцям, знущалися над їхніми жінками та дітьми, лазили по чужих городах, ламали дерева та споруди. Проте найбільшого клопоту завдавалося саме безпосереднім сусідам закладів. В тому ж 1902 р. до Олександрівської сирітської опіки надійшла скарга батька багатодітної сім'ї Полюшака, чий будинок безпосередньо межував з закладом С. Якубович. В ній йшла мова про шкоду, що завдавали відвідувачі борделю, перелазячи через паркан, ламаючи дерева, крадучи інвентар. Кожна скарга, що надходила від мешканців Карантинки, закінчувалася черговим проханням про перенесення закладів подалі [7, спр. 116, арк. 1].

В 1902 р. міський голова Ф. Ф. Мовчановський разом з помічником справника Ф. Н. Анфіловим виїхали на місце для перевірки фактів зазначених в скаргах, що надійшли від мешканців Карантинки на бордель С. Якубович. В своєму висновку, вони рекомендували огородити високим парканом садибу Полюшака від будинку Якубович, а також скасувати рішення 1896 р. про відкриття поряд другого будинку терпимості [7, спр. 116, арк. 8].

Для вирішення проблеми будинків розпусти міський голова того ж 1902 р. надіслав до Катеринославського губернатора Ф. Е. Келлера листа з проханням надати рекомендації, або допомогу у вирішенні зазначеної проблеми. У відповіді йшла мова про відсутність достатніх підстав для переносу закладів в інше місце та пропозиція про посилення поліцейського контролю в Карантинці [7, спр. 116, арк. 15].

Слід також зазначити, що не дивлячись на рекомендації про заборону відкриття ще одного борделю на Карантинці, згодом другий заклад відкрив свої двері, його власницею була Хана Рутман, що в 1903 р. передала свої повноваження дочці Лее Наф [7, спр. 466, арк. 58]. Втім досить скоро Соф'я Якубович знову стає монополістом на цьому ринку, викупивши права на нього.

Загалом будинки терпимості проіснували на Карантинці до 1906 р. Цього року один з будинків втіхи Соф'ї Якубович було закрито як нерентабельний, а наступного року інший було закрито з вимогою перенесення на нове місце, за висновком лікарсько-поліцейського комітету від 24 серпня, причиною слугував, за словами чиновників, «його вкрай антисанітарний стан підвір'я та будівлі». Слід зазначити, що Олександрівськ був не єдиним містом на Півдні України де наприкінці XIX — початку XX ст., під тиском суспільної думки влада переносила будинки втіхи. Так в Миколаєві у 1898 р. всі заклади були перенесені подалі від центру міста на Слобідку, однією з причин вказувалась не відповідність будівель санітарним умовам [13, спр. 14108, арк. 35]. В Сімферополі усі будинки розпусти були закриті з правом перенесення в 1909 р., через постійні скарги городян

[14, спр. 1, арк. 48], а в Одесі вони взагалі переносилися по 2 – 3 рази на десятиліття [13, спр. 14108, арк. 7].

Вже в середині вересня заклад переїхав у новобудову на площі Тараса Шевченка (суч. парк Клімова) [7, спр. 1298, арк. 142]. Це була велика, простора, трикутна площа розміром близько 18 708 кв сажень. Із заходу на схід на тій площі розташовувалися переважно будинки вчителів, урядовців та інших заможних людей. З іншої сторони площі на ній розташовувалися заводи землеробських знарядь – Мознайма та Кацена. В своїх спогадах, мешканець Олександрівська, Гаврило Гордієнко описував новий будинок втіхи: «На північному кінці нашого міста, недалеко різниці (прим авт. – скотобійня) й біля залізниці Маріуполь-Запоріжжя був невеликий роговий дім, який тягнувся в один бік на десять вікон. Тому, що дім був роговий, то його невірно називали «трикутним» домом і під цією популярною назвою його й усі в місті знали. А загалом про нього голосно не говорили, бо це був «дім терпимости» [5, с. 120]. Заклад знаходився на відстані 250 сажнів (640 м) від Привозної площі, відстань до житлових будинків на площі була більше 150 сажнів (320 м). Відстань до міської управи дорівнювала 500 сажням (1066 м), до Свято-Покровського собору – 650 сажнів (1386 м). Нове місце розташування, окрім віддаленості від житлової забудови було відмежовано від центральної частини міста залізницею, що в свою чергу створювало психологічний кордон моральності. В 1910-му р. у закладу змінилася власниця, нею стала Малка Чидновер [7, спр. 1292, арк. 6]. До якого часу проіснував цей заклад нам не відомо. Проте контроль за проституцією в місті сходить нанівець з закриттям лікарсько-поліцейського комітету влітку 1914 р. та початком Першої світової війни.

З часу відкриття першого будинку розпусти та до 1914 р. будинки розпусти розташовувалися в східній частині міста. Їх існування приносило багато клопоту, як городянам, так і міській владі. Остання, розуміючи неможливість повного винищення проституції, постійно шукала підходяще місце, яке було б віддаленим від житла міщан і не створювало клопоту. Вважаючи ідеальним варіантом винесення у найвіддаленішу частину Олександрівська борделів влада зіштовхнулася з відсутністю підходящих приміщень, тому їй прийшлося йти на компроміс, розташовуючи заклади серед житлової забудови. Не дивлячись на невеликі розміри міста заклади розташовувалися на прийнятній відстані від навчальних закладів, церков та інших громадських будівель. Виключенням була народна школа, що відкрила свої двері неподалік від борделю в 1880-ті рр. Втім неприйнятна поведінка як працівниць борделів так і їх клієнтів призводила до постійних прохань сусідів про закриття та перенесення в інше місце центрів розпусти. Як наслідок, за сорокарічну історію існування в місті, вони неодноразово закривалися та переносилися, з надією, що відтепер будуть враховані інтереси повій, клієнтів, простих громадян та влади і жодна з категорій не буде заважати іншій.

Бібліографія

1. Боровитинов М. М. О публичных домах и различных фазисах в истории отношений к ним законодательства и медицины в России / М. М. Боровитинов // Труды первого всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. – 1912. – Т. 2. – С. 336 – 356.

2. Алексеенко Д. Дома терпимости — бич старого Александровска... / Д. Алексеенко // Газ. «Суббота + ». — 1999. — № 30. — С. 11.
3. Бордели дореволюционного Александровска // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zabor.zp.ua/Statiy/bordeli_alexandrovska.htm — 15. 01. 2015
4. Вертепний Р. Самые известные бордели Александровска / Р. Вертепний [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://retro.zp.ua/life/leisure/102-samye-izvestnye-bordeli-aleksandrovska.html> — 13. 04. 2015
5. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади / Г. Гордієнко. — Філадельфія, 1976. — Т. 1. — 369 с.
6. Спогади Луцинських : дворянська родина на зламі епох / [упор. А. Г. Олененко, В. М. Стойчев, В. М. Філас, Г. І. Шаповалов]. — Василівка — Запоріжжя, 2013. — 214 с.
7. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
8. Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции : середина XIX столетия — 1917 г. / М. Н. Зюбан // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — 2008. — № 77. — С. 82 — 86.
9. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 202
10. Елистратов А. И. О прикреплении женщины к проституции (Врачебно-полицейский надзор) / А. И. Елистратов. — Казань : Типография Императорского Университета, 1903. — 398 с.
11. Кузнецов М. И. Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования / М. И. Кузнецов. — СПб., 1871. — 348 с.
12. ДААРК, ф. 36, оп. 1.
13. ДАМО, ф. 230, оп. 1.
14. ДААРК, ф. 48, оп. 1.

Барков І. В.

**Локализация домов терпимости
в городском пространстве Александровска в 1874 – 1914 гг.**

В статье исследуется история локализации домов терпимости на территории города Александровска на протяжении 1874 – 1914 гг. Рассматриваются особенности размещения заведений, взаимодействие их владельцев и работниц с соседями. Причины, побудившие власти к закрытию или перенесению домов терпимости в другую местность. Сравниваются процессы, происходившие в Александровске с похожими процессами в других городах Южной Украины.

Barkov I. V.

Localization brothels in urban space of Olexandrivs'k in 1874 – 1914 years

The article explores the history of the localization of brothels in the city of Olexandrivs'k from 1874 – 1914 years. The features of accommodation establishments, the interaction of the owners and workers with neighbors. The reasons which led to the closure of the power or the transfer of brothels in another locality. We compare the processes taking place in Aleksandrovsk with similar processes in other cities in the South of Ukraine.

Петрова К. А.

**«ОДЕССКИЙ ЛИСТОК» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНОСТІ
В М. ОДЕСІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Історична наука не стоїть на місці, постійно відбувається розширення джерельної бази та залучення нових джерел. Сьогодні активно до історичних досліджень у якості джерел залучаються періодичні видання. Одним з перших українських міст у складі Російської імперії, де з'явилися власні періодичні видання, було м. Одеса Херсонської губернії. Серед одеських видань почесне місце займала газета «Одесский листок», про важливість якої свідчить її відновлення у 1994 р.

До історії періодичних видань Одеси, та «Одесского листка» зокрема, зверталася одеська дослідниця І. С. Гребцова [1]. Матеріали газети стали корисними багатьом дослідникам, таким як М. Бельський [2], А. Білик [3], С. Д. Чернік [4] тощо.

У вищенаведених роботах публікації газети «Одесский листок» виступають лише як доповнення джерельної бази для характеристики діяльності конкретних установ благодійного профілю. Тому дане дослідження направлене на вивчення історії благодійності в м. Одесі за матеріалами газети «Одесский листок», що вносять новизну у висвітлення діяльності одеських благодійних установ та організацій.

Газета «Одесский листок» стала спадкоємицею газети «Одесский листок объявлений». 13 липня 1872 р. губернський секретар, редактор-видавець місцевої газети «Новороссийский телеграф» Олександр Серебрєнніков отримав дозвіл на видання в Одесі з дозволу цензури під його відповідальним редакторством «Одесского листка объявлений». Видання мало виходити два рази на тиждень — вівторок та п'ятницю — за суворо встановленою програмою: міське життя та різного роду оголошення. Проте, після виходу перших двох номерів редактор отримав зауваження від цензора за фейлетон літературного змісту, що не відповідав програмі видання.

Вже 14 червня 1873 р. на прохання редакції видання газети було тимчасово призупинено через брак матеріалу. Скоріш за все, О. Серебрєннікову через клопоти навколо «Новороссийского телеграфа» не вистачило сил для ведення справ ще одного видання.

За існуючими на той час правилами, якщо протягом року не з'являвся хоча б один примірник видання, то воно автоматично визнавалося таким, що припинило своє існування. За п'ять місяців після тимчасового припинення виходу газети О. Серебрєнніков, не знайшовши іншого виходу, 6 листопада 1873 р. передав право на видання дворянину Василю Васильовичу Навроцькому. З цього моменту газета якісно змінюється, а новий редактор докладає максимум зусиль до її популяризації. За сім років наполегливої роботи — з 1 липня 1880 р. — газеті було дозволено друкувати урядові розпорядження, телеграми з російського та закордонного життя, внутрішні повідомлення з Росії та комерційну хроніку, а з 11 серпня 1880 р. газета отримала нову назву «Одесский листок». Вже пізніше був отриманий дозвіл на друк фотографій та малюнків в газеті, щоденний вихід газети тощо.

Невеличка газета, яку складали довідкові, торгові та біржові відомості, під керівництвом В. В. Навроцького перетворилася на найбільше провінційне видання. Вже в 1876 р. її тираж складав 3000 екземплярів. Газета стала прогресивним друкованим органом по типу столичних видань. Вона отримала назву ілюстрова-

ної наукової, літературної, суспільної та комерційної, а очолював її знавець своєї справи, людина великої енергії.

В «Одесском листке» співпрацювали кращі літературні та публіцистичні сили провінції. В. В. Навроцький першим почав запрошувати до співпраці столичних журналістів. На сторінках видання з'явилися такі відомі літературні імена: П. Н. Боборикін, В. М. Дорошевич, А. І. Амфітеатров, І. Ф. Василевський-Буква, Д. Д. Мінаєв, В. І. Модестов, Л. Є. Оболенський, Барон Ікс (С. Т. Герцог-Виноградський) та багато інших [2].

В газеті висвітлювались місцеві та міжнародні новини та огляди, публікувалися гострі фейлетони на злободенні теми, анонси та рецензії на гастролі та спектаклі російських та зарубіжних труп тощо. Друкувалися в газеті і місцеві плітки стосовно актуальних питань, чим видання заслужило собі скандальну популярність [5].

З самого початку газета була підцензурною, проте з 1905 р. власник виборів дозвіл випускати її без попередньої цензури. Через ріст популярності постійно збільшувався тираж газети. Якщо в 1887 р. він складав 6000 екземплярів (це в два рази більше, ніж у «Новороссийского телеграфа» та «Одесских новостей»), то вже в 1902 р. ця цифра збільшилася в два з половиною рази і складала 15 000 екземплярів, а в 1914 р. досягла 20 000 екземплярів. За рахунок такого солідного тиражу редакція змогла знизити підписну ціну за рік до 6 рублів (з додатком — 10 рублів), тоді як річна підписка «Новороссийского телеграфа» коштувала 12 рублів [6, с. 113].

6 травня 1911 р. В. В. Навроцький помер від аневризми серця. Все своє майно, дім, дачу та газету він заповів дружині Софії Матвіївні Навроцькій, яка надалі продовжувала його справу [2]. Ця ситуація була прокоментована редакцією газети у випуску № 109 за 12 травня 1911 р.: «Кончина редактора-издателя «Одесского листка» В. В. Навроцкого не повлияет на выход в свет газеты. Газета будет выходить при том же составе сотрудников, а следовательно, характер издания, в смысле направления газеты, нисколько не изменится. Издательницей газеты отныне является супруга почившего С. М. Навроцкая, которая с разрешения г. одесского градоначальника генерал-майора И. Н. Толмачева будет временно подписывать газету в качестве редактора» [7, с. 2].

Так, газета і надалі зберігала свою популярність до 1920 р., коли рішенням Раднаркому була закрита. Приміщення її було передано під житловий будинок.

«Одесский листок» мав наступні відділи: телеграми «Одесского листка», «Русская печать», «Дневник», «Русская почта», «Иностранные известия», «Наука, литература и искусство», «Каждый день», «Смесь», листи в редакцію, фейлетон, оголошення.

Інформація щодо благодійності та такого роду організацій міститься в наступних жанрах: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю, стаття, повідомлення.

На шпальтах газети можна зустріти різнопланову інформацію стосовно таких благодійних установ як: Будинок працьовитості, Одеське товариство виховально-виправних притулків, Товариство тверезості, Одеське відділення Піклування Імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Струдзівська община, Одеське Жіноче товариство тощо.

Поліетнічний склад населення міста Одеси можна легко простежити, перелічивши благодійні організації, що надавали допомогу своїм братам по духу, мові, традиціям. Серед цього переліку благодійних установ переважають єврейські: Єврейський сирітський притулок, Товариство допомоги бідному єврейському насе-

ленню м. Одеси, що мало свої відділення на Слободці-Романівці, Пересипі та мало комітети — Сретенецький, Монастирський, Портовий, Михайло-Молдованський; Товариство взаємної допомоги вчителів-євреїв Новоросійського краю та Бессарабської губернії, Єврейська лікарня, Єврейський дитячий притулок тощо.

Крім єврейських благодійних установ, на сторінках газети зустрічаються відомості щодо Слов'янського, Італійського, Католицького, Галицько-російського благодійних товариств, а також Церковного піклування про бідних вірмен м. Одеси.

Проте, відомості про більшість благодійних установ досить уривчасті та не дають цілісної картини стосовно якоїсь з них. Найбільш яскраво та фактографічно насичено на шпальтах «Одеського листка» представлені такі теми: алкоголізм, проституція, туберкульоз та боротьба з ними. Часта поява журналістських розвідок з цих питань не випадкова. Це було відлунням політики, запровадженої редактором В. В. Навроцьким, який з самого початку завоював та підтримував популярність свого видання за рахунок висвітлення найактуальніших, а часто і скандальних тем.

Алкогольна тематика завжди викликала цікавість, особливо її популярність зростає з 1894 р., коли реформою міністра фінансів Сергія Юлійовича Вітте було введено казенну винну монополію. Російський дослідник А. В. Ніколаєв розглядає цей рік як початок першої антиалкогольної кампанії, яка тривала до 1916 р. [8; 9]. Така кампанія мала на меті встановити державний контроль над торгівлею алкогольними напоями, прищепити населенню культуру споживання алкоголю, а також мінімізувати зловживання під час продажу горілки (запобігання отруєння, купівлі розведеного продукту тощо). Крім того, дана кампанія одним з першочергових завдань мала одержання додаткових джерел поповнення бюджету. Було закрито шинки, горілку дозволялося продавати лише в закритому посуді за встановленими цінами. Цим же законом були засновані органи опіки про народну тверезість [10]. Завданням цих органів було відкриття чайних та їдалень, бібліотек (могли знаходитися при чайних або самостійно), влаштування народних гулянь та спектаклів, публікація та розповсюдження антиалкогольної літератури. Тобто, — як зазначається в одному з номерів газети, — велася боротьба з пияцтвом шляхом влаштування всеможливих «розумних розваг» [11, с. 2]. Таким чином органи опіки про народну тверезість були покликані показати, що цікаво провести свій вільний час можна і без алкоголю.

Крім зазначеного вище, Одеський комітет піклування про народну тверезість подав клопотання до міської управи з приводу надання приміщення при міському народному училищі для недільної школи, влаштованої на кошти комітету. На що міська управа відгукнулася, до того ж пообіцяла забезпечувати недільну школу необхідними навчальними посібниками [12, с. 2].

На сторінках газети стосовно даного піклування містяться відомості про різноманітні пожертви, а також висвітлена найголовніша проблема всіх піклувань про народну тверезість. Справа в тім, що до складу губернських (повітових) комітетів піклування про народну тверезість входили обов'язкові члени — вищі посадові особи: губернатор, управляючий акцизними зборами, управляючі палатами, тобто люди, що через свою посаду брали участь у роботі піклувань. Безпосередньо справами на місцях займалися особливі дільничні попечителі. Вони обирались на трирічний термін з кандидатів, що пропонувались голові губернського піклування, земськими начальниками та мали право голосу в повітових та міських комітетах.

Дільничні попечителі завідували установами та підприємствами комітетів, здійснювали нагляд за ходом питної торгівлі. Крім почесних осіб в роботі приймали участь члени-змагальники, що обиралися на три роки та мали дорадчий голос.

Тобто, дійсними членами подібних товариств з правом голосу були представники держави, які частіше за все номінально виконували власні обов'язки. Русійною ж силою тут були місцеві діячі зі статусом членів-змагальників та з правом лише дорадчого голосу. Така ситуація диктувала наступні проблеми піклувань про народну тверезість: 1) недостатня активність їх керівників; 2) неможливість будь-якої ініціативи інших членів; 3) недовіра з боку народу, що бачив в чинах акцизного нагляду виключно піклування про інтереси фіску. Такими спостереженнями проникнутий звіт Оргіївського комітету піклування про народну тверезість (Оргіївський повіт Бессарабської губернії, нині територія Молдови), представники якого вирішення проблеми бачили у наданні можливості діяти членам-змагальникам. По-перше, їх гаряча ініціатива могла принести, на думку авторів звіту, певні результати та дійсну користь людям, що потребували допомоги. По-друге, це могло дати стимул іншим місцевим діячам вступати до лав піклувань та своїми членськими внесками поповнювати бюджет установи. Члени Оргіївського комітету також скаржилися на перешкоди в задоволенні клопотань щодо відкриття народних читань, влаштуванні народних спектаклів, на байдуже ставлення губерньського комітету до прохань повітового [11, с. 2].

Таким чином, можемо спостерігати як в даному питанні зіштовхнулися державна політика пропаганди тверезого способу життя, небажання місцевої адміністрації та завзяття місцевих активістів. Аналізуючи публікації на сторінках «Одесского листка», можемо спостерігати реальні проблеми, з якими зустрілися органи опіки про народну тверезість у ході своєї діяльності.

Актуальним питанням для Одеси, що знайшло своє відображення на сторінках видання, була боротьба з проституцією. Російська імперія, як і Європа, від початку минулого століття також зіткнулася з проблемою торгівлі жінками. Коли для захисту та допомоги жінкам у багатьох європейських країнах почали створюватися Товариства опіки молодих дівчат, в Російській імперії, на теренах України зокрема, теж виникли такі товариства. Серед них засноване в 1904 р. Одеське товариство захисту жінок. Стосовно росту проституції в місті, Одеса в той час займала одне з «почесних» місць у всій Російській імперії. Це було зумовлено портовим статусом міста: по-перше, велика кількість моряків, що залюбки користувалися подібними послугами, по-друге Одеса стала одним із важливих пунктів транспортування «білих рабинь» на закордонні ринки.

Одеське товариство активно допомагало жінкам: організовувало їх звільнення з рабства, видавало листівки та брошури для дівчат, систематично читалися лекції в закладах, де було багато молодих жінок, випускалися плакати-звернення до жінок, які приїздили в Одесу. Жінок, які врятувалися від рабства, активістки одеського Товариства поселяли у спеціальний притулок, а потім допомагали їм з працевлаштуванням у спеціально організовані майстерні. Головну увагу товариство спрямувало на збіднілий елемент, що міг поповнювати лави проститутток. Товариство ставило собі за мету надати їм матеріальну та моральну допомогу.

Товариство постійно здійснювало моніторинг ситуації в країні та за кордоном. Так, з метою виявити вивезених з Росії жінок, проданих у східні публічні будинки, був відряджений представник товариства до Єгипту. Проте, наскільки зрозуміло з інтерв'ю з головою товариства М. А. Семашко-Струєвою, він мав розслідувати

питання продажу російських жінок у вертепи та гареми Туреччини та Єгипту, щодо подальших дій товариства не повідомляється [13, с. 2].

Одеське товариство переймалося не лише долею жінок, вивезених за кордон, але і надавало допомогу жінкам, що перебували у місті. Особлива увага приділялась жінкам-прислузі, для яких була організована школа виховательок з метою підготовки виховательок для дітей дошкільного віку. Крім загальноосвітніх предметів, дівчатам викладалась педагогіка та швейна справа, при чому велика увага приділялась останній у сподіванні, що та стане у пригоді під час скрутного становища [14, с. 4].

З інтерв'ю з головою товариства дізнаємося, що крім фінансових проблем, на перешкоді у допомозі жінкам стояли так звані «друзі», що поспішали забрати жінок з притулку, де їм вже була надана допомога та лікування [13, с. 2]. Ймовірно, ці «друзі» намагалися повернути жінкам «втрачену» роботу.

Взагалі газетні матеріали збагачують історичну науку в тематиці боротьби з торгівлею жінками цікавими фактами, як то продаж чоловіком власної дружини, а також подальшою долею жінок, що пройшли курс лікування у притулку товариства. Такий жанр як інтерв'ю передбачає, що журналістом будуть поставлені найважливіші питання сьогодення, відповіді на які цікавили переважно більшість читачів.

Ще одне питанням, що займало помітні площі на сторінках «Одесского листка», була боротьба з туберкульозом. Поява товариства, що спрямувало свою роботу на боротьбу з цією суспільною проблемою, була викликана як подіями, що відбувалися у світі та країні, так і складною ситуацією, що склалася в місті. Святкування «туберкульозного дня» було започатковано у Швеції за ініціативи шведської національної протитуберкульозної асоціації у 1908 р. З цього часу по всій країні влаштовувався продаж білих квітів. Приклад Швеції наслідувала Фінляндія та інші країни. В Російській імперії 1910 р. було засновано Всеросійську лігу боротьби з туберкульозом (далі — Ліга). Перше засідання Ліги постановило святкувати «туберкульозний день» 20 квітня (день відкриття Ліги). В цей день мали проводити народні читання та лекції щодо туберкульозу, а також бесіди в школах з дозволу відповідної влади. Крім того, у всіх газетах та журналах, особливо у провінційній пресі, мали з'являтися статті, присвячені тим чи іншим питанням туберкульозу. Цього ж дня мали влаштовуватись збори на користь Ліги, її відділів чи місцевих протитуберкульозних товариств через влаштування спектаклів, лотерей тощо, а також продажу квітів за прикладом скандинавських країн.

В Одесі охоче перейняли таку ініціативу, адже ситуація з цією хворобою в місті потребувала вирішення. За газетними даними до 1905 р. в Одесі від туберкульозу вмирало не менше 1000 чол. на рік, що становило 11 % загальної смертності. Починаючи з 1906 р. смертність від туберкульозу почала помітно зростати. Так, у 1908 р. ця цифра досягла 1439 чол., а у 1909 та 1910 рр. загальна кількість смертних випадків складала 2000 чол. на рік. Поширення туберкульозу спостерігалось в різних прошарках населення, але найбільше потерпали від хвороби робітники типографської справи, кравці, шевці, швачки. За приблизними даними в Одесі при 500-тисячному населенні постійно проживало більше 10 тис. хворих на туберкульоз (за даними газети за 1911 р.). В літні місяці ця цифра помітно зростала, коли в Одесу з різних кінців країни з'їжджалися хворі на лікування на лимани. Всі цифрові дані подані приблизно, адже до появи Товариства для боротьби з туберкульозом спеціальної реєстрації хворих на туберкульоз не здійснювалося.

Боротьба з туберкульозом в Одесі розпочалася з 1893 р. зусиллями товариства одеських лікарів на чолі з Мочутковським, Фінкельштейном та Погребінським. Товариство час від часу влаштовувало лекції. 1895 р. була заснована перша санітарна колонія для учнів. З цього часу справою боротьби з туберкульозом починають цікавитися і широкі кола місцевого населення. Народжується спеціальне товариство санітарних колоній. Одночасно з цим в Одесі існували й інші гігієно-дієтичні установи, що немало уваги приділяли тому ж питанню. В січні 1903 р. за ініціативи цих суспільних організацій лікарем Ф. М. Блюменталем була влаштована перша в Одесі антитуберкульозна виставка. В цей час в місті читались лекції про туберкульоз. Протитуберкульозна виставка стала яскравою сторінкою в діяльності одеського товариства санітарних колоній. В останні роки своєї діяльності означене товариство не займалося широкою антитуберкульозною агітацією. І лише 1910 р. в одному невеликому колі місцевих суспільних діячів, в тому числі деяких лікарів-спеціалістів, виникла думка заснувати в Одесі відділення Всеросійської ліги у боротьбі з туберкульозом [15, с. 3].

На початку 1911 р. ця ідея була втілена в життя, за ініціативи членів-кореспондентів Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом С. Ю. Вітте, графа М. М. Толстого та лікаря М. І. Кранцфельда в Одесі було створене Товариство боротьби з туберкульозом, метою якого стала розробка і проведення заходів щодо боротьби з туберкульозом. До складу членів правління цього товариства входили Сергій Юлійович Вітте з дружиною Катериною Ксаверівною, Надія Андріївна Фадєєва, мати С. Ю. Вітте, представники банкірських домів З. Є. Ашкеназі, Л. Ашкеназі, Р. і М. Бродських, Г. Ф. і М. Ф. Рафаловичів, О. Хаїсів, С. Барбашів та Р. Зоншейн [16].

Загалом у 1913 р. серед довічних і дійсних членів товариства нараховувалося 12 представників банкірських родин, які, крім членських внесків, жертвували значні суми до оборотного й недоторканного фондів об'єднання.

Першим головою товариства і одним із його засновників була Софія Юліївна Вітте, сестра С. Ю. Вітте, відомого державного діяча, голови Кабінету міністрів царського уряду (Софія Юліївна сама хворіла на туберкульоз легень, від туберкульозу померла її сестра Ольга) [17].

На перших зборах керівників Товариства під головуванням С. Ю. Вітте був випрацьований та затверджений план діяльності на майбутнє. Крім того обговорювалося питання святкування «туберкульозного дня» [18, с. 4]. Одеса для святкування «туберкульозного дня» обрала своєю емблемою білу маргаритку, тоді як в більшості міст Російської імперії переважала біла ромашка. Проте, це не визначило продаж в цей день лише маргариток [19, с. 3]. На перше свято «Білої квітки» було замовлено у Швеції 25 000 білих квітів. Зазначення у періодиці подібних даних є не лише суто звітністю, оскільки по всій країні в цей період відбувалося змагання по кількості замовлених квітів. Одеса в цьому змаганні посідала третє місце після Москви (150 000), та Києва (58 000) [20, с. 5]. Отже, на випадок нестачі заготовлених квітів планувалося продавати живі маргаритки [14, с. 4]. Успіх перевершив всі сподівання, і вже на 1 годину дня, а свято розпочалося о 12 год., доставили кілька тисяч живих маргариток, чого також не вистачило. Їх місце зайняли — нарциси, тюльпани, конвалії тощо [21, с. 3].

Всього для збору пожертв функціонувало 160 кружок, з яких було зібрано 32 226 руб. 93 коп. [22, с. 4], що дозволило благодійному товариству розгорнути діяльність амбулаторії для туберкульозних хворих із лабораторією, музеєм та

бібліотекою. За рік її відвідали 5643 хворих на туберкульоз. В амбулаторії велика увага приділялася ранній діагностиці туберкульозу, популяризації серед хворих правильних поглядів на це захворювання, шляхи його поширення та способи запобігання. Також на зібрані гроші була куплена земельна ділянка 6,5 десятин, де було побудовано протитуберкульозний санаторій «Біла квітка», розрахований на 60 хворих, який почав функціонувати у 1913 р. До революції 1917 р. це був єдиний у місті санаторій подібного профілю [17].

Аналізуючи матеріали газети «Одесский листок», можна побачити, яке значення мало створення Товариства боротьби з туберкульозом та проведення свята «Білої квітки». Про їх важливість свідчать матеріали щодо туберкульозу та проведення свята, які друкувалися щомісяця, а також коротенькі повідомлення, присутні на кожній сторінці кожного номеру, що сповіщали про майбутнє святкування дня «Білої квітки». В день самого свята для висвітлення перебігу святкування було виокремлено цілу сторінку номера. Велике значення також мають інтерв'ю з дамами-продавчинями квітів, які передавали власні враження від перебігу свята та настрої місцевих жителів.

Газета «Одесский листок» є специфічним джерелом з історії благодійності. Такий вид джерел має певні недоліки, як то суб'єктивізм, особливо у такому жанрі як інтерв'ю. Проте, цей недолік часто обертається на перевагу, оскільки дає можливість простежити ставлення певної частини суспільства до благодійних організацій та заходів, що вони проводять. Наприклад дами-продавчині квітів на святі «Білої квітки» розповідають про реакцію місцевого населення на акцію, що проводилася вперше в Одесі. А в інтерв'ю з головою Товариства захисту жінок можна простежити додаткові причини повернення на шлях проституції жінок, що пройшли курс лікування. Невдоволені звернення представників певних благодійних організацій, надіслані до редакції, викривають небажання місцевої адміністрації втілювати в життя державну політику, як то відбувалося у випадку піклувань про народну тверезість.

Бібліографія

1. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е г. XIX ст. / И. С. Гребцова. — Одесса : «Астропринт», 2006. — 320 с.
2. Бельский М. «Бой цветов», «Одесский листок» и Василий Навроцкий / М. Бельский [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_21/alm_21_15-24.pdf
3. Билык А. Театрально-критическая элита «Одесского листка». Конец XIX — начала XX века / А. Билык [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_30/alm_30_230-238.pdf
4. Чернік С. Д. Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878 — 1918 рр. / С. Д. Чернік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/historyarchive/37/28.pdf>
5. Історія газети «Одесский листок» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.odessapage.com/new/uk/about>
6. Бернштейн С. Одесса : исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. — Одесса : в тип. Л. Нитче, 1881. — 145 с.

7. От редакции // Одесский листок. — № 109. — 1911. — С. 2.
8. Николаев А. В. Антиалкогольные кампании XX века в России : общие тенденции и уроки / А. В. Николаев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://borbaspnstvom.narod.ru/Stati.htm>
9. Николаев А. В. Деятельность обществ трезвости / А. В. Николаев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://borbaspnstvom.narod.ru/Obwestvo.htm>
10. Стремецька В. О. Практика боротьби з алкоголізмом у кінці XIX — на початку XX ст. / В. О. Стремецька [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/94-81-20.pdf>
11. Одесса, 10 ноября // Одесский листок. — № 292. — 1900. — С. 2.
12. Дневник // Одесский листок. — № 292. — 1900. — С. 2.
13. Аз. Защита женщин / Аз // Одесский листок. — № 86. — 1911. — С. 2.
14. В обществе защиты женщин // Одесский листок. — № 199. — 1911. — С. 4.
15. Аз. В день белого цветка / Аз // Одесский листок. — № 93. — 1911. — С. 3
16. Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальної доброчинності (др. пол. XIX — поч. XX ст.) / В. Шевченко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/apvi/2007_10/Shevchenko_V.pdf
17. Приходько А. М. Историчні аспекти боротьби з туберкульозом в Україні (початок XX ст.) / А. М. Приходько [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.umj.com.ua/article/12796/istorichni-aspekti-borotbi-z-tuberkulozom-v-ukraini-pochatok-xx-st>
18. В о-ве борьбы с туберкулезом // Одесский листок. — № 77. — 1911. — С. 4.
19. Праздник «Белого цветка» // Одесский листок. — № 91. — 1911. — С. 2.
20. К борьбе с туберкулезом. Праздник «Белого цветка» // Одесский листок. — № 83. — 1911. — С. 5.
21. «Туберкулезный день» // Одесский листок. — № 94. — 1911. — С. 3.
22. Отчет по устройству праздника «Белого цветка» // Одесский листок. — № 112. — 1911. — С. 4.

Петрова К. А.

**«Одесский листок» как источник по истории благотворительности
в г. Одессе Херсонской губернии начала XX века**

По материалам газеты «Одесский листок» исследована история благотворительности в г. Одессе Херсонской губернии. Проанализированы публикации газеты относительно благотворительности, что позволило проследить не только официальное, но и мнение общества по вопросам благотворительности.

Petrova K. A.

**«Odesskiy listok» as a source to the history of charity of Odessa
of Kherson province in the beginning of the 20th century**

On the basis of the materials of «Odesskiy listok» the history of charity in Odessa of Kherson province is researched. The publications which are connected with charity are analyzed that allowed us to trace not only the official opinion but also the thoughts of the society on the charity questions.

Лініков В. А.

ПРО ЩО ГОВОРЯТЬ ТІНІ

Восени 1943 р. командування Червоної армії на південному напрямку розгорнуло наступ до Дніпра. Існування залізничних мостів у нижній течії створювало ударним силам певні перешкоди. З іншого боку залізничне сполучення між берегами відкривало військам Вермахту додаткові можливості для маневру та вивезення вантажів. Про необхідність покласти край маршрутам відходу донбаського угруповання німців йшла мова у директивах Ставки ще у серпні [1, с. 355]. З метою пошкодження залізничних комунікацій ворога були здійснені авіаційні удари по мостових переходах біля Дніпропетровська та Запоріжжя. Пропонована праця має на меті висвітлити події біля Запоріжжя.

Перша прилюдна інформація про операцію, знайдена нами, датується 1968 р., протягом якого газета Індустріальне Запоріжжя у дев'яти випусках друкувала спогади командувача 17-ю повітряною армією В. О. Судця. Дізнаємося, що командування було вкрай занепокоєне існуванням залізничного сполучення між берегами. Щоб перешкодити вивозу німцями обладнання підприємств та продовольства, представник Ставки О. М. Василевський та командувач фронтом Р. Я. Малиновський на початку вересня ставлять завдання перервати цю важливу нитку. Подробиці нальоту були викладені докладно. Операцію почали зранку з придушення системи ППО, одночасно розчистивши небо від ворожих винищувачів. За декілька хвилин над ціллю з'явилося основне ударне угруповання, яке з малої височини бомбами великих калібрів пошкодило по одній опорі обох мостів. Це вивело їх з ладу та припинило залізничний рух аж до виходу до Дніпра військ Південно-Західного фронту. Одну з груп штурмовиків вів старший лейтенант А. Усманов. Ворожі зенітники поранили пілота та пошкодили літак, що спричинило приземлення. Лютчика схопили і після тортур вбили [2].

Наступного року в іншій місцевій газеті маршал розповідав цю ж історію без зайвих подробиць. Він повідомив про пошкодження обох мостів і знову торкнувся долі Усманова. «Його літак підбила над мостом ворожа зенітна артилерія, а сам пілот був кілька разів поранений. Успішно виконавши бойове завдання він зробив вимушену посадку біля моста, де його схопили фашисти. Тяжко поранений він і його повітряний стрілець героїчно трималися на допиті і мужньо зустріли смерть» [3]. В. О. Судець також запевнив, що завдяки цим ударам був паралізований залізничний рух через Дніпро біля Дніпропетровська і Запоріжжя аж до виходу на ці позиції радянських наземних військ.

Знов історія спливає у 1972 р. у книзі про бойовий шлях 17-ї повітряної армії. Книга написана колективом авторів, які працювали з великим обсягом архівних матеріалів, однак подробиць операції не наводилося, окрім вже згаданої розповіді про героїчного пілота [4, с. 100].

Через декілька років цей епізод був переказаний Іваном Лукашем. В його редакції з'явилися нові подробиці. Він розповів про атаку вісімки штурмовиків, які зруйнували міст, додавши, що деякі місцеві мешканці були свідками події. Саме вони і розповіли, що після падіння літака у ріку, пілот випливав на берег метрів за 500 нижче за течією та намагався сховатися. Ворог змусив його тікати назад у воду, і зрештою, він був захоплений. Загинув лютчик тільки після тортур. Автор підкріплює свою розповідь цитатою з бойового донесення, щоправда без будь-яких

посилань, з якого дізнаємося дату події — 21 вересня 1943 р. [5, сс. 189 — 190]. Пізніше ця праця багаторазово перевидавалася. З 1995 р. зміни зазнала назва та фінальна фраза А. Усманова — автор викреслив з неї слово «радянська». Решта тексту не змінилася [6, сс. 196 — 197]. Важливою для нас є дата з донесення, яка не збігається з розповіддю В. О. Судця, який твердив, що удар був нанесений «на початку вересня 1943 року» [2]. Тим не менше, будемо дотримуватися дати з вказаного документу. Вона підтверджена також карткою полоненого А. Усманова, про яку далі. Тому дату від командувача армією вважаємо опискою.

Викладені вище факти не підлягали сумніву до 2013 р., коли широкому загалу стали доступні світлини фотографічної служби 4-го авіаційного корпусу Люфт-ваффе з зображеннями Дніпровської гідроелектростанції. Одна фотографія, датована саме 21 вересня 1943 р., показує на першому плані міст з правого берега на о. Хортиця. Він абсолютно цілий. Вглибині бачимо міст з Хортиці на лівий берег. Роздивитися його складніше через перспективне зменшення, проте і на ньому видимих пошкоджень немає. Звідки тоді інформація про руйнування? Оприлюднений І. Лукашем витяг з бойового донесення містить лакуну і не розповідає про результати авіаудару.

Публікації, з яких дізнаємося про події, не є суто науковими і рядки, що нас цікавлять, не супроводжуються посиланнями. Навіть у творі про 17-у повітряну армію. Головою редакційної колегії цієї книги був двічі Герой Радянського Союзу М. М. Скоморохов. І. Лукаш писав і про нього, скоріше за усе вони були знайомі. Тому саме від Скоморохова міг надійти текст вказаного донесення. Не маємо сумніву у знайомості І. Лукаша і з командувачем повітряної армії. Фраза «Ось і сьогодні Володимир Олександрович знайомить своїх молодих друзів ... з подвигами хороброго сина башкирського народу Анвара Усманова» [5, с. 176] — говорить про присутність самого Лукаша на якійсь зустрічі В. А. Судця з молоддю. Подальше оповідання іде нібито словами маршала. Подібні зустрічі дійсно мали місце. Фотографія однієї з них надрукована газетою «Індустріальне Запоріжжя» [7]. Маємо також стенограму виступу командувача перед студентами Запорізького машинобудівного інституту 14 жовтня 1973 р. [8, арк. 1 — 21].

Особливу роль тут грає В. О. Судець. Саме він познайомив мешканців Запоріжжя з цією подією і був активним її пропагандистом. Наведемо фрагмент його спогадів, датованих квітнем 1967 р.: «У середині вересня 1943 року штурмовики 1-го та 3-го авіаційних корпусів під прикриттям винищувачів завдали ударів по залізничних мостах через Дніпро біля Запоріжжя та Дніпропетровська. Результатом успішних ударів ... було пошкодження ферм залізничних мостів та протягом довгого часу, до виходу військ нашого фронту до Дніпра, було паралізовано залізничний рух через ріку Дніпро» [9, спр. 416, арк. 10]. Ці рядки стають прилюдними вперше. Звернемо увагу на те, що рукопис датований 17 квітня 1967 р., тобто роком раніше за публікацію в Індустріальному Запоріжжі, де йшлося про пошкодження опор, а не ферм. Дивно, чому різні розповіді маршала, так відрізняються, хоча між ними не сплигло багато часу. Існує ще один незрозумілий момент — у першій газетній публікації В. О. Судець наводить пряму мову Р. Я. Малиновського: «Мости через Дніпро вивести з ладу, однак ні в якому разі не руйнувати — вони знадобляться нашій армії» [2]. Фраза дивна у контексті вищезазначеного. Наскільки були пошкоджені чи то ферма, чи то опора? Чи можливо було після цих пошкоджень відновити рух і як швидко? І чи були пошкодження взагалі?

Про цей бойовий епізод було повідомлено у зведенні Радянського інформбюро від 21 вересня. Під заголовком «На Дніпропетровському напрямку» повідомлялося наступне: «Наша авіація завдала ударів по скупченнях німецьких військ та техніки супротивника біля переправ та мостів через ріку Дніпро» [10, с. 143]. У повідомленні констатується факт і відсутня інформація про результати ударів. Та і головними цілями названі не самі мости, а скупчення військ та техніки. Про події біля Запоріжжя Радінформбюро нічого не повідомляло. Очевидно, реальна операція та післявоєнна розповідь про неї збігаються не за усіма пунктами.

Трохи відкрити завісу допоможе аналіз світлин, зроблених з висоти. 21 вересня датовані сім зображень. Шість — показують споруди гідроелектростанції і одна — краєвид на мости з південного напрямку. У минулій роботі, присвяченій альбому з цими фотографіями, за аналізом дат нами було вказано, що фотографування греблі та прилеглих територій здійснене протягом десяти вильотів, також стверджувалося, що у цей день зроблено сім кадрів [11, сс. 206, 212]. Подальше вивчення дозволило підкорегувати не тільки минулу роботу, а і деякі епізоди історії. Насправді у цей день була зроблена ще одна світлина, однак дата під нею підписана не була. Це вертикальне зображення зі шлюзом. Про це свідчить однакове положення крану на греблі і такі саме напрямки та довжина тіней від предметів. І головне — у той день було зроблено два вильоти, тому загальна їх кількість збільшується до одинадцяти.

Як ця інформація допоможе зрозуміти перебіг подій, аналізованих зараз? Відомо, що сонце проходить небосхилом, а тіні рухаються у протилежному напрямку. Якщо знати точний кут відкидання тіні легко визначити час проведення фотографування. Спочатку проаналізуємо сім зображень з Дніпрогесом, які зроблені під час першого польоту. На них тіні довгі, що свідчить про вранішню пору. Вирахувати висоту сонця над об'єктом на цих зображеннях неможливо через нерівність поверхні, на яку падає тінь та невизначеність височини об'єктів, які її відкидають. Але накладання напрямку тіні на мапу дозволяє знайти кут відносно напрямку на північ. Найбільшу кількість орієнтирів з цієї серії має фото, зроблене з південного напрямку (рис. 1). Візьмемо тінь від мачт лінії електропередачі, які стоять на скелі Совутиній (об'єкт А). Якби ці мачти були значно вищими, тінь від них обов'язково впала би на мачти, які розташовані на лівому схилі балки Совутиної (об'єкт Б). Ми

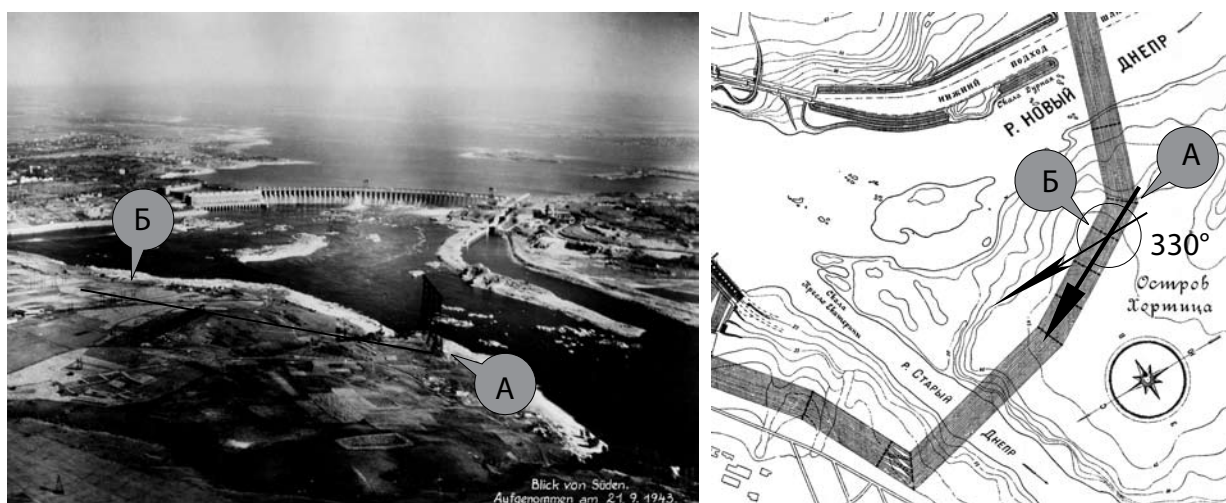

Рис. 1. Визначення часу першого фотографування 21 вересня 1943 р.

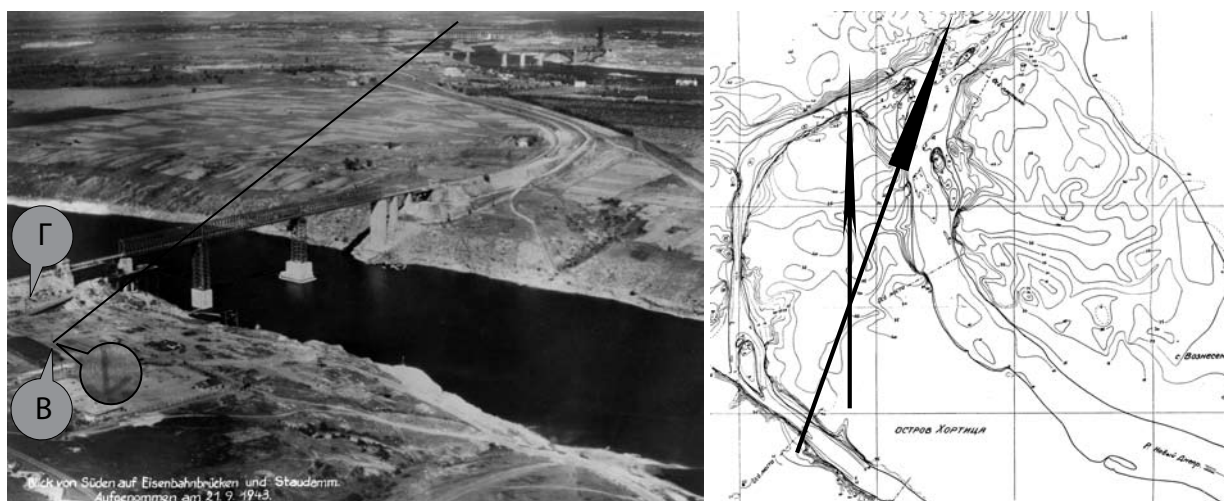

Рис. 2. Визначення часу другого фотографування 21 вересня 1943 р.

просто подовжимо цей напрямок лінією. Тепер суміщаємо відомі нам об'єкти на схематичному плані узятому з технічної літератури [12, с. 37]. У цьому випадку кут відносно північного напрямку становить близько -30° (або близько 330°).

З другого польоту у цей день маємо лише одну світлину (рис. 2), теж з південного напрямку. У цьому випадку літак знаходився далі від греблі, над правим берегом. Фотографували зовсім не Дніпрогес, а саме міст. Прискіпливий аналіз зображення дозволяє прив'язатися до одного із стовпів (об'єкт В). Для наочного ілюстрування фрагмент фотографії був збільшений, а контраст фрагменту підсилений. Якби стовп був нескінченно високим, тінь неодмінно впала би на греблю в районі четвертого-шостого биків. Це доводить лінія, якою була подовжена реальна тінь. Розуміємо наявність деякої похибки. По-перше, невідомо чи був цей стовп стовідсотково вертикальним. По-друге, місцевість навколо не є ідеально рівною. Бачимо тіні від сусідніх стовпів (об'єкт Г), які дають дещо інший напрямок. Тим не менш, ми орієнтувалися саме на об'єкт В, тому що залізничний насип має ухил, який змінив напрямок тіні від іншого об'єкту. Накладання напрямку тіні на інший план [13, креслення 6] дозволяє знайти кут відносно північного напрямку. Тепер він становить приблизно 20° .

Знайдені кути суттєво різняться. За період між спусками затвору фотографічного апарату сонце встигло переміститися приблизно на 50° . Оскільки знімки чітко датовані, саме 21 вересня 2014 р., проведений наступний експеримент: на місцевості за допомогою трьох гномонів були помічені знайдені кути (рис. 3). Тінь від двох гномонів, у певний час суміщалася. Ці суміщення фіксувалися. Перше суміщення сталося близько 10-40 за київським часом, друге — близько 13-10. У 2015 р. у той самий день повторні виміри дали такий саме результат. Тому стверджуємо, що між першим та другим фотографуваннями пройшло майже дві з половиною години. Навряд чи протягом

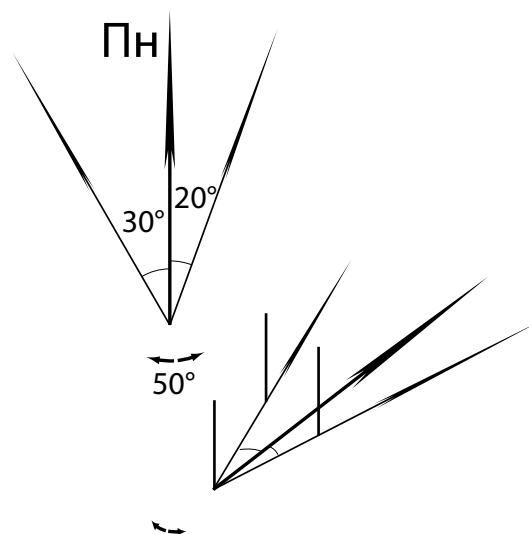

Рис. 3. Експеримент з гномонами

цього часу літак просто кружляв у повітрі. Цей факт наводить на думку про незапланований виліт.

Детальний аналіз другої фотографії показує відсутність руйнувань на обох мостах. Якщо радянські штурмовики були над ціллю до створення вказаного знімку, можемо констатувати — значних збитків ця атака не принесла. Ситуацію може змінити обставина, коли бомбардування відбувалося після другого фотографування. Нажаль, точного часу вильоту радянських літаків не маємо і тільки ця інформація дозволить зробити остаточні висновки. Розповідь В. О. Судця зразка 1968 р. складає враження швидкоплинності операції. А фраза про початок її вранці дозволяє припустити, що другий виліт на фотографування спричинила саме атака радянських штурмовиків, результати якої і були зафіксовані.

Цікаву інформацію містить наказ, оприлюднений об'явою штадткомісара Запоріжжя 30 вересня 1943 р. [14, с. 17]. У ньому йдеться про необхідність усьому населенню покинути місто до 12-00 4 жовтня. Зазначається, що перехід через Дніпро буде відбуватися групами, які повинні бути сформовані у двох пунктах. Перший — для тих, хто веде з собою худобу або має гужовий транспорт. Такі люди збиралися біля алюмінієвого заводу. Нам більше цікавий другий пункт, «для всех остальных», — як написано у документі. Решта людей збиралися біля трамвайного мосту перед шостим селищем.

Справа у тому, що мости над Дніпром після радянських підривів 1941 р. були відновлені тільки верхнім, залізничним ярусом. Це чітко видно на фото. Однак залізничний ярус теж не був відновлений повністю. Церемонію відкриття руху мостами фіксував Вальтер Хольнагель. Одна з його світлин, зроблена на правому березі, нещодавно опублікована [15, с. 162]. Зображення показує, що міст після відновлення мав тільки одну колію. Це говорить про відновлення у максимально простий та дешевий спосіб. Вузькість відновленої ділянки, вірогідно, взагалі не передбачала організацію іншого руху, окрім залізничного. Принаймні на фото з церемонії нічого подібного не видно. Гужовий транспорт фізично не міг подолати цей міст шпалами. Тому, ті, хто збирався біля заводу, повинні були переходити греблею Дніпрогесу. А від трамвайного мосту існував та існує зараз шлях до мостів через Дніпро. На нашу думку, це свідчить про цілісність останніх після бомбардування, і саме ними діставалися люди на правий берег пішки. Дивно, але цілісність мостових переходів на початку жовтня підтверджував і В. О. Судець. Він згадував, що під час Запорізької наступальної операції, тобто протягом 10 — 14 жовтня, підрозділи його армії «нічними ударами по мостах та у районі греблі не допускали відходу військ супротивника на правий берег та сковували маневр його резервів на самому плацдармі. Вдень льотчики підтримували війська, що ведуть наступ, блокували відхід супротивника греблею Дніпрогесу та залізничними мостами» [16].

Автору довелося спілкуватися з запоріжанкою, яка стверджувала, що маленькою дівчинкою переходила з батьками мостом через Дніпро у складі великої колони людей. Дату вона, звичайно ж не знала. Спочатку ця інформація здалася такою, що не варта жодної уваги. Однак, у тій розповіді була цікава деталь — жінка через усе життя пронесла жах, який охопив її від шаленої височини і видовища води під ногами. Щоб пояснити ці слова припустимо, що відновлена ділянка мала лише невеликий дощаний настил над шпалами, які просто лежали на залізних балках. Настил міг проходити повз колію, або усередині неї, і цілком забезпечувати пересування мостом обслуговуючого персоналу. Таке припущення пояснює чому

володарі худоби пересувалися іншим шляхом — тварини не змогли б подолати вузький настил, за межами якого зяяли діри і проглядала вода.

Стосовно долі пілота усе теж неоднозначно. А. Усманов дійсно не повернувся з того завдання і числився безвісно зниклим [17, спр. 8, арк. 38]. Його заповнили цього ж дня, а 14 жовтня доставили до табору військовополонених у Літцманнштадті (Лодзь). Ці відомості містить його особиста картка з картотеки військовополонених офіцерів. Наразі ця інформація є загальнодоступною в об'єднаній базі даних «Меморіал» [18]. Подальша доля льотчика невідома. Можемо стверджувати тільки те, що тортури, якщо вони мали місце у Запоріжжі, не призвели до загибелі воїна.

Підсумовуючи вищезазначене можна робити наступні висновки. По-перше, з військової точки зору радянському командуванню конче потрібно було як максимум перервати німецьке залізничне сполучення, або, як мінімум вкрай його ускладнити. Наразі відомі факти дозволяють говорити про те, що принаймні біля Запоріжжя це завдання виконане не було. По-друге, робота післявоєнної пропагандистської машини спричинила появу багатьох публікацій не підтверджених комплексом документів. Спогади про події, які теж є джерелом мають безліч невідповідностей, а у деяких моментах протирічать самі собі. Надмірна героїзація реальних подій та створення їх єдино вірної інтерпретації призводила до створення хибної уяви про них як у пересічних громадян, так і у науковців.

Бібліографія

1. Василевский А. М. Дело всей жизни. — М. : ИПЛ, 1975. — 608 с.
2. Судец В. Это было в Запорожье. 6. Важный плацдарм / В. Судец // Индустриальное Запорожье. — 1968. — 27 липня.
3. Володимир Судець. За землю і небо України / Судець Володимир // Запорізька Правда. — 1969. — 18 жовтня.
4. 17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. — М. : Политическое управление ВВС, 1972. — 344 с.
5. Лукаш И. М. «Земля у нас одна — советская» / И. М. Лукаш // У стен Запорожья. — Днепропетровск : Промінь, 1978. — С. 174 — 191.
6. Лукаш Иван. Земля у нас одна / Иван Лукаш // Навеки в памяти народной. — Днепропетровськ : Січ, 1995. — С. 186 — 197.
7. Судец В. Это было в Запорожье. 1. Шла гражданская война / В. Судец // Индустриальное Запорожье. — 1968. — 15 марта.
8. НА ЗОКМ, спр. 2108.
9. ДАЗО, ф. 337, оп. 1.
10. Сообщения Советского информбюро. Июль — декабрь 1943 года. — М. : Издание Совинформбюро, 1944. — Т. 5. — 316 с.
11. Лініков В. А. Дніпровська гідроелектростанція: погляд з-під хмар / В. А. Лініков // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13. — С. 206 — 216.
12. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования [отв. ред. П. П. Лаупман]. — Л. — М., 1937. — Т. I. — 250 с.
13. Яковлев Е. К. Геологическое обоснование проектных работ Днепровского Государственного Строительства / Е. К. Яковлев // Материалы к проекту проф. И. Г. Александрова. — Вып. VI. Геологическое обоснование проектных работ

Днепровского Государственного Строительства. — М. : Мосполиграф, 1929. — С. 1 — 61. [+ 14 креслень].

14. Книга скорботи України. Запорізька область. — Обласне пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України». — Запоріжжя, 2000. — 504 с.

15. Запорізький рахунок Великій війні. 1939 — 1945. — Запоріжжя : Просвіта, 2013. — 416 с.

16. Судец В. Это было в Запорожье. 7. Штурм плацдарма / В. Судец // Индустриальное Запорожье. — 1968. — 18 серпня.

17. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 563784.

18. Картоотека полонених офіцерів ЦАМО РФ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272213482&page=1>

Лиников В. А.

О чем говорят тени

В статье рассмотрен авиационный налет штурмовиков 17-й воздушной армии на железнодорожные мосты через Днепр в районе Запорожья 21 сентября 1943 г. На основе анализа фотографий с места события и сопоставления результатов этого анализа с данными других источников сделан вывод о неудаче боевой операции.

Linikov V. A.

What lies behind the shadows

The article studies the 17-th Air Force strike aircraft attack on the railway bridges across the Dnieper River within Zaporozhye on 21 September 1943. On the basis of the photographs analysis taken on the site of the event and comparing the results of this analysis with data from other sources it was concluded that the military operation failed.

Стойчев В. М.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СЕЛА ВОЗНЕСЕНКИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ЗЛАМІ ЕПОХ

Вознесеновка, Вознесенка, — протягом останніх років у Запоріжжі ці слова на слуху у багатьох жителів міста. І це не випадково. Наприкінці 2009 р. в Запоріжжі було створено і почало свою активну діяльність громадське об'єднання «Вознесенівка», її засновником та ідейним натхненником став Юрій Володимирович Каптлюх. Він народився в козацькому селі Вознесенівка, яке знаходилося на території сучасного Орджонікідзевського району Запоріжжя і було засноване наприкінці XVIII ст.

І вже навесні 2010 р. були перші плідні результати наукової роботи громадської організації «Вознесенівка» — започатковано серію книг з історії Вознесенівки і Запоріжжя. Першою ластівкою «Вознесенівських старожитностей» став виданий у співпраці з Анатолієм Васильовичем Бойком, головою наукового товариства ім. Я. П. Новицького, «Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя

(1906 — 1918 рр.)». У цю книгу ввійшли унікальні нотатки нашого земляка, Т. Кармазя, які він робив з 1906 по 1918 рр. [1].

Протягом 2006 — 2012 рр. тривала плідна етнографічна робота наукового товариства ім. Я. П. Новицького з жителями Запоріжжя, корінними вознесенівцями. Саме в їхніх спогадах розкриваються білі плями історії Вознесенки і водночас постають нові численні запитання: коли була заснована Вознесенка? Чому вона отримала таку назву? Коли Вознесенка була приєднана до Запоріжжя? Коли і куди зникло село з карти Запоріжжя? Як жили вознесенівці протягом останніх двох століть?

Питань багато, а архівних документів збереглося дуже мало. В першу чергу, увагу дослідника історії Вознесенки привертають «Ревізькі сказки казенного поселення Вознесенського» за 1811, 1816, 1835, 1850 рр., які збереглися у фондах Державного архіву Запорізької області. Вони опрацьовані і готові до друку. Це важливе джерело з соціально-економічного розвитку с. Вознесенки. Крім того завдяки ревізьким сказкам, кожний вознесенівець зможе довідатися про своє коріння при дослідженні сімейного родоvodu з початку ХІХ ст.

Не менш цінним джерелом для вивчення історії села є метричні книги Вознесенської церкви с. Вознесенки Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1823 — 1917 рр. [2]. А також архів Олександрівської церкви Олександрівської фортеці за 1789 — 1823 рр. [3], який отримала Вознесенська церква як правонаступниця останньої.

Серед батьків-засновників Олександрівська ще Я. П. Новицьким було відмічено значну кількість запорізьких козаків. Одне ім'я привертає до себе увагу: воно було тривалий час овіяно легендою, тісно пов'язаною з заснуванням с. Вознесенки і його першою назвою — слобода Нешкребівка (Нескребівка). Це ім'я запорізького козака Івана Нескреби. В 1781 р. вона була заснована Іваном Нескребою разом з козацьким товариством: Летючим, Гайдуком, Кошеницею, Зозулею, Хозою та ін. [4, с. 263].

В перші роки свого існування майбутня Вознесенка називалася Підгородньою слобідкою або Олександрівською (військовою) слободою. У 1795 р. Нескребівка отримала найменування військової слободи Вознесенки (Вознесенської). На початку ХІХ ст. жителі Вознесенки були переведені в ранг казенних селян, і з того часу село Вознесенка в офіційних документах іменується як «казенне поселення Вознесенське» [4, с. 266].

Під час проведення всеросійського перепису 1795 р. чисельна перевага землеробського населення була за жителями слобід Карантинки та Олександрівської (майбутньої Вознесенки). Саме тому із земель Олександрівської фортеці і дачі Олександрівського посаду було відмежовано 9742 десятин землі на користь землеробів Олександрівської слободи і Карантинки, які були об'єднані в одне товариство. За даними, виявленими Я. П. Новицьким, під поселення слободи Вознесенки було виділено 8660 десятин придатної землі і 1082 десятин непридатної.

З самого початку існування Олександрівського посаду і Вознесенки між ними через балку Капустянку існував міст, через який проходив трактовий шлях. За документами 1806 р. міст мав довжину 6 сажнів і ширину 3 сажні. Була облаштована фашинова гать з боку казенної слободи Вознесенки через балку Капустянку — 33 сажні і Олександрівського посаду — 4 сажні. Таким чином довжина гаті становила 43 сажні (91,74 метри). Для попередження руйнування мосту льодо-

ходом навесні, були облаштовані льодорізи. Міст утримувався за кошти селян Вознесенки і прибутків саду Олександрівського посаду. Згодом трактовий шлях перенесли на півверсти нижче старого Кримського шляху. На новому місці також був побудований міст [4, сс. 255, 285].

Протягом багатьох років вознесенівці не мали своєї церкви і були парафіянами військової Олександро-Невської церкви, яка розміщувалася в Олександрівській фортеці. І лише з 1823 р., після закриття військової церкви, богослужіння перевели до Вознесенки. В селі почалося будівництво нового храму. Метричні книги Олександро-Невської церкви закінчуються 1822 р. З 1823 р. починає функціонувати Вознесенська церква казенного поселення Вознесенського. Саме із січня 1823 р. в метричних книгах Олександро-Невської церкви з'явилися записи (метричні зошити) Вознесенської церкви казенного села Вознесенського.

З 1823-го по 1826 рр. велися записи в Метричні книги (зошити) новозбудованої Вознесенської церкви казенного поселення Вознесенське. І тільки 1827 р. згадується про новозбудовану Вознесенську церкву казенного поселення Вознесенського. З 1828 р. далі так і писалося: «в приході Александровского уезда казенного селения Вознесенского Вознесения Господня церкви ...». Таким чином з'ясувалося, що будівництво храму тривало з 1823 по 1827 рр.

За відомостями Я. П. Новицького, із скасуванням в Олександрівській фортеці військової в ім'я святого Благовірного і Великого Олександра Невського церкви, іконостас останньої, бібліотека й архів були перенесені в с. Вознесенка у знов влаштовану в 1827 р. церкву. Саме Я. П. Новицький був першим, хто дослідив архів Вознесенської церкви, де зберігалися ще і документи Олександро-Невської церкви. Свої розвідки він проводив під час свого проживання в селі Вознесенка і вчителювання в місцевій школі [5].

Для будівництва церкви було обрано один з найвищих пагорбів. За спогадами старожилів, при будівництві будинку за адресою бульвар Центральний, буд. № 22 (нумерація 1960-х рр.), частиною нового фундаменту був узятий фундамент старої Вознесенської церкви. Поруч з церквою був старий, як у ті часи говорили, козацький цвинтар [6, с. 54].

Парафіянами церкви були місцеві селяни, відставні солдати Олександрівської фортеці, які оселилися у Вознесенівці. До парафії церкви належали також поміщицьке с. Маркусове і с. Павло-Кічкас (згодом об'єднані в с. Павло-Кічкас). Першими новонародженими, яких хрестили у Вознесенському храмі, стали близнюки Тимофій та Акіліна (народилися 11 січня 1823 р.), діти вознесенського поселянина Артемія Петровича Черкашина та його дружини Ганни Дмитрівни. За 1823 р., за метричними книгами Вознесенської церкви в казенному поселенні Вознесенське, народилося 23 дитини, з них 11 хлопчаків та 12 дівчат. Також в цей рік було обвінчано сім пар. 30 серпня 1823 р. відбулося перше вінчання у Вознесенській парафії: вознесенського поселянина Онуфрія Костянтиновича Рудя с Оленою Якимівною Бойко. Кількість померлих за 1823 р. в приході Вознесенської церкви становила 27 душ, з них 19 чоловіків та 8 жінок [2, спр. 7, арк. 30].

Першими священиками Вознесенської церкви стали Іоанн Донцов, Лев Станіславський, дияконом — Петро Білінський [2, спр. 7, арк. 23]. Священик Лев Станіславський прослужив у Вознесенській парафії більше п'ятнадцяти років. Після нього довгий час служив священик Костянтин Мінченков, а дяком був Іван Мухін. Із середини 1850-х рр. дяком служить Никодим Мінченков, родич священика Костянтина Мінченкова. У 1850-ті рр. священиком і настоятелем стає Євсей

Татарчевський. Михайло Татарчевський протягом багатьох років прослужив у Вознесенській церкві, спочатку він був псаломщиком, а з 1912 р. — дияконом.

Служіння Євсея Татарчевського було довгим — більш сорока років. Ці роки були найважчим періодом в історії села, коли дійсно було потрібне його добре втішливе слово. Епідемії і голод згубно позначилися на настроях селян. Матеріальне становище самого духівництва теж залишало бажати кращого.

У 1889 р. замість Євсея Татарчевського Катеринославська єпархія надсилає священником Івана Іванова. З 1890 р. до Вознесенської церкви надсилають молодого священника Георгія Даценка. В 1894 р. посаду церковного псаломщика отримав Григорій Татарчевський.

Уваги заслуговує життя і доля священника Георгія Павловича Даценка. Син селянина, він народився 22 квітня 1869 р. в селі Новопавлівці Павлоградського повіту Катеринославської губернії [7, спр. 4, арк. 14 зв. — 15]. Після закінчення в 1889 р. Катеринославської духовної семінарії, перейшов в місіонерське училище, яке успішно закінчив у 1890 р. 17 березня 1890 р. одержав перше призначення — указом Катеринославської духовної консисторії був призначений понадштатним псаломщиком в Катеринославський кафедральний собор. 6 серпня 1890 р. Георгія Даценка було рукоположено єпископом Серапіоном у священники Вознесенської церкви с. Вознесенки Олександрівського повіту. 10 жовтня 1890 р. був призначений одночасно завідувачем школою грамоти в с. Вознесенці і законовчителем Вознесенського сільського училища. 3 лютого 1892 р. з перейменуванням Вознесенської школи грамоти в церковно-парафіяльну був затверджений завідуючим цієї школи. 12 листопада 1893 р. став також законовчителем у с. Павло-Кічкас Андріївської волості Олександрівського повіту. 21 липня 1893 р. єпископом Катеринославським Володимиром був призначений законовчителем Вознесенської церковно-парафіяльної школи.

За праці по організації і благоустрою Вознесенської церковно-парафіяльної школи 23 листопада 1895 р. одержав подяку від Олександрівського відділення єпархіальної училищної ради. 29 жовтня 1897 р. за відмінні успіхи учнів церковно-парафіяльної школи у вивченні Закону Божого від імені Олександрівського відділення єпархіальної училищної ради Георгію Даценку була оголошена подяка. 16 червня 1898 р. Катеринославським єпископом Симеоном отець Георгій Даценко був призначений старшим священником Вознесенської церкви села Вознесенка. 2 жовтня 1898 р. отець Георгій був переведений у прихід Петро-Павловської церкви села Балабине-Петровське Олександрівського повіту (нині с. м. т. Балабине Запорізького району). На 1917 рік священник Георгій Даценко був настоятелем Миколаївської церкви м. Олександрівська і Благодинним 1-го Олександрівського округу. За часів сталінських репресій він служив у с. Орловщина Новомосковського району Дніпропетровської області. У розпал репресій його було заарештовано і постановою НКВС і Прокурора СРСР від 27. 03. 1938 за обвинуваченням у так званій приналежності до польської контрреволюційної шпигунської організації засуджено до розстрілу. Його життя обірвалося 15 квітня 1938 р. 30 серпня 1989 р. священника Георгія Даценка було реабілітовано прокурором Київського Військового округу.

В 1908 р. була побудована та освячена нова кам'яна Вознесенська церква і дзвіниця — за кошти прихожан села Вознесенки. Вона була тимчасово огорожена дерев'яним парканом. Біля церкви була побудована цегляна крита черепицею сторожка. До парафії Вознесенської церкви відносилися п'ять кладовищ — чотири у с. Вознесенці і одне в с. Павло-Кічкасі. Храм був облаштований одним престо-

лом в ім'я Вознесіння Господня. На 1915 р. було затверджено церковний причт: два священики, диякон і два псаломщики. Перший священик отримував 141 крб. 12 коп., другий — 116 крб. 38 коп., псаломщики по — 23 крб. 28 коп. кожний.

Садиба Вознесенської церкви займала площу в одну десятину 1277 квадратних сажнів. Також церква мала 128 десятин 1920 кв. сажнів власної ораної землі, яка знаходилася за 10 верст від церкви. Ця земля приносила середній прибуток по 8 крб. за десятину. Будинки для двох священиків були збудовані коштом парафіян Вознесенської церкви і були власністю церкви.

В парафії Вознесенської церкви на 1915 р. було три земських початкових школи і одна церковно-парафіальна. Церковна школа розміщувалася в будівлі церковної сторожки. На її утримання із церкви виділялося 50 крб. та Олександрівським відділом училищної ради — 360 крб. На 1915 р. в Вознесенській церковно-парафіальній школі навчалося 12 хлопчаків та 22 дівчинки. З 1906 р. старостою Вознесенської церкви був Мойсей Тихоновський [8].

Священики Михайло Карапут, Петро Кащенко, Іоанн Іванов, Василь Гудима, Віталій Баркар'єв служили в Вознесенській церкві у важкий період для православної церкви — роки громадянської війни і за часів становлення радянської держави, де місця релігії не було...

Перелом в історії життя величезної країни, її розкол, ослаблення фінансових позицій і падіння духовності згубно відбилися на житті нашого суспільства. І не тільки у великих містах, але і в маленьких селах люди опинилися на порозі невідомості. А нова влада, яка назвала себе радянською, тільки запускала свою ідеологічну машину. Тому шляхом пропаганди, зброї та підміни духовних цінностей, вона намагалася ввести новий ідеологічний порядок, який відмітав всі заперечення, а інакомислячих людей залишав поза законом.

У результаті цієї жорстокої політики по відношенню до населення виникла так звана боротьба з куркульством на селі і залишками інтелігенції в місті. Це явище було досить масовим і його поширеність набула загрозливих масштабів. Навіть у с. Вознесенці (нині частина м. Запоріжжя), де жителі відрізнялися рідкісними добродушністю і милосердям, дійшли справи про розкуркулювання до боротьби з «класовими елементами». Причому, у селі до жорнів нової системи потрапило багато невинних людей. Так, дуже часто в цьому селі застосовувалася така міра покарання як позбавлення права голосу на виборах до органів влади. Позбавляли цього права здебільшого безпідставно. У списки позбавлених права голосу потрапляли колишні білогвардійці, махновці, поміщики, а також — «за висловлювання проти радянської влади», ті, що «були під судом радянської влади» і навіть «розстріляні радянською владою», тобто, з політичних мотивів. У той же час не мали права голосу батьки, дитина чи діти яких служили у білій армії. Позбавляли права голосу і за майновою ознакою, хоча владі достеменно було відомо, що у більшості українських сіл, у тому числі у Вознесенці, бідняків майже не було [9, сс. 218 — 219].

Наведемо конкретні приклади, за що вознесенців позбавляли виборчих прав. Марко Улітенко написав заяву на ім'я «товариша інструктора по виборах», де він вимагав, щоб йому повернули право голосу і зняли обвинувачення у бандитизмі: «Прошу вас зняти з мене звинувачення які через сина мого, я прошу вас, товариші, розібратися з цією справою. Адже я йому скільки разів говорив: якщо хочеш жити на світі, то живи мирно. Мені вже 60 років, як вам відомо, ні в чому неможому помічений не був» [10, спр. 23, арк. 16].

А ось Андрія Желдака у 1921 р. звинуватили у спекуляції разом з його тестем Пилипом Гирею, хоча торгівлею вони удвох займалися за часів Російської імперії, а за часів Радянської влади займалися хліборобством. Як наголошував в своїй заяві Пилип Павлович Гиря (тесть Андрія Желдака), він пропрацював на заводі Коппа двадцять п'ять років, в результаті чого втратив працездатність і вимушений був зайнятися торгівлею. А при Радянській владі займався хліборобством і незаконно потрапив до списку спекулянтів.

Одночасно з поодинокими заявами селян подавалися і колективні заяви на захист своїх односельців. Як це було у випадку з Семеном Печеником. На його захист виступили Демид Остапець, Іван Гайдук, Вівденко, Кармазь, Тисленко, Гіба та інші. Вони стверджували: «Млин Печеника є головним джерелом існування і живлення його сім'ї. Тому ми до куркульського елементу за майновим станом його не зараховуємо, і дивимося на нього як на народного працівника, який обслуговує своїм млином і наші громадські селянські потреби».

Палко і гаряче виступили селяни на захист свого односельця, мешканця 15-го кварталу Василя Осипова, якого влада звинуватила у куркульстві. Вознесенці направили скаргу у передвиборчу комісію: «... селянин Осипов дійсно все своє життя займався чесною працею, ніколи не експлуатував чужу працю, не мав не якогось підприємства, з якого б мав доходи».

Дуже дивні мотиви, на підставі яких був позбавлений можливості стати кандидатом у сільську раду Микита Яценко. Спочатку квартальна комісія обрала його кандидатом у раду, а виборча комісія позбавила можливості навіть голосувати. Ось як він сам це описує: «Справа в тому, що спільно з квартальною комісією і кварталом я був обраний кандидатом в раду. Але коли з'явився на вибори, то дізнався, що мене позбавили голосу по господарському становищу. Прошу Комнезаможних розібрати моє господарське положення за описом 14 кварталу живого і мертвого інвентарю. Притому згадую, що я і мій брат живемо окремо від матері, хоча в одному дворі, але виконуємо державну розверстку» [10, спр. 23, арк. 24, 26].

Мірошника Якова Трохимовича Кармазя виборча комісія занесла до списку куркулів тільки за те, що він мав вітряк, яким годував свою родину: «Так як я знаходжу постанову комісії неправильною. Зловісний вітряк який послужив причиною позбавлення мене права голосу, що залишилася мені в спадок від батька. Батько протягом довгих років важкої праці зумів зібрати трудову копійку і купив згаданий млин». Та хоч він і не користувався працею найманців, але право голосу йому так і не повернули [10, спр. 23, арк. 33, 37].

Дуже часто за радянських часів було таке, що рідня відповідала за одного зі своїх членів. Як це прийшлося на собі відчути родині Гаврила Андрійовича Гречки. Його позбавили права голосу нібито за сина, який знаходився на службі білих. А насправді було так: коли закінчилася Австро-німецька війна, син повернувся до мирної праці у званні офіцера і у 1918 р. поступив на Катерининські залізничні майстерні. А на початку громадянської війни з наступом Білої гвардії був демобілізований і подальша його доля невідома. З цієї причини Гаврило Гречка був позбавлений можливості голосувати [10, спр. 23, арк. 40 – 41].

Жорстокість радянської тоталітарної системи не обмежувалася позбавленням «ворожого класового елементу» права голосу чи навіть його знищенням. Нова влада прагнула мати з цих заходів матеріальний зиск. Так, у «ворогів радянської влади» повністю було конфісковано майно в дохід держави.

Наприклад, у списки на конфіскацію майна потрапила сім'я Михайла Приходька, у якої 6 грудня 1921 р. згідно вироку надзвичайної «трійки» були конфісковані: «рядовка одна, віялка одна, беккер один, плуг один, драбини дві, вила одні, балки чотири, пара волів, корова, одна телиця, поросля один, окіст один, цегли для топки півсажні, барило одне, хомута два, стіл один, стілець один, шафа одна, ліжко одно, сільськогосподарська машина одна, коза одна, два барана, казан один, тарілок п'ять, глечиків три, бідонів для олії два, відро одне, столярний верстак і пила одна, рубанок один, фуганок один, сокира один, рядно одне, килимів один, подушок дві, хустки дві, одна гарба полови, ячменю чотири пуди, проса два пуди».

Не пощастило й родині Ганни Дешко, син якої був розстріляний. Є запис у акті № 09 про конфіскацію майна членами волосної комісії. У неї 3 грудня 1921 р. було конфісковане наступне майно: телиця, теля, плуг, бочка для зерна, відро, стіл, стілець, табурет, шафа, ослін, казан, миски, тарілка, ліжко, блюдця, подушки, утиральник, глечики, макітри, ліхтар, повітка, дрова 2 підводи [11, спр. 69, арк. 5, 8].

Приписом надзвичайної «трійки» за № 340 одночасно було конфісковане майно в Івана Лаврентійовича Дудника, Зіновія Яковича Сагаченка, Прокопа Антоновича Павлюченка, Кузьми Свиридоновича Шевченка, Родіона Михайловича Тимченка.

Сім'я Євдокії Зубко була майже бідною, але й там представники органів влади вилучили останнє майно. 7 грудня 1921 р. в неї конфіскували 1 стіл, 1 ліжко, 2 стільці, 2 тарілки, 1 дзеркало, 1 блюдце.

У Семена Яковича Зубка було конфісковано: 1 стіл, 2 стільці, 1 дзеркало, 1 ліжко, 2 тарілки, 1 блюдце, 2 подушки. Останнє майно було вилучено у родини Трохима Сироватки, якого було розстріляно у листопаді 1921 р. А майно його родини конфіскували вже 12 грудня 1921 р. Із майна в нього було тільки валки для тіста, 2 брички гнойової цегли, кочерга, склянки, 2 стільці, 1 відро, торба кормового кураю, макітра, кухоль, подушка.

Також у грудні 1921 р. була проведена конфіскація майна і у родини білого офіцера Никифора Каптюха, якого було розстріляно у листопаді 1921 р. Майно забирали у його матері Анастасії Каптюх. Конфіскували: солому, цеглу гнойову, дошки, тарілки, подушки [11, спр. 69, арк. 17, 21]. 1921 р. був один із найскладніших періодів у житті села Вознесенки.

Напевно, не залишилося родини, де хоч один з родичів не минув важкої машини репресій. Але найстрашніше те, що багато хто тоді ще не усвідомлював, наскільки жахливою виявиться машина репресій, запущена Радянською владою. Адже ця машина тільки набирала свої оберти, і число її жертв зростало з кожним днем, і в жорна її потрапляли невинні люди.

Тогочасний стан Вознесенської церкви села Вознесенки і відношення до неї радянської влади яскраво розкриває звіт підготовлений на початку 1928 р. настоятелем храму протоієреєм Іоанном Поповим. Документ вже у перший своїй частині розкриває невідомі сторінки історії Вознесенської церкви (документ наведений мовою оригіналу):

«В церковном архиве не сохранилось документов, на основании которых можно было бы дать точные сведения о возникновении Вознесенского прихода. Нужно полагать, что первыми и главными основателями его были семьи «служилых людей» упраздненной в конце 18-го или в начале 19-го столетия Александровской крепости, занимавшей площадь, заселенную теперь Слободкой — западной

окраиной г. Запорожья. За вероятность такого предположения говорит то, что первый храм в с. Вознесенке, освященный 20 декабря 1827 года, был снабжен утварью и богослужебными книгами, принадлежащими крепостному храму, о чем свидетельствуют доселе сохранившиеся на престольные Евангелии, требник и другие богослужебные и библиотечные книги с надписями от 17 сентября 1790 года о том, что эти книги принадлежат Александро-Невской крепостной церкви. Если бы основатели Вознесенского прихода не имели близкого морального и юридического отношения к крепостному храму, то естественно, что храмовое имущество поступило бы в распоряжение городского прихода вместе с храмом, который, по упразднении крепости, был перенесен в город и поставлен на том месте, где ныне стоит Покровский кафедральный Собор г. Запорожья.

Теперешний Вознесенский храм закончен постройкой и освящен в 1907 году. Храм каменный, большой и красивый снаружи, вместительный и светлый внутри. Ризница убога и количеством облачений и качеством материала. Утварь также бедна, не исключая и священных сосудов с принадлежностями к ним.

В настоящее время храм очень нуждается в наружной белке и в достройке ограды; для этого требуются большие средства, но скорое изыскание их мало надежды. С конца 1925 года и по истечению 1927 года включительно произведен ряд больших расходов по ремонту храма, выразившихся в сумме 1852 рубля. Исправлены наружные повреждения от снаряда, попавшего в здание храма, вставлены все разбитые стекла в окнах, поступило 12 978 рублей 86 копеек, израсходовано — 1254 рублей 82 копейки. Также разница в суммах прихода объясняется тем, что в 1926 году церковный совет, по постановлению приходского собрания, производил в приходе сбор на постройку церковной ограды, а в 1927 году сбор не производился. Долга за церковь не числится, кроме недоимок по взносу на Епархиальное Управление, которое, по объяснению церковного старосты, вызвано недостатком средств. Староста определенного жалования не получает, но церковный совет ежегодно ассигнует по своему усмотрению небольшую сумму, около 40 рублей, которая для облегчения расхода обыкновенно распределяется по месяцам. Недостаток церковных средств не позволяет содержать платный хор, а есть бесплатный под управлением прихожанина Василия Белоусова. В воскресные дни хор поет за литургией, а за вечерней и утренней только в большие праздники. В которое время, перед праздником Рождества Христова и за праздничным богослужением, пел бесплатный хор, с организованным псаломщиком Левицким, но после праздника этот хор не поет.

Вознесенский приход состоит из 2053 душ обоюбого пола от 18-ти летнего возраста, из них 880 мужчин и 1173 женщин. Касаясь религиозно-нравственной жизни прихода, нельзя не указать на неблагоприятное положение Вознесенки, как подгородного села, жители которого еженедельно, не исключая праздничных и воскресных дней, отвлекаются городским базаром, проводя и богослужебные часы в занятии торговлей. Поэтому, принимая во внимание численность прихожан, храм посещается слабо. Но уклонение от христианского долга исповеди и причастия Св. таинства не замечается; говеет молодежь обоюбого пола. Многие говеют не только в Великий, но и все остальные посты, также к большим праздникам и в воскресные дни в течении года. Во время хождения с молитвой перед праздниками Пасхи и Рождества Христова. Очень немногие отказываются принимать священника. Есть в приходе неверующие, есть и сектанты-баптисты, но и тех и других всего несколько семейств. Значительно больше безразлично относящихся

к религии, это — из среды заводских рабочих и материально обеспеченных селян. Сектантство не пользуется влиянием в приходе и случаев совращения не было, но неверие проявляется среди молодежи. Часто слышатся жалобы родителей, что их дети забыли Бога и отбились от рук. Впрочем, не редки случаи, что неверия прекращается после женитьбы и выхода замуж.

В 1926 году крещений было 250, браков 42 и погребений — 22, а в 1927 году крещений — 297, браков 79, погребений 119.

Причт состоит из двух священников и двух псаломщиков, из которых один в сане диакона. В семье первого священника — жена, детей нет, в семье второго — жена и двое детей, у псаломщика — диакона жена и семь душ детей, а у второго псаломщика — жена и двое детей. Содержание причта составляют исключительно кружечные доходы. Жалования или пособия и квартир от прихода не получают. В готовом итоге священник получает около 60-ти, а псаломщик около 30 рублей в месяц...» [12, спр. 180, арк. 12 — 13].

У другій половині 1920-х рр. Вознесенську церкву с. Вознесенки взяла під контроль так звана синодальна (обновленська) православна громада. Вона сама постійно знаходилася під контролем органів ДПУ і НКВС. Життя церковної громади у цей час було важким: з одного боку постійний контроль з боку держави, з іншого зменшення кількості парафіян і скорочення коштів на утримання храму та його причту.

Близькість Вознесенського храму до будівельних майданчиків Дніпробуду та великих промислових підприємств заважала подальшому його існуванню і нормальній діяльності православної Вознесенської громади. Саме тому в першій половині 1930-х рр. така ситуація заважала. У цей час значна кількість селян стала працювати на будівництві та на заводах. Саме у цей час поширювався атеїзм у головах представників робітничого класу, і ходити до церкви згодом стало справою навіть небезпечною і осудною. За цією причиною у першій половині 1930-х рр. Вознесенська церква не мала постійного священника. Так у 1934 р. зайняти посаду настоятеля Вознесенського храму було запропоновано протоієрею Федору Веселовському. Але він був змушений відмовитися від цієї посади, повідомивши про це церковну парафію, яка знаходилася в межах міста Запоріжжя, про те, що робітники до храму молитися не ходять. Крім того з метою закриття церкви влаштовують постійні провокації антирелігійного характеру.

На початок 1930-х рр. синодальна громада втратила довіру і популярність серед парафіян, яких втягнули до неї обманом. Представники греко-російської (так званої тихонівської) громади намагалися повернути храм. Тому частина віруючих подала клопотання до облвиконкому з проханням перереєструвати нову «п'ятидесятку». При цьому вони хотіли змінити й адміністративну підпорядкованість громади, з Синодальної церкви перейти під контроль Українського екзархату РПЦ. Але 26 січня 1933 р. секретаріат Дніпропетровського облвиконкому повідомив уповноважених, що їм відмовлено у клопотанні про дозвіл на користування храмом. Мотивація зводилася до пояснення факту, що «молитовний будинок здано в оренду вірянам синодальної орієнтації». Виникало замкнене коло. Одні віруючі втрачали право на оренду храму, іншим це право не надавали. Державна влада робила вигляд, що має справу з внутрішньо церковним конфліктом і не розв'язувала його по суті [13, арк. 146].

Після тривалих перемовин та пошуків нового пастиря до Вознесенської церкви було призначено священника Моргуля Кузьму Кузьмича. Згодом нове призначення

до Вознесенської церкви отримав і протоієрей Тележенко Омелян Сидорович. Так вони разом прослужили до 14 липня 1938 р., до дня свого арешту...

З 1931-го по 1936 р. місцевими органами влади й органами НКВС переважно застосовувалися адміністративні міри тиску на православне духівництво. З новою силою репресії відновилися після видання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР за № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов».

У 1930-ті рр. настоятелями Миколаївської церкви в м. Запоріжжі на паритетних засадах були Фенєв Іван Захарович (представник греко-російської, так званої тихонівської течії) і Строцев Федір Петрович (представник синодальної (обновленської) церкви). Ця парафія була єдиним храмом тихонівського напрямку в місті Запоріжжі, тому він був під постійним контролем органів ДПУ і НКВС.

Священик Іван Захарович Фенєв у 1914 р. закінчив Катеринославську духовну семінарію. Того ж року отримав призначення в село Обухівку Новомосковського повіту Катеринославської губернії, де прослужив до 1920 р. У 1921 р. був переведений у с. Вербова Знаменської общини (колишній монастир) Олександрівського повіту, де прослужив до 1930-го р. У 1937 р. він був переведений служити до Вознесенської церкви м. Запоріжжя. Тільки почавши служити був арештований як учасник так званої «церковно-фашистської терористичної повстанської контрреволюційної організації». Її керівником слідчі НКВС «поставили» Георгія Делієва, архієпископа Дніпропетровської єпархії (так званої тихонівської орієнтації), до складу якої входила і територія сучасної Запорізької області.

Священик Фенєв Іван Захарович потрапив у розробку 4 відділення УДБ Запорізького Міськвідділу НКВС 10 жовтня 1937 р. Помічник оперуповноваженого Ременіков визначив священика м. Запоріжжя тихонівської орієнтації Івана Захаровича Фенєва учасником, так званої контрреволюційної організації церковників, які активно проводили контрреволюційну діяльність. Ним був виданий ордер (без дати) на його арешт. 27 жовтня 1937 р. на квартиру протоієрея Івана Захаровича Фенєва по вулиці Луначарського, будинок № 10, вранці з'явилися співробітники 4-го відділення УДБ Запорізького міськвідділу НКВС, в помешканні провели обшук і заарештували його. Тривалий час Іван Захарович Фенєв перебував у Запорізькій міській тюрмі НКВС без виклику на допити. Пізніше його тричі викликали на допити, які зводилися до наступного: отця Іоанна Фенєва в шість годин вечора приводили в приміщення, де розміщувалися слідчі. В одній з кімнат ставили обличчям у кут, де він, знемагаючи, стояв до восьмої години ранку. Після чого його допитували, звинувачуючи в контрреволюційній діяльності. На всі заперечення отця Іоанна та вимагання свідків, що могли б підтвердити його антирадянську діяльність, слідчий відповідав просто, що він міг би нею займатися, якби його не заарештували.

Четвертий допит проводив інший слідчий, якому він у черговий раз повторював, що ніякою контрреволюційною діяльністю не займався і про існування контрреволюційної церковної організації не знав. Якщо перші три допити протоколами не оформлялися, то під час четвертого допиту слідчий щось записував до протоколу. Після написання протоколу він заявив, що записав у ньому всі те, що розповів священик Іван Фенєв. Дав прочитати і підписати. Священик Фенєв підписав, вважаючи, що він записав саме те, що про що говорив слідчому. Особисто прочитати протокол отець Іоанн Фенєв був не в змозі. Окуляри, які він носив, були в тюрмі розбиті. А без окулярів рукописний текст, у зв'язку з поганим зором, прочитати отець не міг.

Через двадцять років священник Іван Фенєв знову опинився на допиті в слідчого ... 15 травня 1958 р. слідчий Бердянської районної прокуратури Запорізької області Дем'яненко допитував отця Іоанна Фенєва вже як свідка, під час перегляду його справи. На питання слідчого щодо причин його арешту і наступного обвинувачення й осуду отець Іоанн Фенєв повідомив: «... Мені в даний час зачитано нібито мої показання, дані при допиті 28 листопада 1937 р. Я вже прожив життя, маю хворобливий стан здоров'я, але правдиво заявляю, що такі показання я чую вперше, нічого навіть подібного ніколи не говорив.

<...> Про те, що в тихонівській орієнтації існувала якась фашистська організація, для мене нічого не було відомо в цей час, як я про це нічого не знаю і зараз.

Маючи похилий вік, я дуже прошу перевірити моє минуле і реабілітувати мене, тому що я не можу упокоритися з тим, що в минулому зовсім незаслужено я був засуджений за контрреволюційну діяльність, чим ніколи не займався».

Благочинний Бердянського району протоієрей Фенєв Іоанн Захарович помер 14 грудня 1960 р. на сімдесят першому році життя в місті Бердянську Запорізької області.

Протоієрей Кузьма Моргуль був арештований 14 липня 1938 р. Запорізьким НКВС за інструкціями по операції НКВС згідно наказу № 00477. Він був звинувачений у антирадянській агітації серед віруючих Вознесенської церкви при обговоренні Конституції 1937 р. [14, спр. 2826, арк. 35]. 5 серпня 1938 р. слідчий змусив його признати себе учасником української націоналістичної контрреволюційної організації, організатором якої був Григорій Ходаков-Харченко, якого отець Кузьма Моргуль ніколи не бачив, а тим паче і не отримувал від нього ніяких вказівок щодо антирадянської діяльності. Але слідчий НКВС призначив священника Моргуля «ворогом народу», який за дорученням свого керівника завербував ще одного священника Вознесенської церкви протоієрея Тележенка Омеляна Сидоровича. Останній також був заарештований 14 липня 1938 р. і звинувачений за тим же заготовленим сценарієм. Просидів дев'ять місяців у Запорізькій тюрмі після свого «зізнання». Вознесенські священники Моргуль Кузьма та Тележенко Омелян були звільнені навесні 1939 р. за відсутністю складу злочину [14, спр. 2781, арк. 46].

Після арештів священників в серпні 1938 р. вознесенська православна громада офіційно припинила свою діяльність (існування). Храм стояв тривалий час закритий, без ремонту, із розбитими вікнами. Останнє відродження Вознесенської церкви відбулося у 1941 р. В період окупації Запоріжжя і області насаджувався «новий порядок», щоб завоювати прихильність місцевого населення було дозволено місцевим громадам відродити зачинені більшовиками церкви. Так на сторінках газети «Нове Запоріжжя», яку видавала окупаційна влада Запоріжжя, була розміщена невеличка замітка про відродження Вознесенської церкви: «З великим нетерпінням населення с. Вознесенки з прилеглими до нього виселками чекало відкриття церкви, часто навідуючи та цікавлячись станом готування її. 19 грудня в день свята Миколая церква буде відкрита і в ній відбудеться перша Божа служба» [15, с. 4].

Храмів день 1942 р. Вознесенської церкви села Вознесенки був висвітлений на сторінках газети «Нове Запоріжжя». Автор замітки під псевдонімом Іван Українець яскраво розписав велике свято в житті парафіян Вознесенської церкви: «... Весна! Оновлена весна 1942 р.!

Містом Запоріжжя іде-поспішає дідусь, на його старечім, але ще міцнім плечі сидить веселий онук ... Він обняв рученятами дідусеву шию і щебече, неначе пташка. До кого вони йдуть? І що несуть вони в своїх серцях? ...

Повіває свіжий ранковий вітерець, тріпотять, немов крильцями, світло-зелені листочки в квітучих садах. Дідусь з онуком поспішають до Вознесенівської церкви, щоб віддати Христу — Сину Божому шану і сердечну любов. Аж ось і церква над Дніпром, висока й улюблена, над якою пройшли лихоліття жидо-більшовизму, але вона стоїть і буде стояти, бо ніколи не вмере віра в Господа Бога у щирих і чесних душах православних людей.

В церковній огряді вже зібралося багато віруючих, серед них поважні дідусі, бабусі, жінки, молодь та діти. Відкривається церква. Хрестячись, заходять віруючі до церкви, стають перед святими іконами святих. Сьогодні ж велике свято Храмований день Вознесіння Христа. Дідусь з онуком підходять до аналою і перший з них припадає устами до ікони Вознесіння. Потім вони проходять поближче до іконостасу. Їм важко було пройти — велика церква переповнена людьми, які уважно слухають священників, що в алтарі вже почали правити Божу службу.

Горять лампади і свічки. Обидва хори — правий і лівий — співають божественні пісні, відповідні святу Вознесіння Христа, що його з давніх-давен святкує український народ. Вознесіння Христове — день, коли закінчується земне життя Христа Спасителя, коли він докінчив справу спасіння всіх грішних людей і своїм вознесінням на небеса показав святим апостолам, а через них і всім нам, що він має владу над усім: і на небі, і на землі.

Онук сидить принішклий на дідусевім плечі, задивився й заслухався. Він бачить, як люди стоять на колінах і хрестяться. Потім починається кадіння перед іконами, шанування святих. Кадіння — це дуже давній церковний звичай, що має символічний характер: як фіміам іде вгору, так молитви віруючих, приємні Богові й святим, доходять до них, якщо ці молитви виходять із щирого серця.

Священики, отець Федір і отець В'ячеслав, почали сповідати і причащати віруючих. Причастя належить до одного з таїнств: хліб являє собою тіло, в вино — кров Христову.

— Все, що ви тут чуєте, — звертається до віруючих отець Федір, прикладає до серця, прислухайтеся до голосу сумління ... Голос сумління завжди застерігає вас від зла і кличе на ясну путь правди ...

Минають хвилини. Богослужіння продовжується. Співають обидва хори церковні гімни. Потім всі виходять в огорожу і розпочинають хресний хід кругом церкви. Попереду несуть хрести й короги, потім ідуть хор і священики. Далі всі зупиняються і правлять молебень з читанням навхрест Євангелії. Диякон проголошує многолітня рідній матусі — Україні, її визволителям, а також всім присутнім та православному люду.

По закінченню богослужіння, віруючі були запрошені на традиційну трапезу — обід, що був влаштований з приводу Храмowego свята в церковній огряді. Трапеза — це символ християнської любові, яку завжди проповідував Христос-Спаситель; трапеза — це продовження того молитовного стану, під час якого ведуться розмови, присвячені святковому дню.

Дідусь з онуком, спершу перехрестившись, теж смачно пообідали і вернулись додому веселі та життєрадісні, цілком одержавши моральне задоволення від гарно відзначеного Храмowego свята — Вознесіння Христа» [16, с. 3].

4 жовтня 1941 р. с. Вознесенівка було окуповане німецькими військами. «Нова влада» стала насаджувати порядок Третього Рейха. У Вознесенівці була створена сільська управа на чолі зі старостою (сільська громада с. Вознесенівки). Адміністративно Вознесенівка відносилася до Нової частини м. Запоріжжя — Шостого селища. Створена там німецькою окупаційною владою адміністрація і поліція поширювала свою владу і на Вознесенівку [14, спр. 1429, арк. 34].

Важко було простим вчителям. Так Павло Васильович Панченко (проживав у с. Вознесенівка, 6-й квартал) з початком окупації Запоріжжя лишився без роботи і засобів існування. Був змушений погодитись викладати у відкритих німцями у Вознесенівці і на 14-му селищі школах, в яких працював із лютого 1942 р. по жовтень 1943 р. Одночасно керував одним з відділів освіти міської управи Нової частини міста Запоріжжя. Зі звільнення міста Запоріжжя був призваний польовим військкоматом для продовження служби в рядах Червоної Армії. Дійшов до Берліна. Одержав бойові нагороди: медалі «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною», «За узяття Берліна». З поверненням додому з фронту в рідне місто неодноразово викликався в Запорізьке управління НКДБ для з'ясування його поведження і служби в німців під час окупації Запоріжжя.

Тінь підозри в колабораціонізмі і зрадництві впала і на простого сільського вознесенського хлопця — Івана Улітенка. Слідчі Запорізького НКДБ побачили в Іванові Улітенку агента СД, керівника лжепартизанського загону, який існував у Вознесенівці. Цей загін, нібито створений за вказівкою начальника політвідділу СД Нової частини м. Запоріжжя — Тісена з метою виявлення патріотично налаштованої молоді, готової зі зброєю в руках дати відсіч німецькій окупаційній владі. Іван Улітенко, корінний вознесенівець, тільки в 1941 р. закінчив школу і пішов на завод працювати. Уже з перших днів війни працював на коксохімічному заводі на монтажі нового обладнання. А з початком евакуації на Урал запорізьких заводів взяв активну участь в демонтажі і відправленні устаткування на схід. З наближенням фронту до м. Запоріжжя, був посланий з робітниками в Софієвський (нині Вільнянський) район на риття окопів. Після оточення німцями наших військ у районі Запоріжжя був змушений повернутися додому. З приходом німців був притягнутий на роботи у Вознесенівську сільську громаду (аналог колгоспу). Після осінніх робіт залишився без роботи...

У квітні 1942 р. місцева громада почала активно проводити ремонтні роботи по відновленню Вознесенської церкви. Іван Улітенко, як член вознесенівської сільської громади і парафіянин, прийняв участь у художньому оформленні храму. У ньому він прослужив (працював) до звільнення міста Запоріжжя. Під час німецької окупації запорізьку молодь відправляли в Німеччину на каторжні роботи, і також вербували (забирали) у німецьку армію. Тому робота в храмі стала надійним прикриттям від неминучого відправлення в Німеччину [13, спр. 1429, арк. 34 — 35].

Після визволення Запоріжжя у 1943 р. Іван Улітенко був призваний до лав Червоної армії. Двічі поранений на фронті, протягом 1945 р. Іван Улітенко, поневірявся по шпиталях після важкого поранення в голову. Йому осколком було знесено п'ятнадцять сантиметрів черепу. Іван Улітенко був затриманий у госпіталі і доставлений до Запорізької тюрми. 26 січня 1946 р. він був засуджений Запорізьким військовим трибуналом до семи років виправно-трудових таборів. Але фронтовик Іван Улітенко не змирився з вироким, домігся перегляду справи

і довів свою невинність. 8 березня 1946 р. справу на Улітенка було припинено за відсутністю складу злочину. З під варті він був звільнений.

В післявоєнні роки Запоріжжя поступово поверталось до мирного життя. З відродженням зруйнованих житлових кварталів в Новій частині Запоріжжя поверталися і до проекту забудови багатоповерхівками кварталів старої Вознесенівки. Активна забудова нових кварталів почалася з середини 1950 р. і старі хати пішли у минуле.

У 1964 р. у зв'язку з знесенням багатьох старих вулиць у місті і приєднанням багатьох висілків до міста Запоріжжя було вирішено скасувати ряд назв, у тім числі і висілку за назвою «Вознесенівка». Таким чином юридично Вознесенівка припинила своє існування.

Бібліографія

1. Стойчев В. М. «Записная книжка» Трохима Кармазя — невідомий літопис села Вознесенки початку ХХ століття // «Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1905 — 1918 рр.) [упоряд. Ю. Каптюх, В. Стойчев, В. Кармазіна]. — «Вознесенівські старожитності». — Запоріжжя, 2010. — Вип. 1. — 158 с.

2. Вознесенська церква села Вознесенки Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1809 — 1925 рр.) // ДАЗО, ф. 149, оп. 1.

3. Військова церква Святого Олександра Невського, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1789 — 1820) // ДАЗО, ф. 123, оп. 1.

4. Новицкий Я. П. История г. Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 — 1806 гг. / Я. П. Новицкий. Твори у 5 томах. — Запоріжжя : АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 184 — 303.

5. Новицкий Я. П. Из церковной летописи / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 124 — 126.

6. Павелко Игорь. Дом на бульваре Центральном построен на месте церкви / Игорь Павелко // «МИГ». — 16 декабря 2010 года, № 50. — С. 54.

7. ДАЗО, ф. 19, оп. 2.

8. Клировая ведомость Вознесенской церкви села Вознесенки Александровского уезда Екатеринославской Епархии, за 1915 год. — Вознесенка, 1916 г.

9. Павелко І. С. Реалії нової влади у селі Вознесенка початку 1920-х років // Реабілітовані історією. Запорізька область [автори-упоряд. Литовченко М. П., Стойчев В. М., Ткаченко О. Я.]. — Кн. 5. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. — 524 с.

10. ДАЗО, ф. р. 366, оп. 1.

11. ДАЗО, ф. р. 367, оп. 1.

12. Отчет о Вознесенской церкви за 1927 год / Отчетные ведомости о состоянии приходов Запорожской епархии за 1927 г. // ДАЗО, ф. 19, оп. 1.

13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8.

14. ГДА СБУ, м. Запоріжжя, Ф-П.

15. Жосан. Про відкриття Вознесенської церкви / Жосан // Газета «Нове Запоріжжя». — 17 грудня 1941 року. — С. 4.

16. Українець Іван. В Вознесенівській церкві / Іван Українець // Газета «Нове Запоріжжя». — 21 травня 1942 року. — С. 3.

Стойчев В. М.

**Очерки истории села Вознесенки Александровского уезда
Екатеринославской губернии на изломе эпох**

В статье рассматривается история основания села Вознесенки, ее связь с запорожскими казаками, прослеживаются основные вехи жизни сельской общины в XIX в. На основании документов раскрывается обстановка в селе в послереволюционные годы — раскулачивание, незаконные аресты. Много внимания уделяется Вознесенской церкви: ее строительству, деятельности священников, их трагическим судьбам в 20 — 30 гг. XX в.

Stoychev V. M.

**History of Voznesenka village in Aleksandrovsk uezd
of Yekaterinoslav governorate at the turn of the epochs**

The article focuses on the history of foundation of Voznesenka village, its relations with the Zaporozhian Cossacks, it studies the key steps of the rural community life in the XIX century. Based on the documents the after-revolution atmosphere in the village is revealed — dekulakization and illegal arrests. Much attention is paid to Voznesenskaya church: its construction, priests activities, their tragic fates in the 20-30-ies of the XX century.

Давидич Т. Ф.

**ТВОРЧЕСТВО АРХИТЕКТОРА Г. Г. ВЕГМАНА.
(Жизнь творческой личности в контексте эпохи)**

Георгий Густавович Вегман — известный советский архитектор, творческий путь которого был очень тесно связан со всеми основными этапами развития советской архитектуры. Случилось так, что наиболее активный период его творческой биографии совпал с послевоенной реконструкцией и дальнейшей застройкой городов Украины, в основном — Харькова и Запорожья.

Он родился в 1899 г. в Москве. Его отец Густав-Артур Вегман, сын немецкого эмигранта, преподавателя Дерптского университета, всю жизнь прожил в Москве, работал в банке «Дом Юнкеръ» на Кузнецком мосту. Мать — Ядвига-Михаэлина Умецкая, по происхождению поляка, была дочерью губернского секретаря г. Волховицка. В семье было пятеро детей. Старший брат Саша учился в ГСХМ (Государственных свободных художественных мастерских, созданных на базе бывшего Московского Училища живописи, ваяния и зодчества). В 1924 г. он окончил МВТУ по специальности «инженер-архитектор».

После окончания Михайловского реального училища Георгий Вегман в 1918 г. по примеру брата поступил в ГСХМ в мастерскую архитектора И. В. Рыльского, окончившего Московское Училище живописи, ваяния и зодчества еще в дореволюционный период. В мастерской И. В. Рыльского студенты занимались изучением увражей исторических зданий, архитектурной графикой, отмывкой, обмерами памятников русской архитектуры. Учебные мастерские тогда строились по типу средневековых мастерских-артелей, где ученики работали как подмастерья у своих руководителей, которые все были практикующими архитекторами. На таком устройстве учебного заведения сказалось влияние Высшей

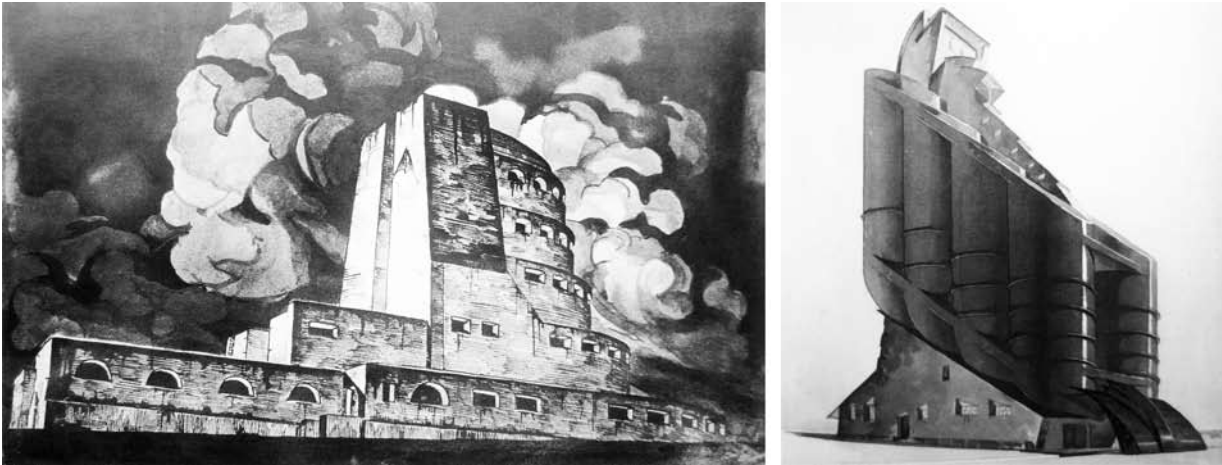

Рис. 1. Студенческие проекты Г. Г. Вегмана, 1921 – 1922 гг. Архив старых дел. Элеватор

школы изящных искусств в г. Веймаре, основанной А. Ван де Вельде в 1902 г. Учёба велась по принципу работы «в стилях». Но как раз в период учебы Г. Г. Вегмана в творческой атмосфере студенческих мастерских начались активные поиски нового архитектурного языка, связанного с художественными идеями послереволюционной эпохи.

Голод, разруха после Гражданской войны, смерть отца заставили юношу работать конторщиком, подрабатывать в газетах, рисовать плакаты. Учиться приходилось по вечерам. В 1919 – 1921 гг. Георгий Вегман участвовал в практических работах по реставрации Московского Кремля, изучал и копировал подлинные чертежи М. Ф. Казакова, К. А. Тона и других мастеров. Он умело совмещал эту работу с учебными занятиями. В 1920 г. из Первых и Вторых художественных мастерских был образован первый советский художественный ВУЗ – ВХУТЕМАС и его архитектурный факультет, начала формироваться новая модель художественной школы. Создавались новые теоретические понятия, и происходило их осмысление в процессе учёбы. Преподавались дисциплины «Плоскость» (преподаватели-живописцы), «Объём» (преподаватели-скульпторы) и «Пространство» (преподаватели-архитекторы). Лекционные курсы «Теория композиции» и «Теория графики» создал художник-график В. А. Фаворский. Курс «Анализ пространственных форм» – философ П. А. Флоренский. Это способствовало достижению нового уровня миропонимания и философского осмысления общих принципов искусства. Но единая программа обучения еще не сложилась, т. к. преподаватели – яркие и самобытные творческие личности – не смогли договориться о едином методе преподавания новых дисциплин. В итоге в этом ВУЗе появились три автономных направления: «Новейших исканий» (во главе с Н. А. Ладовским), «Академическое» (во главе со старыми преподавателями) и «Новая академия» (руководители – И. А. Голосов, К. С. Мельников).

В такой бурной атмосфере внутривузовской борьбы различных мнений и направлений работы студенты не получали необходимых систематических знаний, поэтому архитектурное творчество стало чисто концептуальным, «бумажным», в котором апробировались разнообразные авторские теории новых архитектурных методов (Н. Ладовский, М. Гинзбург, И. Голосов). Студенты по желанию могли выбирать и менять преподавателей. Параллельно с ВХУТЕМАСом Г. Вегман стал учиться в Московском Политехническом институте (с 1922 г. – МИГИ), работал геодезистом в Дагестане. То есть, он постоянно совмещал чисто «бумажные»

формальные поиски с инженерно-строительной практикой. В МИГИ он занимался под руководством И. Голосова, Н. Марковникова, Л. Серка, Э. Норверта, Л. Веснина. Там же, в мастерской Н. Марковникова он создавал учебные объекты в духе популярного в начале XX-го века в Европе «символического романтизма», занимаясь изобретением «вневременных» выразительных архитектурных форм. Это направление было очень близко западноевропейскому экспрессионизму 1920-х гг. В экспрессивной манере Г. Вегманом были сделаны учебные проекты «Архив старых дел» (1921 — начало 1922 гг., МИГИ — Московский Институт Гражданских Инженеров) и «Элеватор» (1922 г., ВХУТЕМАС) (рис. 1).

Форма проектируемых объектов и их графическая подача были призваны передать характер основной функции сооружения: постоянной (архив) или временной (элеватор), соответственно в их композиционных решениях преобладали статика или динамика. Также в 1922 г. в мастерской Марковникова он создал учебные проекты «Маяк в порту», «Паровозное депо-мастерская» в нарочито активной чёрно-белой графике. Характер форм был биоморфным (рис. 2). Кроме того, началось изобретение новых форм и композиций, скульптурных по характеру, рассчитанных на новый материал — железобетон. Практически каждый курсовой проект Г. Вегмана становился событием в ВУЗе. Позже они были многократно опубликованы. Его привлекала также экспериментальная сценография В. Э. Мейерхольда, в которой осуществлялся поиск новых выразительных средств и создавались авангардные декорации для агитспектаклей «массового действия», предусматривавшего выход зрелища в зрительный зал. На базе работ «группы производственников» — сотрудников ИНХУКа (Института Художественной Культуры) А. Родченко, А. Гана, В. Степановой, К. Медунецкого, братьев Стенбергов и Веснинных — в искусстве постепенно формировалось новейшее направление — конструктивизм, которое выдвигало идею созидания конкретно-предметной, функционально оправданной среды. В статьях Б. Арватова, О. Брика, Б. Кушнера, Н. Тарабукина была сформулирована теоретическая концепция «производственного искусства». В марте 1923 г. вышел первый номер журнала «ЛЕФ» (Левый Фронт Искусства), объединяющий революционно настроенных литераторов и художников, считавших, что искусство должно заниматься активным «жизнестроением». Первыми попытками создания нового стиля в сценографическом дизайне стало создание декораций для спектаклей «Великодушный рогоносец» и «Смерть Тарелкина» в театре В. Мейерхольда (художники

Рис. 2.

Учебный проект «Маяк в порту», 1922 г.

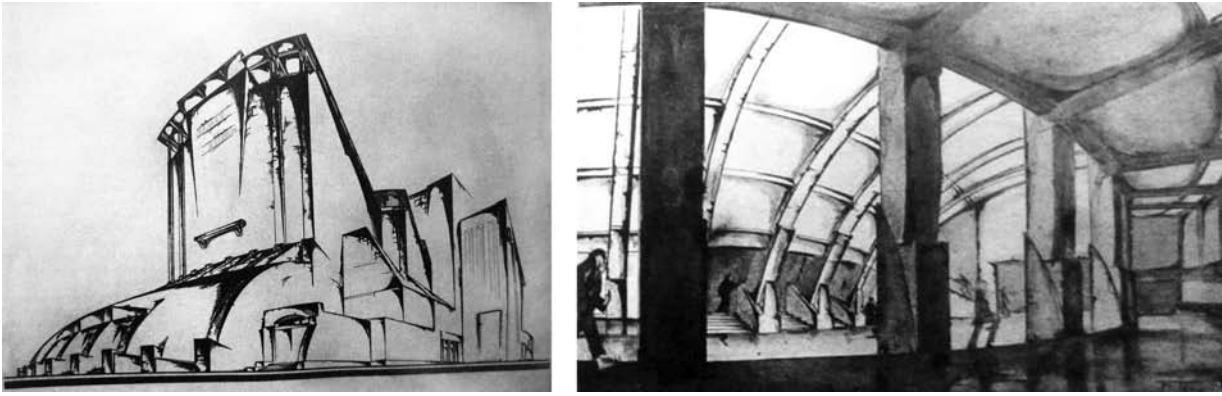

Рис. 3. Преддипломный проект «Театр», 1923 г. Перспектива и интерьер фойе

Л. Попова и В. Степанова). Художник Владимир Татлин поставил своей целью создание единого нового стиля, который мог бы охватить живопись, скульптуру и архитектуру. В 1922 — 1923 гг. художники активно пробовали свои силы одновременно в дизайне, кино, рекламе, агитплакате и фотомонтаже, журнальной полиграфии, рисованной графике, шрифте. Благодаря журналу «Вещь», издаваемому Л. (Эль) Лисицким, в творческой среде распространился термин «конструктивизм», который впервые употребил в своей одноименной книге художник А. Ган. Символический романтизм и экспрессионизм, в которых авторы изобретали пластически-выразительные формы, постепенно отодвигался на задний план. Эти направления в то время существовали одновременно и тесно переплетались друг с другом. Однако конструктивизм создавался на основе европейского течения рационализма, а экспрессионизм опирался на эмоционально-образное начало в искусстве.

Будучи в то время творческим лидером экспрессионистского направления, Георгий Вегман в русле новых популярных веяний резко изменил стилистику своих работ. В 1923 г. свой преддипломный проект театра он сделал под впечатлением от спектакля В. Мейерхольтда «Земля дыбом», стремясь к обострённой образности форм, опираясь на пластические возможности железобетона (рис. 3).

В 1923 г. вышел журнал МАО (Московского Архитектурного Объединения), в котором уже вслед за художниками архитекторы А. В. Щусев и М. Я. Гинзбург начали писать о необходимости создания нового стиля, который использовал бы новейшие достижения техники «орудием обновления форм зодчества». Лидер и первый теоретик архитектуры конструктивизма М. Я. Гинзбург призвал выпускников ВУЗов активно заняться поисками новой эстетики, «подчинить своё умение законам логики и целесообразности», «искать источник вдохновения в лучших достижениях инженерной и промышленной архитектуры». Он считал, что формообразование должно прямо зависеть от социальной и технической функций архитектуры. Это мнение Гинзбурга, получившего образование за рубежом, было созвучно творческому кредо пионера американского функционализма Л. Салливена: «Форма определяется функцией». Внедряя этим призывам, выпускники МИГИ 1924 г. начали поиски нового стиля. Дипломный проект Георгия Вегмана «Музей Красной Москвы» был сделан в духе «промархитектуры» с применением разномасштабных геометрически чётких объёмов. Доминантой асимметричной композиции служила высокая смотровая башня над главным входом (рис. 4).

В 1924 г. членами ЛЕФа при участии архитекторов М. Гинзбурга, Г. Вегмана, А. Бурова, М. Барща, А. Гана, братьев А., В. и Л. Весниных, братьев И. и П. Голо-

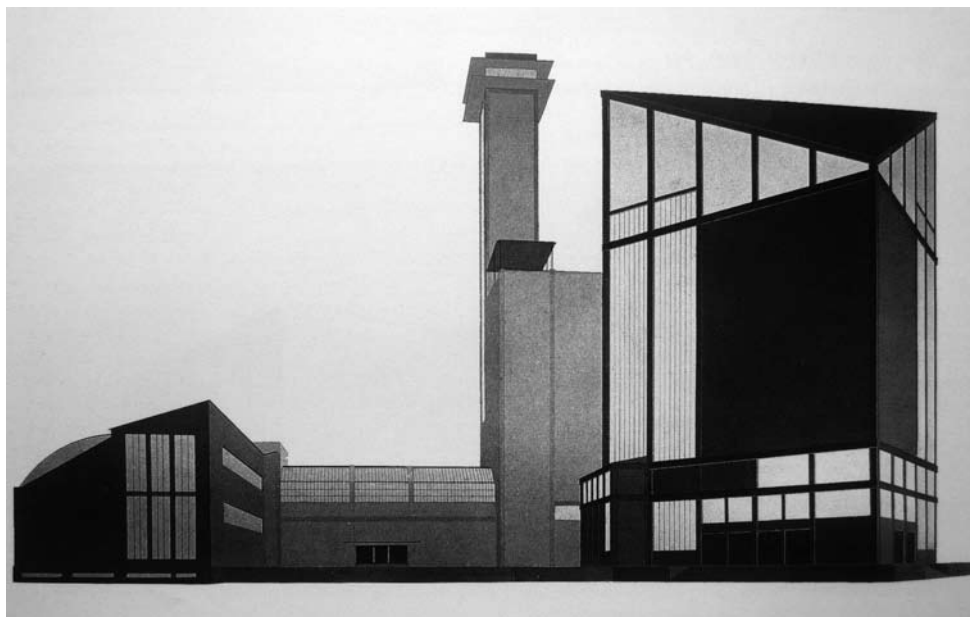

Рис. 4. Дипломный проект «Музей Красной Москвы», 1924 г.

совых, А. Пастернака, И. Леонидова С. Лисагора, И. Соболева при поддержке европейского лидера функционализма Ле Корбюзье было создано объединение ОСА (Объединение Современных Архитекторов), которое начало издавать журнал «Современная архитектура» (1926 — 1930 гг.). Этот журнал пропагандировал функциональный метод в архитектуре, рационализацию проектирования с использованием новейших конструкций и материалов, типизацию и индустриализацию строительства. Велись также поиски новых принципов градостроительства. Здесь публиковались конкурсные и реализованные проекты в стиле конструктивизм, в том числе и проекты Г. Г. Вегмана. Его дипломный проект был опубликован в книге М. Я. Гинзбурга «Стиль и эпоха» как пример нового стиля.

После защиты диплома Вегман работал младшим архитектором в строительной конторе «Стандарт», затем — в архитектурной мастерской Моссовета (МУНИ), Наркомстрое, Гипрогоре, ВЦСПС. В период с 1924 по 1932 гг. им было выполнено 23 конкурсных проекта, среди которых — общежития для шахтёров в Донбассе, Народный дом им. В. И. Ленина в Иваново-Вознесенске, Центральный телеграф на ул. Тверской в Москве, театр в Самарканде, Дом Книги в Москве, Дворец Труда в Ростове-на-Дону, планировка г. Коминтерновска в Донбассе, клуб завода «Богатырь» в Москве. Его осуществлённые проекты этого периода: здание Госторга на ул. Мясницкой в Москве (совместно с М. О. Барщем, М. В. Гакен, А. Я. Лангманом, 1925 — 1927 гг.) (рис. 5), зданий для жилого комплекса «Луч» завода ХЭМЗ в Харькове, 1929 — 1931 гг. (в результате победы на Всесоюзном конкурсе). Новый стиль отличался социальной направленностью, созданием различных экспериментальных проектов на основе использования чётких диаграмм функциональных процессов и поисков «архитектурной оболочки» для них, изобретением новых типов жилых и общественных зданий. Но этот период не был продолжительным. Причин его окончания было несколько. Первая из них (как это ни странно) — утрата популярности нового стиля в народе, для которого он, вроде бы, и создавался. Как указывает в своих воспоминаниях бывший харьковчанин, а позднее гражданин США, Г. Беркович, пристально изучавший этот период в истории советской архитектуры, социально направленные эксперименты

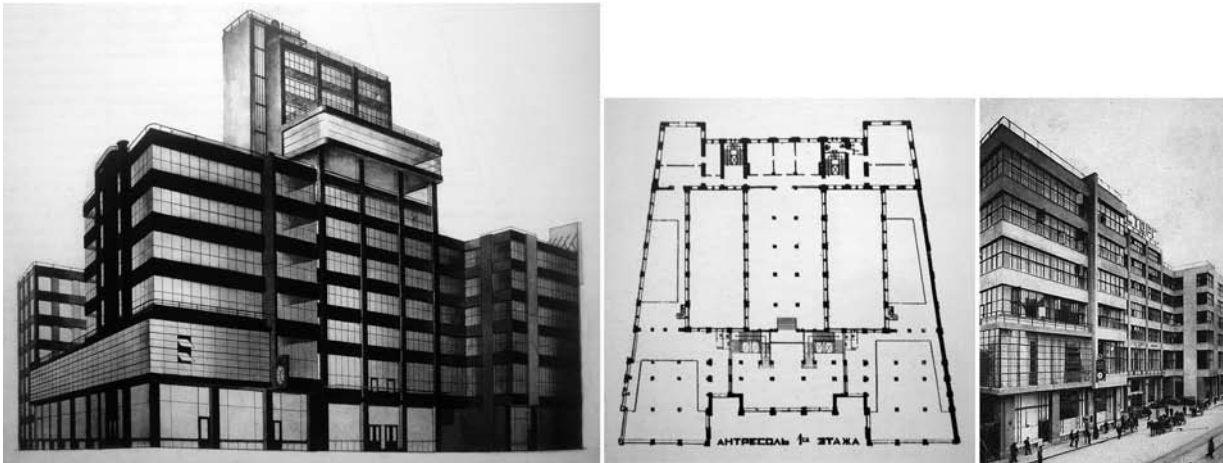

Рис. 5. Реализованный конкурсный проект здания Универмага «Госторг» в Москве, 1925 г.

архитектурного авангарда провалились из-за низкого качества строительства, аварийности, мрачно-серого цвета отделки фасадов, неудобства и тесноты нового экспериментального жилья («жилых ячеек», «жилкомбинатов»), в которых со временем оказались по 2 — 3 поколения жильцов [1]. Отсутствие ванн и кухонь также себя не оправдало в реальной жизни. В то же время в формах неоклассики, популярной в 1910-е гг., продолжали работать архитекторы старшего поколения — «академисты» (И. В. Жолтовский, И. А. Фомин, В. А. Щуко, М. А. Минкус, В. Г. Гельфрейх и др.) и реально существовала классицистическая альтернатива авангарду. Вторая причина — та, что в начале 1930-х гг., после 1-й и 2-й пятилеток интенсивной индустриализации, изменились международная и внутрисоветская ситуация в стране, а, в соответствии с этим — партийные директивы в искусстве. Руководством страны, наконец, была обнаружена несомненная связь советского авангарда с зарубежным, т. е. капиталистическим. В тот же час все новаторские и авангардные течения в искусстве стали подвергаться резкой критике, художники и архитекторы-авангардисты были объявлены «агентами американского империализма» [2]. На государственном уровне началась «борьба с формализмом» в искусстве и архитектуре. Многие деятели культуры — сторонники авангардных течений — подверглись политическим репрессиям. Однако репрессии практически не коснулись архитекторов, очевидно, им было «поставлено на вид». Лидеры конструктивизма начали «искренне каяться в своих ошибках». С 1932 г. проекты в стиле конструктивизм уже перестали приниматься к рассмотрению.

В 1934 г. была создана Академия архитектуры СССР, призванная объединить архитекторов для решения новых, поставленных партией задач. Необходимо было средствами искусства создать величественный образ «первой в мире страны социализма». Имперские формы архитектуры Древнего Рима оказались здесь весьма кстати. Также были высоко оценены формы итальянского Ренессанса, Древнегреческой Классики, мотивы архитектуры Древнего Египта и Вавилона. Все лучшие творческие силы были брошены на создание Дворцов культуры, стадионов, санаториев, пионерских лагерей, благоустроенного жилья. Создавались большие научно-исследовательские и проектные институты центрального и местного значения, получила новый импульс система архитектурного образования. Вновь ожили архитектурные конкурсы.

Проведение конкурсов на проекты Дворца Советов (1932 г.) и павильонов СССР на Всемирных выставках в Париже (1937 г.) и Нью-Йорке (1939 г.) поло-

жило начало формированию нового стиля, который позже был назван «Сталинским ампиром». Но и тут полностью оторваться от мировых тенденций не удалось. В этот же период в США и Европе начался период стилевого направления Ар-Деко. Как уже показали последние исследования, «Сталинский амфир» по своим стилевым характеристикам является разновидностью Ар-деко [3, 4]. На самом деле черты Ар-деко начали проявляться внутри стиля конструктивизм уже с 1925 — 1927 гг. Примером этого могут служить в Харькове здания Госпрома и бывшего здания Госстраха (после войны это здание было отдано ХИСИ), здание Рентгенакадемии (Институт медрadiологии). Значит, дело тут было не только в партийных директивах. Общемировая тенденция стилистического предпочтения Ар-деко тоже сыграла свою роль.

В 1933 — 1944 гг. творчество Г. Г. Вегмана проходило уже в рамках сталинского стиля. С 1933 г. он начал преподавать в МАрХИ. Проекты этих лет: стадион ЦК Электриков («Сталинец») в районе Черкизово, Москва (совместно с А. Я. Васильевым, С. П. Зверинцевым, 1933 — 1935 гг.) (рис. 6), реконструкция стадиона Юных пионеров на Ленинградском шоссе в Москве (1935 г.), проект типового стадиона на 5000 мест (совместно с Л. Е. Тамарским). В этот период также было сделано 7 конкурсных и неосуществлённых проектов, в том числе градостроительные работы (конкурсный проект районной планировки Крыма, генплан расселения Черниковского промрайона г. Уфы). Для своих проектов Г. Вегман выбирал, в основном, мотивы архитектуры древнегреческой классики, у которой учился создавать гармоничные, масштабные человеку архитектурные формы и композиции, использовал также свой опыт пространственного комбинаторного проектирования, полученный в период конструктивизма. Он начал было работать над диссертацией на тему «Античный стадион», но, очевидно, эта тема требовала глубоких натурных исследований, которые сделать реально он не мог. В 1934 — 1937 гг. Вегман участвовал в проектировании канала «Москва-Волга», строительство которого осуществлялось, в основном, силами заключённых и находилось в ведении НКВД (Димитровлаг). В проектах — эскизах для 6-го шлюза он использовал экспрессивную манеру, применял динамичную скульптуру (рис. 7). Но эти эскизы не были утверждены, так как необходимо было работать в общей стилистике с другими авторами. По его проектам были построены распределительная подстанция, насосная станция, башни управления верхнего бьефа, башни управления нижнего бьефа, трансформаторная мастерская, башни управления шлюза № 6 (рис. 8). За эти работы Г. Г. Вегман был награждён орденом Трудового Красного Знамени.

Школа конструктивизма не прошла для архитектора даром, и, проектируя в

Рис. 6. Стадион «ЦК электриков» («Сталинец») в Черкизово, Москва, 1933 г.

разных стилях, он придерживался принципов И. В. Жолтовского, который писал, что «в лучшие эпохи искусства конструкция всегда согласуется с формой, а дисгармония между ними знаменует упадок». Также он всегда следовал принципу Н. Ладовского, говорившего о необходимости учёта закономерностей восприятия архитектуры человеком. Поиски и находки единых законов создания гармоничной архитектурной формы, помогали ему создавать хорошие проекты, независимо от популярности той или иной стилистики в данное время.

В конце Великой Отечественной войны в жизни Г. Г. Вегмана произошло неприятное событие, «благодаря» которому он оказался в Харькове. Начиная с 1941 г. граждане немецкой национальности на территории СССР подвергались депортациям «с целью коренной трансформации ареала их расселения». К маю 1942 г. эти депортации, в основном, уже прекратились. Но, как это ни

Рис. 7. Проекты и реализации для канала «Москва-Волга», 1935 – 1937 гг. Шлюз, насосная станция, распределительная подстанция

странно, в середине декабря 1944 г., когда немецкие войска уже были отброшены очень далеко от Москвы (шли бои за Правобережную Украину, Ленинград, Новгород), то же НКВД, которое дало ему орден за трудовые успехи, в 24 часа выселило его вместе с семьёй из новой квартиры. Георгий Густавович был направлен на работу в Харьков. Но, как пишется в книге, изданной его внуком архитектором И. В. Уткиным, «поспешный отъезд семьи Вегмана на Украину в конечном счёте обернулся большой творческой удачей для Георгия Густавовича, который смог, наконец, вдоволь проектировать и строить» [5].

В 1945 – 1964 гг., работая руководителем архитектурной мастерской в харьковском Горстройпроекте, он прошёл через очередные трансформации стиля, который менялся строго в соответствии со сменой власти или политики партии. В послевоенный период главной для архитектуры стала задача восстановления и реконструкции разрушенных городов. Работы мастерской Г. Г. Вегмана касались, в основном, реконструкции Керчи, Жданова, Днепропетровска. Наиболее значительной работой в 1945 – 1952 гг. стала реконструкция и новая застройка г. Запорожья. Там был реконструирован «Соцгород» (посёлок № 6), который был построен в стиле конструктивизм в 1929 – 1932 гг. по единому плану (про-

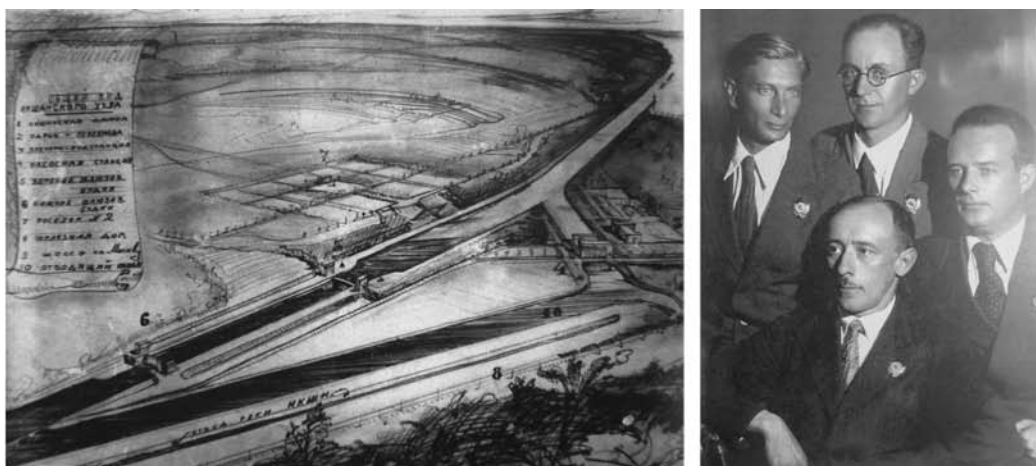

Рис. 8. Г. Г. Вегман среди награжденных архитекторов-авторов проектов сооружений для канала «Москва-Волга, 1935 г.

ект В. А. Веснина, Н. Я. Колли, Г. М. Орлова, Г. Л. Лаврова и др.) параллельно со строительством Днепрогэса и Запорожского металлургического комплекса, как реализация популярной в то время идеи «социалистического расселения». Один из немногих реализованных в СССР соцгородов, он воплощал принципы новой теории социалистического градостроительства и был задуман как единый законченный организм. Посёлок располагался вблизи мест приложения труда, но был отделён от промышленной зоны обширными зелёными массивами. Жилые дома в нем были высотой 3 — 4 этажа с просторными комфортабельными квартирами. Дома группировались в жилые группы (площадь застройки по 4 — 10 га), отделённые друг от друга проездами. Здесь же находились предприятия культурно-бытового обслуживания — детские сады, клубные сооружения, столовые, прачечные, спортплощадки, между домами было много зелени. По проектам мастерской Г. Г. Вегмана в 1946 — 1964 гг. в Запорожье была осуществлена реконструкция квартала № 1 (Соцгорода), застройка Центрального района и проспекта Ленина (рис. 9, 10), жилых кварталов № 72, 75, 77, 79, 81, 83, 84, в 1953 г. построен киноконцертный зал им. М. И. Глинки. В 1961 г. был сделан проект застройки кварталов № 100 — 104 (уже хрущёвскими типовыми пятиэтажками). В результате создания комплекса «Новое Запорожье» и реконструкции Соцгорода эти районы были объединены и «нанизаны» на ось

Рис. 9. Реконструкция 6-го поселка «Соцгорода» и новые здания в Запорожье, 1950-е гг.

Рис. 10. Застройка проспекта Ленина в Запорожье, 1950-е гг.

проспекта Ленина длиной 12 км, ведущего к плотине ДнепроГЭС. Благодаря реализации этого крупного градостроительного проекта архитектурный облик Запорожья существенно изменился. Теперь этот район считается своеобразным «музеем-заповедником» сталинского стиля 1950-х гг.

В этот же период проводилась реконструкция послевоенного Харькова. В 1951 – 1952 гг. здесь было осуществлено повторное применение проекта одного из жилых домов Запорожья (ул. Университетская, № 9). Он в ансамбле с большим каскадным сквером был построен на месте разрушенных во время войны мелких торговых зданий и пассажа купца Пащенко-Тряпкина на бывшем Купеческом спуске. Этот ансамбль имеет важное градостроительное значение, создаёт крупный градостроительный масштаб и единый ансамбль с колокольней Успенского собора (рис. 11).

В 1953 г. совместно с архитекторами Э. Н. Бельман и Д. А. Морозовым был создан проект Дома Проектных и строительных организаций на пл. Дзержинского (рис. 12), в 1958 г. – проект здания для института Гипросталь на проспекте Ленина (рис. 13), где ещё были частично сохранены упрощенные элементы сталинского Ар-деко. Были у него также реализованные проекты для г. Днепропетровска, Керчи и других городов Украинской ССР.

Как раз в этот период, начиная с 1955 г., произошла очередная смена стиля. После смерти Сталина в 1953 г. некоторые архитекторы стали писать письма новому главе советского государства Н. С. Хрущёву о необходимости реформ в строительстве, о целесообразности его перевода на индустриальный путь разви-

Рис. 11. Жилой дом с магазином «Диета» и каскадный сквер на ул. Университетской в г. Харькове, 1952 г.

тия. Острая нехватка жилья после войны 1941 – 1945 гг. также способствовала резкому повороту назад к модернистскому направлению в архитектуре. Строительство в «сталинском стиле» было достаточно дорогим и долгим для создания массового жилья. С 1955 г. после известного постановления ЦК КПСС началась «борьба с архитектурными излишествами»: часто с уже готовых проектов убирались ордерные детали и декоративные элементы [6]. Такая судьба постигла дом, строившийся в 1959 г. по проекту Г. Г. Вегмана в районе Велозавода («Семиэтажка»): с его фасада убрали рельефные наличники, призванные укрупнить масштаб этого здания. В 1961 г. Г. Г. Вегман участвовал в конкурсе на застройку территории, прилегающей к пл. Дзержинского, здесь предполагалось построить Дворец культуры (на месте существующего Дворца пионеров) и получил 1-ю премию. Также он дал проектное предложение по застройке участка между Академией им. Говорова и гостиницей «Харьков» на пл. им. Дзержинского. Но тут как раз началась эпоха создания и привязки типовых проектов, связанная с программой внедрения индустриального домостроения по всей территории СССР. В течение нескольких последующих лет в мастерской Г. Г. Вегмана архитекторы занимались проектированием новых жилых массивов и микрорайонов с типовой застройкой, осуществляли попытки создания индивидуальных проектов в новых условиях (например, были выполнены конкурсные проекты павильона строительной выставки в Москве и Дарницкого жилмассива в Киеве, проекты новой застройки Запорожья, жилого квартала по пр-ту Гагарина на 22 000 жителей в г. Харькове, проект застройки Юго-Западного района Москвы). Удрученный подобной нетворческой работой, Г. Г. Вегман в 1963 г. перешел на должность доцента в

Рис. 12. Дом Проектных и строительных организаций на пл. Дзержинского (ныне пл. Свободы) в г. Харькове, 1953 г.

Рис. 13. Здание института Гипросталь на пр-те Ленина в г. Харькове, 1958 – 1961 гг.

ХИИКС, а в 1970 г. возвратился в свой родной город — Москву, где продолжил преподавать в МАРХИ. Последней его работой стал в 1972 г. конкурсный проект Памятника-музея В. И. Ленина на Волхонке, в том самом месте, где он размещал свой дипломный проект в 1924 г. Начав работать в модернистском направлении, в нём же он и закончил свой творческий и жизненный путь.

Георгий Густавович Вегман и его жена Мария Дмитриевна Латышева (также архитектор, обучалась скульптуре во ВХУТЕМАСе у известного скульптора С. Т. Конёнкова, затем окончила архитектурное отделение МИГИ) стали основоположниками архитектурной династии: две их дочери, зятя, внуки и правнуки также стали архитекторами. Один из их внуков — Илья Уткин, известный в СССР и за рубежом основоположник жанра «бумажной архитектуры». В 2008 г. он в соавторстве с И. В. Чепкуновой издал книгу о Г. Г. Вегмане, материалы которой использованы в этой статье.

Библиография

1. Беркович Г. Мой конструктивизм / Г. Беркович [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://e-noosphere.com>
2. Цапенко М. П. О реалистических основах советской архитектуры / М. П. Цапенко. — М. : ГИЗ по строительству и архитектуре, 1952. — 396 с.
3. Буряк А. П. Между конструктивизмом и ар-деко / А. П. Буряк, И. И. Крейзер // А. С. С. — 2000. — № 3. — С. 100 — 104.
4. Ремизова Е. И. Ар-деко или вперёд в прошлое / Е. И. Ремизова, И. И. Крейзер // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. — 1998. — № 6. — С. 30 — 32.
5. Уткин И. В. Архитектор Вегман / И. В. Уткин, И. В. Чепкунова. — М., 2008. — 165 с.
6. Об устранении излишеств в проектировании и строительстве. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 ноября 1955 г. — М., 1955.

Давидич Т. Ф.

Творчість архітектора Г. Г. Вегмана. (Життя творчої особистості в контексті епохи)

В статті висвітлюється творчий шлях відомого радянського архітектора Г. Г. Вегмана, який був одним з засновників стилю конструктивізму та в післявоєнний період працював в Харківському інституті Укрміськбудпроект, створюючи проекти житлових та громадських будівель для Харкова, Запоріжжя, Дніпропетровська.

Davidich T. F.

The Creative work of Architect G. G. Weegmann. (The Life of the Creative Person in the Context of the Epoch)

In the article the creative career of the famous Soviet architect G. G. Weegmann have been revued. He was one of the founders of the «constructivism» style in the USSR in 1920-th. In the post-war period he worked at the Kharkov Institute Ukrgorstroyproekt, creating many projects of residential and public buildings of in Kharkov, Zaporozhzhje, Dnipropetrovsk and other Ukrainian cities.

ІНФОРМАЦІЇ

Мордовської М. М.

МУЗЕЙНІ ПЕРЕМОГИ

Революція Гідності та війна на Сході країни докорінно змінили українське суспільство, поставивши перед закладами культури в цілому і перед музеями зокрема нові задачі. 2015 р. став напрочуд насиченим музейними подіями — семінари, тренінги, конференції, круглі столи, фестивалі. На чисельних зустрічах музейники зі всієї України піднімали актуальні питання щодо безпеки музейних колекцій, створення страхового фонду, ділилися досвідом будівництва експозицій з новітньої історії України, а також запровадження різноманітних соціальних програм і проектів.

Запорізький обласний краєзнавчий музей у 2015 р. приймав активну участь у багатьох регіональних, всеукраїнських та міжнародних проектах, в тому числі і в двох музейних фестивалях — у Меджибожі та Дніпропетровську.

17 червня 2015 р. в мальовничому містечку Меджибіж (Хмельницька область) на території Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» відбувся Перший регіональний музейний форум «Музей: храм муз — 2015», організований Управлінням культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації. На форум приїхали музейники з п'яти областей України: Хмельницької, Вінницької, Рівненської, Львівської та Запорізької.

Учасники форуму представили свої нові проекти, друковану продукцію, мультимедійні програми тощо. До конкурсної програми було заявлено 25 проектів від 17 музеїв. Запорізький обласний краєзнавчий музей представив свої здобутки у двох номінаціях: конкурсі музейних наукових та рекламних видань, а також у конкурсі музейних мультимедійних програм. Рішенням авторитетного журі, перемога в конкурсі видань була віддана Запорізькому обласному краєзнавчому музею. Члени журі високо оцінили рівень науково-теоретичного щорічника «Музейний вісник» № 14 та інших видань музею.

Перемогу у конкурсі музейних міні-експозицій виборов Львівський музей історії релігії за експозицію «Я — твій щит». Львів'яни представили книгу Апостол, видану у 1639 р. і прострілену в роки Першої світової війни кулею. Тоді вона захистила людське життя, послугувавши своєрідним щитом. За експонатом зображено образ бійця АТО із стародруком у руках. В конкурсі музейних мультимедійних програм перемогу отримав Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, а кращим музейним фільмом було визнано відеокліп на пісню про музей Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Перший регіональний музейний форум у Меджибожі став яскравою музейною подією 2015 року.

Музейні фестивалі у Меджибожі та Дніпропетровську

15 – 21 вересня 2015 р. в Дніпропетровську вчетверте відбувся Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей і діти: дитячі програми, центри, музеї». У фестивалі взяли участь 83 музеї, заповідники, громадські організації, видавництва з усіх куточків України. Запорізьку область на фестивалі представили Національний заповідник «Хортиця», Запорізький обласний краєзнавчий музей та Запорізький обласний художній музей.

Програмою фестивалю було передбачено проведення конкурсів міні-виставок «Мистецтво музейної експозиції», музейних видань, музейного промоушену і майстер-класу «Динамічні, інтерактивні музейні дитячі програми, виставки, музеї», демонстрація інтерактивних заходів для дитячої аудиторії, Майстер-клас «Майстри і діти», проведення круглих столів «Комплектування дитячих музейних колекцій», «Комп'ютерні технології для дитячої аудиторії», а також поїздка на святкування ювілею до Національного заповідника «Хортиця».

Запорізький обласний краєзнавчий музей представив на суд авторитетного журі міні-виставку «Вже дорослі», яка за підсумками роботи фестивалю отримала друге місце в конкурсі «Мистецтво музейної експозиції».

Серед переможців конкурсу «Мистецтво музейної експозиції» — Львівський історичний музей за виставку «Дитина і зброя» (Гран-Прі), Львівський музей історії релігії за виставку «Карпатські містичні вакації» (I місце), Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького за виставку «Спокуса. Дитячий куточок в кімнаті 1940 – 1960-х рр.» (III місце).

Одним з підсумків роботи фестивалю стало прийняття Резолюції, в якій всі учасники звернулися до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра та Міністра культури України з пропозицією розробити та прийняти державну цільову Програму розвитку музейної справи в Україні до 2020 р., в якій, зокрема, передбачити комплекс заходів зі зміцнення матеріально-технічної бази музеїв, забезпечення музейної безпеки, розвитку нормативної бази, підвищення кадрового потенціалу галузі, соціального захисту музейних фахівців, популяризації музейних надбань в Україні та світі.

Тож, 2015 р. запам'ятався одразу двома яскравими галузевими фестивалями. Українські музеї продемонстрували якісний музейний продукт — від наукових та науково-популярних видань та програм до виставкових проектів. Обидва фестивалі стали чудовими майданчиками з обміну досвідом — запорукою розвитку музейної галузі України.

ХРОНІКА

ДО 70-РІЧЧЯ ГЕОРГІЯ ІВАНОВИЧА ШАПОВАЛОВА

У цьому році свій 70-річний ювілей святкує знакова для Запоріжжя і усього Запорізького краю людина — доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету, багаторічний директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, український історик, археолог, музейник і краєзнавець — Георгій Іванович Шаповалов.

Народився Георгій Іванович 27 червня 1945 р. в с. Гурівці Козятинського району Вінницької області у сім'ї службовця. У цьому ж році сім'я переїхала жити до Запоріжжя. З малих років хлопець захопився історією рідного краю, багато читав, займався колекціонуванням і підводним плаванням. У 1963 р. він закінчив школу і курси підводного плавання. Після школи Г. І. Шаповалов пішов працювати слюсарем на Запорізький електровозоремонтний завод. У вільний час займався туризмом і підводним спортом у клубі аквалангістів «Скіф», у складі якого у 1964 р. прийняв участь у експедиції на Чорному морі.

Після служби у армії (1964 — 1967) продовжує займатися підводними дослідженнями. У 1967 р. разом з однодумцями організовує і проводить пошук старожитностей у Дніпрі біля Хортиці. У 1968 — 1971 рр. Георгій Іванович працював в Запорізькому обласному будинку технічної інформації, потім у Запорізькому технікумі електронних приладів. Тут створив групу любителів підводного спорту, разом з якою брав активну участь в підводних експедиціях на Дніпрі та Чорному морі.

У 1969 — 1975 рр. Г. І. Шаповалов навчається на заочному відділенні історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Під час навчан-

ня остаточно формується коло його наукових інтересів — розвиток підводної археології на Дніпрі з метою дослідження стародавнього судноплавства України. У 1970 р. виступив ініціатором створення постійно діючої наукової експедиції, яка б займалась виявленням, обстеженням, охороною і вивченням підводних археологічних об'єктів у Дніпрі біля о. Хортиця. Невдовзі, за активної участі Георгія Івановича, була створена експедиція підводних археологічних робіт (ЕПАР), яка працює й донині.

З 1972 по 1974 рр. Г. І. Шаповалов працює у Державному історико-культурному заповіднику на о. Хортиця, спочатку на посаді старшого наукового співробітника, а потім завідуючого відділом фондів і реставрації.

У 1974 р. Георгій Іванович переходить працювати на посаду заступника директора з наукової роботи в Запорізький обласний краєзнавчий музей, а вже у 1976 р. очолює наш музей. Ставши його директором, продовжив активно займатися науковою діяльністю. В 1984 р. він закінчує аспірантуру при Дніпропетровському державному університеті, успішно захищає кандидатську дисертацію. В 2001 р. стає доктором історичних наук, захистивши дисертацію на тему: «Судноплавство у духовному житті населення України (з найдавніших часів до кінця ХІХ ст.)».

За своє сорокарічне керівництво музеєм Георгій Іванович створив сприятливі умови для повноцінної і плідної роботи музею. Під його керівництвом працівниками музею були створені експозиції і виставки, які розповідають відвідувачам про історію Запорізького краю з найдавніших часів і до сьогодення. Колекція музею поповнилася тисячами нових експонатів. Окремо слід згадати титанічну роботу, яка була проведена Г. І. Шаповаловим і його колегами, по створенню мережі районних музеїв у Запорізькій області.

У 1996 р. Г. І. Шаповалов за конкурсом був обраний начальником управління культури Запорізької обласної державної адміністрації. У кінці 1998 р. він повертається на посаду директора Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Окрім суто музейної роботи Г. І. Шаповалов приймав активну участь у роботі наукових товариств: Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького і Запорізького товариства охорони пам'яток історії і культури.

За свої досягнення Георгій Іванович безліч разів був відзначений багатьма преміями, нагородами, дипломами. У 1995 р., він першим в області був відзначений премією імені Я. П. Новицького обласного відділення Фонду культури України, за особистий внесок у розвиток музейної справи та за пропаганду творчих доробок музею в галузі краєзнавства, етнографії, народної творчості і археології Запорізького краю. За підсумками роботи музеїв у 2003 р., що був роком культури в Україні, Запорізький обласний краєзнавчий музей визнано одним із найкращих у державі, а Г. І. Шаповалов відповідно нагороджений Дипломом Міністерства культури і мистецтв України як «найкращий директор музею обласного підпорядкування». У 2004 р. він став першим лауреатом премії обласної державної адміністрації у номінації «За досягнення у розвитку музейної справи». У 2005 р. нагороджений Почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За багаторічну плідну працю в галузі культури». У 2010 р. отримав Відзнаку Міністерства культури і туризму України «Почесний працівник туризму України». У 2011 р. отримав Орден «За заслуги перед Запорізьким краєм» і медаль «За особистий внесок у розвиток міста Запоріжжя».

Науковий доробок Г. І. Шаповалова складається з декількох сотень робіт, серед яких монографії та статті, в яких розглядаються питання і проблеми розвитку

судноплавства на Дніпрі, походження українського тризуба, символ якір-хрест, зв'язок князя Святослава і Запоріжжя, підводна археологія Дніпра, корабельні гармати і якоря та ін. Результатом багаторічної кропіткої наукової роботи стали монографії «Корабли веры: Судходство в духовной жизни древней Украины» (1997), «Судноплавство у духовності давньої України» (2001) та спільна з О. Ф. Беловим монографія «Український тризуб» (2008).

Окрім цього Георгій Іванович є одним із засновників і постійним членом редакційної колегії щорічника «Старожитності степового Причорномор'я та Криму», а також відповідальним редактором науково-теоретичного щорічника «Музейний вісник», який видається Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм.

Багато років Г. І. Шаповалов займається викладацькою роботою, працюючи спочатку в Запорізькому державному університеті, а з 2003 р. у Запорізькому національному технічному університеті, передаючи свої знання молодому поколінню.

Колектив Запорізького обласного краєзнавчого музею щиро вітає Георгія Івановича Шаповалова з 70-річним ювілеєм й бажає йому міцного здоров'я і творчої наснаги.

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

29 листопада 2015 р. виповнилося 85 років доктору історичних наук, професору Ірині Федорівні Ковальовій. Поважний ювілей рідні, близькі та учні відзначили у затишній домашній обстановці, без гучних промов, офіційних віншувань та зайвої помпи. Ірина Федорівна щиро приймала усіх, хто в цей день приходив віддати частинку душевного тепла і данину поваги своєму вчителю, колезі, людині, з якою пов'язані роки спільної праці та життя. Залишивши осторонь численні негаразди оточуючої повсякденності, у тісному колі друзів віддавали перевагу приємним спогадам минулого, кумедним експедиційним ситуаціям, згадкам про яскраві пам'ятки, розкопані упродовж кількох десятиліть спільної роботи у полі. Ірина Федорівна, як і завжди, вражала присутніх своєю феноменальною пам'яттю,

легко оперуючи назвами зрошувальних систем, населених пунктів, номерами курганних груп, курганів, поховань, не зважаючи на те, що з часу заснування археологічної експедиції Дніпропетровського університету минуло більше сорока років, а розкопані пам'ятки обчислюються тисячами. Теплі враження від такого спілкування у колі друзів не залишають простору для стандартного викладу біографічних даних ювілярки, здобрих переліком заслуг перед наукою та Вітчизною. До того ж зазначене вище зацікавлені можуть легко знайти у попередніх ювілейних адресах, Вікіпедії і, зрозуміло, у спогадах самої Ірини Федорівни.

Сьогодні мені б хотілося написати про Ірину Федорівну як людину, завдяки якій мені пощастило обрати напевне найцікавішу в світі професію. Згадати про роки спільної праці та спілкування, але ж їх — як швидко плине час, — набігло більш ніж чверть століття.

Моє знайомство з Іриною Федорівною відбулося, скажімо, у «стандартний» для тисяч молодих людей спосіб, — в університетській аудиторії. Поважна і дещо сувора професорка читала курс лекцій з основ археології. Враження першокурсника від такого предмету мали б бути на межі захоплення, але у той час мене ця наука зовсім не цікавила. Проте, не зважаючи на індиферентне ставлення до предмету, якимось дивом у моїй пам'яті досить глибоко викарбувалося усе, що Ірина Федорівна розповідала про археологію доби енеоліту-бронзи та раннього залізного віку. Пам'ятаю як вона креслила профілі кераміки на дошці і наводила численні приклади з матеріалів розкопок археологічної експедиції Дніпропетровського університету.

Попри «відмінно» та «добре» по усіх інших предметах іспит з археології я попросту «валив». Поглядаючи на мене поверх окулярів Ірина Федорівна з великою долею співчуття запропонувала мені «задовільно». До речі, попередні здобутки студента, відображені в заліковці, на неї ніколи не справляли враження. Тим більше здивування, судячи з погляду екзаменаторки, викликало моє рішуче прохання прийняти мене наступного дня. Проте Ірина Федорівна погодилася і за другим разом поставила мені «четвірку», підкресливши: «Авансом!». Та хто зі студентів звертає увагу на подібні ремарки, отримуючи бажану оцінку та рятуючи здавалося б безнадійно втрачену стипендію?

За два тижні ми вже зустрілися з Іриною Федорівною, як керівником археологічної практики в умовах польового табору. Перевтілення суворого професора на надзвичайно активну людину, яка абсолютно комфортно і затишно почувається в умовах польового табору, дійсно вражало. Попри виїзди на курган, Ірина Федорівна примудрялася жорстко контролювати питання забезпечення експедиції усім необхідним, займатися науковою роботою, багато спілкуватися зі студентами та й ще приділяти час улюбленому хобі — риболовлі. Умови життя в експедиції для звиклого до міського життя юнака, який до того ж гадки не мав про туристичні походи, здавалися жахливими. Однак, кілька років потому, маючи нагоду порівняти польове життя в «нашій» експедиції з іншими, ми мали нагоду пересвідчитися, наскільки високо планку добробуту підняла у власній експедиції Ірина Федорівна.

Відчуття дотичності до процесу археологічного відкриття, помножене на згуртовану та веселу компанію швидко допомагає студентові опанувати себе в нових умовах. Та говорити про наявність мого навіть мізерного бажання познайомитися з археологією ближче, ніж це передбачено програмою практики, було б значним перебільшенням. До того ж, я очікував на виклик до збірної університету з шахів,

яка мала вирушати на першість УРСР серед студентів. Виклик забарився, лише напередодні змагань пізнім вечором до табору експедиції привезли телеграму. Мої сумніви, — встигну чи ні, — перервала Ірина Федорівна фразою, яку я запам'ятав на все життя: «Димочка, соровнований у тебе в житті буде багато, а археологическая практика одна!».

Хто ж міг подумати, що все станеться з точністю до навпаки! Я залишився в експедиції на довгі роки, періодично жартома згадуючи про «аванс» на іспиті. Для мене досі залишається незрозумілим, що побачила в байдужому до археології юнаку Ірина Федорівна, і як їй удалося повернути до своєї справи абсолютно незацікавлену людину. Напевне саме у цьому проявляється вищий талант університетського педагога.

Перша тема студентської наукової роботи вашого покійного слуги була присвячена пам'яткам степового енеоліту — проблемі складній, яка вимагає енциклопедичних знань і залишається гостро дискусійною й сьогодні. Зрозуміло, що зробити студенту самостійне дослідження у цій галузі археології навряд чи під силу. Завжди є небезпека опинитися у полоні компіляцій. Напевне тому Ірина Федорівна уже на третьому курсі вирішила переорієнтувати мої зусилля на вивчення ямної культури, запропонувавши опрацювати результати двадцятирічних досліджень експедиції Дніпропетровського університету на Правобережжі Дніпра. На усе життя я залишаюся у неоплатному боргу перед своїм науковим керівником за цю пропозицію. Оскільки для отримання подібної за обсягом джерельної бази власного дослідження археолог має наполегливо і важко працювати не один десяток років. З щирою вдячністю низько схиляю перед вами голову, Ірино Федорівно!

Наукова робота передбачає використання жорсткої методики дослідження, проте у нашому випадку загальноприйнятий на той момент для аналізу великих масивів поховань метод виділення обрядово-стратиграфічних груп виявився неідеальним. Мені не одразу стало зрозуміло, навіщо Ірина Федорівна здавалося б абсолютно раптово запропонувала мені ознайомитися з низкою робіт співробітників очолюваного В. Ф. Генінгом відділу теорії та методики Інституту археології НАН України. Тим більше, що застосування статистичних методів у роботах Ірини Федорівни обмежувалося аналізом відсоткових співвідношень різних груп поховань. Заглибившись у проблему, я згодом усвідомив, що мала на увазі науковий керівник. І хоча сама І. Ф. Ковальова не в змозі була мені допомогти з кліометричною складовою, згодом стало зрозумілим, що обраний напрямок аналізу виявився найбільш доцільним. У чому полягають причини настільки вражаючої наукової інтуїції, притаманної Ірині Федорівні? Мені, здається, удалося знайти відповідь на це питання. Працюючи кілька десятиліть у Спеціалізованій вченій раді відповідально ставиться до прочитання дисертацій, часто далеких від археології, що дозволяє шановній ювілярці і сьогодні вільно орієнтуватися в інноваціях, притаманних не лише історичній науці, але й гуманітаристиці в цілому.

Уважний читач наукових праць Ірини Федорівни напевне звернув увагу на притаманну їм рису. Мова йде про легкість прочитання усього, що виходить з-під її пера, нехай то публікація результатів розкопок чи обґрунтування поглядів на дискусійні питання. Цій складовій Ірина Федорівна завжди приділяє неабияку увагу, виховуючи в учнях відчуття стилю, інколи декілька разів повертаючи здавалося б уже готові статті на доопрацювання.

Доля вирішила таким чином, що останні півтора десятиліття ми з Іриною Федорівною працювали паралельно на різних кафедрах, проте часто над близькими темами. Наші погляди на шляхи вирішення тієї чи іншої археологічної проблеми сьогодні навряд чи стовідсотково співпадуть. Інтерпретації, свого часу запропоновані І. Ф. Ковальновою, знаходять прихильників серед багатьох колег, у інших викликають критику і заперечення. Але сприймати, чи не сприймати наукові концепції можна лише тоді, коли вони вибороли право на існування. Тому, шановна Ірино Федорівно, не було б Вашого наукового доробку, ваші опоненти значною мірою б втратили привабливість власних наукових позицій.

Шкода, що реалії сьогодення знову поставили академічну науку на межу виживання. Мені здається великою помилкою, що визнані майстри своєї справи змушені змінити університетські кафедри на важке пенсіонерське існування. Важко навіть уявити скільки через це втрачають майбутні генерації учених — і не лише в контексті професійного.

Але ми віримо, що усе зміниться на краще. І від імені численних Ваших учнів, дозвольте привітати Вас, Ірино Федорівно, з ювілеєм, бажаючи міцного здоров'я і притаманної Вам бадьорості духу. Щиро дякуючи за все, що Ви для нас зробили, сподіваємося на подальшу плідну співпрацю і чекаємо на нові відкриття.

Тесленко Д. Л.

СЛІНОВА-КРИЛОВА ЛЮДМИЛА ПЕТРІВНА
(1930 – 1987 рр.)

У цьому році виповнилося 85 років від дня народження Людмили Петрівни Слінової-Крилової — археолога, дослідниці пам'яток Дніпропетровщини.

Людмила Петрівна народилась 11 липня 1930 р. в м. Чернь Тульської області в родині службовця Шатського П. Д. У 1938 р. поступила до школи, де й навчалась до початку війни у 1941 р. Протягом жовтня-грудня 1941 р. містечко було окуповано фашистами. У квітні 1942 р. родина Шатських була вивезена у військову

частину, де служив батько, а в 1944 р. батька було переведено до м. Саратова, де Людмила Петрівна у 1946 р. закінчила вісім класів, а у 1950 р. — нафтовий технікум. Після технікуму була направлена на роботу у трест «Вахрушеввугілля», де працювала до 1953 р. У 1954 р. знову повернулася до Саратова, де вийшла заміж за Крилова Є. О. Людмила пішла працювати на Саратовський завод зуборізних станків. У 1958 р. вона вступає до Саратовського університету на історичний факультет, який закінчує в 1963 р. Під час навчання в університеті працювала в Саратовському краєзнавчому музеї, проходила археологічну практику в Державному Ермітажі в Ленінграді під керівництвом доктора історичних наук, відомого археолога Бориса Латиніна.

По закінченні університету Людмила Петрівна їде до Києва, де на літній сезон влаштовується на роботу до експедиції Інституту археології АН УРСР. Розкопки відбувалися на Криворіжжі, і Людмила Петрівна у листопаді 1963 р. стає співробітником Криворізького історико-краєзнавчого музею. А через рік, на пропозицію директора Дніпропетровського історичного музею А. Ф. Ватченко, вона починає працювати науковим співробітником цього закладу, проводить археологічні розкопки курганів доби бронзи, скіфського часу на Криворіжжі, на землях Піденного гірничо-збагачувального комбінату, та в інших районах області. Вона провела багато рятівних досліджень пам'яток що руйнувалися під час забудови місцевості, промислового використання тощо.

У січні 1966 р. вона вже на посаді старшого наукового співробітника в квітні бере участь у Всесоюзному археологічному пленумі в Москві, де доповідає про наукові дослідження курганів біля р. Інгулець на Криворіжжі у 1964 — 1965 рр. Там вона познайомилась з молодим археологом Єліновим Іваном Михайловичем, з яким її зв'язала доля на довгі роки.

Протягом 1964 — 1971 рр. Людмила Петрівна провела цілу низку розкопок пам'яток археології (курганів, поселень) у Апостолівському, Дніпропетровському, Криворізькому, Широківському, Софіївському та Нікопольському районах області, в межах м. Дніпропетровська. Виявляючи та обстежуючи пам'ятки археології (певний час вона обіймала посаду завідуючої музейним відділом охорони пам'яток), дослідниця об'їздила всю область. Свої наукові напрацювання Людмила Петрівна виклала у кількох наукових звітах до Інституту археології, у паспортах на пам'ятки археології, наукових та науково-популярних статтях в журналі «Археологія», наукових збірниках, у місцевій пресі.

1967 рік видався для Крилової дуже важким: взимку прийшлося взяти участь в екстрених розкопках кургану на Криворіжжі, потім у перенесенні могили та перепохованні останків кошового отамана Івана Сірка в с. Капулівка Нікопольського району. Тоді Крилова отримала завдання не тільки провести перепоховання (була загроза затоплення могили водами Каховського моря), а й вилучити (тимчасово) череп Івана Сірка для реконструкції зовнішнього вигляду уславленого отамана. Череп було передано до Всесоюзного інституту етнографії, до майстерні Герасимова, де його помічниця Лебединська реконструювала зовнішність отамана. Був виготовлений скульптурний портрет І. Сірка і переданий до Дніпропетровського історичного музею, де він експонується до сьогодні. Ця історія добре описана в літературі, архівна справа про перепоховання Сірка зберігається в музеї, майже всі документи з неї надруковані у 2013 р. в збірці «Перепоховання Івана Сірка у 1967 р.». Нажаль, роль Л. П. Крилової у цій справі довгі роки перекручували (хоч фактично вона

була «робочим пішаком», «цапом відбувайлом», опинилась так би мовити «під рукою» у начальства), її звинувачували у недобропорядності та непрофесійності, але час поставив усе на свої місця. Останки Івана Сірка упокоїлись в мирі у 2001 р., пам'ятник на могилі відновлено і упорядковано, пам'ять про отамана зберігається нащадками не тільки біля могили, а й в музейній експозиції, де працівники музею біля скульптурної реконструкції зовнішності І. Сірка розповідають про життєвий шлях, подвиги та мужність легендарного запорозького козацького ватажка XVII ст.

У лютому 1971 р. в музеї нарешті було створено (поновлено з 1930-х рр.) археологічний відділ, який очолила Л. П. Крилова. Цю посаду вона обіймала до грудня 1987 р. (правда, відділ змінював назву), коли пішла з життя. Організувати дослідження археологічних пам'яток було дуже важко. Як правило, коштів на експедиції виділяли мало, їх вистачало, щоб якось прокормити працівників. Але навколо Л. П. Крилової і музею завжди збиралися зацікавлені люди, ентузіасти-аматори, серед яких були і школярі, і студенти, й керівники ГОКів, і начальники кар'єрів, і директори великих будівельних трестів (І. І. Савицький, К. С. Биков, М. Т. Сокіл та ін.), які давали техніку, робочу силу, щоб підняти й розрізати тони землі, витягти знахідки тощо. Молоді мешканці Дніпропетровська, які цікавились історією, археологією (школярі та студенти О. Привалов, В. Стрілець, інженери Південмашу — В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко, В. П. Платонов) із задоволенням працювали на розкопках разом з Криловою, пізнаючи щось нове, поринаючи у минуле.

Крім розкопок різних археологічних пам'яток, Людмила Петрівна вивчала музейну археологічну колекцію, яка нараховувала майже 25 тисяч одиниць — від пам'яток палеоліту до козацьких старожитностей XVII — XVIII ст. Саме Л. П. Криловій ми завдячуємо надходженню до музею та введенню до наукового обігу унікальної знахідки, яка стала всесвітньо відомою — це енеолітичний Керносівський ідол III тис. до н. е. Вона вперше зробила науковий опис, систематизувала й упорядкувала колекцію кам'яної пластики музею (стели доби енеоліту, ідоли скіфських часів, половецькі статуї), що налічувала на той час біля 80 одиниць монументальних скульптур. У 1976 р. вийшов друком у видавництві «Промінь» каталог «Каменные бабы», який є актуальним до сьогодні.

У 1971 — 1977 рр. Людмила Петрівна працювала з художниками-оформлювачами над створенням нової експозиції залу № 1 — «Давня історія нашого краю». Майже в недоторканому вигляді ця експозиція працює в музеї, висвітлюючи історію Дніпровського Надпоріжжя від палеоліту до часів Київської Русі. Нею для експозиції були запропоновані цікаві реконструкції у вигляді макетів печерної стоянки, житла з кісток мамонта, неолітичного поселення, а також вирізок з розкопок мезолітичного могильника, аланської гончарної печі тощо. Одне з центральних місць в залі археології посідають кам'яні статуї різних часів та поховальний ящик з малюнками вохрою доби бронзи, який розкопала Л. П. Крилова на Криворіжжі.

Експозиція залу № 1

Людмила Петрівна читала лекції в різних аудиторіях, годинами проводила тематичні та оглядові екскурсії в музеї. Для прикладу наведемо цифри 1981 р., коли вона провела 138 екскурсій (норма 88), прочитала 21 лекцію (норма 11), зібрала й описала 419 експонатів (план 155), постійно ділилась досвідом роботи, навчала молодих працівників різним видам музейної діяльності. Саме їй завдячують своїм професійним зростанням музейні працівники, археологи: Л. М. Чурилова, Л. М. Голубчик, М. Й. Сердюк та багато ін. У 1983 – 1987 рр. в музеї діяла постійна археологічна експедиція на чолі з Єліновою (хоч на той час вона страждала хронічними захворюваннями, характерними для багатьох археологів-польовиків), яка за договором з Марганецьким гірничо-збагачувальним комбінатом, на їх кошти та за допомогою техніки комбінату, дослідила десятки курганів різних культур, від доби раннього металу до середньовіччя. Були розкопані цінні предмети поховального культу, різноманітна кераміка, сакральні предмети.

Понад 20 років музейної діяльності Л. П. Крилової збагатили музей цінними археологічними пам'ятками, які є перлиною музейного зібрання; яскравою і змістовною експозицією, що вже 35 років не застаріває; численними науковими розвідками про давню історію України й нашого краю.

Праці Крилової-Єлінової Л. П.

1. Розкопана могила // Червоний гірник. – 1964. – 22 вересня.
2. Загадки стародавніх курганів // Днепровская правда. – 1965. – 2 февраля.
3. Курганы у с. Красное // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. – К., 1967.
4. Сторінка стародавньої історії (Археологічна експедиція ДІМ на Криворіжжі) // Зоря. – 1967. – 28 квітня.
5. Мустьєрський гостроконечник з Кудашівки Дніпропетровської області // Археологія. – К., 1970. – Т. 23. – С. 204 – 205.
6. Скарб стародавнього кургану (Про розкопки на Криворіжжі) // Прапор юності. – 1970. – 21 листопада.
7. Археологічні розкопки курганів на Криворіжжі в 1964 – 1966 рр. // Наш край. Зб. наукових праць Дніпропетровського історичного музею. – Д. : Промінь, 1971. – С. 18 – 31.
8. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького : Путівник [упоряд. : Ватченко Г. Ф., Крилова Л. П., Кузьміна О. В. та ін.]. – Д. : Промінь, 1971. – 120 с.
9. Керносовский идол (стелла) // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 46, рис. 1 – 4.
10. Каменные бабы : Каталог коллекции Днепропетровского исторического музея им. Д. И. Яворницкого. – Д. : Промінь, 1976. – 102 с.
11. Ватченко А. Ф., Крылова Л. П., Молчанова Ф. Н. и др. Днепропетровский исторический музей имени Д. И. Яворницкого : Путеводитель. – Д. : Промінь, 1979.
12. Ватченко А. Ф., Елинова Л. П., Перкова А. И. и др. Днепропетровский исторический музей имени Д. И. Яворницкого : Путеводитель. – Д. : Промінь, 1984.

Література про життя та діяльність Крилової Л. П.

1. Єлінов І. М. Археолог Людмила Петрівна Крилова (1930 – 1987) // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 74 – 76.
2. Особиста справа Крилової-Єлінової Л. П., 1964 – 1987 рр. // Науково-діловодний архів ДНІМ.
3. Стеблина І. О. Внесок Л. П. Крилової-Єлінової в археологічні дослідження на Криворіжжі // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. (Зб. матер. загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування ДІМ ім. Д. І. Яворницького). – Д. : Арт-прес, 2009. – Вип. 11. – С. 239 – 243.
4. Чурилова Л. Н. Л. П. Крылова-Елинова, археолог Днепропетровского исторического музея // Видатні особистості. Музейна персоналістика (Матеріали обл. муз. наук. конф., випуск 10). – Д. : Арт-прес, 2008. – С. 281 – 283).

Бекетова В. М.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ»: 50 РОКІВ ПОСТУПУ

Національний заповідник «Хортиця» цього року відзначає своє 50-річчя, за цей час він, без сумніву, став осередком національно-культурного відродження та патріотичного виховання, найбільш привабливим туристичним об'єктом та візитівкою Запорізького краю. Але шлях до такого рівня сприйняття був довгим і непростим.

Значення Хортиці, як особливого і навіть сакрального місця, формується у свідомості народів, що населяли Дніпровське Надпоріжжя ще у добу бронзи. Свідченням даного твердження є культові споруди цього періоду, які являють собою храми просто неба і своєрідні обсерваторії для спостереження за небесними світилами.

Давні скіфи вважали острів місцем де поєднуються два світи – світ живих і світ мертвих. Результатом такого відношення стало спорудження ними великої кількості курганів, на початку ХХ ст. їх нараховувалося 129.

Для слов'ян Хортиця, що стояла на шляху «із варяг у греки», також була особливим островом. У праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» 952 р. Хортиця згадується вперше і фігурує під назвою острів Святого Георгія. Автор відзначає існування на ньому святилища біля величезного дуба, де слов'яни приносять жертви своїм богам, як вдячність за подолані пороги.

Можна з упевненістю казати про те, що практично кожна історична доба, кожен етнос, що проживав у Причорноморських степах, залишив сліди перебування саме на цьому особливому острові.

І тільки тут, в поєднанні, збереглося те, що завжди асоціювалось із запорозькими козаками – Дніпрові пороги, про які нам нагадують скелі поруч із островом, наразі затоплені Дніпровським водосховищем, залишки Великого Лугу в південній частині заповідника, які майже знищені Каховським водосховищем і незаймані степові простори по узбережжям Хортиці, які практично повністю були розорані у ХХ ст. Та й залишки першої Січі по сей день можна побачити на о. Байди.

Крім сакральної і історичної цінності не менш важливою є природна складова острова. Куточок живої природи в центрі індустріального міста. Розташування між двома унікальними природними комплексами — порогами Дніпра та плавнями Великого Лугу Запорозького, спричинило до утворення дев'яти природно-територіальних комплексів. На Хортиці в мініатюрі представлені зразки усіх ландшафтних зон півдня України — це плавневі ліси та луки, справжні та петрофітні степи, скелясті відслонення гранітів, балки, нагорні діброви, висячі болота, озерні комплекси. Наслідком різноманітності природних комплексів стало надзвичайне видове багатство рослинного й тваринного світу острова. На ньому більше тисячі видів рослин, шість сотень видів комах, дві сотні видів птахів, два десятки видів ссавців. Червонокнижними серед них є 28 видів вищих судинних рослин, 34 види комах, 33 види птахів, 1 вид плазунів та 1 вид ссавців. А рослинний світ хортицьких степів не має рівних в Україні. Кількість видів рослин, що знайшли собі прихисток на прадавніх степових ділянках, перевищує 600 видів (для порівняння, в Асканійському степу близько 600 видів рослин, у Хомутівському — 528, на Кам'яних Могилах — 460, на Михайлівській цілині — 490).

Тому цілком закономірно, що першою була затверджена саме природна цінність Хортиці, коли у 1958 р. її оголосили пам'яткою природи місцевого значення, а у серпні 1963 р. Рада Міністрів УРСР спеціальним розпорядженням підвищує статус острова до рівня пам'ятки природи республіканського значення.

Невдовзі острів Хортиця отримав статус вже історико-культурного заповідника. Його батьками-засновниками по праву вважаються Петро Тронько — заступник Голови Уряду УРСР, Микола Киценко — заступник голови Запорізького облвиконкому і Степан Кириченко — начальник обласного управління культури. Саме ці люди підготували доповідну записку для керівництва республіки, у якій пропонувалося з метою увічнення видатних подій козацької доби, виявлення, систематизації та збереження матеріальних знахідок, цінних документів створити в м. Запоріжжя на о. Хортиця Державний історико-культурний заповідник. Завдяки тодішньому першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту 31 серпня 1965 р. президією ЦК КПУ було прийнято постанову «Про увічнення пам'ятних місць пов'язаних з історією запорозького козацтва», а 18 вересня Постановою Ради Міністрів Української РСР, враховуючи величезну історико-культурну та природну цінність, Хортиця оголошувалась Державним історико-культурним заповідником.

Створення хортицького заповідника йшло успішно. На пост директора заповідника запропонували кандидатуру Арнольда Сокульського — географа й археолога, працюючого старшим науковим співробітником в Запорізькому краєзнавчому музеї, і 1 вересня 1970 р. він зайняв посаду. Тоді ж було остаточно визначено план тематично-експозиційної спрямованості. Тут планували збудувати музей історії козацтва, етнографічний парк (з фрагментами козацьких укріплень, куренями, церквою...) та встановити скульптури видатних діячів руху. Закінчувати історико-архітектурний комплекс повинна була монументальна композиція «Козаки в

Обговорення проекту музейного комплексу

дозорі» на насипаному 16-метровому кургані. Було зібрано колектив однодумців. «Прекрасна була пора, — згадує А. Сокульський, — відрядження в крупніші музеї країни, вивчення архівів, археологічні експедиції в козацькі місця, підводні дослідження навкруги Хортиці. В експедиціях здобували експонати для майбутньої експозиції, з Москви, Польщі, Туреччини поступали історичні документи, і невдовзі виділене нам приміщення було завалене старовинною зброєю, одягом, предметами козацького побуту. Для скульптури «Козаки в дозорі» на донецькому заводі кольорового лиття купили 52 тони високоякісної платинової бронзи, в північній частині Хортиці йшло будівництво «першої черги» музейного комплексу. А через два роки все раптом зупинилося...».

28 вересня 1973 р. ЦК КПУ скасував своє попереднє рішення «Про увічнення пам'ятних місць пов'язаних з історією запорозького козацтва», й поставив нове завдання: спорудити Музей історії міста Запоріжжя (як філії Запорізького краєзнавчого музею), ідейно-тематичне спрямування повинно було відображати основні події історії міста, передусім революційну боротьбу та соціально-економічні перетворення після перемоги соціалізму.

1979 р. звільнився Арнольд Сокульський, але повернувся 1981 р. і 14 жовтня 1983 р. урочисто прийняв ключі від новозбудованого Музею історії Запоріжжя, щоб через декілька днів знову бути звільненим «за власним бажанням».

Вцей непростий час директором установи стає Людмила Юхимчук (1984 — 1989 рр.). Її керівництво ознаменувалося поверненням 1988 р. Хортицькому музею статусу «Музею історії запорозького козацтва». В роки перехідного періоду, розпаду СРСР та становлення молодого незалежної України відповідальність за збереження Хортиці взяли на себе Олександр Кириченко (1989 — 1992 рр.) та Олена Хрипко (1992 — 1994 рр.). Саме в ці роки заповідник отримав друге дихання. Зважаючи на унікальність та особливе місце у світовій та національній історії, Постановою Кабінету Міністрів України «Про Національний заповідник «Хортиця» за № 254 від 6 квітня 1993 р. та указом Президента України «Про національні заклади культури» за № 587/94 від 11 жовтня 1994 року, історико-культурному заповіднику на о. Хортиця було надано статус Національного. Саме з цього часу почалися системні роботи зі збереження та вивчення його території, формування експозиції та музеєфікації знайдених об'єктів.

З 1994 р. і по цей час історія заповідника асоціюється з трьома генеральними директорами Георгієм Андрійовичем Кропивкою (1994 — 2005 рр.), Костянтином Івановичем Сушком (2005 — 2007 рр.) та Максимом Анатолійовичем Остапенком (з 2007 р.). Плідна робота колективів, які вони очолювали піднесла Хортицю на якісно новий рівень сприйняття. Підняті і реставровані човни XVIII ст., музеєфіковані культові споруди доби бронзи, створені меморіально-туристичні комплекси «Протовче» і «Скіфський стан», отримано акт на право постійного землекористування територією острова Хортиця, виведені із використання поля сільськогосподарського призначення, побудовано і введено в дію історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», створено філію «Кам'янська Січ» у Херсонській області, розпочато реекспозицію Музею історії запорозького козацтва. Це дало змогу значно збільшити популярність заповідника, який кожного року відвідують понад 200 тис. туристів.

У свідомості українців Острів Хортиця став сприйматися не тільки як історико-культурний заповідник, він став мостом, який поєднує минуле, сучасність і майбутнє, культурним форпостом держави в регіоні, сакральним символом, що єднає Україну.

Список сокращень

АДУ	Археологічні дослідження на Україні
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
А. С. С.	Architecture, City, Creation
БКМ	Бердянський краєзнавчий музей
ГАИМК	Государственная академия истории материальной культуры
ГРВИА	Государственный российский военно-исторический архив
ДААРК	Державний архів Автономної республіки Крим
ДАЗО	Державний архів Запорізької області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ДАС	Донецкий археологический сборник
ДГУ	Днепропетровский государственный университет
ДНУ	Дніпропетровський національний університет
ДНІМ	Дніпропетровський національний історичний музей
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ІА НАНУ	Інститут археології Національної академії наук України
КНУ	Київський національний університет
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НАУКМА	Національний університет «Київо-Могилянська академія»
НБУВ	Національна бібліотека України ім. Вернадського
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НІАЗ	Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила»
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской Империи
РА	Российская археология
РГИА	Российский государственный исторический архив
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК / ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТСА РАНИОН	Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
УДПУ	Уманський державний педагогічний університет
ХНУБА	Харківський національний університет будівництва і архітектури

Відомості про авторів

Власов Олег Юрійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ

Барков Ілля Вячеславович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник ЗОЦОКС, здобувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Бекетова Валентина Михайлівна – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., заступник директора ДНІМ з наукової роботи

Давидич Тетяна Федорівна – (м. Харків) – кандидат архітектури, доцент ХНУБА

Джос Віктор Сергійович – (сmt. Мирне Мелітопольський район) – завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини НІАЗ «Кам'яна Могила»

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Додонов Роман Олександрович (м. Вінниця) – д. філос. н., професор, викладач кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту МВС України

Дуленко Світлана Дмитрівна – (м. Бердянськ) – науковий співробітник відділу природи БКМ

Дугаренко Сергій Валерійович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділу науково-просвітницької роботи НЗХ

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Кобалія Дмитро Русланович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., завідуючий відділом охорони пам'яток історії та археології НЗХ

Куценко Сергій Юрійович (м. Умань) – здобувач кафедри загальної історії УДПУ ім. Павла Тичини. Інженер-програміст кафедри Інформатики та ІКТ УДПУ

Кравчук Павло Павлович – (м. Запоріжжя) – головний спеціаліст відділу мистецтв та навчально-просвітницької роботи управління культури і мистецтв Запорізької міської ради

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідуючий відділом новітньої історії краю ЗОКМ

Мінакова Катерина Василівна – (м. Дніпропетровськ) – магістр археології, магістр туризмознавства, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ ім. О. Гончара

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – директор ЗОКМ

Петрова Катерина Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Плешивенко Алла Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник ЗОЦОКС

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом історії краю ЗОКМ

Пустовалов Сергій Жанович – (м. Київ) – д. і. н., старший науковий співробітник ІА НАНУ

Сікоза Денис Миколайович – (м. Херсон) – старший науковий співробітник Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

Тесленко Дмитро Леонідович – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., доцент, докторант кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка

Тихомолова Ірина Романівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу обліку пам'яток та робочої групи тому «Зводу» ЗОЦОКС

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, заступник директора ЗОКМ

Шевцов Андрій Сергійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Шелегеда Віталій Іванович – (м. Запоріжжя) – заступник директора Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді

Наукове видання

Музейний вісник

№ 15

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, А. С. Шевцов

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 12.10.2015 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26